КЕРБАБАЕВ

Түркменистан Халк Комиссарлар Советиниң
башлыгы Гайгысыз Атабаев

Б. КЕРБАБАЕВ

Гайгысыз Атабай

ТАРЫХЫ РОМАН

„ТҮРКМЕНИСТАН“ НЕШИРЯТЫ
Ашгабат — 1965 й.

Биринжи баш

ГАЙГЫЛЫЖА ГАЙГЫСЫЗ

Белентли-песли, байырлы-жүлгели Көпетдаг улы халың кенарына салнан нагыш ялы, Кесеаркачда гайма болуп, йүзлерче километре узаярды. Онуң арчалы, умгалы даглары-да, овунжак чешмели, кәкиликли жүлгелери-де, токайлы, йыртыжылы чуңңур дерелери-де, хатда өсүмликден махрум йылчыр гаялары-да, дүеөркүч байырлары-да этегинде өнүп-өсенлериң гөзүне нәхили говы гөрүнйәрди!..

Чарвалар, чопан-чолуклар үчин гиң сәхраның, Кесеаркачда отуранлар үчин дагларың өзлерине гөрә айратын леззети бар. Даглары, гөр, нәхили васп эдйәр:

Сенден гечди ниже мердан,
Гөренлериң аклы хайран,
Саңа чыкып кылсам сейран,
Нешели, хумарлы даглар!..

Шол «Нешели, хумарлы» дагларың этегинде бир ерде уллакан оба яйрап отырды. Онуң көпүси гара өйден ыбарат болуп, онда-мунда палчыкдан салнан тамлар-да гөрүнйәрди. Шол обаның кәеринде, ылайта-да яп бойларында бәшләп-үчләп уллакан сөвүт селеңләп гөрүнйәрди. Кепленч ери болса сырылан такыр келле ялы яланач чаңап ятырды.

Шол обаны ики бөлүп, ортасындан гечйән яп даг силиниң зарбы билен новхана айланыпды. Ыгаллык йылларда шонуң әгирт деря ялы долуп акяны, тә силиң жошгуны ятянча, ики араның гатнавыны кесйәни гөз

өңүне гелйәрди. Онуң ичиндәки дүңдерилишип ятан дашлар-да сил сувуның жошгунлы гелйәнини хабар берйәрди. Хәзир томус аягына сырыгып баряны үчин болса онуң дүйбүндәки ирили-овнуклы чаглың үстүнден ужыпсызжа дуры сув шилдирәп акярды.

Шол обаның ёкарсында совгут эдилен бир месене болуп, онуң гутаран еринде уң харазы барды. Месенәң үстүне болса гүр сөвүт көлеге салярды.

Ол Мәне обасыды.

Мәнәниң, белки, бирвагтда сувы бол боландыр? Онуң ериниң болса хәзир-де өлчеги ёк. Белки, онуң үстүнден бирзаман уллакан кервен ёлы гечендир? Хәзир ол йөнекей бир оба болса, бирвагтда уллакан шәхер болландыр? Түркменистан тарыхында ол белли бир ер болуп, шол дөвүрден галан ядыгәрликлер хениз хем ер билен егсан болмандыр. Обаның гүнбатар голайындакы Мәне Баба гүммези хениз хем узакдан селеңләп гөрүнйәр...

Эмма Мәне обасының яшлары, чагалары шол дөвүрден хабарсызды, гелжеги болса оларың энтек акылы кесмейәрди. Олар гүн өйледен агып, чала салкынлык аралашандан соң, гиң бир айтымда пөкги ойнаярдылар. Шоларың ичинде, өз яшына гаранда хас узынак, гараягыз оглан өрән чаласын херекет эдйәрди. Ол гачанда зык этдирмән, ковaнда, ики араны өрән тиз йыгырярды. Шонуң үчин хем думлы-душда онуң ады яңланярды.

— Гайгысыз, гач!

— Гайгысыз, ет ызындан!

— Гайгысыз, гап!..

Чагалар онуң адыны Гайгысыз дийип тутсалар-да, гайгы-аладасы онуң өзүне етик болара чемелиди. Онуң аграс кешби, дүшүк габаклары сулхуны өрән пес гөркезйәрди. Йөне вели, ол шол вагтда оюндан башга бир зат бардыр, оюнда утмакдан башга бир леззетли зат бардыр, дийип ойлаяна меңземейәрди. Ол бүтин үнсүни, пикирини ойна берип, башга кәбир оглан ялы аңалып дурман, бүтин гөвреси билен топулярды, гачанда, ызындан зыңылян пөкгүден сап атып, кә япырылярды, кә бөкйәрди, маңлайындан акян дере парх гойман, бар гужры билен яранларыны эшекчи этмезлиге чалышярды, коваанда болса, өңүндәкиң жылавыны өз элине алана чалым эдйәрди, пөкгини болса өрән догры зыңярды.

Гайгысыз бир гезек гачып барян огланы пөкги билен

уранда, ол бөврүни тутуп ян берди. Онуң ах-вахы болса Чырышла етди. Ким билйәр, белки хем, ол айратын зарп билен саландыр? Торланан пөкги сык боланы үчин, болманда-да, өрән гаты дегйәрди.

Урлан огланың гыкылыгы, хас догрусы, чарбайлыгы зерарлы оюн даянды.

Тогалак, реңки гызгылт, додаклары ялама оглан аламжырап, Гайгысыза пархсыз сөгйәрди.

— Сен етим харамзада, мени мөчүкдиржек болуп билгешләнден урансың!

Эмма Гайгысыз гахарланман, билгешләнден этмәнини ынандыржак болуп жан эдйәрди.

— Ай, гардаш, сени мөчүкдирер ялы, мениң сенде гаразым ёк ахыры!

Оларың дашына үйшен огланларың көпүси Гайгысызы акламага чалышярды. Йөне вели, яламаның-да тарапдары ёк дәлди...

— Гайгысызың билгешләнден гаты урманына мен шертем эдип билерин.

— Ай, оюндыр-да айт, кә гаты дегер, кә чала. Аслында атанлыкда агланың башы кел болармыш.

— Сен айт Жүржене, айдян гепиңи билип айт. Пөкгиң деген ери өмүрлик тагма болуп галмаса-да биридир.

— «Арым көенден — иманым көйсүн» диймекчи болсаң, анха пөкги, оны ал-да, Гайгысызы элинде бар гүйжүң билен урай.

Маңлайы түнни, гөзлери чуканак бир оглан өрән херримсек гепледи.

— Оюнда деген пөкги үчин шол-а шоңа бармагынам дегирмез!

— Шол-а бетерем эдер айт!..

Гыкылык, гопгун артды.

Додагы ялама башардыгындан чарбайлыга салярды, хич киминң сөзүне гулак асмаярды, бирденкә болса пурсат арап, Гайгысыздан юмрук салды. Гайгысыз онуң жогабыны берменкә болса ара дүшүп, икисини хем тутдулар. Эмма элден-аякдан чыкып дызаян Гайгысызы рахатландырмак өрән кынды. Оны чакы юмрук дәл-де, ар-намыс гозгаланa салан болара чемелиди. Онуң газабы гарамтыл йүзүнде гызгылт өвшүн атярды, дызаярды.

— Гойберсеңиз-ле.. Мен онуң агзына бир гөк сиңек гондурайын-ла!..

Оюн даргады! Додагы яламаны ики саныcы голтук-лап, өйлерине бакан алып гитди. Эмма Гайгысыз, оглан-ларың хич бири билен гитмән, хич хайсысының диенини этмән, додагы яламаң ызындан юмругыны гезеди.

— Севжагаз, ничесар габаныпсакланарсың! Сенин иенин ичине депйә. Сен харамзада, меслигине чыдап билерин, эмма намыс билеңок! Мен ач гарна ятып билерин, эмма намыс билеңок! Сен ахыры мениң элиме дүшер-де ахырында укым тутмаз. Сен ахыры мениң элиме дүшер-сиң! Шонда сениң бурнуңдан ик ялы ган гетирәймезми-кәм!..

Гайгысыз хамсыкжак ялы этди-де, бирденкә бейик месенә бакан өкже гөтерди.

Оюн айтымы бошап, гөчен юрт ялы чаңжарып галды.

Месенә чыкан Гайгысыз төверегине гөз гездирмән, йүзүни ашак салып, хаял-ягал әдим урды-да, кесилип гойлан гуры агажың үстүнде отурды, маңлайыны ики элиниң арасына алды. Онуң гымылдысыз дымып отуры-шы, дурмушдан махрум болан төңңә чалым эдйәрди. Онуң өсгүн хырсыз гара сачы чугмак иңңә чалым эдйәр-ди. (Ямалы биз көйнегиниң кәериңден гарамтыл тени гөрүнйәрди, сал-сал болан балагындан инчемик узын инжиклери дарты ялы салланярды. Яланач аякларының өкжелериндәки ярыкларын хер биринде гуш гузлай-малыды.)

Ол башыны галдырып, харазың чархына бакан чала-сын акян сува гаранда, гөзлеринде яш гөрнүшйәрди. Ол агламанды. Онуң аграс сүйнмегрәк йүзүнде окара ялы уллакан овадан гөзлери гайгы-гам билен долуды. Энайы додаклары чала кемшерйәне чалым эдйәрди. Йөне вели, оны хәзир нәмәниң хорлаяны кеседен середе-не анык дәлди. Яңкы додагы яламаның ерсиз ере берен ар-намысымыды? Гейиминиң йыртыклыгы, гарнының ачлыгымыды? Я барара өйлери, дерт-азарыны айдара хоссары ёклугымыды? Я-да башга айратын ой-аладасы бармыды?..

Чаганың дурмушы, әлбетде, өверли дәлди.

Ол үч йылдан бәри обаның сыгрыны бакярды. Эртир билен гүн догар-догмазда онуң шаңңыжа сеси янлан-ярды.

— Ай, сыгырлы сыгрыңы гойбер х-а-ав!..

Йыл ыгаллы боланда язың дүрли отлары хем гыртыч-дыза чыкып, ер йүзи өзүне айратын бир гөрк берйәрди, онуң самаңы гүйзи-гышы билен-де гутармаярды. Шейле

боланда, гарынлары ягырныларына чепли гөтерилен семиз сыгырлар чырпылы гуйрукларыны булайлап, эрән ялта херекет эдйәрдилер. Шейле жомарт йыл чопаның зәхметини еңледйәрди... Эмма асман гысганчлык эдип, йыл гурак геленде, гатан ер хам чарыга дөнйәрди-де, ерден гийә гөгермейәрди. Шейле йылда гарынлары ичи-не гидип, сүңклериңден торба асаймалы аррык сыгырлар ондан-оңа халлан атярды. Оларың буруңлары тозанлы ерде сүмсүнсе-де, ач гөзлери аррык гөврелериңи ондан-оңа алып гачярды. Шейле йылда чопаның гүнүне ит аглаярды. Ол ондан-оңа селпәп, аңы ашан сыгырларың бирини гайтарса, бейлекиси үмдүзүне тутдурярды, үчүнжиси болса говшан тойнагыны шаркылдадып, әкин аггарярды. Шейле йылда гүнсайын онларча километр селпейәни үчин Гайгысызың агажетли аяклары өзүнден-өзи херекет эдйән яя айланыпды. Думлы-душа пытра-ян ач сыгры топлап болмаяны үчин, экине дүшен сыгыр зерарлы сөгүнч эшиден ери, кәте гулагындан чекилен чагы-да гыт болманды.

Гайгысыз өзүни хәзир гымылдaман отырка-да:

— Хей, шахың гурсун. Гуйругың башың ийсин! — дийип, сыгыр ызында халлан атян ялы дуйярды. Шонуң билен биле, яңкы яламан оглан гөзүниң өңүн-ден гитмейәрди, гөвнүне болмаса юмрук деген ери аван дуран ялыды, узын бармаклары билен барлап гөренде болса, юмругың нирә дегенини хем селжерип билме-йәрди.

Онуң даражык бейниси йөнекейже бир задың аңыр-сына етип билмейәрди: ягшы, гоюн бакмак я-да сыгыр бакмак айыпмы нәме? Хер ким бир затдан чөрек иймели ахыры! Йөне вели, өзүн билен деи огланың миннетини нәме үчин чекмели? Яламаның юмругы нәме мениңки-ден гүйчлүми? Бу гүн мен шужагаз арымы гидерсем, эртир ол мениң үстүме ховут салып мүнмезми? Мен индиден соң агам өлдүрәйсе-де шоларың сыгрын-а бакман! Эгер бакмага межбур болайсамам, «экине дү-шевде эдипдирлер» дийип, гуйругыны кесип ташларын. Шонда сыгрың сырты яламаның өз додагына меңземез-микән?..

Шол сурат гөзүниң өңүне геленде, Гайгысыз жак-гылдап гүленини-де дуйман галды...

Ол гулагына бир задың тыркылдысы гелен ялы бо-луп, төверегине гараса, ики бүкүлен гожаның товшан

таяклажак ялы япырылып гелйәнине гөзи дүшди. Диңе ол шонда бир гобсунып, нирәдир гитмәге күйленди. Эмма гожадан гачманы өзүне услып билмәни үчин, өңки еринде отурды. гожа янына геленде, салам берди.

Хасасына сөенен гожа габакларыны үшердип серетди. эмма салам берен огланы сайгарып билмән:

— Кимдир бу? — дийип сорады.

— Мен Гайгысыз, Нобат ага.

— Хә, Гайгысыз дийсене... Тәч сердарың оглы.

Хасасыны сөйгет эдинип, сәхелчежик бейиге итиң гүни билен чыкан гожа ах-вахлап, ене хасасына сөенди.

— Аманмы, көшегим, Гайгысыз? Саг-гургунмысың? — дийип, мәзлешен гөрежини гездирди-де, хасасыны тыркылдадып, эсерден барлап, гөрүп, Гайгысызың янында отурды, танамак ислейән ялы оңа чинерилди.

— Балам, сен бу ерде еке өзүң нәме ишләп отырсың?

Гайгысыз янкы додагы ялама билен эден сене-менесини неден айдыпды. бирденкә болса элини агзына етирип, сөзүни башга яна сапды.

— Яңыжа ойнап ядадык-да, гойры көлегеде бирсалым селеңләйин дийип отырын.

— Өрән говы, көшегим, өрән говы!.. Сен оглум, хәзир нәче яшында?.. Сениң яшың... дур энтек, дур энтек... мен ялңышян болмасам, сен шол ягынлык язда болансың. Ондан бәри нәче йыл гечдикә? — Ол бармакларыны басып, галдырып, үнс билен санады. — Сен, ханым, хәзир — он яшында.

— Догры, Нобат ага. Гелди какамам шей диййә.

Гожа янындакы оглана ене бир гезек чиңерилип, онуң башыны сыпалады.

— Ах, балам, сениң шол Гелди какан гурсун!.. Гелди бир адам болса, сен шу гөрнүшде болармыдың? Сениң какаң нәхили адамды?.. Инерден, элбетде, юрдагайлар гөхердем доган огшуя-да?.. Сениң башга бир агаң Агажан сердарданам мениң гөвнүм сув иченок. Ол бир адам болса, сени шол сүпүгиң элинде галдырып, өзи Мара гөчермиди?

Гайгысыз өз агаларына яман сөз айдыланыны ислемейән ялы, гүррүңи башга яна совды.

— Нобат ага, мен эжем-ә билемогам. Какам диңе дүйш ялы ядыма дүшйә.

— Сениң эжең, ханым, уз овадан даяв гелинди. Арман, пахырың өмри гысга экени. Эжең ёгаланда сен яшыңа я етенсиң, я-да етен дәлсиң. Какаң ёгаланда болса... ханы, дур энтек... сен бәшиңе яңыжа аяк басансың. Сен өз какаң Сердардан башга адыны, белки, билйән хем дәлсиң?

— Башга адының барыны Гелди какамам биленок.

— Ах, көшегим, сениң шол Гелди какаң бар бол-а!.. Гой, онуң гүррүңини энтек соңрага галдыралы... Сениң какаңа, ханым, Тәч сердар диердилер. Сердар лакамы, элбетде, хемме кишә лайык дәл.

— Лайык дәл?

— Хава, хава...

— Бә, онда какам оны сатын алдымыка?

Гожа дишлери дүшен агзыны пакгылдадып, лах-лах гүлди.

— Сердарлык, көшегим, базара барып алар ялы, кишмиш дәлдир.

— Кишмиш дәл?

— Сердар лакамы, ханым, акыл билен, парасат билен, гужур-гайрат билен, гылыч билен, газаныляндыр.

— Гылыч билен?

— Оны өлүме дөш гермән газаныл болмаз!

— Бә, мен какам шейле урушган болдумыка?

Шол секунтың өзүнде Гайгысызың хәки юмрук ядына дүшүп, бирхили йүреги гобсунды: «Мениң какам шейле батыр болса, мен нәме үчин намыс астында галмалы?» дийип, өзүне гыжалат берди-де, гожаның айдан сөзүни эшитмән галды. Эмма динчи тапса дилинден кирей ислемейән гожа үчин гайталаман хем бир леззети барды.

— Сениң, ханым, шинди кән затлардан хабарың ёкдур...

Гайгысызың хәлки селжерип билмедик ойы ядына дүшүп, бирденкә оңа сораг беренини дуйман галды.

— Ёгсамам, Нобат ага, диййән-ә...

Гожа өз сөзүни кесен оглана хырыдар чиңерилди.

— Ери, көшегим, нәме дийжек болдуң?

— Шу ар-намыс дийилйән нәмекә?

Хич бир затдан хабарсыз хем хич бир зат ойламадык гожа оңа шол барада диңе накыл айтды.

— «Арым көенден — иманым көйсүн» дийлендир.

— Онда мен... «яламаның тумшугыны оврадарын!»

дийип билмән, бирхили сандырады-да, йүзүни ашак салды.

Өз ойы билен мешгул гожа онуң агыр ягдайына үнс бермән, диңе нәме диймек ислейәнини сорады.

— Нәме диййдиң, оглум?

— Ай, хич зад-а...

— Онда сен маңа гулак ас!

— Хош, Нобат ага.

Гожа өз гүррүнине пәсгел етмезлик ниет билен бадашардыгындан рахатланып отурды.

— Балам, Гайгысыз, мениң дүнйәде айым-гүнүм долуп, инди диңе дуз хакым галандыр. Кәбир затлар барада менден башга саңа гүррүң берип билжек хем ёкдур. Шонуң үчин, икинжи дүнйә әдим әтмезден өң мен саңа болан өз боржумы бержай этмек ислейән...

Гожаның сөзүнден хич бир зат дүшүнмедик кичижик чага:

— Нобат ага, икинжи дүнйә диййәниң нәме? — дийип сорады.

Гожа гөвүнсиз гүлди-де, элиндәки хасасыны ере дүртди.

— Мениң якында баржак ерим, балам, ынха, шунуң ашагы.

Чага онуң нәмәни гөркезйәнине ене дүшүнмән, отуран ерлери месене боланы үчин, геңиргәп сорады.

— Нобат ага, нәме килван болайжакмы?

Гожа бу сапар кейп әдип гүлди-де, янындакы чаганың башыны сыпалады.

— Көшегим, мениң о дүнйә диййәним габырдыр. Мениң бир аягым шу дүнйәде болса, икинжи аягым габыр гырасында дурандыр.

Гайгысыз оңа гөзлерини мөлердип серетди.

— Габыр диййәниң, Нобат ага, гонамчылык дәлми?

— Хава.

— Бә, онда нәме хезиллик бар? Мен-ә сыгыр гайтарамда чендан шоңа барып гөрйән вели гөвүн ачян зада гөзүм дүшенок. Ол ери гум-гуклук.

— Балам, шол ерик хич ким өз пейвагтына гидйән дәлдир.

— Онда... онда о ерик сени ким иберйә?

Гожа иң соңунда догруламакдан башга чәре тапмады.

— Өлүм!

— Өлүм?.. Хә, өлүм дийсене!

— Хава, балам, әхли жандарың иң соңкы ёлдашы шолдур.

Чаганың бу сапаркы сөзи әдил улы адамыңкы ялы чыкды.

— Әкитжек ери шол болса, мен-ә өз эркиме болсам, онуң ызына дүшмен!

— Менем, балам, өз эркиме гидерин өйдемок.

— Шейтгин, Нобат ага, тә өлйәнчәң шу дүнйәде яшабергин!

— Хей, берекелла!

Гожаның гутарман гоян сөзи ядына дүшен чага оңа совал берди.

— Нобат ага, яңы бир зат боржулады дийдиңми?

— Боржулады?!

— Хава. Онсоңам «өди» дийдиң.

— Хә-ә, дүшүндим, балам, дүшүндим... Мен-боржумы өдәйин дийдим.

— О нәме дийдигиң болды?

— Оны билмек ислесең, үнс бер!.. Сениң какаң, хажым, йөнекей дайханлар ялы дәлди.

— Эйсем нәхилиди?

— Сениң какаң жахыл вагтында бизиң обамыз Марыда отурярды. Сениң какаңам, бизем Сычмаз тайпасының Алажагөз тиресиндендирис. Тәч сердарың какасы Атабай ага кетхуда дайхан адамды. Эмма сениң какаң Тәч сердар болса, ил-гүнүң аладасыны эдйән сердарларың бириди...

— Ил-гүн диййәниң нәме, Нобат ага?

— Илатың, обаның дийдигим.

— Хә, шей дийсене.

Гожа оңа кирпиклери селчеңлән гөзлерини үшердип серетди.

— Балам, сениң энтек дурукмадык акылың оңа етерми-етмезми, шейле-де болса, Тәч сердарың серкердедигинден мен саңа бир хекая сөзләп берейин.

— Хекая диййәниң эртекими?

— Хава... эртеки.

— Мен эртекини өрән говы гөрйән. Сөзләбер.

— Мундан нәче йыл өң дийейин мен саңа... дур энтек, дур энтек... — Гожа бармакларыны басып-галдырып санады. — Мундан отуз еди я отуз секиз йыл озал Мары текелериниң үстүне гажар гошуны дөкүлди...

— Гажаргелди диййәниң, хол тезеге гонян овунжак үвмек томазажыкла̀р дәлми?

— Шол овунжак томазаклара «гажаргелди» ады, ханым, шол вакадан галандыр. Эйраның гажарлар уругындан болан Насреддин ша Марың үстүне алтмыш алты топ билен етмиш мүң гошун иберди. Онуң гошун башы серкердесине Хемзе Мүрзе диййәдилер. Мен шол вагтда кырк яшымдадым. Хава, гажар гошуны хүҗүме гечмән, арада уруш я ярашык барада гүррүң ачман, бир ая голай азм уруп, бир янымызы габап чырпынып ятды. Шонда Говшут хан илатың әхли сердарларыны, яшулуларыны йыгнап, маслахат гечирди...

— Говшут хан диййәниң мен какамың какасымы?

— Ёк. Говшут хан Мары түркменлеринин ханы болуп, өрән акыллы, парасатлы, адалатлы адамды... Хава, сердарларың хеммеси, хәзириң өзүнде гажар гошунының үстүне хүҗүме башлалың дийип дызадылар. Эмма Говшут хан оны маслахат билмән, өңи билен сыпайычылыклы хабарлашмагы макул билди. Йөне вели, Эйраның гошунбашысына язылан хат сыпайы болман, өрән вежералы. Шонуң үчин оны нөкерлериң хеммеси ят билйәрди. Хава, шол вагтда менем нөкердим. Дине мен дәл, әли яраг, пил гыркылык тутуп билен, хатда аял-гызлар-да, эсасан, нөкерди...

Гожаның хәзирки гүррүңи кичиҗик Гайгысыз үчин эшегиң гулагына дога окандан энайы дәлди. Эмма гүррүңе адатланан кәте төверегиндәкилериң туруп гиденлерини-де дуйман, өз телпегине гүррүң берип йөрен гожа мәрекә гүррүң берйән ялы гызыгып сөзледи.

— Шол хат хич вагтда мениң ядымдан чыканок. Ол шейле башланярды: «Маглум болсун ким, Говшут ханың дилинден: Эй, Хемзе Мүрзе, Эй, Гара сертиб, эй, шазада хем сыпайылар! Сиз Насреддин шаның гошунына баш болуп, бирнәче харч-харажат чекип гелипсиңиз. Сиз хабар-хатыр гатман, бир ая голай көне харабада нәме ишләп йөрсүңиз? Эгер сиз урушмакчы болсаңыз, онда, гелиң, уршалың. Эгер сиз көне хараба дине гатыр гуйрукламак үчин гелен болсаңыз, онда бизиң Мары юрдумызың берекедини гачырмаң-да, деррев ызыңыза өкже гөтериң! Гатыр гуйрукламак үчин нәме сизиң өз юрдуңызда көне хараба ёкмы?..»

Гожа гөйә диерсиң шол вагтдакы нөкерлериң арасында отуран ялы, гөзлерини яшардып кейп эдип гүлди.

Эмма кичиҗик Гайгысыз онуң масгара маңысына дүшүнмән:

— Нобат ага, гуйруклама диййәниң нәме? — дийип сорады.

— Онуң маңысына, ханым, сен улаланда дүшүнерсиң. Хәзир болса гулак гой: шол масгара хаты Хемзе Мүрзе билен Гара сертибе алып гиден-де, ханым, сениң какаңды. Гөр, ол нәхили батыр адамды!.. Шондан соң гажар гошунының үстүне хүҗүме гечилди. Бир хепде довам эден сөвешде, Мургап гана боялып акды. Насреддин шаның етмиш мүң гошунындан дине Хемзе Мүрзе гачып гутулды. Онам ызына гачып баранда Насреддин ша асдырыпдыр. Хава, уммасыз гошуның гырланы гырылды, галаны есир алынды. Ынха, шу отуран гожа нәме, айтсам, белки, ынанмарсың: менем атың тавапына чатып, бир өзүм он гулы есир алдым...

— Он гулы есир?..

— Мен хасап дәл, хатда аяллардан ам есир аланлары болды. Гулуң бахасы өң йүз тылла болан болса, шондан соң гызан базарда бир тылла гелди.

— Мең какамам есир алдымы?

— Балам, сен какаң йөнекей адам дәл дийип, мен саңа айтдым ахыры!.. Дован шахырың: «Говшут хан, башыңа багт гушы гонды» дийип васп эдйән гошгусында сениң какаң хем ады бардыр. Текелерден ынҗан сарыкларың Гара атлы шахыры: «Тәч гөк сердар билен Бегмырат гөдек Сычмаза баш болуп Кәбилден ашсын» дийип ыгенендир. Хатда «Женнама» атлы кысса язан Абдысетдар Казы-да: «Олардыр — Тәч гөк сердар, Сопы мерген; хемме жеңлерде ким иш битирген. Уруп, тыгын олар ким душманыга; бакмадылар дагы сагы билен солуга...» дийип, батырлыгыны, эдерменлигини өвендир. Хава, балам, сенем шол Тәч сердарың оглусың!.. Тәч сердар өз гужруна бәс гелип билмейән адамды. Юртда ими-салалык эмеле геленден соң-да ол атдан дүшмеди. Ат өз аягындан кирей ислемейәни үчин, дөзүп сүрсең, онуң етмейән ери ёк. Бир гүн ол Мәнәң үстүнден дүшүпдир. Мәне тарыхда белли бир ер болса-да, шол вагтда мунда илат ёк экен...

— Шу ерде илат ёк экен? Нәме үчинкә?

— Орус гелмезден өң, балам, арачәкде отурмак өрән ховплуды. Эйран шаларының пәллериниң бозуклыгыны мен саңа гүррүң бердим ахыры! Арачәге голай ерде

яшажак болсаң, Эйран шасына боюн эгмелиди. Түркм болса, кесекә боюн эгенден, бойнуның оңруланыны нб гөрйән бир халк!..

— Шу кече телпек күртлере боюн эгмелими?

— Хава. Онсоңам, серхедиң голай-голтумында от саң, эйран аламаны талап гидйәрди.

— Бә, йөне отуран или талабермели бомы?

— Сен, ханым, шинди билйән дәлсиң. Ол вагтд гүн — гүйчлиңки, говурга — дишлиңкиди.

Соңкы сөз чаганың ядына яңкы яламаны салды. С нәхили соранына-да дуйман галды.

— Говурга, эйсем, инди кимиңки?

Гожа совалың әхеңине үнс бермән җогап гайтард

— Ким говурса, шоңкы бор-да.

— Онда нәме харазчың додагы ялама оглы ки мишли говурганы бир өзи бизе гиҗеңләп иййә?

Гожа неден «атаң дегирмени болса, сен халва- иердин» дийипди. Шол сөз онуң кейпини бетер бозж гыны аңланы үчин, гөвүнлик берди.

— Балам, бу дүнйә салшыклы чемчедир. Харазчы оглы бу гүн кишмишли говурга ийсе, сен эртир җүйж ли палав иерсиң!..

Чага агзының сувуны соранын дуйман галды.

Гожа сөзүни довам этди.

— Хава, Мәнәниң гиң өри билен бол сувуна т душен Тәч сердар деррев шу ерик гөчүп гелипди. Мән ни соңкы гезек тутан, шу ерик илат йыгнан, көшегим сениң какан Тәч сердардыр!.. Мунча боланына гөрә балам, мен саңа онуң эдерменлигинден ене бир вакан гүррүң берейин: асыл себәбини, догрусы, оңлы билемо Эйран билен арадамы я аталары өленден ики дога арадамы, хер халда Хыратда уруш эмеле гелипдир...

Гайгысыз уллакан гөзлерини агдарып, чыны биле сорады.

— Нобат ага, Хырат диййәниң ниреде?

— Овганыстанда.

— Ол Чәчәң ниресинде боля?

— Аңырдадыр, оглум, аңырда.

— Аңры нире боля?

— Мургап дерясының ёкарсында.

— Бә, даш экен-ов!..

Шол вагтда бир ерден:

— Гайгысыз ха-ав! — диен чага сеси яңланды.

Гайгысыз отуран еринден:

— Ха-ав! — дийип гыгырды.

— Сен ниреде?

— Бәрде!

— Сен деррев бәрик гел!

— Нәтжек?

— Тиз гел, тиз! Ёгсам мен-ә гидйән.

Еринден галан чага нәтжегини билмән элевреди; бир ылгажак болды, бир даянды-да:

— Нобат ага, сен бу ерде бирсалым отурармың? — дийип сорады.

— Бар, оглум, бар. Мен сен гелйәнчәң гарашарын.

— Бирден өтәйтмегин!

— Аркайын бол!

Гайгысыз хер ерден бир дүртүп, аяк алдыгына өкже гөтерди.

Тәч сердарың шол вака нәхили гошуланыны, Гайгысыз гайдып гелйәнчә, гожа өз хакыдасына гетирди.

Икинҗи баш

ГӨР, НӘХИЛИ ГОЖА

Гайгысыз аңырдан ылгап гелшине:

— Хава, Нобат ага, Хыратда уруш турупдыр.

Өз ойы билен мешгул гожа шол хабар тәзе ялы эшидилип, алҗыраңңылык билен сорады.

— Уруш турупдыр?

— Хава.

— Сен оны нireден, кимден эшитдиң?

Чага мүйнүргеди.

— Яңыжа өзүң айтмадыңмы нәме?

Гожа өз акылына айлананлан соң:

— Гаррылык бар бол-а! — дийип йылгырды-да: — Хава, айдыпдым — дийди.

— Ери, онсоң?

— Онсон Хырат ханының ягдайы кыналыпдыр-да, Тәч сердары көмеге чагырыпдыр. Тәч сердар йүз атлы нөкер биленми я мүң атлы нөкер биленми көмеге барыпдыр.

— Муң атлы?

— Онуң нәчедигини анык билйән ёк. Тәч сердар өз нөкериниң саныны айтман, «ай, нөкер диениң нәче герек болса, шонча барды» диерди.

— Онсоң какам уршупмы?

— Йөне бир урушмак дәл, Хырат ханының душманыны санлы гүнде дерби-дагын эдипдир. Шондан соң бир хепде дабаралы той-томаша болупдыр. Магтымгулы шахырың «Эртир шат боланлар, өйлән гүлмеди» ялы, шатлык узага чекмән, шол вагтың өзүнде ханың хазынасы ярылыпдыр. Огрулар өрән есерлик билен иш гөренлери үчин, нирeден, кимден етени мәлим болмандыр. Ханың иң ынамдар адамсы болан баш маслахатчысы иң соңунда шейле диййипдир:

«Алы женап хан хазратлар! Огрыны муң дүрли хиле, дүрли чәре билен нәче идесек-де, хич ерден үч чыкарып билемзок.

Эмелсиз эмелдара гахар эден ханың сеси зарплы чыкыпдыр.

— Эйсем... хазынаны алла тараплайын перишделер урандыр өйдйәмиң?

Баш маслахатчы сандырап жогап берипдир.

— Ек, алы женап. Мениң гөвнүме башга бир зат гелйәр...

— О нәхили зат?

— Сизиң раятыңыздан сизиң хазынаңыза эл урмага, сизиң алы женабыңыза бармагыны узатмага кимиң хетди бар?

— Сен нәме диймекчи болясың?

— Мениң ярым асырлык тежрибәм мени алдатмаян болса...

— Чаласырак!

— Хазына... кесеки элиң гиренине мен шүбхеленемок!..

— Сен нәме диймекчи болясың?

— Хан хазратлары, айтмага дилим баранок...

— Эмир эдйән!

— Хан хазратлары, бизиң үлкәмизе көмекчи бахана билен гелен яраглы гүйжүң өз хетдинден ашяныны сизе мәлим эдип, кейпиңизи бозмага бизиң гурбатымыз етенок.

— Анырак айт!

— Хан хазратлары, бир чемче ганымы багышлаң: Тәч сердарың нөкерлери аял машгаланы зорламакдан, бигүнәни енчмекден, кәбириниң задыны зорлап алмакдан-да чекиненок.

— Нәме үчин ол барада маңа хабар бермедиңиз?

— Сизиң кейпиңизи бозанымыздан, аз вагтлы мыхманың жебрини чекенимизи макулрак билдик.

— Ери, онсоң?

— Хан хазратлары, башымың бурулмагына эмир этсеңиз, вах диймәге дилим бармаз. Хазынаны... Тәч гөк сердарың урдуранына мен хич бир вечден шүбхеленемок!

— Белки?..

— Курандан этлемәге хәзир, хазратым!

— Сениң оңа нәме делилиң бар?

— Дүрли бахана билен бир бөлек атлысыны бирнәче гүн мундан өң уградаңы сизе гизлин дәлдир. Йөрите дерңейән адамларың берен хабарларына гөрә, үсти агыр йүкли бирнәче ат үсти адамсыз гидипдир.

Хан сакгалыны овушлап, бираз ойлананадан соң:

— Тәч сердар, Тәч сердар... — диййип самрапдыр.

— Бә, мең какам огурлык этдимикә?

— Ек, ханым, оларың соңкы гүррүңлерине гулак ас.

Есер маслахатчы онуң икиржиңленмегини өз пейдасына уланмага чалшыпдыр.

— «Шу гүн я эрте мени ёла салың» — диййип гыссанмагы йөне ерден дәл ахыры, хан хазратлары!

Гожаның агзындан ай гөржек ялы үнс билен середенйән чага:

— Ери, онсоң? — диййип гыссанды.

— Хилегәр маслахатчың сөзүне ынанан хан Тәч сердары өз янына чагырып, ондан сыпайычылык билен сорапдыр...

— Нәме сорапдыр?

— Гөс-гөни «Сен огурлапсың» диййип сорап билмежеги, әлбетде, белли зат.

— Нәме үчин?

— Шейдип гахарыны гетирсе, хазынасының талавжасыны хем талап, юрдуны чапып өтәйтмегинден гатты горкяр ахыры!

Ол дине дашдан айлап, шейлерәк хиле биле дуйдурыпдыр:

— Галырлы Тәч сердар, энчеме вагтың уршуның дөвлет хазынасына кән зыян етирени сизе гизлин дәл болса герек.

— Шубхесиз!

— Сиз өз батырлыгыңыз, гөрүлмедик гайратыңыз нетижесинде, бизиң душманымызы дерби-дагын этдиңиз. Биз сизе өмүрлик миннетдардырыс!.. Сиз душмана талаң салаңызда, белки, энчеме байлыкларың үстүнден барансыңыз?..

Шол гүррүңден сүнни бир зат сызан Тәч сердар ханың сөзүни кесипдир.

— Сиз оны хайсы максат билен сораярсыңыз?

Хан өз пикирини алжыраңңылык билен мәлим эдипдир.

— Эгер-де газанжыңыз өз дервайысыңыздан артыграк болса, мерхемет эдип, бизиң хазынамыза-да бираз гошант гошарсыңыз диймекчи боляртын...

Ханың кинаясына дүшүнен Тәч сердар онуң ал-петинден алыпдыр.

— Нәме мени өз хазынаңызың огрусы хасап эдйәмисиңиз?

Сердарың айгытлы сесинден, ылайта-да гөрежинден эйменен хан ики эгнинден саман соврупдыр.

— Алла сакласын!

Эмма гөнүмел Тәч сердары шол хайярлык көшедип билмәндир. Ол хас зарплырак гыгырыпдыр.

— «Кәпире жан чекениң музды гара гылыч» диййен шундан гелип чыкды. Сиз өз хазыначыңызы, эмелдарларыңызы беркрәк тутуп, женаятың үстүни ачмак ерине, сизиң бәхбидиңиз үчин берен жанымың, дөкен ганымың ерине мени инди огрулыкда айыплаярмысыңыз?

— Ёк, алла хакы, ёк!

Сердар отуран еринден лаңңа галыпдыр-да, соңкы сөзүни айдыпдыр.

— Мени шейле масгаралайшыңыз билен, галанжа хазынаңызы хем талап, юрдуңызы вейранлап гидип билжек!.. Йөне вели, мен ограм дәл, таланчам дәл. Бейле нәйынсап ише мениң элим бармаз. Мен диңе халка гүн бермейән харамзадалар билен гөреш үчин

ата чыкан адам. Оны сиз билдиңиз-билмедиңиз, мениң үчин тапавуды ёк. Гой, сиз өз пәлиңизден тапың!..

Тәч сердар Хырат ханының ялбарыйына, гөзяшына гараман, шол сагадың өзүнде атланыпдыр-да, ниреденң ватан диййип, йүзүниң угруна атыны гамча басыпдыр...

Гожаның сөзүниң дамдыгыны дамдырман диңлейән чага:

— Вах арман, оңармандыр! — диййип ахмыр чекди.

Чаганың сөзүне геңирген гожа оңа совал берди.

— Эйсем сең өзүң болсаң нәдердиң?

— Мен онуң галан-гачаңынам ата йүклэрдим!

— Ёк, балам, ол нәйынсаплык болар!

— Шейдип масгараламагы эйсем ынсаплылыкмы?

— Тәч сердар дашдан гөрйән пайхаслы адамды. Ол хакыкаты хич бир задың өртүп билмежегини аңлап, диңе бираз сабыр зерур диййип дүшүнен экени.

— Мениң-ә шоңа сабрым чыдамазды! — диенде, чаганың сеси бирхили зарплы чыкды.

— Сениңки чыдамаса, соңуна гулак ас.

— Боля.

— Сердары нәхак ынжыданыны аңлап хан шондан соң чылакай дериев гечирипдир. Нетижеде, хазынаны, хазыначы билен баш маслахатчың ураны анык болупдыр.

— Бә, маслахатчы харамзада экен-ов!

— Хырат ханы оларың икисини хем дардан асдырыпдыр.

— Хакындан чыкыпдыр!

— Онсоң — диййип, гожа дымды...

Гожаның узак дыммагына такаты етмедик чага:

— Ери, онсоң? — диййип сорады.

— Онсоң Хырат ханы бирнәче инери гыммат баха затлардан йүклэп, Тәч сердара сылаг-серпай иберипдир, мениң гүнәми өтсүн диййип, мешхур ахунлардан бирини йөрите гошуп гойберипдир.

Ачлык ичини гыййан чага нәхили сораныны-да дуйман галды:

— Нобат ага, ханы, ол сылаг-пешгешлер нирә гитди?

— Гыссанма, балам, ери геленде онам айдарын.

Хөвесжең күйи даражык бейнисини гапланы үчин чага өнки эшиденини ядындан чыкарып:

— Мениң какам ене Хырада гитдими? — дийип сорады.

— Сениң какаң, көшегим... — ене онуң хыра сачлы яланач келлесини сыпалады... — бәш йыл говрак мундан өң дүнйәден өтенини мен саңа айтдым ахыры!

Гайгысыз йүзүни ашак салып, ер дырмансоң ювашжа сесленди.

— Хава, хава ... Какамы мердуван ялы бир задың үстүнде гоюп гөтерип әкиденлери мениң гөзүмиң өңүне гелйә... Йөне вели, эжеми билемок.

Тәчгөк сердар хем онуң машгаласы барада дынувсыз гүррүң эдип йөрен гожа ене тассан «сениң эжең, ханым, Хыратлыдыр» дийипди, бирденкә ене агзына япышып, дүзедип гойберди.

— Сениң эжең, көшегим, обаның иң овадан гелинлеринден бириди. Какаң оны өрән говы гөрйәрди. — Гожа Гайгысыза чиңерилип, «Сен Тәчгөге-де, Агажана-да, Ялкаба-да мензәңок. Оларың хеммесиниң гөзлери гөк. Сениң кешбиң, ылайта-да гара гөзлериң эжеңка чалым эдйәр» дийжек болды-да, чаганың гөвнүни гопдурмазлык ниет билен өз гайгысыны мәлим этди. — Хава, ханым, жаның нәче янса-да, элиңден гелйән зат ёк. Дүнйәниң эдил пак шәник ялы, соңы пуч! Бу гүни гөрениң — эрте ёк...

Хәзирки гидйән гүррүң нәче гайгылы болса-да, Гайгысыз өзүни бирхили багтлы ялы дуйярды: энайы додаклары бир кемшерсе, бир йылгырярды. Она хәзирки гожа ялы, халыс йүрекден гүррүң берйән адам ёкды. Хич ким онуң башыны сыпамаярды. Онуң гөвнүне болмаса, алты доганың хеммесинден хәзирки гожа өзүне хас голай ялыды. Аслында аталары өленден соң үч бөлүнен доганлар бири-бириден хас дашлашыпды. Гожаның айдышы ялы, улы доганы Агажан Мара гөчүп гидипди. Эмма Гайгысыз оларың энелериниң башгалыгы үчиндигини дүшүнмейәрди. Ол диңе өзүниң сопбаш етимлигини билйәрди. Шонуң билен биле өзүне бирден бир хоссар хем шонуң гарамагында галан агасы Гелди сүңкди. Гожаның «сениң шол агаң гурсун!» дийип кәйинмеги хем шонуң үчинди.

Гожа өз янында отураның юмрук ялы чагадыгыны унудып, дүнйәден зейренип башлады.

— Тәч сердар бизиң обамызың абрайы дәлмиди нәме? Тәжиң гөзлери гөк боланы үчин, оңа Тәчгөк сердар хем дийилйәрди. Онуң жаны сагка, машгаласының зада мәтәчлиги бармыды? Онуң кән санлы машгаласыны мәтәчликден халас эдйән, ынха, шу месене, шу хараз дәлмиди нәме? Дүнйәниң соңуның пучдугыны мен саңа айтдым ахыры! Арадан ики йыл өтмәнкә, онуң бүтин эмләги еле соврулды.. Ун хараз болса..., ханнасың элине гечди. Сениң, балам, шу хорлугың, шу эшгиң билен ким саңа Тәч сердарың оглудыр диер?..

Бирденкә болса эдил отуран гүррүңиниң кечжедигини аңлан гожа янындакы огланы гужаклады. Голтугындакы чаганың чала хоркулдаяныны эшитди, бөврүниң тисгинйәнини сызды. Гожаның өзи хем хамсыгып, бурнуның сувуны эли билен сүпүрди-де, сөзүни довам этди.

— Аглама, балам, аглама!.. Бу дүнйә, салшыклы чемчедир. Сен бу гүн сандан галан, унудылан чага болсаң, эртир муртуңы палта кесмез даяв жахыл боларсың. Пыгамбер сени бу гүн хасасы билен дүртен болса, таңры сениң эртир йүзүни сыпар. Сен хар болмалы чага дәлсиң, балам!..

Гайгысызың акылы энтек келтежик-де болса, өзи өрән дүшбүди. Ылайта-да гең гөрен задыны унутмаярды. Яңы-якында бир гарры ораза гүнлеринде узак гиже ятман, тагат чекйәрди. Гарры-гартанлар онуң билен мейиллеш болса, яш-еленлер оны гециргейәрдилер. Шол гожа бир айлап гижесине ятман, Хыдыр гөрмәге ымтылярмышын. Хыдыр болса өзүни танатман, башга адам сыпатында гелйәмишин. Оны диңе гөршенде селжермек мүмкинмишин. Онуң башамбармагының сүңки болмуямышын. Хыдыр гөрен адам болса дүнйәниң иң багтлы адамсы болямышын диен гүррүң гидйәрди. Шол сансыз гезек гайталанян гүррүң гулагында галаны үчин, Гайгысыз «Шу гожа Нобат ага дәл-де, Нобат агаң сыпатында гелен шол Хыдыр дийилйән болаймасын» дийип ойланды. Эмма чага есерлиги билен онуң элини барлап гөренде, гожаның бармакларының, шол хатарда башамбармагының хем эти-ганы гачан диңе гаты сүңкдүги мәлим болды. Ол

«Эйсем мени өз агтыгы ялы эй гөрйән гожа кимкә» дийен инкисе гитди.

Гожа болса өз янгынлы гүррүңини довам этди.

— Галман гечен, какасының адына ыснат гетирен Гелди сүпүгем агзыкың насыны пакгылдадып «Мен Тәчгөк сердарың оглудырын» диййә. Вах, нәме диейин, нәме айдайын!.. Сен доганыңдан, соңы дашы догса болмаямы?.. Ол бүтин гайратыны тиръеге берипдир. Онда не әр галыпдыр, не-де намыс!.. Мен эгер юрт хәкими болсам, башгалара гөрелде болар ялы, оны дирилигине башак гөмдирдим. Ол диңе бир аз иреседини дәл, сениң — хениз хич бир затдан башы чыкмаян чаганың иреседини-де нешәниң түссесине совурды. Ёгсам сен, хениз түй чыкармадык бүргүт ялы гызылетене болуп отурармыдың?..

Гожаның соңкы гүррүңи өңкүлерине гаранда-да ажы болса хем Гайгысыз инди агламаярды. Ол ачлык, ялаңачлык билен адатланаңы үчин, оны геңиргенмейәрди, гайта, хакыкатдан-да, шейле болмалыдыр-да дийип дүшүнйәрди. Шонуң үчин өз агасы Гелдә онуң хич бир газабы ёкды. Онуң бар газабы Тәч сердарың харазына эе болан ханнасың оглундады. Обаның огланлары Гайгысызы нәче говы гөрселер, ханнасың оглы оны әсгермейәрди, меслигине бәс гелмейәни үчин чылкасыз сөзүни гайгырмаярды. Гайгысыза бир гезек ол: «Сен мениң билен геплешерче ким болупсың? Сен гырнакдан болан гул, үтүлен гарагушдан нәме тапавудың бар? Бар, сыгрыңы бак, өзүң ялыны гөзле!» дийип, оны масгаралапды. Шонуң үчин Гайгысызың йүрегинде диңе шу гүнки юмрукдан дәл, өңден-де китув галыпды. Чагалыкда йүрегиң бир күнжүнде дүвен дүвүртик болса, хич вагтда битенок. Гайгысыз оны хәзир, элбетде, дүшүнйән дәлдир. Она хәзир бир өнҗейликже юмрук берип билсе, белки, арманы-да галмаз. Умуман «гүйжи аслын шелайың герек» диен накыла Гайгысыз шол гүнлер хем боюн эгмейәрди.

Гожа эп-эсли вагт дымандан соң, гөвнүне гелениңи деррев дилине алян чага өз хөвесини мәлим этди.

— Нобат ага, нәме дийсене: мен сне үч-дөрт гүнден Тежене гидйән.

Гожа:

— Нирә? Тежене? — дийип, оңа чиңерилди.

— Хава.

— Кимиң обасына?

— Ёк, оба дәл.

— Эйсем нирә?

— Шәхере.

— Шәхерде сениң нәме ишиң бар?

— Шол ерде школ ачыляммыш.

— Ышгол? О нәме боля? Шугундыр дуканымы?

— Ёк-ла — дийип, Гайгысыз гүлди. — Школ ийилйән зат дәл.

— Эйсем нәме?

— Мекдеп.

— Метдеп?

— Хава. Йөне орус мекдеби диййәлер.

— Орус мекдеби?

— Хава.

— Тоба, тоба! Тоба этдик, худайым! — Гожа көселеч сакгалыны сыпалады. — Сен шоңа окамага гитжекми?

— Хава.

— Сени оңа ким иберйә?

— Мен-ә, Нобат ага, кимиң иберйәнин-ә билемок. Йөне Гелди агам маңа «сени школа алжаклармыш» дийди.

— Сен өзүң кейпиңхон гидйәмиң я агаң зорлап иберйәми?

— Школа гидермиң диенде, озал-озал-а горкядым. «Ёк, гитжек дәл» дийип агланым ядыма дүшйә. Соңабака кә эгними йыгырдым, кәте баш ыраладым. Инди-инди болса гиденими говы гөрйән.

Гожа узак вагтлап башыны яйкады.

— Зэмана, гөр, нәхили терсине херекет эдйә? Тәч сердар ким? Ышгол ким? Гел-гел инди онуң сөйгүли чагасы орус болмалымыш. Тоба-тагсыр!..

Гожаның хайыкмасы чага ярамадык болара чемелиди. Ол гожаның якасына япышып, йүзүне чиңерилди.

— Ёк, Нобат ага, орус дәл!

Гожаның сеси гахарлы чыкды.

— Эйсем ким?

— Школ орусча хем түркменчемиш.

— Орус-түркмен?

— Хава.

— Биз-ә хемише ики жынсдан эмеле гелене гатыр

диййэдик. Сениң бу айдышыңа көшегим, мен-ә нәме ат берҗегимем билемок.

Чага оны дүшүндирҗек болуп җаныкды.

— Шол мекдеби гутаранлар дилмач болмалымыш.

— Дилмач?

— Хава, хава.

— Дилмач, дилмач?.. Шу айдяның-а, балам, маңза даммаң дуранок. Шәхере барсаң, дил билмесең, сениң хайвандан тапавудың ёк. Хер гөрениң агзындан ай гөрҗек ялы аңкарып йөрмели. — Ол ене гайталады. — Дилмач диениң-ә, балам, маңза даммаң дуранок.

Гожаның соңкы сөзи чаганың шәхдини ачды.

Ынха бара, Нобат ага, мен өңи билен-ә сыгрың пачҗасына булашып йөрмеден дынарын, онсоңам, школда ийилйән-ичилйән зат өрән болмушын. Онуң үстүне шәгиртлере тәзеден-тәзе гейим-гежим хем гейдирйәмишлер. Онсоңам, школда окаҗакларың хеммеси мениң өзүм ялы түркмен огланлармышын.

Гожа инди башыны ыраламак билен макуллады.

— Гөрйән вели, балам, сен оңа күйүңи дикипсиң. Айыбы нәме? — Гожа бираз ойдан соң башыны айгыт эдиҗилик билен галдырды. — Балам, сен маңа гулак ас. Мен саңа атаң хөкмүнде несихат берейин: сен оңа хөкман гит... Өңи билен-ә, сен шу ерде галсаң, мен сениң ыкбалыңдан горкян. Гөрелдән гелди сүңүк болса... алла сакласын, онуң соңуны агзамага, балам, мениң дилим бараңок. Онсоңам окасаң адам боларсың. Билимсизлик, ханым, гөзли көрлүкдир. Ынха, бир ере хат язҗак болсак я бир ерден гелен хаты окатҗак болсак, обамыздакы бирден-бир, соватлы молла бир яна гиден болса, биз ата атланып, я Душаға, я-да Теҗене гитмели болис. Гит, балам, окува гит!

Гожа эп-эсли ойдан соң чага чиңерилди.

— Йөне вели, көшегим, мен бир затдан горкян...

— Мени кичиҗик гөрүп урарлар, хорларлар өйдйәмиң?

— Ёк.

— Онда нәме?

— Дуллага дүшен задың дуза өврүлиши ялы, шәхере дүшүп, орслашмагыңдан ховатыр эдйән.

— Менми?.. Мен онда.., гитмесеммикәм?

Гожа чагаң горканыны аңлады.

— Ёк, ёк, хөкман гит! Йөне вели, балам, сен өз аслыңы хич вагтда унутма! Орусам, пүрсиянам, хер бир миллетем говы гөр вели, өз илиңи гөзүң гөрежине деңе, балам!

Гожаның берен несихатларының хеммесине дүшүнмиши ялы, Гайгысыз онуң соңкы ховатырлы совалына нәме җогап гайтарҗагыны-да билмеди. Эмма гожа оны сие голдады.

— Хава, балам, соңуны гөрүп гелен ёк. Төвекгелиң эндише билен иши болмазмыш. Ййданмак, икирҗиклемек батырлыгың чепбесине болуп, адамының эдимини теслирйән гизлин бир гапандыр. Сен болар болмазың чагасы дәлсиң. Сен нәме окасаң ока, нәме өвренсең өврен, ниреде гезсең гез, эмма көшегим, яңкы айдышым ялы, өз аслыңы, өз обаңы, өз эдим-гылымыңы хич вагтда унутма!..

Гожаның берйән маслахаты чага дүшүнерден, оңа җогап берерден хас агырды. Шонуң үчин хем Гайгысыз сесини чыкарман, йүзүни ашак салып отурды. Гожа оңа хәзирликче соңкы сөзүни айтды.

— Хава, балам, аңа, гөр, гүн энегиниң ашак берипдир — икинди голайлая. Мениң саңа айтҗак сөзлерим шинди кәндир. Галаныны индики гелериңе галдырян. Хәзир болса, хош. Саг гит-де, аман гел, балам!..

Гожа оны мәхир-мухупбет билен гуҗаклады. Гожаның манылы сөзлерине ончаклы дүшүнмесе-де, хоссарлык мәхри йүрежигини гобсундыраны үчин, кичиҗик Гайгысызың уллакан гөзлеринден гоша дүвме яш тогаланды...

Үчүнҗи баш

ИЛКИНҖИ ӘДИМ

Бир мүң секиз йүз тогсан едиңҗи йылың гүйз айыды.

Теҗен дерясының өзени болан новхана өрән чуңңурды. Деря алабахарда, язда җошуп, томсуна кесилйәни үчин, хәзир онуң дүйбүнде азаҗык агызсувы акярды. Онуң ики ян кенарындакы мәхнет тораңңыларың ызгары кемсиз етик боланы үчин, олар ал-асмана эл булаярды. Оларың бердашлы япраклары кем-кәс сара-

лып башлан болса-да, совук урманы үчин хениз дөкүлмейәрди, диңе шемал ыраланда пессайҗа сесленйәрди.

Хова хәзир хоштапды.

Шол деря кенарының гүнбатар голайында тәзе салнан мекдеп пагта харманы ялы дув ак болуп гөрүнйәрди. Шол ери Мәне обасына чалым хем этмән, өрән дүзгүн-тертиплиди: ойналян айтымлар, товсулян агачлар, башга-да хер бир зат ерли-ериндеди. Мекдебиң төверегинде яшажык агачлар отурдылан болса-да, хениз оңлы дүйп алманлары үчин гүр япракламан, дуран инчемик чыбыкҗара чалым эдйәрди.

Мекдебиң төверегиниң хәзир дым-дырслыгының айратын себәби барды: класда башлангыч окув гидйәрди. Шол заманларда түркменлерден соватлы адам ёк диен ялыды, ылайта-да русча билйән ёкды. Шонуң үчин хем мугаллым азербайҗанлы болуп, онуң дили бираз чалгыртды. Шол диле хениз адатланмадык чагалар онуң айдан сөзлериниң көпүсини дүшүнмейәрдилер. Рус мугаллымы болса, терҗимечиң көмеги билен дерс берйәрди: терҗимечи-де азербайҗанлыды.

Азербайҗанлы мугаллым партаң сыртында отуран огланлардан бирине ышарат эдип, гөзүни үмледи.

— Балам, тахтая чых.

«Балам» сөзүне дүшүнип, аяк үстүне галан кичиҗик Гайгысызды. Ол хәзир Мәнедәки етим чага меңземейәрди. Онуң эгнинде дартаң овадан гейим, аякларында ялпылдавук гара ботинка билинде гара кемер болуп, диңе келлеси Мәне обасында гезиши ялы ачыкды. Йөне вели, сачында-да, кешбинде-де кир-кимир болман, өрән тәмизди, шонуң үчин хем ол оваданҗа гөрүнйәрди.

Аяк үстүне галан кичиҗик Гайгысыз «Тахтая чых» диен чалгырт диле дүшүнмән яйданды, бирденкә-де, «дашарык чык» диендир өйдүп, гиң әдим билен гапа бакан йүзленди.

Мугаллым оңа хайран галып, эгнини йыгырды.

— Ада, хара гидир сен?

Гайгысыз гапың агзында аяк чексе-де, не адасына дүшди, не-де харасына. Онуң дүшүнмән яйдананыны аңлан мугаллым бармагы билен ышарат эдип, өзүне бакан үндеди.

— Балам, бура гел, бура.

Гайгысыз гара тагтаның өңүнде дуруп, мугаллымың ышаратына гөрә элине мел алса-да, онуң яз диен «А» харпыны язып билмеди. Ол энтек не «А»-ны билйәрди, не-де «Б»-ны. Диңе мугаллымың өзи язып görкезенден соң, шәгирт онуң кынлык билен нусгасыны чекди. Йөне вели, онуң чекен нусгасы «А» харпына оңлы меңземән, учлары гоша таңа чалым эдйәрди. Гөзлериниң гытагыны айлап, мүйнли середйән чаганың өз гөзүне-де ол шейлерәк гөрүнйәрди.

Шол харпы сине сынлан мугаллым кейп эдип гүлди.

— Балам, сениң бу яздыгың «А» дейил, лап дие сен атешгире охшайор.

Отуран огланлардан бириси пыңкырды.

— Атышгир! — дийип гайталанлар-да болды.

— Нәме, от гапжажакмыка? — дийип яңса алан-да болды. Эмма мугаллымың ышаратына гөрә, деррев дымдылар. Гайгысыз онуң айдан сөзлериниң агрымына дүшүнмесе-де, сесиниң әхеңине хем херекетине гөрә игенҗине дүшүнди. Ылайта-да чагаларың гүлүшмеги, яңса алмагы оны алҗыратды. Шонуң үчин хем нәме дийҗегини билмән, йүзүни ашак салды, мүйнүргеди, бурнуны чекди, эллерине ер тапман, җүбүсине салды. Шол секунтда болса, Мәне обасы, мессаң яныдакы айтым гөзүниң өңүне гелди...

Чаганың ягдайының агырлыгыны сызан мугаллым онуң башыны сыпалады.

— Балам, гам йиме, өргешеҗек сен. Мәхтебиң ишийине гадам басанда, мен-де сене охшардым. Эле бу балалар-да сенден яхшы ямыллар. Сен «А» харпыны атешгире охшатсаң, обирси ох ниеп яя охшадыр. Айбы не!.. Гел, бир дене-де яз, гөрүм.

Эмма Гайгысызың элинде инди мел-де ёкды. Ол ашак серетди, ёкарык гарады, мугаллым билен икиси билелешип гөзледи — хич ерден мел чыкмады. Мугаллым эгнини йыгырды.

— Балам, бес не олды? Мели йимемисенки?

Гайгысыз онуң «мели иеп болайма» диен игенҗине дүшүнип, уллакан гөзлерини агдарып серетди: «Мен ажымдан сырылҗасам-да киши задына бармагымы узадян дәлдирин» диеси гелди. Шол додагы ялама огланың янында болан болса, белки, өтерәк хем диерди, чекгесине чалаймагы-да мүмкинди. Эмма бу ерде оңа дили бармады.

Өңдәки партада отуран йити гөзли есер бир оглан чаганың херекетине эсеван болан болара чемелиди. Ол шол халатда жаныгып сесленди.

— Мугаллым эпенди, онуң жүбүсини барлаң, жүбүсини! Мели чаганың жүбүсинден чыкаран мугаллым онуң гөзүниң өңүнде тутуп, бир зат айтмакчы болды. Чагалар ене пыңкырышдылар...

— Гайгысызың жүбүси ажыган бора чемели, кагыз-галамыңыза хәзир болуң хав! — дийип яңса алан хем болды.

Алжыран чага:

— Мугаллым эпенди, мугаллым... — дийип, өзүни акламага күйленди-де, бирденкә гапа бакан өкже гөтерди...

Мугаллым онуң ызындан:

— Балам, даян! — дийип гыгырды.

Эмма чаганың гулагына сес илерден гечипди.

Аягалдыгына өкже гөтерен Гайгысыз мекдеп мейданындан сайланып, деряның кенары билен гүндогар гүщлуга бакан ылгаярды. Онуң пикири хәзир оңлы зат селжермейәрди. Диңе «Нирә?» диен совала өз янындан «Мәнә» дийип жогап гайтарярды.

Ол иң соңы бир ерде аяк чекип, ызына гаранда, мекдебиң депесиниң чал демри чала сайгарылярды. Диңе шол ерде ол өз оюны бираз аныклады: «Мен бу гидишде, Мәнеден дәл-де, белки, Сарагтдан чыкарын. Догрусы, мен хәзир Мәне ёлуның ниредедигини хем оңлы дүшүнемок. Ягшы, диели ёлам тапдым — жүбимде бир дишлем чөрегем-ә ёк... Биз Мәнеден дүели гайдып, Тежене чеңли гиже-гүндизден хем көпрәк ёл йөрәпдик. Шу гидишде мен Мәне ёлунда гуртлара шам болманмы?.. Пәхей, ажындан өлениң мазары ёк ахыры!.. Гурдам, мен-ә өзүмден эйменчдир өйдемок. Мәнә хөкман гитмели!..»

Онуң шол дуран ериниң гапдалы япгыт болуп, шол ерде бир көнеже гайык дүңдерилги ятырды. Гайгысыз шонуң үстүнде барып отурды. Хәзир онуң төвереги гум-гуклук болуп, шемалсыз гүнеш өрән чоглужа дуюлярды.

Чаганың ягдайы, хакыкатдан-да, агырды. Ол етимлик эҗрини чекседе, бейле агыр ойы өз даражык бейнесинден хениз гечирип гөрмәнди. Онсуз-да ол энтек тәзе пейда болян шәхериң ыс-кокы, араба шакырдысы

билен өвренишип билмәнди: Мәне бирсыхлы өзүне чекйәрди: биле ойнаян огланлары хәли-шинди гөзүниң өңүне гелйәрди. Хәзирки думлы-душдан йыгнанан чагалар бири-бирлерине нәче мәхирли болсалар-да, биле өнүп-өсен Мәне огланлары ялы дәлди. Хатда хәзир килчиклигине ырсарап, юмрук бермегине гараман ханпасың оглы-да бирхили якымлы ялы дуюлярды. Онуң үстүне-де мугаллымың игенжи, огланларың жакгылдысы... Гөр нәхили масгаралык!..»

Чага өзүниң даражык бейнисине сыгмажак уллакан пикирлериң башыны агыртды: Нобат аган «Гул окап, казы болмаз, көпек йүврүп, тазы болмаз» диййәни, хакыкатдан-да, догры өйдйән. Мениң сердар адыны алан какам-да гол чекмесини билмән, диңе өз адына газдыран мөхрүни басян экен ахыры!.. Хей, бизиң аңрымызда, бәримизде, асыл бүтин Мәне обасында окан адам бармы? Онда-да рус-түркмен мекдебинде? Элип ериңе атышгир язян чагаданам бир дилмач бормы? Мугаллым маңа чындан̦ам догры игенйә ахыры!.. Бу гүн игенсе, ол эртир белки, «Балам, сенден молла-да чыкмаз, дилмажам. Сен иң ягшысы өйүңизе бакан еңсәңи гөркез» диймеги мүмкин. Шейле боланда, додагы ялама маңа: «Сен мекдепден ковлан хепбесиз!» дийип, хей, гүн берерми?.. Гөрйән вели, Нобат аган айдышы ялы «Азашан ызыны тапса — айыбы ёк». Мениң инди, иң ягшысы, ызымы ызарламагым зерур...»

Чага агыр ойдан башыны галдырып, гаршысына назар салды. Ол ез гөзүниң өңүндәки дуры ята сувда ез суратыны гөрди. Ол оңа гайталап-гайталап серетди. Дуры сув онуң суратыны эдил айнадакы ялы гөркезди. Онуң гөзүне болмаса, шожагаз шәгирт нәхили тәмиз, нәхили гелшикли, нәхили овадан гөрүнйәрди. Онуң, хей, Мәне обасындакы месене боюнда отуран гайгылыжа чага чалым эдйән ери бармыды? Шол ики чаганың икиси-де бир чага дийип, ким айдып билжекди? Онуң гөзүне болмаса, йүзи-гөзи йылманып, этиңе-ганына-да чыкып барян ялыды. Онуң Мәнеден гайданына нәме кән салым гечипмиди? Шейле аз салымда ким оны шейле таналмаз ялы үйтгетди?

Чаганың жоннужак акылы шол совала жогап тапмады. Йөне вели, бир зат оны иңкисе гойды: «Мен школы ташлап гитсем, бужагаз гейимлерим-ә сыпырарлар, үстесиңе сүпүк агама жериме-де саларлар. Бужа-

газ гейимден чыкып гитсем болса, шол өңки үтүлен торгай ялы, йыртык жулла етимдирин... Онуң үстүне-де «хә-өв-а!» дийип, сыгыр ызында селпемелидирин, игенч иймелидирин... Нәме-де болса, мен инди бу ерде дурубилмен!.. Хей, шейле масгаралыгам чекип борбо-ха быдымы?..

Ол айгытлы нетиҗә гелип, еринден галмакчы боланда, ики саны өзи ялы узынак шәгирдиң ызыны ызарлап гелйәнини гөрди. Ол бирденкә өкже гөтерсем диен күе дүшди. Олардан гачып гутулжагына гөзи етсе-де, оны өзүне услып билмән, бир ерде гизленмекчи болды. Йөне вели, гизленере ер тапмады: сув оны гизләп билжек дәлди, чыкып, токая урса-да гөрүнжекди — гачдыгы болжакды. Бирденкә-де күйүне бир зат гелип, ашагындакы көне ецилжек гайыгың бир гапдалыны галдырды-да, ашагына гирди.

Онянча гелип етен оглан лар:

— Гайгысыз! Гайгысыз ха-ав! — дийип гыгырдылар.

Эмма Гайгысыздан сес-үйн чыкмады.

Олар геңиргешдилер.

— Бә, бу нирә гитдикән айт? Ыз-а шу ерик гелди...

— Нире бор өйдйәсиң айт: токая урандыр, гидендирдә!

— Жарың аңырсына гечип, шу токая урандыр өйдйәмин?

— Егсам гәрнерди ахыры!

— Барыбир, биз оны бу токайдан тапасымыз ёк. Гел, шу гайыгың үстүнде отурып, бирсалым дем алалы.

— Дем алсак алалы вели, оны тапман барсак, мугаллым бизе кәйәр.

Олар гайыгың үстүнде отурып, гүррүңлерини довам этдилер.

— Кәйәр ялы, оны нәме биз гачырдыкмы?

— Эйсем ким?

— Онуң өзи йүрегине ховсала дүшүп гачып гитди.

— Нәме жүбүсини барла диен эйсем сен дәл-де, менми?

— Мен нәме оңа яманлык этжек болуп этдимми?

— Сен шейле рехимдар болсаң, еринден турагада, мели онуң жүбүсинден дуйдурман алып, «Гайгысыз, «А» харпыны, ынха, шейле язмалы» дийип, достларча гөркезәйсең болмадымы?

— Сен нәме мени оңа душман хасап эдйәмиң?

— Душман-а дәлсең, дәлсиң вели...

— Догрусыны айтсам, мениң йүрегим оңа сениңкиден бетеррәк аваяр!

— Сениң йүрегиңде зад-а ёкса, ёкдур вели, сөзүң-а уруп аглаяныңка меңзейәр.

— Сен нәме маңа шерт этдирҗек болямың?

— Догрусыны айтсам, Гайгысызың ерине мен болан болсам, шол масгаралыгы менем чекип билмездим!

Елдашларының гүррүңини диңләп ятан чага неден аглапды. Ол өз янындан «Бә, бу огланларың говудыгыны» дийип геңиргенйәрди. Эмма ның соңкы сөз онуң өз айгыдыны беркитди.

Гүнешде бирсалым мымырап отуран Гайгысызың совук, ылайта-да чыглы ере гирени үчин болса герек: ол агзына, бурнуна япышса-да өзүни саклап билмән, бирденкә айылганч пышгырды. Онуң үстүндәки отуран огланлар бирденкә дуйдансыз ерден нәме боланыны дүшүнмән, зөвве ерлеринден галдылар. Бирденкә-де гайыгың ашагындан чыкан чаганы оларың икиси бирден гуҗаклажак болды. Гайгысыз илкибада уруп, икисиниң хем элинден сыпып гачарлы болды. Эмма огланларың бири өрән чее болуп, онуң бойнундан гуҗакладыда, ашак асылды...

Гайгысызы бираз көшешдирмек ниет билен олар гөни мекдебе гелмән, шәхериң үсти билен айланып гайтдылар.

Тежендe уезд управлениеси болуп, Кака хем Сарагт приставлыгы шоңа гирйәни үчин, шәхер адына эе болуп барярды. Шол вагтда онуң, эсасан, бирже көчеси барды. Шол көчәниң ики гапдалындакы бири-бирине уггашян дүканларда эрмени, пирсиян хожайынлары сөвда эдйәрди.

Магазинлериң агзындакы тротуарда бири аграс боз байталыны идип йөрди. Шол бирхили гең адам болуп, көйнеги-балагы гызыл яглыкданды. Хатда бойнуна-да ак гүлли гызыл яглык баглыды. Ол гөйә диерсиң сынчы иберилен ялы, хер дүканың агзында барып дурярды, байталы-да онуң ызындан галман, келлесини дүкана сокуп, магазиниң ичине гөз гездирйәрди. Шол адамың өзи-де, болуп йөрши-де үйтгешик боланы үчин, ызына дүшйән адам өрән көпди. Чагалар яш-елеңлер ылайта-да онуң ызындан галмаярдылар.

Шол адама... Гаррыата ат берйәрдилер.

Ол тойларда жарчыды, мәрекеде гоша дилли түйдүк чалян сазандарды, ылайта-да вәши, комик хем сатирикди. Онуң тымсаллары, меңзетмелери адатдан дашары, чепер чыкярды. Ол мәрекәниң гүлүди.

Гаррыатаның шорта сөзлерине гүлйән Гайгысыз дагы хем онуң ызына дүшдүлер. Гаррыата бир магазиниң гапысында элини галгадып гепледи.

— Бә, мен-ә валла-да хайрандырын! Биз айт Теженде шәхер гураляныны яңыжык эшидип йөрүс вели, халкы серег, хенизе ченли хич ерде гөрүнмедик нәтаныш адамлар эййәм дүкан гурап, сөвда эдишип йөрлер. Гаждардыгелди ялы, узакдан ыс алып гелйән жерчилере, валла, мен-ә хайрандырын!.. Хава-да, пул алладан-да гызыклырак бир зат. Хер ким онуң ызында энтейәр, хер ким онуң ашыгы! Пейда гелжегине гөзи етен тәжир омма отурып, гара даша сежде этмәнем мен-ә хич затча гөрер өйдемок...

Онуң шеребели сөзүни башга яна совмак ислән дүканчыларың бири оңа хошамай сөз урасы гелди.

— Гардаш, Гаррыата, гел, геч, отур, дүкан өзүңкидир!

— Мен-ә, хожайын, сениң шол хекемиңде-де отурып билерин вели, гөрйән вели, сениң дүканыңда мениң байталчама ер ёк!..

Гаррыатаның вәши сөзүне кейп эдип гүлйән Гайгысыз үнжи-аладасыны бирбада ядындан чыкарды...

Дөрдүнжи баш

СЫР АГТАРСАҢ, СЫРЫҢ АЧЫЛАР

Гайгысызың окаян мекдеби, ягны патыша вагтында салнып, «рус-түркмен мекдеби» ат берилйән мекдеплер дилмачлар, терҗимечилер, овнук чиновниклер етишдирмелиди. «Хер юрдуң тилкисини өз тазысы билен авларлар» накылына калонизаторлар өрән говы дүшүнйәрди. Мекдеби гутаранлар ил ичинде патышаның дикмеси, ягны тутма гулы хөкмүнде болмалыды. Мекдепде шәгиртлере диңе шейле тербие берилйәрди. Шонуң үчин мекдебе диңе атлы адамларың чагалары кабул эдилйәрди. Гайгысызы, белки, атасының сердар лакамы үчин кабул эдендирлер? Белки-де, илки дөвүрде гарамаяк халкың рус мекдеби адындан горкуп, чагасыны оңа бермейәни үчин, Гайгысыз ялыны диңе сан долмак зерурлыгы үчин кабул эдендирлер?

Патыша үчин хызматкәр етишдирйән мекдебиң әхли харч-харажаты илиң үстүндеди: салгыт петегиниң бир еринде «мекдеп харч-харажаты үчин» диен йөрите пул беллиги барды. Шонуң билен биле, окаян шәгирдиң адына, онуң хоссарына ишсиз ер-сув берилйәрди.

Эмма Гайгысыз үчин онуң энтек хич бир гапавуды ёкды.

Тежен мекдебини гутарянча, алты йыл ичинде онуң башындан кән затлар гечипди. Ол өзи ялы огланларың бирнәчеси билен дostлашыпды, кәбири билен сене-мене эдипди, хатда ёлмалашан вагты хем болупды. Яшлыкда адамың башындан нәмелер гечмейәр? Мекдеби ташласам, Мәнә гитсем дийип ойлан чаглары хем аз болмады. Тербиечилер оңа агалык-гуллук тербиесини берселер-де, онуң бейнисинде дөрәп башлан деңсизлик дуйгусы дурдугыча гүйжейәрди. Хатда додагы ялама огланың херримсеклигине ол яңы-яңы дүшүнйәрди: онуң тумшугыны ёкары тутдурян атасының ханнаслыгыды. Обада бирләп-икиләп бай юмшак бишен палавы чепбе чейнесе, дайхан көпчүлиги хепделе, айда бир гезек гызгын чорба зарды. Гурплулар дүйнәниң ерини экип хасыл алса, ери чүрүзлиге, сувы өлчеге гелен дайхан көпчүлиги йылбойы денесинден гум совруп, дер дөксе-де, дулунда долы чувала зарды.

Ийгдекче етен Гайгысыз онуң асыл себәбине, элбетде, дүшүнмейәрди. Йөне вели, шол деңсизлик барада ол өз дилине эелик эдип билмейәрди. Ол кәбир огланың янында «Дер дөкйән ач галып, алдаян нәме үчин бай болмалы? Ханы мунда адалат?» диен ялы гүррүң хем эдйәрди. Хатда келлесиниң гызгынына өтерәк гидйән вагтлары хем болярды...

Бир гүн мекдебиң мүдири оны өз янына чагырды. Шол чакылык оны элбетде, ойландырыпды. Мүдир нәме гыжыт берсе, көплүкде берйәрди, кими өвеси гелсе көплүкде өвйәрди. Окувчылардан бирини өз янына айратын чагырян вагты өрән сейрекди. Гайгысызы нәме үчин чагыраныны ким билйәр? Гайгысыз нәче ойланса-да, онуң анык себәбини тапмады. Шонуң үчин хем мүдириң янына баранда, суссы олчаклы белент дәлди.

Мүдир сыпайычылык билен мылайым сөзлешенден соң, оны сынап башлады.

— Гайгысыз, школда окаян оглан көп. Мен оларың хеммесини өз яныма чагырамок. Мен дине гөвнүм сув ичйән кәбир йигит билен чендан бәш-үч агыз гүррүң эдишйәрин. Мен сенден чынлакай бир зат соражакдыр я сынага чагырандыр диен ой гөвнүңе гелмесин. Мен ене гайталаярын: сениң билен халыс йүрекден сөзлешесим гелйәр. Мениң кәбир сорагым гөвнүңе лайык гелмесе, дүшүндириш сора я жогап-да берме. Биз икимиз ак йүрекден сөзлешмели, ягшымы?

Гайгысыз мүдириң хич бир зат вада бермейән, хич бир задың үстүни ачмаян йөнекей мылайым сөзүнден хич бир зат аңлап билмән дине када гөрә жогап гайтарды.

— Мүдир эпенди, сиз маңа йүрекде чирик сакламак евреденң дәлсиңиз!

— Берекелла!

Гайгысыз өзүни нәче эсерден сакламага чалышса-да, йүрегине гелен зады айтман дуруп билмейәрди: ол нәхилилик билен дикарынлап айданыны-да дуйман галды.

— Мүдир эпенди, мен тарапдан йүрегиңизде аздан-көпден бир инкис болса, чекинмән сорaң!

Мүдире онуң нәки жогабы яраса-да, соңкы артдыраны оны бираз күрүтдирди. Шонуң үчин хем оны ынандырмага чалышды.

— Гайгысыз Сердарович, сиз алла хакы үчин бейле дүшүнмән. Мен сизи өз оглум хөкмүнде сөййәрин.

— Шонуң үчин хем, мүдир эпенди, мени ата хөкмүнде берк тутуң дийдигимди.

— Шейле болса, говы. Гайгысыз, сизиң школы гутармагыңыза санлыжа вагт галды. Школда гечирен вагтларыңыз бидерек гечен дәлдир гүман эдйәрин.

Мүдир херримсек соранда-да Гайгысыз, белки, ялан сөзлемезди. Онуң мылайымлыгы өзүне өвренишдирени үчин сада-сада жогап бермәге чалышды.

— Мүдир эпенди, школа гадам басып, сизиң тербийәңизи алмадык болсам, мен хем өз обамыздакы деңдүшларым ялы, я-ха чопан болардым, я-да газаналы безенениңе етмейән эрни сувлы дайхан болардым. Мен өз алан билимиме хем тербийәме өңи билен сизе миннетдар!

Гайгысызың сөз уршы мүдире, хакыкатдан-да, ярады. Шонуң үчин «Белки, бу йигиде мәхт эдйәнлерлер» диен ой билен бираз пикире гитди, эйсем-де болса, сынап гөрмек үчин чагыраныны ядына салып, сөзүни довам этди.

— Окувы гутараныңыздан соң, ниетиңиз нәмеде?

— Мүдир эпенди, мен ол барада энтек чынлакай ойланмандым.

— Мениң билмекчи боляным: дилмач я мүрзе болуп, уезд управлениесинде галмакчымы, я-да Кака приставлыгына чиновник болуп гитмекчими?

Гайгысыз бу сапар йүрекден жогап бермән, мүдириң өзүни сынап гөрмек иследи.

— Мүдир эпенди нирәни маслахат билсе, нирә гөндерсе шол ери мениң үчин ягшы болармыкан өйдйән.

— Хей, берекелла!

— Йөне вели...

— Айт-айт, чекинме!

— ...Мен өз эркимде болсам...

— Сизе долы хукук бермәге мен чалшарын.

— Дилмачлык билен, ылайта-да чиновниклик билен мениң хич бир хошум ёк!

— Нәме үчин?

— Дилмач болсаң, арачы ялы мунуң сөзүни оңа, онуң сөзүни болса муңа етирмели: меңзедип айтсам, тараның икибака аргач гечирйән мәкиси болмалы.

— Ёк, Гайгысыз, сиз ол барада энтек оңлы дүшүненңзок.

— Белки хем шейледир?

— Дилмач болсаңыз, бир-ә арчынларың, арзачыларың янында абрайыңыз артар, онсоң хем уезд начальниги сизе гадыр-гыммат гояр: вагты-сагаты билен эгниңизе ак погон дакар.

— Мен онуң ялы арзан абрай исләмок.

Жогабың гөмелтейдигини Гайгысызың өзи сызмаса-да, мүдире ол бирхили геңрәк эшидилди. Шонуң үчин оңа якымсыз бир хабар эшиден ялы чиңерилди. Шол гөрашы аңлан Гайгысыз-да ойланман айдан гөмелтей жогабына өкүнди. Мүдириң бу сапаркы совалында сесиде бирхили үйтгән ялы эшидилди.

— Ягшы, чиновниклик нәме үчин хошуңыза гелеңок?

Гайгысыз бу сапар ойланып, хаял-ягал гепледи.

— Мүдир эпенди, мениң өзүмиң гылыгым бирхили-

рәк: мен адамлара буйраныңдан, киме херрелип, киме ялңыжалык эденимден, өзүме табшырылан иш билен, өз везипәм билен гүмра болуп йөренимни говы гөрйәрин.

— Эгер-де начальство сизи пристав помощниклигине лайык дийип билсе?

Гайгысыз онуң совалына бирхили йылгырды. Шол йылгырышда, бир серетсең — ынамсызлык, хас сыңңын гарасаң болса — йигренжилик сызылярды. Эмма мүдир оны хошаллык дийип дүшүнди-де:

— Шонда нәме диерсиңиз? — дийип сорады.

— Мүдир эпенди, ит ялы бир гапыдан ийин, үйренде башга гапыда үйрсе, хожайын оны я уряндыр, я-да өйүнден ковяндыр.

— Дүшүнмедим.

— Мен патышаның ялыны ийип, онуң ынамдар адамларының тербиеси билен улалдым. Онуң буйран юмшуны ялап йүз дөндерсем мениң еңсәме шарпык дегмезми?

— Хамана диели, межбурыет хем болман, йөнекей — сизе шейле юмуш хөдүрлейәс дийилсе, шоңа нәхили гарарсың?

Гайгысызын «Ханы, мунда ынсап? Ханы, мунда адалат?» дийип гүрләпи гүпбе ядына дүшди. Мүдириң йөнекей сөхбет үчин чагырманыны ол өңден хем сызярды. Хәзир болса, шол чакылыгың дүйп себәби анык болды. Шонуң үчин онуң нобатдакы жогабы өрән жогапкәрлиди. Шонун үчин хем ол йүзүни ашак салып, бираз ойланыпды. Шәгирдиң өзүнден суссы басыланыны аңлан мүдир болса, эдил үстүнден бардым диен ой билен совалыны гайталады.

— Гайгысыз, сизиң ынсабыңыз шоңа нәхили гарар?

Гайгысыз өз ядына гелшине гөрә, огланлыкда-да ялан сөзлемәнди, догры геплилиги үчин шарпык дадажыны-да унутманды, шейле-де болса, ол өз ынсабынын гаршысына гидип билмән, хемише гөнүмел дурярды. Хәзир хем ол өз хәсиетини үйтгетмек күйүне дүшмән, анык жогап гайтарды.

— Мүдир эпенди, агалар нәме буюрса, шоны ерине етирмек мениң боржум. Йөне вели...

— Йөне вели?

— Ынсабым кабул этмедик ерде пейда гетирип билерин өйдемок.

— Сизиң аңлышыңыза гөрә...

Гайгысыз өз йүрегинде дүвүлги яраның нәхили ярыланыны-да дуйман галды.

— Мениң аңлышыма гөрә, диванхана, ынсабың алнып-сатыляи ери!

Жогап өрән гөмелтей боланы хем соңкы нокада барып дирәни үчин, мүдир нәме үчиндир оны бираз юмшатмак күйүне дүшди.

— Гайгысыз Сердарович, сиз бираз өтерәг-ә гидәеп дәлсиңиз-дә?

Чынлакай сыпата гирип, гөзлерини гырпман середйән Гайгысызың хәзир пикирини үйтгетмек мүмкин дәлди. Ол хәзир гурулгы гапана дөнүпди. Шонуң үчин хем соңуны саиман жаныгып сөзледи:

— Мүдир эпенди, мени айыпламаң: мени дурән еримде ассалар-да, ери гелеиде догрусыны айтман дуруп билемок. Шонун билен биле, мен көчеде я базарда сөзлемән, дөвлетиң ынамдар адамсының янында — хут сизиң өз яныңызда сөзлейәрин. Мен эгер ялңышян болмасам сиз менден шейлерәк жогап алмак ислейәрсиңиз: мен сизиң шол ислегиңизи ерине етирмекден башга алажым ёк!

Мүдир хем эдил онуң өзи ялы ойланман жогап гайтарды.

— Догры сөзүңиз үчин саг болуң!

Шол сөз мүдириң йүрегинден чыкан хем болса, ховатыра дүшени үчинми, гаршысындакы шәгирде хайпы гелени үчинми, Гайгысызың аңлышына гөрә, ол өзүни бирхили мүйнли ялы сызды. Мүдир бираз ойланып, ювудынандан соң довам этди.

— Гайгысыз. Сердарович, дөвлет диванында харамзада адам ёкдур дийип, мен айдып билжек дәл. Йөне вели, сизиң айдышыңыз ялы, хеммәни бираякдан сүрмек догры дәл!

Мүдириң соңкы сөзи Гайгысызың аңлышына гөрә, хакыкатдан-да, ынандырыжыды. Йөне вели, гахарланмазлыгы, столы юмруклап гыгырмазлыгы өрән геңди. Ким билйәр, бир задың аныгына етмек үчин, белки, яглы гайыш ялы болмак зерурдыр? Ким билйәр, мүдириң йүрегиндәки ынсап Гайгысызыңка гаранда-да хас дурурак, хас гүйчлүрәкдир? Мүдириң айдышы ялы, хеммәни бираякдан сүрмек, элбетде, мүмкин дәл. Гуллукчылар, чиновниклер колонизаторлык рухы билен тербиеленсе-де, Гайгысызың өзи ялы илден эл үзүп билмейәнлер ёк

дәлдир. Мүдириң гурсагында, белки, хакыкы рус йүреги уряндыр, белки хем, ол сап рус ынсабы билен дем аляндыр?.. Гайгысыз шол соңкы пикире йыкгын эдип, мүдире өз йүрегини ачып гөркезмек иследи.

— Мүдир эпенди, вагтыңыз болса, мени диңлемек ислесеңиз, мен сизе өз билйән хакыкатымың бирже четини мәлим этмек ислейән.

— Айдың. Кейпихон диңләрин.

— Түркменлер озал чарва хем чомры болуп, дурмуш ягдайында икә бөлүнйәрди. «Бал тутан бармагыны ялар» накылына гөрә, чарвалар, элбетде, говурак яшардылар. Хәзирки гидишде болса, обаның дурмушы русларың крепостной правасына голайлап баряр. Обаның бирлән-икилән есери, алдавчысы, харамзадасы хожайын болуп, дайхан көпчүлиги оларың гулуна айланып баряр. Шол бирлән-икиләнлер диван чиновниклериниң муртларыны яглаянлары үчин, оларың товугына күш дийип билйән ёк. Арчынлык, эминлик сайлав билен дәл-де, пул билен сатын алыняр. Айыплашмаң: диванда адалат сандыкда ятып, ынсап ким ёкары эдип сатыляр...

Гайгысызың гөвнүне болмаса, мүдир онуң сөзүни айратын үнс билен диңлейәрди: шол үнс гүррүңчиниң эңигине-шаңигине ченли етип, я-ха оны гысыма гысмак, я-да шоңа мәхир мухупбет гоймак үчинди. Хайсы хем болса, ики гүррүңдешиң икиси хем аралыкдан чыкыпды. Гайгысыз ялңышманды: мүдир пессай сес билен мылакатлы сөзледи.

— Гайгысыз Сердарович, сиз маңа өз йүрегиңизи ачышыңыз ялы, сизден сыр гизлемеги мениң хем ынсабым кабул эденок. Сиз маңа халыс йүрекден ынаның: сизиң хәзирки айдан сөзлериңиз, айдың пикирлериңиз охрана бөлүмине мәлим болса, диңе сиз дәл, икимизи-де мундан соң Теджен шәхеринде гөрен болмазды. Оглум, сиз маңа мүңкүрлик этмәң: рус халкының гөрйән гүни үчин мениң-де йүрегим сизиңкиден аз аванок. Мен өз йүрегимиң авусыны сап сада йигит боланыңыз үчин сизе дуйдуярын. Эгер-де мен өз анык пикирими бәш-үч адама мәлим эден болсам, мен эййәм Сибирден чыкардым... Гайгысыз Сердарович, мениң сизе хайпым гелйәр: сиз өз айдың пикириңизи, «адалат, ынсап» барадакы дүшүнҗәңизи огланларың янында гүррүң эдипсиңиз. Ол эййәм охрана барып етипдир. Мениң сизиң

билен хәзирки дүшүншыгым, шоларың табшырыгына гөрә. Олар энтек маңа ынанярлар. Шонуң үчин мен сизи бу сапар, белки, голларын. Йөне вели, Гайгысыз Сердарович, сиз өз агзыңыза берк болуң! Мениң сизден аталарча хайышым шол. Егсам, ёгсам сизиң хеләк болмагыңыз мүмкин. Сиз ялы арасса, сада йигидиң хеләклиги мениң йүрегиме агыр яра салар. Мениң сизде умыдым кән. Сиз шоны унутман!..

Мүдириң ачыкдан-ачык сөзи Гайгысызы хайран галдырды. Йөне вели, онуң йүрегиниң аклыгыны опчаклы айгыт эдип билмеди. «Белки-де, адамларың сырыны билмек ислейән пиғәрлериң усулы шейледир» дийип ойланды. Айдан гүррүңиниң тени өз йүзүне басылышы-да шоны тассыклаярды. Йөне вели, Гайгысызың аңлышына гөрә, мүдириң кешбинде хич хили есерлик сайгарылмаярды. Онуң мылайым гөречлери: «Ынха серет, хей, чирик бармы?» дийип, өз йүрегини ачып гөркезйәне меңзейәрди. Шонуң үчин ол өз йүрегинде шүбхе сакламан отуран еринде гол говшурын баш эгди.

— Хорматлы мүдир эпенди, мен бүтин өмрүм боюнча сизе миннетдардырын!

— Мениң сөзүме анык дүшүнсеңиз, мен өрән шат!

Араларында гизлин зат галманы үчин, оларың сөзи гутарыпды. Мүдир еринден галып, хошлашмак үчин элини узатмакчы боланда, Гайгысыз оңа сораглы гөз билен гарады. Шол гарашы аңлан мүдир оңа совал берди.

— Гайгысыз Сердарович, белки, ене бир сорагыңыз бардыр?

— Хорматлы мүдир эпенди, биз илки башлан гүррүңимизи гутарман гойдук ахыры!

Мүдир онуң нәмедигини унуданы үчин эгнини йыгырды.

— Дүшүнмедим.

— Биз хәзир школы гутармакчы болуп йөрүс. Дипломы бержегиңизе-де мен ынанярын.

— Шүбхесиз!

— Шонуң үчин хем мениң соңракы ыкбалым гүмүртик галяр.

— Шейле, шейле — дийип, элини маңлайына гойды. — Сизиң өз мейлиңиз нәмеде?

— Сиз эгер макул билсеңиз хем голласаңыз, эгер-де башга ерден гаршылык болман, мүмкинлик дересе, му-

галлымлар семинариясына окамага гитсеммикәм диййән.

Өзи билен эгиндеш болуп дуран Гайгысызың эгнине мүдир элини гойды.

— Акыллы пикириң бар, оглум, өрән акыллы! Мугаллым диймек, диңе бир элипбий өвретмек дәл-де, халк көпчүлигиниң аңына тербие бермек диймек. Мен ене гайталаяи: өрән акыллы пикириңиз бар. Нетижеде, сиз өзүңиз ялы йүзлерче арасса йигит, хас догрусы, өз илиңиз үчин йүзлерче гахрыман етишдирерсиңиз. Мен сизе элимден гелен көмеги эдерин. Гысгалдып айтсам, ыгдайыңы кынлыгына, ягны оңа диңе саилыжа, ылайта-да беллиже адам гөтерилмегине гараман, сизиң мугаллымлар семинариясына гиржегиңизе мен шүбхеленемок!

Сарымтыл чокга сакгалына, муртларына ак гатышан пешенели мүдири Гайгысыз гужакласы, огшасы гелди, эмма оңа эжап эдип икиржиңләнде, мүдир соңкы сөзүни айтды.

— Гайгысыз Сердарович, икимизиң эден гүррүңимиз, хатда семинария барада-да диңе икимизиң арамызда галмалы. Ёгсам...

— Хорматлы мүдир эпенди, мен сизи ынандырян: шол барада мениң агзымы гулплы хасап эдиң!

Мүдир оңа элини беренден соң, Гайгысыз голларыны говшурды-да, баш эгди...

Бәшинжи баш

МЕН НӘМЕ ҮЧИН ЧОПАН БОЛМАНДЫРЫН

Бир муң докуз йүз единжи йылың язы Дашкентде ир гелени үчин апрель аңында бүтин агачлар яшыл донна гиришди. Хатда тырым-тыкыз долан бәгүл гунчалары эййәм чала йыршарып башлапды. Гижеки ягышдан соң гүн парлап чыканы үчин, ызгарлы ерден папирос түссеси ялы юкажык буг гөтерилйәрди. Гүн ортадан агандан соң, хова бижай тәмизди. Якымлы гүнеш жүмлежандара гужак ачярды.

Яз шатлыгы Дашкент җемагатыны өз гужагына гысярды.

Мугаллымлар семинариясының эсасы гапысындан ики сany йигит голташып чыкып барярды. Оларың бири узын болуп, гара гөзли, гара гашлы, хыра сачлы гөрмегей даяв йигитди, бейлекиси аламтыл йити гөзли, гүр гара гашлы, орта бойлы, шатлыклы чакган йигитди. Шоларың ызындан кимдир бири гыгырды.

— Атабаев!

Шол ики йигидиң икиси бирден ызына ялтаклап, икиси бирден жогап гайтарды.

— Хав.

Сеслери сазланышып чыкан йигитлериң икисиниңде фамилиясы Атабаевди. Оларың узын даявы Гайгысыз Сердар оглы болуп, бейлекиси Мухамметгулы Атабаевди. Гайгысыз Сердар оглуның Мәнеденлиги бизе мәлим болса, Мухамметгулы Атабай оглы Нохурданды. Мәне аркачда болса, Нохур Көпетдагың жүммүшиндеди. Оларың эгинлериндәки формасы мугаллымлар семинариясының студентлеридигини хабар берйәрди. Шол икисини танышдыран, достлашдыран-да шол семинарияды.

Гайгысыз инли яныжык мурт табан, гүйжүве гирен даяв яш йигитди: шол йигит Мәнедәки месене боюнда мүззерип отуран чагажыкдыр дийсең, ким ынанжакды? Хатда илки мекдебе гелендәки суратына гараңда, Гайгысызың өзи-де гүлйәрди. Ол өз янындан «Дөвүр гөвнүң ислегине гөрә дегишмесе-де, адамың гөрнүши, дурмушы нәхили үйтгейәр» дийип, хайран галярды. Ол өз янындан Теҗен билен Дашкент арасыны дәл-де, Мәне билен Нохур арасыны өлчәп гөрйәрди. Нохурлы Атабаеви ол фамилиядаш боланы үчин дәл-де, оңат йигитлиги, дуйгуларының, пикирлериниң бирлиги үчин сөййәрди. Мухамметгулы болса, Гайгысызы өзүниң доганы хасап эдйәрди.

Семинария студентлериниң арасында Гайгысызың досты өрән кәнди. Эмма Мухамметгулы икиси эдил бир доган ялыды. Хатда оларың доган окашанларына-да шүбхеленер ялы дәлди. Каникул вагты томус айларыны олар көплениң Нохурда гечирйәрдилер. Нохурың белентли-песли даглары, кәкиликли жүлгелери, гоша айлав шахлы умгалары, саясына гүн дүшмейән эгирт чынарлары, гөк отлы мейданда асуда йайяан гоюн-гузулары, сүйт-гатыклары, гейнүвли гелин-гызлары, шахандаз йигитлери нәхили гөзелди!.. Нохуриң ыссыны-совугы билдирмейән хоштап ховасы олара курорт күйсетмейәрди. Екетут төверэклеринде томсуң гүни хем

гүлөлек өвшүн атярды, гижесине өй ичинде ёргансыз ятмак мүмкин дәлди. Язлаян чарваларың арасында гезмәниң, ав ызында ымтылманың-да айратын леззети барды!..

Йөне вели, сүйжи ийминиң ажы гакилиги болшы ялы, шатлыгың көлегесинден гайгы-гам хич вагтда өзүни сайламаярды. Достларың гүлләп гөвни тукатлыга-да дучар гелйәрди.

Оба байларының, ылайта-да байлар тарапындан гөтергиленйән арчынларың өзлерини алып барышлары оларың кейпине сөган дограярды. Мүрчеден бир яш гелне «әримден эрлик ёк» дийип пристава арза берди-рип, нечей-пичик болянча бахана билен приставың янында йүзли Бәхерден арчынының оны өз өйүнде саклап йөрмеси, хас догрусы, икинжи аял хөкмүнде уланмасы халкы гозгалаңа салярды. Шонуң хич бир кануна гелмйиши, хич бир ковахада сыгмышы, Атабаевлериң икисиниң-де кейпини бозярды. Азгынлык хетден ашып, дүрли бахана билен илиң машгаласына-да эл урлуп башланмагы хич бир ынсаба сыгмаярды. Халк шол барада нәче гозгалаң дүшсе-де, элинден гелйән зат ёкды.

Атабаевлер шол дөврүң дүшүнжели адамлары боланлары үчин, илатың намысы парчаланяны барада Ашгабат уезд начальнигине арза языпдылар. Шол дөврүң судуның, судьяларының үсти билен арза боюнча дерңев башланыпды. Өз үстүнден шикаят боланы үчин, пристава аркадаянан оба арчыны-да йөне ятманды. Атабаевлер илиң агзыны алардян, ыслам динине шикес берйән динсизлер хөкмүнде уезд хем облсть начальнигине арза үстүне арза ягдырыпдылар...

Гайгысыз билен Мухамметгулы дынч гүнлеринде нәче рахат алсалар-да, окува гайданларында шол арзалар зерарлы агызлары ажапды. Шонуң билен биле семинарияда-да оларың ызының дерңеви ёк дәлди. Бәшинжи йылың революциясы студентлериң бирнәчесине, ылайта-да Атабаевлере айратын тәсир эдипди. Революциядан соң реакция хас гүйже мүңени үчин, азат пикирли адамлар ыгалсыз йылың көмелеги ялы гөзленйәрди. Шейле адамларың ылайта-да окувчылар арасында көпрәк болмагы тебигы бир затды.

Гайгысыз Теженддәки мекдеп мүдирине нәче вада берен болса-да, кәте өзүни саклап билмейәрди. Шонуң

үчин Гайгысыз Атабаевиң дилиниң шалтаңлыгы, идеясының бозуклыгы, патыша дил етирйәни барада семинарияның дирекциясында гүррүң гидип, оны семинариядан ковмак нетижесине гелнипди. Бәхерденден гелен арзалар-да онуң үстүне урна болупды.

Шол ягдай Атабаевлер үчин нәхили агырды. Семинарияны гутармага вагт аз галанда, бирденкә ондан ковулмак, гөр, нәхили яман ягдай!..

Эмма бәшинжи йыл революциясындан таглым алан студентлериң бирнәчеси инди агызланыпды. Мухамметгулы Атабаевиң ишеңңирлиги билен студентлериң көпүсиниң оны голламагы, оңа йөңкелйән затларың хеммесиниң төхметлиги барада шаят гечмеклери, эгер-де нәхак гыбата ынам эдилип, патыша хем халка вепалы йигит Атабаев семинариядан ковулса, оларың-да семинарияны терк этжеклери барада көпчүликлейин арза беришдилер.

Шол арза дирекцияны вехиме саланы үчин Гайгысызың семинариядан ковулмагы барадакы гүррүң гутарыпды, эмма дерңев хас чыплакайрак довам эдйәрди.

Орта Азия хем Газагыстан мөчберинде семинарияның илкинжи мугаллымлар гойберилиши боланы, онуң-да нетижесиз даргамагы гөз өңүне гелени үчин, дирекция өңки пикиринден ваз гечип, Атабаев барадакы иши япмага межбур болупды. Эмма охрана бөлүминде ол иш япылман, гайта шовлы сөвдагәрлериң дептери ялы, дурдугыча галңаярды.

Дашкент мугаллымлар семинариясыны бүтин Закаспи областы мөчберинде илкинжи гутаран диңе ики Атабаев болуп, оларың икисине-де халк мугаллымы ат берлипди. Эмма халк мугаллымларының икиси-де алты айдан артык ишсиз гезип, иң соңунда бир мүң докуз йүз секизинжи йылда Марыдакы рус-түркмен мекдебине мугаллым белленипди. Мары Закаспи областының йүреги боланы, оларың илат арасындакы абрайлыгың гүнсайын гөтерилйәни үчин, полиция олары Марыда узак яшамага гойманды. Гайгысыз хем Мухамметгулы Атабаевлериң Марыдакы Елбарслы чайханасында дүшүнжели түркменлери дашларына үйшүрип, патыша гаршысына гүррүң эдйәнлери барада охрана бөлүминде йөрите гизлин иш ачылыпды: Дашкентден гелен материаллар билен ол хас галңапды.

Рус мекдебини гутаран яшларың, ягны Атабаевле-

риң түркмен моллаларыны, ишанларыны абрайдан салмак үчин, оларын наданлыгы, дине ыңдарма ынанявлары зерарлы халкы гараңкыда галдырярлар диййп вагыз-несихат йөредйәрлер диййп, полицияның уллакан доклады барды. Эмма Мары байларының арасында абрайлары кән боланы үчин, хәзирликче оларың тутулмагы макул билинмән, диңе Марыдан ковлуп, хер бабатда чолажа ер болан Бәхерддене иберилипди. Оларың иберилен ери нәче чола болса-да, олар өзлерини инди нәче эсерден сакласалар-да, ызларының дерңеви ятмаярды.

Оларың икиси-де бир класлы мекдебиң мугаллымы болуп, бир мүң докуз йүз он икинжи йылда Гайгысыз оңа мүдир белленипди. Эмма ерли кадрларың, ягны түркменлериң мекдебе мүдир болмага хакы ёк диен буйруга гөрә, Гайгысыз Атабаев бир класлы мекдебиң мүдирлигинден-де ковлупды. Патыша хәкимети ики досты, ики Атабаеви, ики ховплы адамыны бир ерде гойман, хер хайсыны бир яна зыңыпды: полиция үчин олара еке-екеликде чәре гөрмек, әлбетде, аңсатды. Мугаллымлык болса, Гайгысыза бүтинлейин гадаган эдилипди.

Тежендәки мекдеп мүдириниң: «Өзүңиз ялы йүзлерче йигит етишдирсиңиз, йүзлерче гахрыман тербиеләрсиңиз» диени Гайгысызың ядына дүшүп, башыны яйкады: «Игиң шол болса — чагаң мержимек гайтарар» диен ялы, патыша депәңде юмрук гезәп дурка... гахрыманы түрмеде етишдирсиң!..»

Томсуң гүни ики дост Нохурдакы белент чынарың астындакы көлегеде яссыга япланып чай ичйәрди. Шол ери адатда көп адамлы болуп, клуб ерини тутян болса, оларың гүррүңи нохурлылары нәче гызыкдырян болса, хәзир оларың диңе икисиди. Гайгысызың ишсиз гезип йөренине эййәм үч ай өврүлипди. Мәнеде онуң сүпүк агасы, ылайта-да хор-хомсы машгаласындан башга хич кими ёклы. Шол ерде дайханчылыкдан башга эдере иш бармыды нәме? Дайханчылыгы болса Гайгысыз башаржак дәлди, башараййын диенде-де не гурал барды, неде гурп. Ханнаса батрак болуп, онуң гыжыдыны чекенден, аграмлы сөзүни эшиденден болса, сырылжап галаныны ибалы гөрйәрди. Ол бүтин Закаспияны айланып, хич ерден иш тапман, епе өз достуның янына гайдып гелипди. Диңе Мухамметгулы дәл, Атабаевлериң эхли машгаласы оны өз бирлери хасап эдйәрдилер.

Гайгысыз эп-эсли ойлап, сован чайыны овуртландан соң, достуна совал берди.

— Мухамметгулы диййән-ә, сен дүйнки Чөпүрли Чынардакы чопана үнс бердиңми?

Гайгысызың совалы Мухамметгула өрән гең эшидилди.

— Сен оны нәме үчин сорадың?

— Мениң гөвнүме болмаса, онуң дүнйәде екеже-де гайгы-гамы ёк ялы гөрүнйәрди.

Мухамметгулы Гайгысызың тапан тәзелигине киная-лы йылгырды.

— Чопаның малы бүтеви болуп, гарны док болса, башга нәме гайгысы болсун?

— Биз икимиз нәме үчин чопан болмадыккак?

Мухамметгулы онуң совалыны чынлакай хасап эдип дикелди-де, айбогдашыны гуруп отурды.

— Гайгысыз, сениң бирхили айланып гойберилен ялылыгың бар-ла. Сениң берйән совалың нәхили?

— Мениң айтмак ислейәниме сен дүшүнйәмиң?

— Аңырсына-да гечйән.

— Ек, [illegible] энтек дүшүненок.

— Бо[illegible] мен башыма шейле билимсек!

— Сен [illegible]тек сабрыңы элиңе алма-да, гулак гой. Биз а[illegible]дың [illegible]болсак, не-хә бир зада дүшүнерлик, не-де [illegible]издән иш гелмән, жанымызы якардык! Дүнйә яг[illegible]дан хич бир задың аладасыны этмән, хич бир за[illegible] да дүшүнмән, сонар байырда түйдүк чалар, айдым [illegible]йлар, кейп чекер гезер йөрердик!

Мухамметгулы онуң бейлеки тайдан тарына какып гөрди.

— Бирже токлыңы мөжеге алдырайсаң, байың газабы сени айдым айтмага, кейп чекмәге гойярмыдыка [illegible]еди.

— Эйсем-де болса мен-ә бир зада дүшүнип, ду[illegible] окаян-
неним үчин ондан-оңа ковлуп, халкың жебир-зу[illegible]
на бирсыхлы йүрегим авап йөренден, эден эт[illegible]
гойберен айыбым үчин бир шапбат алып, бир [illegible]
мы йүз эссе ибалы гөрердим. Чага дили билен [illegible]ы шәхерле-
бир агләрдым — бир дынардым. [illegible]нәхили гозга-

Мухамметгулы оны өз угруна гойбермек[illegible]. Бизиң сада

— Башга хили айланда: бизиң халкымыздан хей дын-
билимден даш дуруп, я чопан, я дайхан болма[illegible]
[illegible]платды.
леми?
[illegible]ы, агам, саңа
[illegible]эвурак билйән-

— Ай, вамартжа болайын — сагжа болайын ди...
лендир.

Мухамметгулы бирхили гыгыраныңы-да дуйман га...
ды.

— Гайгысыз, ханы сениң ол янгынлы идеяң? Я п...
гүн ишсиз галдым дийип, инди «бели ага» диес...
гелйәми?

Гайгысыз хем яссыгы дызының ашагына салы...
дикелип отурды, ёлдашына игенчли гөз билен гарад...

— Мухамметгулы, сенем чендан өрән ыңдарма ай...

— Нәме-де болсам, пикиримден дөнерн-ә өйдемок...

— Сен хемме айдылан заді гөнүмел маңысын...
дүшүнмәге ымтылясың. Мен өз дерт-азарымы бир за...
какдырып, кинаялап айтмага нәме хакым ёкмы?

Мухамметгулы онуң эгнине патладып урды.

— Онда сен нәме мениң *айдяныма* гөнүмел дүшү...
йәсиң?

— Сениң соңкы гыкылыгың *дагың* гаясында я...
ланды ахыры.

— Ёгсам сени саклап болжак гүманы бармы нәм...

— «Ер гаты болса, өкүз-өкүзден гөрер» диен я...
биз иң сонунда өз бири-биримизе игенйәс.

— Ай, дост, гам чекме, бу-да гечер!

— Бизем өзи билен биле алып гечәймесеми?

— Сен хачан бейле умытсызлыга йүз урдуң?

— Ёк, мен умытсыз дәл: умытсыз яшамак-да мү...
кин дәл. Халкың гөрйән гүни, яман ягдайы, агыр ой...
мени нәче хорласа-да, гелжеге мениң умыдым дол...
етерлик. Руссиядакы вакаларың гидишине гарап...
ср... хачан-да болса бизиң ыкбалымызың парлажагын...
оларың мен хич бир вечден шүбхеленемок. Мениң диллен...
хазир ол...ми сен йәне «Жаны янан таңрысына гаргар» ди...
йөренине з...ыл боюнча дүшүн...
агасы, ы...ластларың өзара гүррүңи кесилди: белент чынары
кими ёкды Шо нохурлылар думлы-душдан үйшүп башлады...
бармыды нәме? ...да бирсалым варсакы гүррүң гитди. Хас га...
жак дәлди, баш...ыкатлар-да агзалды. Үч бөлек сакгаллы, гөз...
-де гурп. Ханнаса...нак, япырык телпекли адам башыны яйкә...
деп, аграмлы сөзү...
ныны ибалы гөрй...анлы Токга атлы гарыбың гызыны бәхер
хич ерден ...тап...рук бай диен йигит хелей үстүне сүйрәп,
гелипди. Диңе Му...ныныңкыда барып ятанмыш. Арчын болса,
машгаласы оны ө...

«Мениң гапымдан жаныма хайпы гелмейән гелсин» дий...
йип чырпынярмыш. Гөр, нәхили зулум!

Шонуң ялы башга-да бирки агыр ваканы агзап тапылды.

«Ил огрусыз болмаз, даг бөрүсиз» диен ялы, чыпарың астына топланан адамларың арасында ичи гүжүклисп-де ёк дәлди. Шоларың арасында гызгылт сакгаллы, чыпар йүзли, чакан гөзли бир адам болуп, онуң соңкы гүррүңлерден леззет алмаяны месаңа мәлим гөрнүп дурды. Өзгелер кейп эдип гүленде, онуң йылгырман йүзүни саллашы, башгаларың йүзүнден гар яганда онуң таныш тазы ялы йылжыраклышы, кәте ериңден галжак ялы гобсуньшы болуп дуран гүррүңиң үйтгемегини ислейәне чалым эдйәрди. Ол ахырда ярылман дуруп билмеди.

— Адамлар! — дийип, төверегине гаранжаклады. — Биз өз варсакымыза, өз дерт-азарымыза хемме ерде мүмкинлик тапяс. Эмма шу йигитлериң гүррүңини диңлемәге кән мүмкинлик тапамзок. Маслахат билсеңиз, гүррүңиң сакасыны, гелиң, окумыш йигитлере берелиң!

Ара бирсалым дым-дырслык аралашды.

Мухамметгулының кешбинде ончаклы үйтгешиклик гөрүнмесе-де, шол адама чинерилип гарашында бирхили шүбхе аңланярды: онуң арасса дәллиги барада гулагына мыш-мыш хабарлар хем илипди. Мухамметгулы гөвнүне гелениңи ичинде гизләп билмән, деррев шапладян йигитлер хилинденди. Ол шол адамың ниетини билмәге гыссанды.

— Сен агам, айт: окумышлардан нәхили гүррүң ислейәсиң?

Чакан гөзли гызгылт сакгалыны сыпалап сөзледи.

— Сизе хер ерден хабар гелйәндир, газет окаяңсыңыз. Сиз дүнйәден хабарлысыңыз...

Мухамметгулы онуң сөзүни кесди.

— Сени нәхили хабар гызыкдыряр?

— Ай, иниха, меселем... Орсыетиң хайсы шәхерлеринде нәхили вакалар эмеле гелйәнини, нәхили гозгалаңлар туряныны сиз говы билйәнсиңиз... Бизиң сада түркменлеримизе ак патышаның зулумындан хей дынмак ёкмука?

Мухамметгулы деррев онуң йүзүне шаплатды.

— Нирәде нәхили чакнышык боляныны, агам, саңа юмуш табшырян агаларың бизден хас говурак билйән-

дир. Сен бар-да, өз хожайыныңа хабар бер: бизи үлканиң дава-женжели дәл-де, асудалыгы, патышаның беркарарлыгы гызыклыряр...

Мухамметгулының морта бир зат айтжак боляныны онуң гарашындан аңлан Гайгысыз «даян» диен аламат билен онуң дызына басды. Йүрегиниң сарсгыны дызына дүртүленден гүйчлүрәк боланы үчин, ол хас зарплырак гыгырды.

— Намысыны гара көпүге сатып, мыш-мыш агтарянлары, ёк зады осмакладып, геп алмак ислейәнлери, догрыны эгри гөркезип, үстүне он эссе артдырянлары менинң итден бетер йигренйәними-де хабар бер! Элим етәйсе, агентиң алкымындан алмак ислейәнимиде дуйдур! Догрусыны айтсам, мен сен теделли адамы гөренимден, сыгрың пачжасына гаранымы говы гөрйәрин!.. Гетерил шу ерден!..

Мухамметгулының соңкы сөзи өрән зарплы чыканы үчин, чакан гөзлүң гөрежине болмаса, ол төверегини сермән, таякмы, дашмы бир зат агтарян ялы гөрүнди. Отуран еринден хасанаклап галан чакан гөз өз душнүксиз хүңүрдисини эшитдирмән, асса гачан намарт өкжә гөтерди.

Мухамметгулы онуң ызындан:

— Хей, сатлык харамзада! — диййп, юмругыны гезеди.

Шол вака дуйдансыз пейда болуп, өрән чаласын хем өрән душнүксиз гечени үчин, адамлар бирхили аңк-таңк болуп галды. Шейле ягдайда гүррүң гозгамак хич киме аңсат дүшмеди.

Шол ягдайдан пейдаланан Гайгысыз хич ким душмез ялы, рус дилинде Мухамметгула иңенди.

— Сен өңки дерңеви, өңки мүнкүрлиги аз гөрйән ялы, нәме үчин өз башыңа бела сатын аляң?

Мухамметгулың энтек газабы ятманды. Ол Молланепесиң дили билен гепледи.

— Мен кырк йыл маялыкдан, бир йыл нерлиги кем гөремок!

— Ерсиз гахарың говулыгың үстүнден элтмейәнини саңа мен өвретмелими нәме?

— Гайгысыз, сен дүшүн ахыры: хачана ченли эгниңи гысып гезмек мүмкин?

— Мениң аңлышыма гөрә, өлүм ховпы гутулгысыз боланда гизленмәниң хем, ялаң сөзлемәниң хем айыбы ёк. Найза дөш герип барандан, гапдаллайын букулып, ишң гөрен говы дәлми?

— Белки хем, шейледир?

— Сениң нәме оңа шүбхәң бармы?

— Мен өз айыбымы боюн аляң: мен сениң ялы совук ганлы болуп билемок.

Гайгысыз кинаялы йылгырды.

— Совук ганлам мен болжак болсам...

— Эйсем-де болса, сен менден дүрнүклырак.

— Охрана бөлүминдәки дендерчәң эртире ченли эп-эсли галңажагы сениң гөзүң өңүне гелйәми?

Мухамметгулы дымды. Гайгысыз хас ховплурак сөзледи.

— Сен, гардаш, өлүме эл булама! Башарсаң, онуң гөзүне гөрүнмезлиге чалыш.

Мухамметгулы оңа найынжар гарады.

— Сен мени хачана ченли чейнежек?

— Тә «бели ага» диййәнчәң.

— Бели ага! — диййп, Мухамметгулы ики элини биле галдырды. Достлар русча геплешселер-де, иң соңунда болгусыз гүлүшселер-де, араларында гиден гүррүңиң жеделлидиги динчилере мәлимди. Динчилериң бирнәчеси янкы гачып гиден чаканы йигренижилик билен ятлаярдылар. Кәбири «шонуң ялы харамзаданы белент дагың башындан энтермек герек» диййп ойланса, кәбири «шоны өлдүрен учмахыдыр» диен карара гелйәрди. Кәбири болса, «ики гардаш гаршы болмаса, мен шол харамзаданы ниндиден соң ил гөзүне гөрүнмез ялы эдердим» диййп, шоны Атабаевлер билен маслахатлашмак күйүне дүшйәрди.

Эмма меселәниң хас кынлашмагындан ховатыр эденлери үчин, хич ким чакан барада дилини ярып билмейәрди.

Мәрекә хемише шовхунлык берйән эңеги гырадең гыркылан, муртлары шах ялы сомалан тутуш йигит ики элини бирден галгадып, отуранларың хич бириниң гөвнүне гелмейән бир зат теклип этди.

— Нәтдин айт, багшы, мәрекәни тукатлыкдан халыс гырдың-ла!..

Адамлар жанланып, думлы-душдан хошал сес чыкды.

Муртлак эглип, голайдакы отуран бир огланың эгнине какды.

— Тур айт! Сен нәме чигилдем көвлейән ялы япырылып отырсың? Бар, дессрев багшының тамдырасыны алып гел! — Ол йүзүни бейләк айлады. — Ери айт, гыжакчы! Сен нәме йүзүңи гыжакчың йүзи ялы совясың? Багша айдылан сөз саңа дегишли дәлми нәме? Угрубир зык-зыгыны алып гел!..

Муртлагың теклиби Гайгысызың хошуна гелени үчин кейпихон сесленди.

— Хей, берекелла, дост эдил йүрегим болдуң! Муртлак муртларыны товлап этезленди.

— Сен, халыңа, похурлың аңырсында өвлат гатанжы ёкдур өйдйәмиң? Мен сизиң мейлиңизи гөрежиңиздәки учгундан селжерйән ахыры!

Мәрекә шовхун етишип, ким муртлагың тапгырлыгыны өвди, ким-киме вәщи сөз оклады. Белент чыпарың саясында шовхунлы гүлки яңланды.

Арадан салым гечмәнкә болса, саз гураллары пейда болуп, сазандарлар билен багшы орта гечди. Гыжак билен тамдыра илкибашда бири-бири билен сөгүшжек ялы этсе, басым оларың овазы алачалы яг ялы гарышды.

Багшы илки билен Новайыдан, япбылдак хеңлерден башлады, кем-кемден болса, перделен-пердә дүшүп, богазына сыгдыгындан гыгырып уграды. Багшыны голлаян, хеңини макуллаян шатлыклы овазлар дагың гаяларына барып яңланды.

— Хав дийдим!
— Саг бол!
— Жан! Жан!..
— Яша!..
— Гөтер, багшы, гөтер!..

Багшының диңчиси дурдугыча көпелип, әгирт чынарың саясы бүтин төвереги билен долупды. Гырак-бужакла, көне тамың күнжүнде, ашакдакы шырлап акян сув боюнда гелин-гызлар-да көпелипди. Оларың кәси бүренжегиниң четинден, кәси омракай яшмагының үстүнден, кәси болса йүзүне тутан ики элиниң арасындан гараярды. Мәрекә гошулып билмән, узакдан огрын гараян хөвесжең гөзлер нәхили гөзел гөрүнйәрди!..

Гайгысызың гөвнүне гелшине гөрә, шол ягдай, ягны гелин-гызларың йигитлер билен гарышып билмезлиги нагшылыкды. Ол: «Дин-шеригат дурмушы нәхили вейранлаяндыр. Бүтин хак-хукукдан кесилен гелин-гызлар

гөйә диерсиң ынсан дәл ялы. Шейле айылгаич ягдайы гөзүң гөрүп дурка, нәхили диллениән дуруп билерсиң? Дилленсең болса, ысламың адатына, традициясына зыян етирйән хөкмүнде адың айылгаич депдере дүшйәр: шол депдер болса жан матасыны мәхревсиз гайчылаяр. Мухамметгулыны мен нәче айыпласам-да, хәзир мен өзүм шонуң сеси билен гыгырмага увнуп дурун. Гелин-гызларың ширин диллериниң асуда сайраныны биз гөрермикәк, гөрмезмикәк?» диен ажы ой билен йүзүни ашак салды.

Шол вагтда болса, багшы белент сес билен гайталаярды.

«Сакла ёлун, марал сува гелейдир...»

Гич өйлән башланан айдым-саз йылдызлы асманың астында тә яры гижә ченли довам эдипди. Диңчилерден туруп гидйәни дәл, хатда отуран ериңден гозганяны-да ёкды. Шол ягдай ягны айдым-саз тапса, адамларын ачлык-сувсузлык ятларына-да гелмейәнини тассыклаярды. Гайгысыз болса: «Театр ёк, кино ёк, томаша жайлары ёк, рухы талабы нәме билен хем болса канагатландырмак зерур» дийип ойланярды-да, айдым-саз шол талабың хязык тебиби диен нетижә гелйәрди.

Диңчилер дарганда, үч йылдызы ызына тиркән Үлкер дик депә галыпды...

Алтынжы баш

БУЗ ҮСТҮНДЕ ТОЗАН

Атабаевлер бу сапар адатдан дашары агыр ягдайда айрылышыпдылар. Оларың бири ишсиз болуп, бейлекиси-де бу гүн-эрте ковулжагына гөзлери етйәни үчинми я хас айылганжрак бир вака гөзлериниң өңүне гелйәни үчинми: хакыкатдан-да, чынлакай айралык дуйярдылар. «Белки, иң соңкы гезек душушыгымыз болар» диен ой оларың икисини-де рахатдан айырярды. Оларың икиси-де шоны бири-бирине айдасы гелйәрди. Эмма икисиниң-де оңа дили бармаярды.

Олар Арчман дуралгасында:

— Индики душушыга ченли хош! — дийишип айрылышсалар-да, шол арзувлы душушык оларың икисине-

-де бирхили умур ялы гөрүнйәрди. Шол умытсызлык Мухамметгулының кешбине көлеге салан болса, Гайгысызын-да адатдакы гөчгүнли рухы өрән салыкды...

Достларың дашына жан желлады леңкебут тор герйәрди.

Гайгысыз иң соңунда, дост-ярларың ылайта-да өз агасы Агажан сердарың көмеги билен Марыдакы карз-хасап банкына йөнекей контора ишгәри болуп гирди. Семинарияны гутаран, халк мугаллымы адыны алан, окатмакда бәш-алты йыллык тежрибеси болан, иң илкинжи, иң онат мугаллым мекдеп класыны, окув китапларыны, деплер-галамларыны бүтинлейин унудып, конторада чот какмага дурды.

Достларың өңден сызышлары ялы, Мухамметгулы Атабаевиң гүни хас-да яманлашды. Оңа полицияның хөкүмини говшурдылар.

«Мухамметгулы Атабаев иен наныңа, алан билимине васт эдип, бейик императорың гаршысына гидени үчин, оны Закаспия областының Маңгышлак уездине ики йыл мөхлетине сүргүн эдилйәр. Ол патыша хөкимиетиниң өңүнде ынамдан дүшени үчин, шол ерде оны полицияның гарамагында сакламалы...»

Мухамметгулы өрән шадыян йигит болуп, дурмушы өне сүрмекде онуң ислегиниң хетди ёкды. Ол бар алан ылмыны, дүшүнжесини халк үчин сарп этмәге ымтылярды. Шол хөвеси, дүшүнжеси үчин хем ол... сүргүн болмалы. Халкың сөйгүли оглунуң элинден алынмагы Нохур жемагатына нәхили агыр зарбады!.. Полицейскилең онуң дашыны галлап алып гиденлеринде дөкүлен гөзяш, белки, Нохурың чешмесине чалым эдендир. Чакан гөз обаны терк эдип гачып гитмедик болса, оны, белки, дирилигине башак гөмен тапыларды...

Халкы бакналыкда сакламак үчин колонизаторың эсасы чәреси шондан ыбаратды.

Гайгысызың чот какмак, көпүги-көпүге сазламак аладасы өзүне кемсиз етик болуп, хасап-хесип ишлериниң бирнәчесини агшам өйүне-де алып гидйәрди. Ол бошрак чаглары-да көчеде я чайханаларда ончаклы көп гөрүнмейәрди. Бир яндан ишсиз галмазлык үчин хожайына өзүни алдырмак зерур болса, икинжи тайдан охранаң найзалы гөрежинден сыпмак зерурды. Онуң болгусызжа иши яңы ёла дүшүп барярка, оңа нәмәлим бир адам гизлин хат говшурды. Гайгысыз

оңа чала гөз гездиренден йүреги гүрсүлдәп урды. Эйсем-де болса ол өзүни йитирмән, төверекдәкилере сыр дуйдурман, хаты үнс берип окады.

— Достум Гайгысыз, мениң шум хабарым, сени гой рахатлан айырмасын, мени хәзир яраглы полиция сүргүне сүрүп баряр. Шейле ынсапсыз бир чәре, бизиң икимиз үчин-де гарашылмаян бир зат дәл. Ишсизлик сениң кейпиңи бозмышы ялы, сүргүн-де мениң башымы ашак салдыранок. Биз өз эдйән эдимимиз үчин, бакна дөвүрде ёгсам шундан башга нәмә гарашалы? Халк бәхбиди үчин гөрүлйән жебирде-де бир леззет бар. Сениң маңа ныгтап айдышың ялы, шейле зулумың узага чекмежегине мен ынанярын. Сен гаты догры айдярдың: бейик рус халкының патышаны агдарып уржагына мен хем шүбхеленемок! Йөне вели «Тай ат ат болянча — эеси ит болар» диен ялы, арзувлы гүне етилйәнчә, халкың сөйгүли огуллары гурбан боляр. О-да ойланып отурсаң кануны бир зат...» Элбетде, бейик максат ган дөкмесең хасыл боланок...

Мен ене гайталаярын: Гайгысыз, мениң ягдайым сениң кейпиңи бозмасын!..Ики йыл ончаклы узак мөхлет дәл. Мен доланып гелерин. Гөрешни биз, белки, шондан соң хас чыңгардарыс. Йөне вели, эгтек сен өзүңе өрән хәзир бол. Гөзе-баша дүшме, герек болса, метжиде гатнап намаз ока-да, охрананы рахатландыр. Мениң сенден хас чынлакай хайышым: сен мениң ызымдан гелме, аладамы хем этме, йөрите адам душаймаса, почта үсти билен хат хем иберме. Ёгсам, икимиз биле хәлек боларыс. Сен унутма: гөреш өңдедир. Сениң достуң... Мухамметгулы».

Гайгысыз «башым агыряр» баханасы билен тирсегини стола дирәп, башыны ики элиниң аясына гойды. Ослагсыз вагтда пейда болжак ажы хабар өз кейпини бозжагына ол өңден хәзир хем болса, сөйгүли достуң полиция өңүнде межбуры этлейәнини гөз өңүне гетирмек өрән агырды. Йүрек дашдан дәл-де, этден боланы үчин, зулум найзасы онуң йүрегини иригөз элек ялы дешим-дешим эдйәрди. Нәме үчин?.. Мухамметгулы патыша диванына ач-ачан от урдумы? Огрулык-жүмрүлик этдими? Бириниң машгаласына эл урдумы? Халкың чагасына элипбий өвредип, аздан-кәнден бир зат дүшүндирмекден башга, онуң нәме гүнәси барды?..

Патыша деврүнде, дүшүнмек хем дүшүндирмекден
башга улы гүнә болуп билжекмиди?

Нәтмели? Кимден көмек сорамалы? Хич кимден?..
Мухамметгулының гаршылыгына гараман, онуң ызын-
дан гитмелими? Догрусы шонуң үчин хәзир мүмкинчи-
лик-де бар: хасап-хесиби догруламак үчин банк кон-
торасындан бир адамының хәзир Маңгышлага гитмеги
зерурды. Шона мени ибериң дийсем, белки, гаршы бол-
маздылар: шол яна хөвесжең ончаклы көп дәлди. Йөне
вели, барамда мен оңа нәме көмек эдип билжек? Му-
хамметгулының ховатыр берши ялы, икимизиң бир яз-
гыда душмегимиз, элбетде, даш дәл. Эйсем нәтмели?
Жогап ёк, жогап... Мухамметгула бергим барды баха-
насы билен алянжа айлыгымың ярысыны иберсем нәме
болар? Гайта, оңа пейда ерине өз бойнуңа-да тапап
салдыгын болмазмы?..

Гайгысыз өз оюндан хич бир нетиже чыкарып бил-
меди. Агшам оңа гөвүнлик берип язан хатыны эртир
ирден йыртып ташлады: почта билен иберсе, полиция-
ның элине дүшжеги анықды...

Мары шәхериндәки кәбир дилмачлар, ылайта-да
банк үсти билен яңыжык сөвда гиришип башлан кәбир
яшлар Гайгысызы говы гөрйәрдилер. Ол шоларың үсти
билен Мухамметгула дине бир хат дәл, хатда алян ай-
лыгының-да ярысыны иберди.

Мары шол вагтда Закаспияның сөвда меркезиди.
Ылайта-да оба хожалыгының эсасы экеранчылыгы бо-
лан пагтачылык өрч алып башлапды. Шонуң өзи болса
дайхан көпчүлигиниң барлылар тарапындан долы пей-
даланылмагына, кәбириниң чаласын баямагына ягдай
дөредипди. Хатда шәхерде ики-еке пагта арассалаян
завод гурап башланлар хем болупды. «Ачлык нәме ий-
дирмез, доклук нәме дийдирмез» накыл боюнча, санлы-
жа байлар өз киселериниң бәхбидине уруг-тире дава-
сыны турзуп башлапдылар. Бакна халкы гараңкылда
галдырмак, гайдувсыз эзмек үчин гереги-де шол агзала-
лыкды. Ери талаңа салмак, Мургабың сувуны ким көп
алмашак ниет билен, санлыжа байлар Марыда ута-
мыш-тогтамыш давасыны турзупдылар. Шол дава дине
Мары уездинден дәл, Закаспия областындан хем чы-
кып, Дашкент генерал губернаторына, хатда Петербур-
га-да барып етипди.

Арза язмакда, начальникләриң дилини тапмакда шол

давада дилмачлар улы роль ойнаярды. Гайгысыз Ата-
баеви шол даваң бир янына чекмек ниет билен байлар
эп-эсли чәре гөрүпдилер. Оңа тылла көшк дәл-де, шол
дөвүрдәки яшайыш ягдайының иң ёкары дережесини
вада берипдилер. Хакыкатдан-да, Гайгысыз шол дава-
гәрлерден бирине гошулса, эли узадан ерине етжекди,
охрананың гөзединден сыпжакды, утамыш я тогтамыш
приставлыгының биринде, белки, дилмачлык-да етжек-
ди. Шейле боланда он Мухамметгулыны санлы гүнде
ызына доландырып-да билжекди.

Эмма Гайгысызың хасабы шейле агзалалыгың, агза-
лалык нетижесинде халк талаңының гаршысына ишле-
йәрди. Онуң адының охрана бөлүминиң айратын депде-
ринде «хормат» билен сакланмагы хем шонуң үчинди.

Шол дөвүрде, ылайта-да шол давада, Җепбар Хораз
атлы акял улы роль ойнаярды. Ол шол адатыны ровач-
ландырмак ниет билен охрана агентлигини-де гизле-
мейәрди, хатда шол дережеси билен кәбир вагтда өвүн-
йәрди. Гайгысызы өз тарапына чекжек болан-да, эса-
сан, шолды. Онуң айтышына, бет пикирине гөрә, өз
теклибинден боюн толган Гайгысызың бейлеки тая ил-
гезик гошулмагы мүмкинди: адам өз идеясына гуллук
эдйәндир диен пикирден ол халасды. Шонуң үчин хем
Гайгысызы хәзириң өзүнде гараламак зерурды. Шонуң
үчин охрана бөлүмине эдил гүнүбирин диен ялы, «идео-
логия фронтундан ковлан өңки мугаллым, хәзирки бан-
кың контора ишгәри Гайгысыз Атабаев Өкүзли чайхана-
сының ички гизлин отагында Батмановлар, Бердиевлер,
Дервүшевлер ене кимлер билендир душушып, патыша
гаршысына ассырын вагыз-несихат йөредйәрлер» диен
хабар дүшүпди. Охрана бөлүминде Бердиевлере мүңкүр-
лик ёкды. Батмовалар билен Дервүшлере болса, анык
бир зат болаянда-да, охрана батырынып билжек дәлди.
Олар дине Марының дәл, әхли Закаспия түркменлери-
ниң биринжи байы боланы үчин, губернаторың янында-
-да йүзлүди. Шол ягдайдан Җепбарың хабары болса-да,
белки, ене бирвагтда олара гаралык болар диен тама
билен гөркезипди. Шонуң үчин охрана бөлүми Гайгы-
сызы-да хәзирликче жогаба чекип билмәнди. Эйсем-де
болса, жандармлар оны гөзден салман, хер әдимини,
хатда хер демини дерңейәрди.

Дурмушдан маңзың тагам датман, гөвнүң чөкгүн бо-
ланда, гүнлер адатдан дашары узан ялы, өрән кынлык

билен гечйәрди. Эйсем-де болса, умумы херекет даянмаяны үчин ики йыл арадан эййәм өтүп гидипди. Иң соңунда Маңгышлак билен хошлашып, Нохура доланып гелен Мухамметгулы, Гайгысызы мыхмана чагырярды.

Гөр нәхили хош хабар!..

Яман хабар адамының депесинден басып, демлигини даралдян агыр лабыр болса, ягшы хабар ажайып бир зат болуп, оңа ганат багладярды-да, чөкгүн гөвнүни ал-асмана гөтерйәр. Гайгысызың хәзир өкжеси еңләп, өз шатлыгыны бүтин Мара жар эдеси гелйән ялыды. Догрудан-да, шол хабар оны адатдан дашары шатландырыпды. Йөне вели, Гайгысызың яшлыгына гараман, онда өрән гоязы хәсиет барды. Ол гайгыда мүззерип, шатлыкда бөкжеклейән еңлес адамлар хилинден болман, гайгы билен шатлыгы бир кешпде башарян йигитди. Онуң дашкы гөрнүшиниң ички дуйгусыны хабар бермиши ялы, ички сырыны гизлин сакламагы-да башарян адамлар хилинденди.

Гайгысыз Нохура хәзир кейпихон гитмекчиди. Гайгылы айралыкдан соң, шатлыклы душушык нәхили гозгалаңлыды! Эмма йигренжи банкың хәзир иң гызгалаңлы гүнлериди: берлен карзың гирдежи процентини гөрен маяң чыкдажы билен тапавудыны дерңемек үчин Гайгысыз хәзир енсесини гашамага вагт тапмаярды. Банк оны хәзир бирже гүн-де сыпдырҗак дәлди. Шонуң үчин ол Мухамметгулы билен душушыгы томусқы ругсат вагтына галдырмага межбурды. Мухамметгула ол дине бирнәче сөзлем хат язды.

«Эзиз достум, бәгүлиң япраклары дөкүлип, түйкүлери сомалып галанда нәхили айылганч гөрүнсе, гүллери гуачасы яшмакдан чыкан гелниң нәзик додагы ялы йыршарында, гөвүн шатлыгының хич бир өлчеги болмаз. Гозгалаңлы душушыгы ругсат вагтына галдырмакдан башга чәрәм ёк. Демини-дынжыны ал, өзүни дүрсе. Мен гүргүн. Башарсаң, арың өйжүгине кесек оклама. Душманың дамагыны пагта билен чалмага чалыш. Дост-ярлара менден салам. Гужаклаярын. Гайгысыз.»

Шол вагтда чынлакай бир зат язмак мүмкин болмышы ялы, йөнекей бош сөзи узатмагы болса Гайгысыз халамаярды. Шонуң билен биле, цензура хер бир хаты, ылайта-да гизлин дептерде атлары язылгы адамларың хатларыны сиңңин дерңәп, хер сөзүң ичинден монжук

агтарарды. Шонуң үчин хем Гайгысызың хаты гысгажыкды.

Гайгысызың гайгы билен шатлыгы полиция аңламаз ялы меңзетме билен паш эдйән гысгажык хаты Мухамметгулының гөвнүни Кап дагына гөтерди. Хәзир отуз яшың басганчагына гадам басан дайв, овадан йигит гөзүнин өңүне гелип, шол сагалың өзүнде Мара бакан өкже гөтерсем диен күе мүнди: Гайгысызың тәзе дурмушы билен танышмак нәхили лезетлиди. Йөне вели, оны хәзир ковум-гарындаш хич яна сындырҗак дәлди: оңа хәзир обаның иң овадан гызыны алып берип, уллакан той тутмага тайынлык гөрйәрдилер. Шонун билен биле, сүргүнден геле-гелмәне Гайгысыза бакан топулса, жандармерияң өчгүн чырасына яг дамдырдыгы болжакды. Шонуң үчин Гайгысызың гелерине сабыр этмекден башга чәре ёкды.

Йөне вели, Мухамметгулы вагты бисарпа харч этмәни сөййән адамлар хилинден дәлди. Маңгышлакда ики йыллап ишсизлик зерарлы онун ичини ит йыртыпды. Хәзир ондакы хөвес, ислег өлчегсизди. Эмма вели, халк бәхбиди үчин эдере иш ёкды. Ол узак ойлап соң, дост-ярларың кемеги билен өз хасабына бир мекдеп салдырмаң куйүне дүшди. Онуң аңлышына хем алан билимине гөрә, бала-чагалары окадып, шолара тербие бермекден бир пейдалы зат ёкды. Полицияның оны ики йыллап сүргүн этмеги, аң-билим фронтундан дашлашдырмак үчиндигине акылы етсе де, хәзирки тутжак боляң тутумы онуң хиниин горжажагына акылы етсе-де, Мухамметгулының башга чәреси ёкды: онуң ынсабы ондан шоны талап эдйәрди.

Сапсында дынч алыян эгирт чынарың гапдалында ол мекдеп бинасыны тутды. Иш өрән жеделли гидйәни үчин, мекдебиң диварлары гүнсайын ёкары гөтерилйәрди. Онуң диварлары ин соңунда тамам болуп үсти япылмакчы боланда, чынарың кичижик бир шахасы оңа пәсгел берди. Мухамметгулы я усса өңден аңлан болса, мекдеби үч-дөрт метр аңырракдан башламагы мүмкинди. Хәзир болса, чынарың шожагаз шахасыны кесмекден башга чәре галмады. Хайыр ише зерур боланы үчин, оба яшулулары-да онуң кесилмегини макул билипди...

Шожагаз шаханың кесилмеги болса, Мухамметгулы Атабаевиң өмүр агажына палта болуп инипди...

Нохур обасының тарыхында илкинжи мекдеп, ылайта-да халкың чагасының гөзүни баглаян, гөзүни тордаян дини мекдеп дәл-де, дурмушың гүллемеги үчин тәзе сапак, тәзе билим бержек мекдеп салнып гутараны үчин, оба адамлары шатлыклы той эдйәрди. Халкың хем Мухамметгулының ислегине гөрә, шол гүн, хакыкатдан-да, дабаралы тоя айланыпды. Газанлар гайнаярды, кәсе-чәйнек хатар гурярды. Айтымда гөреш гидйәрди. Гелин-гызлар, яш-еленлер хиңңилдик учярды. Нохурлыларың йүпек-дарайыдан, ал-яшыл гейим-гежими язың дүрли-дүмен өвүсйән гүләлегине огшаярды.

Мухамметгулының гөвни бу гүн ылайта-да яз өвүсйәрди. Халкың шатлыгы оны ганатландырярды. Мекдепден ики-үч йыллап дашлашдырыланы үчин, хәзир ол тәзе мекдебиң тәзе гапысына тәзе гүйч, тәзе хөвес билен гадам басжакды. Халк чагасына элипбий өвретмек, тәзе рухда тербие бермек нәхили улы багтды! Патыша инспекторының оны инди мугаллымлыкдан бошадып билжек гүманы-да ёкды. Себәби, мекдеп өзүниңкиди, дилинден, билиминден болса кирей ислемейәрди. Ашгабатдан бу гүн-эрте он саны парта билен гара тагта гелжекди. Аңырсы бирнәче йылың ичинде хат-соватлы йигитлериң пейда болжагы оңа гуванч үстүне гуванч гетирйәрди. Колонизаторлардан дегерли шарпык датса-да, «Эмгек гөз билен гаш арасындадыгы» хәзир онуң гөвнүне гелмейәрди.

Өй тутуланда түйнүкден яглык асылып товсуляп адата гөрә, мекдебиң депесинден гызыл яглык саллап, яш-еленлер ызлы-ызына товусярдылар.

Шол вагтда болса, чагыллы жүлгеде ат тойнагының гүпүрдиси пейда болды... дөрт саны атлы-яраглы полицейский дазырдап чыкды.

Шовхун, шагалаң тапба ятды. Тойчы мәреке дым-дырс болды. Нохур бирнәче минутлап габыр үмсүмлигине айланды.

Диңе полицейскилериң атларының наллы тойнаклары чагыллы ери шыгырдадярды. Чакылыксыз гелен мыхманлар өрән эйменч гөрүнйәрди.

Дөрт атлының дөрдүси-де Мухамметгулы Атабаевиң дашына айланды.

Мухамметгулы оларың дуйдансыз пейда болмагының нәме үчиндигини ач-ачан аңласа-да, сыр билдирмезлиге чалышып, рус дили билен сыпайычылык этди.

— Агалар, той үстүне хош гелипсиңиз! Дүшүң, гадырлы мыхман болуң.

Полицейскилериң хич бири атдан дүшмеди. Мухамметгулының мүрехедине олардан жогап-да болмады. Диңе оларың полицмейстери ян гапжыгындан бир хөкүм хат чыкарып, ат үстүнде шоны окамага дурды.

— «Мерхеметли императорың адыл диваны өз етишдирен адамсы Мухамметгулы Атабаевиң ялңышыны дүзетмек, гелжекде пейдалы иңде уланмак нието билен оңа еңил темми берди. Эмма Атабаев шондан сапак алып, етмез еришн дүзетмек ерине, дин-шеригатың гаршысына гидип, рухныларың кейпине дегип, өвлүйә чынары өлүмли яралапдыр. Диңе нохурлыларың дәл, эхли Закаспия областындакы руханыларың баш гөтерени үчин, Мухамметгулы Атабаевиң иши суда берилйәр. Прокурорың макулламагына гөрә болса, Мухамметгулы Атабаеви мен шу минутың өзүнден туссаг дийип ыглан эдйәрин!..»

Мухамметгулы полицмейстериң окан хөкүмини сөзме-сөз терҗиме этмеди, оңа мүмкинчилик-де ёкды. Диңе халкың гозгалаңыны бираз басмак ниет билен сыпайычылыклы мәлим этди.

— Адамлар, рахатланың!.. Сизиң маслахатыңыза гөрә, чынарың шахажыгыны кесенимиз үчин бири арза языпдыр. Шонуң себәбине дүшүнишмек үчин хәзир мени Бәхердене чагырярлар...

Полицмейстериң Мухамметгулының сөзүни кесмегине гарамаң, думмы-душдан гопгун турды.

— Оны биз өзүмиз кесдик!

— Арза берен адам илден чыкан хайындыр!

— Чынар бизиңки, мекдеп бизиңки, башгалара онуң нәме дахылы бар?

— Гелиң, биз булара Мухамметгулыны бермәлиң!

— Жуда болмаса, хеммәмиз биле гиделиң!

Халкың гылытының ген дәлдигини аңлан полиция начальниги Атабаеве хөкүм этди:

— Дуран ериңизден бутнамаң, ата атланмагыңыза хөкүм эдйән!

— Ага начальник, мен этмишли дәл ахыры!

— Сем болуң!

Мухамметгулы өзүни рахат сакламага нәче чалышса-да, ахырда иң соңкы нокада мүңди.

— Мен сизиң хөкүмиңизе гулак асамок. Суды мен

халкың өңүнде
ишини эмеле гелен еринде, шу ерде —
гуралмагыны талап эдйән!

Полиция начальниги үзеңңисине галып гыгырды.

Ах, талап!? — дийип, сеңригини йыгырды-да, нө-

— керлерине хөкүм этди.— Муны акыла гетирмегиңизи

хөкүм эдйәрин!

Полицейскиниң бири элиндәки гамчыны зарп билен индерди: онуң шарпылдысы өрән өңжейли чыкды. Эмма Атабаев дуран ериндеп бутнаман, гөзлерини алардып серетди.

Халк гозгалаңа дүшди. Гыкылык-гопгун көпелди. Ягдайың эйгилик дәлдигини аңлан начальник олары горкузмак ниет билен бәш окы бирден пайрадып ёкарык гойберди. Такырды дагың гаяларында яңланды. Эмма копчүлигиң гопгуны онуң билен кесилмеди.

Полицейскиниң бири:

— Атлан! — дийип, түпеңиң тейи билен Атабаевиң яланач еңсесине урды. Гөзлери гараңкыран Атабаев эпләп йыкылды.

Нохур обасыны газаплы дымшык гаплап алды. Дине чал сачлы бир аял:

— Балам! — дийип, оны гужаклады.

Нохурлылары яса батыран полицейскилер Атабаеви хамырдан гыл согран ялы эдип алып гитдилер.

Е д и н ж и б а ш

ЧАКНЫШЫК

Ажы хабар йылдырым чалтлыгында яйраяр.

Гайгысыз хер хили агыр ягдайы сабырлы гечирйән болса-да, бу сапаркы айылганч хабар оны аллым-берлиме салды. Онуң отурып-да карары етмеди, туруп-да, хатда бирнәче минутлап ниреде дигини, нәме ишлейәнини-де унутды. Ол өз төверегинде кимиң барыны-да яда салман, йүрек авусы билен хүңүрдеди.

— Хайын хәкимиетде хыянат гөр нәхили хөкүм сүрйәр! Ким көр алака ялы гараңкы хини месген эдинсе, ислесе ол дүнйә йыгсын, ислесе ол адам өлдүрсин — патыша хәкимиетине гереги шол. Кимиң ягты дүнйә гөзи дүшсе, гоңшусына-да шол гүнеши гөркезмек ислесе хәкимиетиң гыр душманы. Палта сапы ялы агач үчин илиң сөй-

гүли оглуны тутмак, урмак гөр нәхили вагшылык!.. Патыша хөкүметиниң ишдәсине соган доглан гол бойы чынар дәл-де, чынарың гапдалындакы гүберип галан мекдеп ахыры!.. Ах, сен хайын чакан!..

Гайгысызың голайындакы хасапчы онуң түркменче сөзлән сөзлериниң хич бирине дүшүнмесе-де, кейпиниң вейранлыгыны аңланы үчин оңа теселли бермек күйүне дүшди.

— Гайгысыз Сердарович, сизе нәме болды?

Гайгысыз укудан оянан ялы, шол совалдан соң өзүне гелип, нәмәлим жогап гайтарды.

— Ай, хич зат.

— Эгер башыңыз агырян болса, менде говы дерман бар.

— Ёк. саг болуң.

— Управляющиден якымсыз хабар эшидәен-ә дәлсиңиз-дә?

— Ёк, ёк!

— Гайгысыз Сердарович, сиз хәзир өз акылыңызда дәл. Менден чекинмән, алла хатырасына айдың: сизиң шәхдиңизиң ачылмагы үчин хей мениң элимден гелип билжек зат бармы?

— Ёк, мениң хич бир зат кемим ёк.

— Сиз мени-де гозгалаңа салярсыңыз, алла хатырасына айдың: сизе бирден нәме болды?

Гайгысыз улудан дем аландан соң, хакыкатың бир ян четини мәлим этмеги зерур тапды, онуң сеси өрән дүшүк чыкды.

— Мениң бир достум барды, шонуң башына агыр иш дүшүпдир.

Гайгысызың гүррүңдеши бүтин өмрүни банкда гечирен, хасап-хесибе бишен, гожалан, чукур гөзли, әйнекли, айрас, йөнекей бир адамды. Ол Гайгысызың садалыгына, сессиз-үйнсүзлигине, дине өз иши билен мешгуллыгына дашындан гуванярды. Онуң килчик дәлдигине, хич кими алдамаяныңа, өзгәниң ишине гошулмаяныңа чынлакай үнс берип, «Ах, адамларың хеммеси шейле болса болмаямы» дийип арзув эдйәрди. Хәзир болса, шол йөнекей адам агыр гайгыдады. Шейле гоязы адамыны сарсдыран вака онуң аңлышына гөрә эйменч болмалыды. Шонуң үчин хем оңа нәхилелик билен-де болса көмек этмек зерурды. Йөне вели, нәме билен? Алла билсин!.. Белки-де, онуң харч-харажады етйән дәлдир. Шонуң үчин ол өз

көмегини теклип этмеги йүрегине дүвди. Гөйә диерсиң чапуш чакян ялы, пышырды билен сөзледи.

— Гайгысыз Сердарович, сиз, белки, билйән дәлсиңиз, мен банкда кырк йыл бәри хызмат эдйәрин. Машгалам көп болмаяны үчин, кем-кәс тыгшытлан пулум ёк дәл. Сизиң аляң айлыгыңыз, харжыңыз болса маңа мәлим. Достуңызың агыр ягдайы үчин, белки хем, сиз харжа мәтәчсиңиз? Сиз алла хатырасына айдың: герек болса, мен сизе пул көмегини берип билжек.

Хакыкы рус адамсы гөр нәхили сада: өзи билен онча-чаклы хам-чам болмадык йөнекей ишдеш адамсына өз көмегини өзи хөдүр эдйәр. Зерур бир ягдайда гоңшусына көмек эдип билсе, онуң йүрегинде хошаллыкдан башга хич бир гаразы-да ёк. Шол ягдай Гайгысызы нәмлайта-да гозгалаңа салды: «Бейик рус адамсы гөр нәхили вепалы. Миллетиниң кимдигине гарaман, йөнекей адамыны ол өзүне доган хасап эдйәр. Йөне вели, онуң-да ыкбалы мениңки билен дең: мени силтерлейән патыша онуң-да йүзүнден сыпанок. Хәзир сорап, тинтәп гөрсем, мунуң доганы бәшинҗи йыл революциясы мынасыбети билен я-ха атыландыр, я-да түрмеде чүйрәндир. Шейле ак йүрекли сада адама миннетдар галмазлык, хей, мүмкинми!»

Шейле ойлардан соң, Гайгысыз ол адама миннетдарлык беян этди.

— Гадырлы агам, сизиң достларча, доганларча хошамай сөзүңиз мени белли-бетер-де гозгалаңа салды. Маңа мениң атамың я-да сүйтдеш даганымың шейле теклип этмеги мүмкин. Мен сизе халыс йүрекден миннетдар!.. Сизиң шейле дуйгудашлыгыңыз маңа хәзир хемме затдан гымматт хем өрән дегерли. Мениң аляң айлыгым аз болса-да, чай-чөрек билен мыдар эдйәнимиз үчин харжымыз етерлик бар. Мениң диңе хәзириң өзүнде шол ёлдашымың янына гитмегим зерур. Управляющий оңа ыгтыяр берҗекми, ёкмы, билемок.

— Гайгысыз Сердарович, ислесеңиз сизиң ериңизе онда мен өзүм хайыш эдейин? — Ол асыл җогаба-да гарaман, еринден галып, элини далдалады. — Сиз бираз сабыр эдиң, хәзир онуң янына мен өзүм гирип чыкайын.

Аңырсы бирнәче минутдан доланып гелен гожа оңа хошамай сөз айтды.

— Гайгысыз Сердарович, сиз хәзириң өзүнде арзаңызы язың-да, бериң!..

Гайгысыз үчүнҗи клас вагонда Бәхердене барярды. Бәхерден онуң гөзүне өрән ыссы гөрүнйәрди. Ол шол ерде бәш йыла голай яшап, яш чагаларың бирнәчесине хат-совгат өвредипди, энчеме йигитлер билен дуз-чөрек иййшипди. Хәзир ол дуйдансыз барса-да, дуралгада онларча адам гаршылап, хер хайсы өз өйүне алып гитмекчересини гөрҗекди. Эмма Гайгысыз үчин хәзир мыхманлык хөзирине гуванмага мүмкинчилик ёкды: Мухамметгулының ыкбалы оны дынувсыз гозгалаңа салярды. Эйсем-де болса ол Мухамметгулының хәзир түрмеде отурaнына ынанасы гелмейәрди. «Палта сапы ялы бир агач үчин, обаның еке-тәк соватлы адамсыны ёк этмек, хей, мүмкинми — дийип ойланярды.— Мен, белки, нәхак аладa галяндырын? Айыбы нәме, «Себәп билен зыярат» дийен ялы, Мухамметгулы мынасыбети билен нохурлы достлара ене бир гезек салам берерин.»

Гайгысызы дуралгада гаршыланлар болса-да, дабаралы шатлык ерине, олар йүзлерини ашак салдылар...

Мухамметгулы Атабаев еңсесине урлан зарбадан айңалман, аманадыны табшырарлы боланда, обасына уградылан экени...

Гайгысызың Нохура бакан гидиши бу сапар өрән гыссаглыды. Бәхерденден Нохура ченли кырк километр боланы үчин, атларың гөвсүнден, гулакларының еңсесинден дер гөрүнйәрди. Олар үч атлы болуп барярдылар. Берлен хабара гөрә, достуның жаныньа етишмеги-де ховп астындады...

Адатдакы шатлыклы, шагалаңлы Нохур дымярды.

Мухамметгулы Атабаев... табыдың үстүнде ятырды.

Гайгысыз өз досты билен гозгалаңлы гөрүшмек ерине, дызларыны энди-де, диңе эмай билен яңагыны онуң совук яңагына гойды... Такдырың миессер гетиришине гөрә, ол өз достуны шейле бир ягдайда гаршыламага, иң соңкы гайдып гелмесиз ёлуна шейле бир ягдайда угратмага межбур болупды.

Эгнинде мекдеп достуның мейдини гөтерип барян Гайгысыз Сердар оглуның әдими хәзир йөнекей дәлди. Онуң ғалланян габакларының астындакы дүшби гарашында хәзирки дөвлет гурлушыгына гайдувсыз протест гөрүнйәрди. Хәзир полицияның дерңеви, тинтеви-де онуң үчин ховп дәлди. Хәзир патыша диваны янып дуран от болса-да, өзүни шоңа урмага, җесиндини дүмлы-дүша

зыңып, күлүни совруп гечмәге ымтылярды. Шол белент дуйгы нетиҗесинде болса хич киме эшитдирмән, өз янындан касам эдйәрди.

— Эзиз достум Мухамметгулы, сен миллионлар хатарында йөнекей җан бермән, халк бәхбиди үчин гайдувсыз гөреш нетиҗесинде гахрыманларча гурбан болдуң. Гадырлы достум, сениң гөзел җеседиңи гара ер гуҗакласа-да, сап рухуң миллионларың калбында яшаҗагына мен шүбхеленмеок. Гөрешде бир әдим хем гайра тесмән, ол максатлы гүне етйәнчәк, халк гөчүни багтлы көшке гондурянчак, сениң ериңе-де сөвешҗегиме мен хакыкы достлук адындан ант ичйәрин!..

Гайгысызы ики гезек шарпык дадан ери болан кичиҗик Бәхерден дәл, доланып геленден соң хатда әгирт базарлы гиңиш Мары-да тысярды. Пүрекдеш достдан айралыгың үстүне, халкың гүни гүнсайын яманлашярды. Үчүнҗи йыла сер уран Биринҗи җахан уршы өңден хем галак дайхан хоҗалыгыны бүс-бүтин вейранлапды. Салгыдың ызы кесилмишиниң үстүне, ач дайханы агзыны хатап ялы ачан чиновниклер-де гемирйәрди. Диван ишлери бүтинлейин пара-җирә югрулыпды. Пул гурпдан дүшүп, ыкгын самана айланaны үчин ишчиниң алян айлыгы машгаланы гуры чөрек билен хем үпҗүн эдип билмейәрди. Шонуң үчин патыша хәкимиетине нәразылык дурдугыча артярды. Ички Руссияда турян гозгаланларың елгини Түркүстана, хатда Закаспия областына-да гелип етйәрди. Ёмутлар эййәм гозгалаң турзуп, җеза бериҗи генерал Мадридовың гошуны билен сөвешйәрди. Арадан салым гечмәнкә Теҗенде гозгалаң туруп, җеза отряды оны бир гүнүң ичинде дерби-дагын эдипди. Галтаманчылык, ёл урма дурдугыча көпелйәрди.

Бир мүң докуз йүз он единҗи йыл асмандан нем даммаңы хем Теҗен дерясына сув гелмәни үчин, ере ташланан тохум шонлугына галып, хасыл эмеле гелмәни үчин ачлык айылганч хөкүм сүрйәрди. Хатда обадакы ач дайхан кәбир байың урусыны талаңа салярды. Патыша хәкимиетиниң шәхерде энтек деми ер ярса-да, обада дүзгүн саклардан ол эййәм эҗизди. Әхли аграмыны ил үстүне атан фронтун-да ыкбалы пажыгалы гөрүнйәрди...

Доңзуң өлйәнчә хор-хоры ятмышы ялы, полиция өз ишини говшатмаярды, гайта шүбхели адамларың дашына айланып, олара можук чәрелер гөрүп башлапды.

Шол санда Гайгысыз Атабаевиң хем отурса-турса бүтин төвереги алдажы гөзди...

Гайгысыз Атабаевиң Марының мешхур адамлары билен отурышып-турушяны, патыша хөкүметиниң гаршысына гүррүң эдйәнлери, хатда ёмутларың, теҗенлилериң гозгалаңларында-да эллери барлыгы барада охрана бөлүмине маглумат үстүне маглумат ягярды. Шоны утгашдырмыш-тогтамыш давагәрлери башарып билдиклеринден бири-бирине зыян етирмек үчин эдйәрди. Охрана болса шол даваны башардыгындан чиширмәге чалышярды. Даваның хич бир тайына гошулман, гайта онуң ил үчин адатдан дашары зыянлылыгы, оны угрубир ятырмагың зерурлыгы, агзыбирлик дүвнүниң дүвүлмеги барада элинден гелен чәрәни гөрйән Гайгысыз Атабаеви мүмкин болдугыча эйменҗрәк хем чаласынрак гараламак зерурды.

Пурсат арап йөрен Җепбар бир гүн онуң билен икичәк душушды. Ол Гайгысызың пикирини ачык анламак нийет билен, өзүни ак гуш гөркезип, оны гепледмек күйүне дүшди.

— Иним Гайгысыз, сен бизиң заманамызың, өз илимизиң пи дүшүниҗели адамсы. Җахан уршуның гызгалаңлы гидйән, халк хоҗалыгының аяк астына дүшйән вагтында марылыларың гүкевиксиз, нетиҗесиз давасындан сениң акылың нәме кесйә?

Агы билен гоңры денлешен бир тутам мор сакгаллы Җепбара Гайгысыз Атабаев хырыдар чинерилди. Оюнчы агент сыр билдирмезлиге чалышып, өзүни нәхили асуда гөркезмекчи болса-да, сарымтыл мавы гөзлериндәки хилегәр гөречлерини есерлик билен ойнаянины сайгарды. Соңкы йылларда Гайгысыз өз агзына нәче берк болса-да, Мухамметгулының өлүминден соң ол өзүни саклап билмейәрди. Ылайта-да Җепбар Хоразда өңден китапы боланы, онуң кимдигини бәш бармагы ялы таняны үчин, онуң билен ач-ачан сөзлешмекчи болды.

— Җепбар ага, гел, икимиз әгри отурсак-да, догры сөзлешели.

— Ах, иним, мениң ислейәним шол ахыры!

— Ислегиң шол болса, ачык айт: менде нәме гаразың бар?

— Тоба! Эстагпурулла?!.

Җепбар җегүлиге салып, ики эли билен мор сакгалыны сыпалады.

— Иним Гайгысыз.— Ол билиндәки садап саплы жөвхер пычагыны гызыл чайылан күмүш гынындан чыкарып, орта гойды. — Душманларың төхмети зерарлы менде китиниң бар болса, сөз билен урма-да, ал пычак, бөврүмден санч! Вах дийсем, намарт, болдугым!

Гайгысыз оңа бу сапар гахарлы чиңерилди.

— Жепбар ага, сен ким билен гүррүң эдйәниңи билйәңми?

Жепбар кешбини үйтгетмән, хайярлыгыны довам этди.

— Ким билен болсун? Өзүмиң жан ялы инижигим билен!

— Сен нәхили оюнчы болсан-да, ким билен нәхили оюн этмелидигини оңлы биленок!.. Сен иң ягшысы, пурсаты елдан бермәнкәң, гезлигини тизрәк йыгна! Сердар лакамы маңа, атадан галан мирасдыр: бирденкә ёгсам ыслагсыз бир иш болаймасын!?

Гүррүңдешиниң гылыгының гең дәлдигини аңлап Жепбар самсыклач гүлүп, пычагыны деррев гынына салды-да, ховатырыны гизлемек ниет билен вәши сөз урды.

— «Намартжа болайын — сагжа болайын» диен накылы мен хич вагтда-да унудян дәлдирин.

— Шу ерде сен өз хәсиетиңи өрән догры аныкладың, оңа мениң хич бир сөзүм ёк!

Эйсем-де болса, агент өзүниң адатланан дилиниң шеребесини саклап билмеди.

— Герйән вели, иним Гайгысыз, мениң душманларым сени кемсиз ичирипдирлер.

Гайгысыз оңа дикаңлап айтды.

— Сениң шу сөзүң «Ограм өзүне осар, оррамсам өзүне» диен накылы яда саляр. Сен бир зады унутма: мен өзүңиз ялы сатлык адамлар хилинден дәл!

Жепбар Хораз еринден лаңңа галып, адамчы гөзлерини айылганч агдарып серетди.

— Эйсем, сениң пикириңче, мен... хайын-да?

— Шоңа мениң хич бир шүбхәм ёк!

— Өрән говы, өрән говы!..— Ол яңсылап гепледи.— Мениң сөййәним догры гепли адамдыр...

Гайгысыз хем онуң өзүникә гөрә жогап гайтарды.

— Онда икимиз душүшипдирис-дә?!

Агент иң соңунда геңертледи.

— Мен хем өз пикирими гизләп билжек дәл: мен сени шу гүне ченли өз иним хасап эден болсам, шу гүнден башлап, сени душманымың иң биринжиси хасап эдйән!.. Сен өзүңе хәзир бол, соңра ахмал галдым дийме!

Гайгысыз кинаялы йылгырды.

— Ек, Жепар ага, сен өзүңи бейле кичелтме: сен диңе мениң дәл, әхли халкың душманы!

— Сем бол!

— Мен сениң ялы хайының тутма гулы дәл ахыры!

Гайгысыз онуң үстүне абанаңда, агент йөвселледи.

— Өзүң билен дең болсаң-а...

— Сен хайын, бу сапар өтерәк ялңышыпсың: полицейскилерден бирки санысыны өз яның билен алып гелмели экениң.

— Сен мени...

Гайгысыз оңа ики бармагыны узатды.

— Сениң охрана агентдигиңи хилегәр гөречлериң маңа хабар берйәр!

— Болжак-да онда?..

Жепбар чаласын чыкмакчы болды.

Гайгысыз оңа зарплы гыгырды.

— Даян!!

Енсесине бир гаңрылып:

— Элиң етсе асманы чек! — дийип, агент чаласын өкже гөгермекчи болды, эмма етишмеди, Гайгысыз онуң донуна япышып, өзүне бакан силтей чекди-де, алкымына япышды. Агент пычагының сапына элини етирди. Эмма Гайгысызың гөрежине гөзи иленде, сандырап башлады: гымылдамаян чиңерилйән әгирт гөзлер онуң гөрежине эзрайыл болуп гөрүнди.

Агентиң алкымына ыкжам япышан Гайгысыз Атабаев онуң отыр ерини отургыжа хылчылдадып урды, ене дикелтди, ене урды, ене дикелтди... Жепбарың гөвреси онуң гүйчли элинде яя айланды. Агентиң тә ахыркы демине ченли гулагындан гитмез ялы гаргады.

✓— Сен харам доңуз! Өзүң ялы бәш-үч саны пис билен илиң иш̆ини гайтардың. Сени, саңа меңзешлери өлдүрениң кесевүси гөгерер!.. Мен сени шу дуран еринде ере сокуп билйән. Мениң инди хич бир затдан, хатда сениң охранаңдан-да эйменжим ёк!.. Йөне сениң нежис ганыңа араса элими буласым геленок. Саңа, саңа меңзеш сыртыны полиция дирәнлере мен, элбетде, буйруп билемок. Йөне вели, бу гүн болмаса, эртир халк сизиң алкымыңыза япышар!.. Сен хайын, унутма: шундан соңра

бир ерде мениң адымы тутайсаң, жаныңы җәхеннемде билэйин!..

Кекирдеги кемсиз овкаланан агент айтжак болан ялынжалы сөзүни айдып билмән, ит йылгырышыны эдип, ики бүкүлип энтэп гитди...

Секизинжи баш

КИМ ЕНДИ?

Җепбар Хораз билен болан чакнышыкдан соң Гайгысыз Атабаевиң ягдайы хас агралыпды. Йыланың гуйругыны бассаң, өлүмли зәхерини пүркүши ялы, агентиң алкымына япышмак-да, охранаң йүзүне түйкүрмекден ыбаратды. Гайгысыз шол гызгалаңлы ягдайда соңуны санманды. Соңуны сананың батыр болмажагыда оңа аянды. Йөне вели, ол батырлыга көрлерче ковалашян адамлардан дәлди. Онуң шол херекети дине: «Горкагы ковсаң — батыр болар» накылына гөрәди. Эйсем-де болса, ол өз эден ишине өкүнмейәрди: «Бир баша бир өлүм бардыр» диййип, өзүне теселли берйәрди. Йөне вели, хич кимиң өлеси гелмиши ялы, ылайта-да онуң энтек яшасы гелйәрди. Ол гөрешиң айгытлы гүнүшу гүн-эрте башланайса герек диййип дүшүнйәрди. Хениз бил гутушманкаң энтэп йыкылмак нәхили хайпды!

Ол өз сырыны ынанян адамларына йүрегини ачып гөркезйәрди. — Империализмиң соңсуз зулумы хем жахан уршуның вейранчылыгы билен аяк астына дүшен Руссия хәзир даражык газандакы кемсиз бишип, астының оды сөндүрилмесе, аңырсы бир секунтдан чогуп дашжак сүйде чалым эдйәр. Гүнсайын өрч алян янгыны сөндирден болса патыша хәкимиети эжиз. Мен эгер ялңышян болмасам, якын гүнлерде биз дүнйә мөчберинде үйтгешик бир вакаң шаяды боларыс...

Җепбар Хораз болса, оны шол багтлы шаятлыкдан махрум этмәге чалышярды.

Агентиң лебзининиң-де, ыкрарының-да, эйгилигининиң-де ёкдугыны Гайгысыз, элбетде, билйәрди. Йөне вели, богазының хыркыллысы оны бираз акыла гетирен болса герек диййип дүшүнйәрди. Җепбар Хораза, хакыкатдан-да, дине ики ёл галыпды. Ол я-ха өлүминден ховп эдип,

Атабаевиң аягына баш эгмелиди, я-да өвренен кәрине гөрә, аягалдыгына ат чапмалыды. Йөне вели ол, болар-болмаза баш эгенден, герекли ериңде билини эгип, бурнуны шемаллатмага буйсанян адамлар хилиндеди. Шонуң үчин хем ол демлиги даралан вагтындакы берен вадасыны ювудып, гиҗәни гүндизе гошуп йүвүрйәрди...

Җепбар Хораза хем онуң хәсиетине марылылар өрән белетди. Шонуң үчин ондан ким хедер этмейәрди? Гайгысызың энебашга агасы Агаҗан арчын-да оны өрән онат танаярды. Оларың арасындакы чакнышыгы аңлан бадына, Агаҗан сердар Гайгысыза өтер-гечер айтмакчы болды. Ол өз ниетини гөмелтей мәлим этди.

—Иним, «Ямандан боюны сатын ал» дийлен накыл бардыр.

Гайгысыз онуң нәме диймекчи боляныны кемсиз дүшүнсе-де, гөни җогап бермән, вәшилиге салды.

— Нәме, мен банкда ишлейәним үчин хазынап ачары элимдедир өйдйәмиң?

— Сен мениң сөзүми кесә совма-да, гөнүмел дүшүн.

— Ханы, онда дүшнүклирәк эдип айт.

— Мениң гөвнүме болмаса, сениң аладаңы чынлакай эдйән адамлар бар. Сенем, элбетде, ахмал дәлсең, дәлсиң вели, тилки нәче есер болса-да, гапандан өзүни горап билйән дәлдир. «Горкан өңүрдер» накылына гөрә, сен өз юрдуны үйтгедәйсең нәдеркә?

Хәлиден вәшилиге салян Гайгысыз чынлакай сыпата айланып, гөзлери тегеленип гитди.

— Нирә?

— Оңа маслахат берере мениң чакым ёк.

— Асылында беладан гачып гутулмак мүмкинми?

— Адамы гөге ат—ере дүшйәнчә я пелек!

— Хәкимиет патышаң элинде болуп дурка, пелегиң өзи хем мең-ә шонуң дузагындамыкан өйдйән?

Өз иниси билен мейилдеш болмадык Агаҗан арчына шол сөз ярамады.

— Саңа билим берен, бизи адам эдип, ил саныңа гошан патыша дәлми?

— Маңа нәме үчин билим берлениден сениң хабарың бармы?

— Элбетде, сени адам этмек үчин!

— Ёк. Сен ялңышярсың.

— Мен ялңышян?..

— Патыша хәкимиетиниң маңа билим бермеги, мениң пейдам үчин дәл.

— Эйсем нәме үчин?

— Мени бойны зынжырлы көпек эдип, күшгүрен тайына бакан хабламагым үчин!

— Мәлим зат: иен чөрегини өдемедик гүнлүкчи-де өйде сакланян дәлдир.

— Агам, сен дүшүн: мен ит хем дәл, гүнлүкчи хем дәл. Мениң хем өз дүшүнҗәм, ниетим, максадым бар ахыры!..

— Саңа сөз дүшүндирип билмежегими билйән хем велин, жан дурмансоң, чендан гелмели болян.

— Бейле дәл, агам, мен гепе-гүррүңе кемсиз дүшүнйән.

Пәне сени идеядан үйтгедип болжак дәл дийсең догры.

— Сени шол идеяң алып ятмагындан горкян!

— Горкы диңе алжыраңңылыга салар.

Агажан сердар оңа хырыдар чиңерилди.

— Бану ишгәрлеринден кәбириниң сени дәлирәпдир хасап эдйәнлеринден сениң хабарың бармы?

— Мен-ә адама ажы сөз айдяндырын өйдемок.

— «Социализм», «Капитал» дийип өвйән затларыңы нәме ичи баллы кемпутдыр өйдйәмин?

— Адамларын мәдәси дең боланок, агам, хатда сүйт кәбир адамың йүрегини буландыряр. Догрусы, мен сенден гизләп билжек дәл: Капитал атлы китабың суратландырышына гөрә, мен социализми ер йүзүниң женнети хасап эдйәрин.

— Сен салгыма ковалашярсың. Шонуң үчин хем кәбир адамының саңа дәлирәпдир диймеги, элбетде, гең дәл. Сениң өз жанына хайпың геленок; кимиң янында нәхили гүррүң эдйәниңден хабарың ёк... Сен иң соңунда мениң йүрегими авадарсың...

Доганындан ынжан Агажан сердар сесини чыкарман, йүзүни ашак салып гитди.

Агажаның айдышы ялы, гапаның ниредедигини сайгартмазлык, ериң өз тебигатына лайыклы бир зат. Эмма ериң йүзи эшгәр гөрнүп дуран бир зат болуп, гөз өз етимини селжерйәр ахыры!.. Шонуң үчин хем, ниреде хови гөрүнсе, шондан совлуп гечмек мүмкин ялы. Хакыкадына серетсең, Агажаның айдышы ялы, ер йүзүниң

дузагы хас-да айылганжрак. Агажан сердарың берйән ховпы, элбетде, догры: Жепбар Хораз демини саняни вагтында нәче шелайынлык этсе-де, сыртына шемал чаландан соң оны унутмагы мүмкинди.

Эйсем Гайгысыз Сердар оглы дост-ярларының ылайта-да өз агасының теклибине гөрә, өз юрдуны үйтгедип билжекмиди? Мәнә баравда оны ким горап билжекди? Нохура гидип, нөнең-ничик болянча Екетутда я Чөпүрли чынарда яшаберейин дийсе, Мухамметгулыдан оңа инди хич бир хөссарлык ёкды. Руссия я-да патышаның бакна юртларындан бирине гиденде, ол шол ерде нәме ишләп билжекди? Шол ерлери нәме охранадан халасмыды?.. Онуң ягдайы инди гутулгысызды: дурса-да, гачса-да тутулжакды...

Эйсем ол инди нәтмелиди? Меселәниң иң кын ери хем шондады. Ол узак ойдан соң, охранаң гөзүне чөп атмак күйүне дүшди: өзүни хер бир вечден аркайын, дүнйә аладасындан махрум хөкмүнде гөркезип, өйленмекчи болды. Гайгысыз сыратлы, овадан йигит боланы үчин, оңа мейил эдйән гыз кәнди. Онуң аңлышына гөрә, оңа өз халкындан өйленмек мүмкинлиги ёкды: дүнйә ягдайына дүшүнйән бир адамының дурмушы, хатсыз-совaтсыз дөрт тәримиң ичинде букуп отуран бир гызынкы билен жебис гелжек дәлди. Барды-гелди өйленәйин диенде-де, обадан оңа гыз бериљжеги гүманады: «Папагы нәтеңет! Ол асыл орус болундыр» дийилмеги мүмкинди.

Эмма шәхер гызларының оңа етип билсе арманы ёкды. Өзүниң-де ислеги шондады. Пәне вели, дурмуш ерән чылшырымлы боланы үчин хүй-хәсиет бири-бирине кән жебис гелмейәрди. Бирини сулхуң алса, гылыгы ондан тесдирйәрди.

Агажан сердарың диңе бир өзи билен дәл, онуң оглы Сылап билен-де Гайгысызың пикири бир ере бирикмейәрди. Сылап Оренбургдакы кадет корпусыны гутарян офицерди. Эмма олар дөвдуш боланлары үчин бири-бирлерини, говы гөрйәрдилер. Гайгысызың Жепбар Хораз барадакы чәреси Агажаны ховатыра салса, Сылап оны макуллаярды: шинди хем келте гайдыңсың, харамзадаң бир ерини мөчүкдирмели экениң диййәрди...

Гайгысыз иң соңунда, Сылабың маслахатына гөрә.. охрана начальнигиниң өз гызы билен гезип башлады. Шол хем, элбетде, төтәнден дәлди. Ол өз херекетинден

«Ягының дашындан ичи аман» диен вакылы гөз өңүнде тутупды. Шол херекет өрән төвекгелликди: өңден-де сагадыны санап йөрен начальнигиң оны шол минутың өзүнде тутмагы я-да гызындан гечип билмән тутмак меселесини товы гиден йүп ялы, кем-кемден говшадып, иң сонунда ташламагы мүмкинди. Гайгысыза-да гереги шолды: оңа шондан башга гачалга галманды...

Лариса Павловна гызлар гимназиясыны гутаран, ортадан ёкры, сарыягыз, сыратлы бир гызды. Онуң гөзлериниң өюнчы гүлүмсирейши, йылгыранда яңакларының чуканагы Гайгысызың гөзүне болмаса бирхили овадан ялыды. Лариса, хакыкатдан-да, өзүне гөвни етйән, шонуң билен биле «гөвнүми тап» диййән улумсы гызлардан бириди. Ол өз өйлериниң екетәк гызы боланы үчин өрән ләликди. Энеси онуң гөвнүни тапып билсе, дүнйәде арманы ёкды, атасы-да онуң мейлиниң кечжесине гидип билмейәрди.

Лариса Гайгысыз билен таныш болан бадына, оны өйлерине үңдеди. Гайгысыз шол теклибе гарашярды. Шонуң үчин хем Ларисаң үңдевини эшиден бадына душман билен йүзбе-йүз болмагы гөз өңүне гетирди. Шол ягдай бирхили айылганч ялыды: бири-бирини кесекиң үсти билен енжип, узакдан кесеклешип йөрен адамларың бирденкә жебис гелмеги гутулгысыз гүйч сынанышыгындан ыбаратды. Шол ягдай бир яндан гелшиксиз, утанчлы, икинжи тайдан ховплы болса-да, оңа инди аркан тесмәге мүмкинлик галманды, догрусы, Гайгысызың өз эден әдимини гайдып алмак ниети-де ёкды. Ол диңе сыпайычылык этди.

— Бирденкә сизиң өйүңизе тиркешип бармагымыз, хей, мүмкинми? — Лариса гөзлерини тегеләп, хайрангалыжылык билен серетди.

— Нәме үчин мүмкин дәл?

— Обада йигиди гыз билен гөрселер...

Онуң айтмакчы болан задыны аңлан Лариса нәзик эли билен Гайгысызың агзына япышды.

— Гой, айтма!.. Бу ери сизиң тозанлы обаңыз дәл. Лариса хак-хукукдан кесилен бир кенизек болман, өз эркиниң эеси бир гыз. Сениң эгер мени сөййәниң чының болса, башга баханадан эл чек!

Ларисаның мылайым элиниң йылысы йүрегине уран Гайгысызың сеси ысгынсыз чыкды.

— Сен ол барада энең-атаңа айтдыңмы?

Лариса перт жогап гайтарды.

— Ёк.

— Онда...

— Ондаң нәме?

— Эжең нәме диер?

— Нәме диер өйдйәрсиң: хош гелипсиңиз дийип, гүлерйүз билен гаршылар.

— А какаң?

Лариса оңа әхмиет бермән, якымлы йылгырды.

— Шол меселеде өйүң эеси аял болар.

— Икимиз... дең хем дәлдирис.

— О нәме дийдигиң болды?

— Сен рус, мен — түркмен.

— Акмаклык!

— Миллет меселесине шейле еңил гарамак мүмкинми?

— Маңа миллет дәл-де, адам герек.

— Атаң-энең оңа нәхили гарар?

— Мен нәхили гарасам, олар хем шонуң ялы.

— Ким билйәр...

Лариса Гайгысызың сөзүни кесди.

— Мен билйән!..

Гайгысыз шол секунтың өзүнде «Ларисаң голуна душәйсем, мени буруплыксыз итжек-ов!» дийип ойланды. «Өйүң хожайыны чакы. Сылабың айдышы ялы, шу гызың өзи болара чемели» дийип душүнди.

Лариса болса шол секунтың өзүнде оны илекләп уграды.

Илкагшамды. Үлкәниң ир совуляң гышы энтек өтмәнди. Йылдызлы асманың хоштап ховасы ирки алабахарың ысыны гетирйәрди. Пайтуна гошулан атларың наллы тойнакларының дукурдисы хем боюнларындакы жаңларың жыңңырдысы эшидилйәрди. Эмма олар өз төвереклерини уңудыпдылар. Шейле хоштап ховада Гайгысызың нәзли-нәзли сөзлешип, ширин-ширин дем аласы гелсе, Лариса өз сөйгүлисини эжесине гөркезмәге гыссанярды...

Кавказ көчесинден сага бакан айланян бир ерде еке гат тамлы, баглы бир ховлы барды. Лариса Гайгысызы шоңа алып барды.

Гоңрас гүр сачларындан ики-еке ак гирен, пешенели, долы аял олары, хакыкатдан-да, хошамай гаршылады.

— Хош гелипсиңиз! Гелевериң-де, гечевериң!

Мыхман отагына геченлеринден соң, Лариса өз ёлдашыны эжесине танатды.

— Эже, таныш бол. Константин Сергеевич Атабаев.

Гүлерйүз билен эл узадан аял ене хошамай сөзледи.

— Хош гөрдүк. Отурың.

Лариса өз эжесиниң адыны озал айдан-да болса, олары өвренишдирмек ниет билен ене гайталады.

— Константин Сергеевич, мениң эжемиң ады Мария Мироновна.

Мария Мироновнаң якымлылыгы, ылайта-да какасының өйде болмазлыгы Гайгысызда гиң гөврүмлилик дөретди.

Мәхирли аял олара пәсгел бермезлик, ылайта-да өвренишдирмек ниет билен кухня бакан чыкып гитди. Лариса болса Гайгысызы ойландырмага-да гойман, эйлесине бир гечди, бейлесине бир айланды, вәши сөз урды, жакгылдап гүлди, хатда бойнундан гужаклап, яңагыны яңагына гоймадан-да чекинмеди. Гайгысыз өз ичинден: «Бу гыз чакы көпи гөрен, дүрли ойны башындан гечирен болара чемели. Гөрйәс-дә, ким өкде чыкарка? Бир окда ики товшан авлаймазмыкам» диен нетиже гелди. Столуң үстүнде чай, дүрли конфет, тагамлы ийимит-де пейда болды. Хер бабатдан якымлы гүррүңле довам этди. Гайгысыз көп геплемейән, йүзүни ашак салып дымып отуран йигит болса-да, Лариса бир өзи дәл, эжесини хем, хатда Гайгысызы хем геплетди.

— Эже, ай эже, сен билйәмиң: Константин Сергеевич пулуң хожайыны.

Мария Мироновна гениргенди.

— Пулуң хожайыны?

— Хава.

— Пулуң хожайыны мен-ә... базармыкан өйдйән.

— Константин Сергеевич банкда ишлейәр ахырын!

— Банкда ишлейән болса, өрән говы. Йөне вели...

— Ери, велин нәме?

— Банк пулуң эеси болса, онда ишлейәнлер, кейигим, чотуң эесидир.

Хемише кисеси пулсуз Гайгысыз догры сөзе кейп эдип гүлди.

— Мария Мироновна, шон-а өрән догры айтдыңыз! Лариса энесинден өңе дүшди.

— Догрумы, эгрими, Костя, мениң пул билен ишим ёк. Мен ол барада йөне дегишйәрин.

Мария Мироновнаны пул гүррүңи ончаклы гызыкландырмаса-да, гызының Константини Костя этмеги бираз гениргендирди. «Булар чакы, өз дүвүнчеклерини дүвен болара чемели — дийип ойланды. — Йөне вели, бизиң багтсызлыгымыза Ларисаң бир нокатда дурары ёк. Бу гыз өң нәче гезек дүвүп-чөзди!.. Белки, бу сапар ерликли болаяды-да!» дийип арзув этди.

Мария Мироновнаң арзувы, Гайгысызың аңлышына гөрә, йүзе чыкарлы дәлди... Олар яңы танышып-таныш-манкалар өз адының Костя айланмагы оны-да гениргендирди. Онуң Лариса билен арагатнашыгы, хәзирки гелен нетижесине гөрә, ач гурдуң агзындан сынмак үчин, таяк гелйәнчә юмрукды...

Ларисаң болса, көвшүнниң бурнундан аңырсы билен иши ёкды.

Ишсиз-аладасыз өз эркли Лариса Гайгысызы екеже гүн-де сындырмаярды, хатда гүндизине-де болар-болмаз бахана билен банка бармакдан хем чекинмейәрди. Гайгысыз чендан: «Мен ягышдан гачып, дамжа учраян болмасам хем биридир!» дийип хайыгярды.

Гайгысызы инди өз яныңа гечирен, оны асыл эркине гоймаян Лариса бир гүн какасы билен-де таныштырды. Егын муртлары сакгалына гошулан, гызгылт сакгалы хачжа ялы ики айрылан эней адам гызының хатырасы үчин оны хошамай гаршыласа-да, Гайгысызың аңлышына гөрә, шол малайымлык халыс йүрекден болман, бирхили ясамады. Онуң муртлары бираз йылгырян ялы герүнсе-де, чалымтык гөзлериниң гыя гараматында бирхили мүнкүрлик дуюлярды. Гайгысызың гөзүне болмаса, ол сөз арасында йылгырмакчы боланда, гашлары чытылып гидйәрди. Шол ягдай болса, өз везипесиниң хем өз максадының кечжесине херекет эдйәнини хабар берйәрди.

Охрана начальнигиниң ягдайы хәзир, хакыкатдан-да, чылшырымлыды. Ол эгер өз везипесине хызмат этсе, Гайгысыз хәзир онуң өйүнде дәл-де, түрмеде отурмалыды. Эмма Гайгысызың аңлышына гөрә, онуң эрки охранада дәл-де, гызының элиндеди. Шонуң билен биле, патыша хәкимиетиниң хәзирки ягдайыны ол Атабаевден-де хас йитирәк, хас чуңнуррак дуйярды. Обаларда-

кы бидүзгүнлик, басыбалыҗылык, хәкимиети әсгермезлик хасап хем дәл, шәхер-де булашярды: ишчилер хер бир зат барада ач-ачан гыгырярды, йыгынчаклар көпелйәрди. Атабаеви хем, шоңа меңзешлери хәзириң өзүнде басып билмейәни хем шонуң үчинди. Үлкеде үйтгешик бир ваканың йүзе чыкмагыны ол Гайгысыздан-да йитирәк дуйярды. Шонуң үчин хем ол дөвлет душманы хасап эдйән адамсына өз өйүнде өз гызының элини хөдүрлейәрди.

Гайгысызың аңлышына гөрә болса, гызы билен атасы бир-бириңден эйменчди: гызының мейли оны эерләп мүнмекде болса, гызының гашы чытылан ерде атасы онуң ганыны готура дерман этмекчиди. Эйсем-де болса, Гайгысыза хәзирки гүнде олардан эл чекмәге мүмкинлик ёкды: өз туссаглыгына гол чекилен кагызың нәме үчин папкада сакланяны оңа аянды. Шонуң үчин хем ол Ларисаны башардыгындан сөймәге межбурды. Ларисаны чын йүрекден сөййәнини билдирмек үчин, кәте ата-энесиниң янында-да огшаярды. Лариса, умуман, огшамазча гыз хем дәлди. Лариса үчин болса шол әхли пешгешлериң хеммесинден хеззетли хем леззетлиди. Җепбар Хораз хем шоңа меңзешлер әхли газанчларыны пайлашянлары үчин Лариса зада мызахыр дәлди. Ол Гайгысызы-да кемсиз гейиндирмек күйүне дүшүпйөрди. Ёгсам, той боланда, әхли чиновниклериң арасында йөнекей сада гейимли йигит билен отурмагы өзүне намыс билйәрди. Гайгысызы танамаянларың янында болса, оны банк хожайыны дийип өвйәрди.

Дашда нәхили гүррүң гитсе-де, ховпуң ичинде боланы үчин Гайгысыз Атабаев инди өрән аркайынды. Гайгысызың хәзир дөшүни гайшардып гезйәнине хатда Агаҗан сердар-да хайран галярды.

Бир гиҗе Гайгысыз Атабаев Ларисаң какасы билен гүрлешип отырка, дуйдансыз ерден Җепбар Хораз гелип гирди. Үч гөзүң үчүси-де бири-бирине хайрангалыҗылык билен серетди. Дуйдансыз гелени үчин Җепбарың гөрежинде горкы гөрүнсе, начальнигиңкиде газап гөрүнйәрди. Гайгысызың гөрежи болса начальнигиң, ылайта-да агентиң өзүни нәхили алып баряны барада хөвесҗеңлик билен гараярды. Лариса хәзир башга бир отагда өзүни беземек билен мешгулды. Ёгсам ол оларың гөречлериниң хеммесини бирден гарышдырып ташларды.

Җепбар Хораз начальникден ыгтыяр алaндан соң, оларың икиси билен хем хырыдар гөрүшди: Гайгысызың Лариса билен арасының сазлананыны эшидени, онуң тутулмак барадакы хөкүминиң пуҗа чыкарыланыны билйәни үчин, начальниге кем ярамаса герек диен ниет билен ялыңҗалыга тутунды.

— Җенап подполковник, сиз өз мыхманыңызы белки, ончаклы ягшы танаян дәлсиңиз. Гайгысыз Сердар бизиң илимизиң иң сөйгүли оглудыр. Мунуң атасы Тәч сердар-да бүтин иле мешхур кетхуда адамды. Халкың сөйгүли оглуны сизиң өйүңизде гөрениме мен өзүми багтлы хасап эдйәрин.

Агентиң шелайын сөзи начальнигиң хошуна гелди. Йүрегиниң кечҗесине болуп, кичи дилден бәрден айдылян сөзлер Гайгысызың болса йүрегини булады. Эмма Җепбар онуң билен канагатланман начальникден ыгтыяр алып, Атабаевиң өзүне йүзленди.

— Адамыны йүзүне өвмек мениң хем йигренйән задымдыр вели, ханым, сен мени багышла, Лариса гыз билен баш гошяныңыза мен өрән шат. Йөне вели, сениң гөвнүңе гелмесин, икиңизиң арагатнашыгыңыз төтәнден эмеле гелен иш дәлдир. Шол ишде — ол өз гурсагына ялдүртди — шу гожаның хем эли ёк дәлдир. Мен эгер ялышян болмасам, бу губа гызы сен дәл-де, ол сени танандыр. Лариса гызың ата-энесине мен озал хем сениң барада кән гүррүң берипдим. — Гайгысыз өз янындан «шун-а өрән догры айтды» дийип тассыклады. — Хәзир хем шуларың өйүне мен сени чынлакай танатмак ниет билен гелипдим. Булар билен көпден бәри дуз-чөрек ийишйәнимиз үчин, мениң сөзүме шүбхеленмеҗеклерине ынанярдым. Гелсем, оңат бу ерде сен өзүң хем отуран экениң, худая шүкүр!.. Иним, айыплашма, той ялы говы зат болмаз. Сениң алянҗа айлыгың маңа мәлим. Гөвнүңе башга зат гетирмесең, бәш-үч йүз той гатанч гошсам диййән.

Җепбар Хоразың ялаңчылык билен, дүрли хиле билен өз дашына тор гураҗак боляныны аңлан Гайгысыз оңа хайран галды. Өз бет ниетини йүзе чыкармак үчин бәш-үч йүз дәл, бәш-үч муң гетирҗегине-де шүбхеленмеди. Эмма Гайгысыз Сердар оглы зәхмет чекилмедик гирдежини бир пүчекче-де гөрмейәрди. Ылайта-да Җепбарың гаразлы пулуның ган талап эдйәни оңа гизлин дәлди. Шонуң үчин хем ол аңык җогап гайтарды.

— Ёк, Җепбар ага, мениң хич бир зада мәтәчлигим ёк. — Онуң сыпайчылыклы сөзүни Җепбар Хораз элиңи бәри ал диен хөкмүнде дүшүнди.

— Иним Гайгысыз, сен нәхак утанҗаңлык этме. Иш салышян адамларың герими өрән гиңдир. Шонуң үчин хем той өрән улы болар. Биз бу ерде түркмен адыны йитирип билмерис. Сен нәче сыпайычылык этсең-де, мен өз гошандымы гошмалы боларын.

Онуң эл чекмеҗегини аңлан Гайгысыз иң соңунда дикарылады.

— Җепбар ага, догрусыны айтсам, айып гөрме: мен киши гошандыны сүйт үстүне дамдырылан гараягдан эпайы гөремок. Эгер-де мениң сөзүме гараман, мениң ашыма нежис гошсаң эшитмедим дийме: чыршагы өзүңе япышар!

Гайгысызың сесиниң зарплы чыканыны аңлан начальник:

— Нәме, нәме? — дийип сорады.

Агент Гайгысыздан өңе дүшди.

— Җенап баяр, хич бир зат ёк. Мен, начальник агаң тоюна бираз гошант гошсак нәхили боларка дийсем. Гайгысыз Сердар оглы оны өзүнден сорап гөр дийдә.

Начальник хошаллык билен йылгырды.

— Догры айдяр. Тоюң гошанды нәче болса, шовхуны шонча улы болар.

Йүзүне-гөзүне середип, гөрнетин ялан сөзләп дуран адамдан Гайгысыз хайыкды-да: «сени догран энә нәлет!» дийип кәйинди. Шол секунтың өзүнде болса, «энеде нәме язык бар? Сениң шейле болҗагыңы билен болса, ол пакыр сениң гөбегиң ерине богазыңы кесмезмиди» дийип дүзетди...

Гүн ызына гүн гечйәрди. Лариса болса Гайгысызы той гүнүне гыссаярды. Гайгысыз бу гүн-эрте дийип, дүрли бахана билен сыпярды. Лариса иң соңунда меселәни үзүл-кесил гойды.

— Сениң гөвнүңде башга бир ниетиң болмаса, гел, икимиз той гүнүни аныклалы.

Гайгысыз онуң угруна ковды.

— Вах, Лариса җан, нәсини айдясың, мениң хем ислегим шол!..

— Шейле болса... шу гүн февралың нәчеси?

— Йигрими алтысы.

— Йигрими алтысы болса, гой, бизиң тоюмыз мартың бәшине болсун!

— Маңа галса, эртириң өзүнде гурайҗак велин...

— Ери, ене нәме бахана агтарясың?

— Шу гүн мен Сылапдан хат алдым.

— Сылап?

— Мениң агамың оглы, Сылап Агаҗанов. Ол Оренбургда кадет корпусында окаяр. Якын гүнлерде гутаряр. Мен ол барада саңа гүррүң берипдим ахыры.

— Сылап Агаҗановы мен хем сенчерәк танаян. Ери, онсоң?

— Ол өз хатында «тойы менсиз гечирәйсең, йүзүңи гөрмен» дийип язяр.

Лариса:

— Түф, онуң йүзүне! — дийип, лаңңә еринден галды. Онуң билен бойдаш галан Гайгысыз оны гениргеди.

— Ларисам, ери, саңа нәме болды?

Лариса Гайгысызың элинден силтенҗирәп сыпды, онуң сеси-де ынҗылы чыкды.

— Мен эгер ялңышян болмасам, сен мени аллаярсың. Сениң асыл гөвнүң башгада.

Гайгысыз ялынҗалык этди.

— Ларисам, сен бейле төхмети нирeден тослап йөрсүң?

— Сениң эгер йүрегиң сап болса, язылмага, тоя нәме үчин гаршы болясың?

Онуң себәбини мен саңа айтдым ахыры!

— Сен йөнекей бахана агтарясың!

— Ики ай пурыжа гарашман, догандан йүз дөндермек, сениң пикириңче, нәхили?

— Доган хич ере гачып гидеси ёк. Тойы ол геленден соң ене бир гезек эдәерис.

— Лариса җан, бейле дәл. «Әвмек шейтандан, сабыр рәхмандан» дийлендир. Аслында «дәлә гүнде байрам» диен ялы, бизиң үчин хер гүн той ахыры!.. Икимизиң йүрегимизиң бирлиги мен-ә долы етерликмикән өйдйән. Формал язлышыгың оңа нәме гошҗагыны, язылмамызда ондан нәме кемелҗегини ме-ә билемок.

— Ах, сен асыл язылмага гаршы дийсене?!

— Оны саңа ким айтды?

Соңкы хетде етен Лариса онуң совалыны эшитмеди, эшитмек хем ислемеди. Ол өз гөвнүне геленини чекинмән мәлим этди.

— Гөрйән вели, мен сениң барадакы хөкүми нәхак ятырдыпдырын! Саңа... йигрими дөрт сагат пурыжа. Сен эгер шол мөхлетде айгыт этмесең, шол хөкүми өз гүйжүңде хасап эдәй!..

Лариса Гайгысызың жогабына-да гарашман, тасанжырап гитди.

Докузынжы баш

ГОВГАЛЫ ГҮНЛЕРДЕ

Ин соңкы гиже.

Ларисаның айгыды сүйренженли дәлди. Гайгысыз шол айгыда көпден бәри гарашярды. Диңе гележеге умыт баглаяны үчин, бир гүнүм — хош гүнүм дийип гүмыдар эдйәрди. Инди болса, әхли чәре, бүтин пурсат гутарып, диңе бирже гиже галыпды. Шол гижеде болса ол өз ыкбалыны айгыт этмелиди. Ол я-ха Ларисаң тутма гулы болуп, бурунныксыз илилмелиди, я-да охранаң хөкүмини эртирин өзүнден гүйже гирмелиди. Лариса билен яшамажагыны ол илки душанда-да билйәрди. Ол хәзир хем өңки пикириндеи дәнмәнди. Инди болса, оны алдап, гүн гечирере мүмкинлик галманды. Эртире болса саңлыжа сагат галыпды.

Шонуң үчин хем Атабаев узак гиже башыны агырдыпды.

Нәтмели? Агажан сердарың айдышы ялы, шу гижәниң өзүнде бир яна өкже гөтермелими? Нирә?.. Гачгагыны ким кабул эдип билжек? Ким оңа иш ынанжак? Ишсиз яшамак, хей, мүмкинми? Нетижеде эл сермәге я огурлыга йүз урмалы дәлми? Ийжеги харам болса, Җепбар оны өмүрлик үпжүн этмейәрмиди?.. Я бир ерде гизлин отла мүнүп, Оренбурга Сылабың янына гитмелими? Ягшы, бир хепде оңа мыхман болды, онуң өзүнден артык чөрегини бир хепдеде ийип гутарды, ондан соң? Шол ерде нәме охрана бөлүми ёкмы? Эйсем иң соңунда нәтмели?..

Гайгысыз өз совалларының хич бирине жогап тапмады. Узак ой арасында, Магтымгулының ики сетири онуң ядына дүшди.

«Ят иллерде айрачылык чекенден.
Урса, сөксе, хорласа-да, ил ягшы...»

Ол нәме болса-да өз язгыдына боюн сунуп, дуран ериндеи бутнамазлык карарына гелди.

Диңе шу гүн дәл, дүнйә дөрәли бәри, киме шатлык, киме гайгы-гам гетирйән гүнүң эртир нәхили догжагыны, оңа нәме гетирҗегини ким билйәр? Агажаның айдышы ялы, зыңлан алма ере дүшйәнчә ажайып ишиң йүзе чыкмажагы, әлбетде, аянды. Эйсем-де болса, дүнйә ягдайының гидиши онуң аңлышына гөрә, патышаның айы-гүни долуп, диңе дуз хакы галан ялыды. Охрана оны түрмә басса-да, атар я узак юрда сүргүн эдер ховпуна ынанмаярды. Ямаң этсе хепдеми, айми саклар-да дийип дүшүнйәрди...

Шол агыр ой нетижесинде болса, даңа голай укланды...

Гарышык пикирлер ондан укуда-да эл чекмән, хатда дүйшүне гирйәрди. Ол Руссияның демиргазык токайларында бир ерде агач чапярды. Онуң гөвнүне гелшине гөрә бычгың бир гапдалыны тутян Мухамметгулыды. Олар агажың йыкылмага мейил эдйән тарапыны селжермән, кечжесинден бычгы саланлары үчин, агач бычгыны дишләнди. Эмма олар оңа дүшүнмән, бири-бирлерине игенйәрдилер.

— Сен нәме бычгыны тутясың? Гойбер ахыры!

— Ек, мен тутамак, сен тутясың. Гойбер бычгыны!

Дерт-аладалары өзлерине етик боланы үчин, олар гапдалларындан гелип сынлап дуран ягаллак гожаны сайгармандылар. Ол өзүниң ёгын сеси билен мәлим этди.

— Йигитлер, бычгыны тутян сизиң хич бириңиз дәл...

Олар дуйдансыз пейда болан гожа хайран галыжылык билен середип, бири салам берсе, бейлекиси:

— Эйсем ким? — дийип сорады.

— Ол сизиң өз эдйән ишиңизден хабарсызлыгың нетижеси.

Йигитлер оңа ынжылы гарап, нәмедир совал бермекчи боланларында, гожа эгниндәки палтасы билен бәлдыр ёгынлыгында бир агажы кесип, кесилйән агажың бычгылы тарапына диреди, «тутулян» бычгы бирденкә говшап гитди. Бычгының чаласың херекетине гөрә, мәхнет агач гүпүрдәп агдарылды...

Шол секунтда болса Гайгысыз Атабаев какылян гапының такырдысына оянды. Кимдир бири дашардан жагапың гыгырярды.

— Ач гапыны. Гөзүң айдың!

Гайгысыз дашардакы адамының нәмәни бушлаянына душүнмән, ички гейимде туруп, гапыны чаласын ачды. Өңки сес хас шовхунлы янланды.

— Ак патыша йыкылыпдыр. Гөзүң айдың!

Атабаев шол хабарың укы арасында чын-ялаплыгыны-да селжермән, нәхили жогап гайтараныны-да дуйман галды.

Гайгысыз укулы гөзлерини гиң ачып серетсе, оңа бушлук хабар гетирен Жепбар Хоразды. Шонуң үчин хем укы арасында онуң бушлугына берен жогабына өкүнди. Ким билйәр, белки хем, ол провокация баш урүп, өз начальнигиниң табшырыгына гөрә барлап гөрйәндир. Ерсам Жепбар ким, патышаң йыкланына бегенмек ким?..

Сесини чыкарман диңиргәп дуран Гайгысызың шүбхесини ёк этмек үчин Жепбар хас-да жаныкды.

— Иним Гайгысыз, укудан ачыл, шатлан! Хәзир әхли көче адамлары улы дабарада. Гулак гой!

Хакыкатдан-да, көчеде шатлыклы овазлар янланярды.

Агентиң дерт-азары, әлбетде, Атабаевиң шатлананы дәлди. Онуң шатлыгының өзүне гайгы-гам гетиржегини ол эдил айнада гөрен ялы билйәрди. Шол бушлук билен ол өзүни шоңа дост геркезип, индики гүни үчин өңүнден гам иймекди. Гайгысыз хем оңа кемсиз душүнйәрди. Эйсем-де болса, хош хабар алып гелени үчин оңа саг бол айдып, гейимини гейинмәге дурды.

Булутсыз асманда найза бойы ёкары галан гүн нәхили гериүклиди. Шол гүн диңе бир оңа дәл-де, дүнйәниң алтыдан бир топрагында яшаян жемагатлар үчин хош хабар гетирипди. Шол гүн Руссия-да патышалыгың сохабар гетирипди. Шол гүн Руссия-да патышалыгың соңуна соган экипди. Шол гүнеше гөзи душен Атабаев асуда дем алып башлапды. Шол гүн охрана бөлүминиң хәкимиети ер билен егсан эдилипди.

Гайгысыз ховлудан чыкманка хасанаклап гелен Ларисаның йүзи өрән салыкды. Ол геле-гелмәне йүзүни онуң гурсагына яплап, арзы-хал айтмакчы, белки, үзүр өтүнмекчиди. Эмма Гайгысыз оңа элини далдалап, өз айгыдыны мәлим этди.

— Хорматлы Лариса Павловна, мен сизиң шертли табшырыгыңызы өз мөхлетинде ерине етирйәрин. Мен сизиң билен дурмуш багламакдан эл чекйән! Барың-да, атаңыза айдың. Гой, ол өз хөкүмине эмел этсин!

Лариса аглажак ялы болды-да, бирденкә этезленип, оңа гахарлы чиңерилди.

— Арман, мен сизиң хайынлыгыңызы гич билдим!

— Багышлаң, сизиңкини мен хас өңрәк билйәдим. Айыбы боюн алан ягшы: сизи шол хыянатың өңүне перде эдинмәге мен межбур болупдым.

Богазы долан Лариса башга хич бир зат айдып билмән, өтен гижеки гидиши ялы, хасанаклап өкже гөтерди...

Шол гүнден соң бир Ларисаны дәл, онуң атасыны-да, энесини-де гөрен болмады: олар асса гачан намарт дийип, пиродир өкже гөтерипдилер...

Февраль революциясындан соң гүнлер бирхили шовхунлы, кәте гозгаланлы гечйәрди. Офицерлер хем демир ёлчулар клубларында йыгнаклар көпелйәрди. Юмругыны дүвүп, богазына бат берйәнлер аз дәлди. Дөвлет эдаралары патыша хәкимиетинден гитсе-де, халк элине гечмән, эмелдарларың, байларың элине гечипди. Шол эдараларда ене чиновниклер хем шолара мейзешлер хөкүм сүрйәрди. Йөне вели умумы хәкимиетиң гүйжи гачыпды. Оны жемләп айтсаң: ит эесини, пишик бикесини танар ялы дәлди. Ылайта-да дайхан хожалыгының халы ямапды. Умуман, халк хожалыгының хем дөрт йыла сер уран жахан уршуның зарбасының үстүне бу йыл асмандан нем даммаярды. Мургабың хемише шу гүнлер агзы-бурны билен долуп акян дерясы хәзир таңкырап ятырды. Тежен дерясы ондан хем ямапды. Шонуң үчин хем ач дайхан шәхере эшит эдйәрди. Ондан-мундан аздан-кәнден гелйән азык дайхана етмән, диңе шәхере сиңйәрди. Онда-да сөвдагәрлериң элинден гечйәни үчин, зәхметкеш оңа ики эссе пул төлемелиди. Пулуң гүйжи болса, саманыңка дөнүпди. Шол ягдайы селжерйән, шол барада алада эдйән-де ёкды.

• Бир гүн башга районлардан, обалардан гелен векиллериң гатнашыгы билен Мары шәхеринде умумы йыгнак болды. Йыгнак Керенский хөкүметиниң буйругына гөрә урша көмек үчин обалардан мал, харч-харажат топламак барадады.

Шол йыгнакда сөз алып, Атабаев мүмбере чыкды:
шейле көп мәрекели йыгнакда сөзлемәге адатланманы
үчин, она айтжак болян задыны кебширлемек ансат дәл-
ди. Эйсем-де болса, гойян меселеси анык хем догры бо-
ланы үчин ол дүшнүкли сөзледи.

— Жемагатлар! Уруш хем оңа көмек барада биз ин-
ди зердүнжи йыл богаз йыртяс. Уруш үчин дайханың
ичегесини сограп ялы, барыны-ёгуны дартып аляс.
Уруш зерарлы, ишчи машгаласы гара чөреге зар галды...
Биз патыша агдарылды, үлкәмизде революция эмеле гел-
ди, азатлык шөхле сачды дийип гувансак, гүррүң ене
шол дилегчилик, ене шол таланчылык барада гидйәр.
Шейле революцияның киме герегинин барыны, патыша
хөкүмети билен Керенский хөкүметиниң арасының та-
павутыны мен-ә билемок...

Ики-үч ерден гаршылыклы сес чыкды.

— Революцион хөкүмете төхмет!

— Мүмберде сөзлейән патыша чиновниги, патыша
тарапдары!

— Бозгакчы!

— Демогок!

— Пикири кечже адамыны мүмберден зыңмак герек!

Гин залың ичинде гопгун яңланды.

— Галат айдярсыңыз!

— Атабаев умумы халк дили билен сөзлейәр!

— Кимиң жанына хайпы гелмесе, элини дегирсин!

— Атабаев чекинмән сөзле!

Столы юмругы билен еңжйән башлык мәрекәни зор-
дан көшетди. Атабаев довам этди.

— Сепен тохумы гөгермән, гаргалара иймит болан
дайханың хәзир бурнуны тутсаң, жаны чыкжак. Дини
гөк чөпе дегмедик аррык мал мүңләп гырыляр, обаларда
маслык ысындан дурар ялы дәл. Ачлык гүнсайын хөкүм
сүрйәр. Шу гүнки мазарың реңки солманка, эртир онуң
гапдалында йүзүси пейда боляр. Ач дайхан шәхере дө-
күлйәр. «Ажың аңы болмаз» накылына дүшүнмек ислесе-
ңиз, базара чыкып гөрүң. Дайхан хәзир тамшанара бир
зат тапса, ит этинем, эшек этинем сайгаранок... Шейле
ягдайда она көмек этмек, оны голдамак ерине, гайта он-
дан ене зат талап этмеги хайсы ыңсап кабул
эдер?!

— Гаты догры айдяңсың!

— Эдил йүрегим болдуң!

— Саг бол, Атабаев!

— Айдыбер, айдыбер!..

Йүзүниң дерини чалан Атабаев довам этди.

— Сыгры иймлемесең сүйт беренок. Дайхандан гал-
ла талап этмек үчин, өңи билен онуң өзүни доюрмак,
тохум билен үпжүн этмек зерур ахыры!..

— Өрән мамла сөз!

— Хәзир не баш бар, не-де илиң алладасыны эдйән
бар. Ша өлди, юрт талана дүшди диен ялы, ондан-мун-
дан гелйән азык харытлар-да ханнасларың элине дүш-
йәр... Себәп билен йыгнанан шу йыгнакдан пейдаланып,
мен чынлакай меселе гоясым гелйәр...

— Ене думлы-душдан дүрли гыкылык чыкды.

— Гүн тертибини бозмага кимиң хакы бар?

— Тәзе меселәни тәзе йыгнакда гоярсың!

Залдан бири юмругыны дүвүп гыгырды.

— Ким айт дүзгүн-тертип горажак боляң? Ханы, шо-
ны маңа-да бир гөркезиңле!

— Ач гарныңам бир тертиби бормы айт?!

Областдан гелен граф мүмбере дазырдап чыкып, Ата-
баевы бир яна силтерләп, өзи онуң орнуны алмакчы бол-
ды, эмма оны дуран еринден бутнадып билмән, гапда-
лындан бойнуны узадып гыгырды.

— Дөвлет мөчбериндәки меселәниң гапдалындан ме-
селе гошуп, оны говшатмага мен ыгтыяр беремок!..

Думлы-душдан чыкан гыкылык онуң сөзүни кесди.

— Сен ким айт?

— Ак патышаң агтыгы болаймасын?

— Ек этсене айт бурны сүмүклини!..

— Атабаев ныз гапдалындакыны!..

— Нәме меселәп болса айт, Атабаев! Чөзеси гелмейән
чыксын етәйтсин!

Дурдугыча гүйжейән гопгун-гыкылык ятяича, Гайгы-
сыз мәрекә гөз гездирди. Онуң аңлышына гөрә, гаршы-
лык гөркезйәнлер тәзе доңлулар, чиншик адамларды. Онуң
гөзүне болмаса, бир бурчда гысылып отуран Жепбар
Хораз янындакың бөврүне дүртүп, мечев берйәрди. Зал-
дакы отуранларың көпүси болса, эдилйән теклибиң та-
рапдарларыды. Шонуң үчин ол геринме баханасы билен
голларыны геренде, янындакы граф мүмберден тога-
ланып гитди...

Ене гопгун гөтерилди.

— Хакындан чыкдың!

— Хулиганлык!

— Әсгермезлик!

— Туйс көпүң гөвнүнден турды!

— Хөкүмет адамсына эл гатмак — онуң йүзүне түйкүрмек дәлми нәме?

— Биз-ә айт, сениң шол хөкүметиңи танамзогам!

— Саңа оны танатса болар!

— Элиң етсе, асманы чек айт!..

Залдакыларың көпүси аяк үстүне галып, мәреке гыкылык-гопгун билен дагарлы гөрүнди. Башлыгың столы енжйән юмругы әҗизлик эдйәрди. Мерекәни көшетмек үчин, эллерини галгадып, Атабаевиң өзи-де көмеклешмели болды...

Атабаевиң сөзүне иң соңунда ене мүмкинлик берди.

— Аздан-көпден гелйән азык хем азык харытлары хаиндасларың, пейдакешлериң голуна дүшмән, етдик мукдарындан адыллык билен пайланып, гөс-гөни илатың өзүне барар ялы, биз галан пурсады голдан бермән, шу ериниң өзүнде азык-овкат комитетини гурмагымыз зерур!..

— Ай, берекелла!

Ол өз теклибиниң ызыны артдырды.

— Азык-овкат харытларына диван чиновниклери гошулман диңе шол комитет долы хукуклы болмалы!..

— Халкың ислейәни эдил шонуң өзүдир!

— Мениң аңлышыма гөрә, илатың аладасы дийилйән, ине шу!

— Бейле комитетиң гереги ёк!

— Галат айдярсың!..

Пурсатдан пейдаланан Атабаев башлыга йүзленди.

— Хорматлы башлык, бидүзгүнлик эмеле гелмез ялы, шол теклиби сесе гоймагыңызы хайыш эдйәрин.

Башлык нобатдакы турҗак гопгуна май бермезлик ниет билен деррев ериндеи галды-да, мәлим этди.

— Кимде-ким шол теклибе разы болса, голуны галдырсын! Залың ичинде ёкары галан эл эдил сазың гамшына чалым эдйәрди.

— Ятырың... Ким гаршы?..

Соңракы галан эл эдил етмиш яшлың диши ялы, биркн дийип санаймалыды.

Шол йыгнага бир сөй билен дүшен теженли барды. Онун ады Мырат Агалыевди. Орта Азияны галла билен үпҗүнлейән хоҗайынларың бирнәчеси Теженде эннеме вагон галланы аммара басып, ики батманыны бир дүеден я бир халыдан чалышярды. Гелин-гызларың шай-сеплери хем шоларың доймаз-долмаз сандыгына гелип гирйәрди. Оларың көбири ач дайхана бир гадак-ярым гадакдан гөтеримине берип, оларың хукукларыны сатын алярды. Ачлык Теженде Мара гаранда-да хас айылганч боланы үчин, дайханлар аңыны йитирипди. Ишсиз ач дайхан көчелерде сүмсүнйәрди. Обада өлүм ховпуны унуданлар байларың уруларыны ярярдылар. Ондан-мундан гелйән азык харытлар дайхана етмән, дилмачларың, пейдакешлериң элинден гечйәрди. Шол ягдайы гөз өңүне гетирен Мырат: «Ах, шейле комитет Теженде герек экен» дийип арзув эдйәрди...

Шол вагтда мәрекәниң бир ериндеи ягтынлы сес чыкды.

— Атабаев нәме мүмбери кирейне алдымыка?

Атабаев элини далдалап, иң соңкы сөзүни айтды.

— Мениң соңкы сөзүм шейле: йыгнак комитет гурамагы макуллады. Шу ериниң өзүнде шол комитетиң башлыгыны хем члелерини сайламак зерур...

Атабаев мүмберден дүшенде, башлыкдан изин алман, мүмбере Җепбар Хораз барып чыкды. Шол ердәки отуранлардан диңе бәш-үч адамдан башга хич бири ондан оңлулык тама этмейәрди. Эмма дөвүр үйтгәни үчин гөвне гелмез затларың болмагы гең дәлди. Патышаның йыкыланыны хабар бермәге гыссаняи адамдан хер бир зат тама этмек мүмкинди. Ол диңе шу үчин дәл-де өрән узагы селҗерин. Шоңа гөрә херекет эдйән адамлар хилиндеиди. Охранан агенти дийип, оңа соңкы гүнлерде дил етирйәнлер хем ёк дәлди. Шоңуң үчин хем ол мүмбере чыкан бадына элини галгадып.

— Адамлар! — дийип гыгырды. — Азык-овкат комитетине башлык болар ялы, бизиң уездимизде диңе екеҗе адам бар. Ол хеммәни бир гөзде гөрҗек адалатлы ишеңңир, өрән сагдын адам!..

Ондан оңлулык тама этмейәнлерд: бири ичиниң явгынҗына янса алып, онуң өз адыны тутуп гыгырды.

— Җепбар Хоразмы?

— Ек, ек!.. Мениң гөркезен адамымы бирагыздан сайлажагыңыза мениң хич бир шүбхэм ёк.

— Ол ким ахыры?!

— Мен Мары уездиниң азык-овкат комитетиниң башлыгына... Гайгысыз Атабаеви теклип эдйэн!

Эл чарпышык залың ичини яңландырды.

«Үйреген ит өй эесине мыхман гетирер» накылы ядаалан Атабаев: «Мен өз дилимден бела галдым өйдйэн» диен ой билен мүмбере чыкагада боюн толгамага мейил этди. Эмма эл чарпышык, шовхунлы гопгун оңа гымылдамага май бермеди.

Комитете членлер хем сайланандан соң, дагашып барян адамларың өз араларында гүррүң гидйэрди.

— Бэ, хер ерде басырылгы адам бар айт!

— Элбетде, бар, болмаса кыямат гопаймажакмы нэме?

— Гайгысыз Атабаев дийип мениң-э биринжи эшидишим.

— Сен оны биринжи гезек гөрйэн болсаң, биз онуң көмеги билен банкдан эп-эслиже пулам аландырыс.

— Бэ, онда нэме онуң шу вагта ченли сеси чыкмаяды?

— Сен айт, дүнйэден хабарсыз ялы-ла!

Гүррүңдеше шол сөз гатырак деген болара чемелиди.

— Бэ сен хемме адамыны өзүң ялы көпбилмиш хасап этме хав!

— Жепбар Хораз башлыклайын аркаларыны агаларына дирэп, арасса адамлара май бердилерми нэме?

— Сен нэдйэн айт!.. Өңе чыкып, илки билен онуң адыны тутанам Жепбар Хораз дэлми нэме?

— Шонлук билен ол оны өзүне сая эдинмекчидир я-да ачмаңыз пишик ялы, тагамлы, гирдежили харытлары ысырганмакчыдыр.

— Мен эгер ялңышян болмасам, Атабаев дийлен адам кишиниң хакыны кишэ ийдирер өйдемок.

— Киши хасап дэл, хатда онуң өзи хем киши хакының дузунам датмаз.

— Сен оны нireden билйэсиң?

— Мен банкдан пул карз аламда, шол йигит оңат көмек этди дийип, халва-палва аларсың диен бахана билен бир урпия пул узатдым.

— Ери, онсоң?

— Шонда ол мени түйс масгара этди! «Мен, дост, гедаям дэл, парахорам дэл. Ишгэрлери пара-жирэ өвредйэн асыл сиз өзүңиз экениңиз» дийип кэеди.

— Бир урпияны, белки, аз гөрендир?

— Жепбар Хораз бэш мүң манадам хөдүрлэпмиш.

— Бэ, шонда-да алмаимы?

— Мениң эшидишим ялан болмаса: гайта онуң кекирдегине япышып, бокурдагыны овкалапдыр.

— Шонуң-а хакындан чыкыпдыр! Ол харамзада патыша вагтында иле от якдырдымы нэме. Хенизем ол өңе дүшүп хөкүдүклэп йөр...

— Сен нэме янкы Атабаевиң айданыны эшитмедиңми?

— Хораз барада ол зат айтмады ахыры!

— «Мен-э патыша билен хэзирки хөкүметиң тапавудының барыны хем билемок» диймедими нэме?

— Мен-э догруеыны айтсам, патышаң өлдүрилениие-де оичаклы ынам эдемок...

Керенский хөкүметине дайханларың-да берйэн бахалары шейледи.

Онунжы баш

БИР ГҮНҮҢ ВАКАСЫ

Октябрь революциясының толкуны диңе бир Руссия топрагыны дэл, бүтин дүнйэни чайкады. Уйтгегешик өзгериш тарых сахыпасына алтын хат билен язылыпды. Руссия топрагының хемме ери билен бир хатарда бакна үлкелерде-де, хатда Закаспия областында-да, Мары уездинде-де хэкимиет Совет голуна гечипди. Азык-овкат комитетиниң башлыгы Гайгысыз Атабаев-де Советиң члениди.

Йөне вели, совет членлериниң арасында, хемме ерде болшы ялы, Марыда-да чиновниклерден хем, байлардан хем хер түйсдэки, хер реңкдэки адамлардан барды. Када-канунлар, хөкүмет дүзгүнлери, эсасан, Лениниң гөркезиши ялы довам этсе-де, эхли иши совет хэсиетине лайыклы алып бармак өрэн кынды: меселэни өз ислегине гөрэ думлы-душа дартянлар кэнди.

Йөне вели, азык-овкат меселесинде Гайгысыз Атабаев өрэн берк дурярды. Азык-овкат ишгэрлериниң берйэн хэсиетине гөрэ, онуң полат кануны барды. Ол думлы-душа хатлар, телеграммалар ягдырып, Дашкенде,

Ашгабада, Бакува адамлар иберип, герек ерине өзи хем гидип, азык харытларыны мүмкин болдугыча көпрәк алмага чалышярды. Шол гүнлерде Закаспия областында Азык-овкат иң әхмиетли меселеди. Шонуң билен биле, эмежек пейдакешлери оңа голайлашдырман, мүмкин болдугыча оларын сеңригине какярды. Ачлык, гытлык болдугыча оларын сеңригине какярды. Ачлык, гытлык зерарлы гирдежиниң өзени шонда боланы үчин, от гөрен кебелек ялы әхли ханнаслар өзлерини шонуң үстүне оклаярдылар.

Гайгысыз Атабаев «Бал тутан бармагыны ялар» накылына зермейән, өз хак-хукугына өрән жүр адамды. Шол вагтын айлыгы өлчеглиже болуп, пулуң хем гурбы болманы үчин, ол хемише бир гейимде гезйәрди, тәзелемәге мүмкинлик ёкды. Эмма ягдайдан хабарсыз кәбир адамлар болса «Дүнйәниң харыды элинден гечсе-де, Гайгысыз инди бир йылдан артык гейимини тәзеләнок. Чакы, ол өрән хусыт адам болара чемели» дийип ойланярдылар. Онуң өйүнде кепленч вагтда өйләнлик ёгундан оларың хабары ёкды.

Атабаев Октябрь революциясындан соң, Наталия Петровна Кузнецова диен бир гыза өйленипди. Дурмуш бираз онатланан, рахатланан ялы болса-да, энтек болелинлик ёкды. Шонуң үчин хем оларың өйүнде агшамлык болса, эртирлик тапылмаярды.

Гайгысыз бир гүн ише уграмакчы боланда, атымы етмедик солан чай билен кичижик бөлек чал чөрекден башга хич бир зат ёкды. Хатда гант габы-да таңкырап бош ятырды. Яг, пейнир диен ялы затлар шол өе бирнәче вагтдан бәри мыхман-да болманды. Үч-дөрде бөлүнен ужыпсызжа чөреги болса Гайгысыз бир агызда ювудып билжекди.

Наталия Петровна онуң гаршысында отурып, эп-эсли ойланандан соң, оңа иң соңунда хабар гатды.

— Костя, сен нәхили адам?

Наташаң нәме диймек исләнини аңлан Гайгысыз йөнекей пыпгырды.

— Эдил өз гөршүң ялы.

— Сениң өйүң бары, машгалаң бары, хей, ядыңа дүшйәми?

Атабаев ене өңки әхеңде жогап гайтарды.

— Наташенка, сениң гөвнүңе гелмесин, сен хатда иш арасында мениң гөзүмиң өңүнден гидйән дәлсиң.

Наташаң сеси бираз ынжылы чыкды.

— Шейле болса, столуң үсти сениң гөзүңе илйәми?

Гайгысыз бу сапар догры сөзледи.

— Гөз илмез ялы, мунда үйтгешик зат ёк ахыры!

— Мениң хем айтжак боляным шол.

Меселе оларың икиси үчин хем аныкды. Шонуң үчин Гайгысыз бу сапар жаныгып сөзледи.

— Нәме, мен алян айлыгымы башга яна әкидйәндирин өйдйәмиң?

— Сениң нәме агыз доллурып айдар ялы, айлыгың бармы?

— Эйсем нәме диймекчи болясың?

— Әхли уездиң азык харыды сениң элиңден гечер-де, сен өз өйүңде ач отырмың?

— Нәме... огурлык эт диймекчи боляның?

— Зерурыет үчин ики галак азыгы бахасы билен аланда огурлык бормы?

— Шол ики, үч галак азык диңе бизе герекми?

— Ил билен мениң ишим ёк!

— О нәхили бейле?

Наташа гахарлы гепледи.

— Таңры бәш бармагам ден ярадан дәлдир... Мен-ә жәхеннем вели, гарның доймаяны үчин, сен эдил элибе дөнүпсиң!.. Ынха, серет, бар тамшаның ики агыз гуры чөрек. Тә нахара ченли дуз датмаяның хем маңа мәлим. А нахар болса...

Наташаң ынжармадыгыны нәче билсе-де, онуң гөвнүне зат гетирмезлик үчин гаңдырмага чалышды.

— Наташенка, сен дүшүн ахыры: ачлык беласы инди бир йыла голай мазарыстана мергиден-де көпрәк адам алып барар. Сен шу ерде онүп-өсен гыз. Хей, шу вагта ченли түркмен гедайына гөзүң дүшүпмиди? Ачлык аңы, тарыхы улумсылыгы хем йитирйәни үчин, хәзир көчә чыксаң, эл серйәниң аңырсы ёк...

— Ил ач дийип, биз хем инди сырылжаймалымы?

— Сен «ил агласа — агла, ил гудураса — гудура» дийип эшитмәнмидиң?

— Мен ене гайталаян: ил билен мениң ишим ёк!

Гайгысыз иң соңунда чыдамады. Онуң сеси айгытлы чыкды.

— Акмаклык! —

— Ай, шейле дийсене!..— Наташа тасанжырап галды. — Сен хә акыллы бил, ха-да акмак; шу өйден я ачлык чыкар, я-да... мен!

— Гоша акмаклык!

Наташа йүзүни тутуп, хоркулдап, бейлеки отага гиренде. Атабаев янбашык папагыны чүмре гейип, галың портфелини голтуклап, ише гитди.

Ишде Азык-овкат комитетиниң говгасы хас-да көпрәкди.

Дүрли ерден талап, дүрли хайыш билен гелен ишгәрлер әййәм хырын-дыкынды. Барара башга угур тапман гелен дилегчиң-де саны ёкды. Ол гапыда гөрнен бадына гелен гаразлы салам отагы яңландырярды. Нобата берлен зермек диен берк канун хөкүм сүрмедик болса, адамлар оны түйт-мүйт эдип гидерлиди. Ол өз янындан «Наташаны бир гүн шу ерик алып гелмек герек экени» дийипди ойлапды.

Петекесине бир зат окламага ымтылян ачлар-да, бәхбит араян доклар-да, эдил йыланың гөзи билен жадыланан торгай ялы, Азык-овкат комитетиниң хем онуң аммарларының, дүканларының төверегинде пырланярдылар. Ач өлмезәди үчин бир зада ымтылса, док өзүниң долмаз нәбсине азык агтарярды. Атабаев өзүни нәче хүшгәрдирин хасап этсе-де, оңа ең астындан бурнуны сокян тилкилер ёк дәлди. Хатда өрән гең зат. Жепбар Хораз-да бир ерден темегини сокупды. Отсузлык, иймсизлик зерарлы обада мал мүлемма гырылярды. Дүе, сыгыр нәче аррык-да болса, чигит ягына чиркирип берсең, ажа кемсиз йүрексе болярды. Гырлып ятан малы болса бир зат эмлесең-эмлемесең берилйәрди. Жепбар шол ишде укыплы боланы үчин. Совет члениниң чынлакай теклибине гөрә, обаларда мал тайынлык ишинде ишлейәрди. Ажы доюрмакда, шол ишде онуң эден иши, хакыкатдан-да, кәнди. шонлук билен ол өз вепалылыгыны-да ынандырыпды.

Эйсем-де болса, аслына белет адамсына Атабаев ончаклы ынанмаярды. Онуң ишини мүмкин болдугыча дернейәрди, ынамдар адамларына-да табшырярды: илки билен өзүни алдырып, ондан соңра өнжейли ише баш уржагыны ядындан чыкармаярды. Хенизе ченли адамчылыгың, абаданчылыгың гырасында гөрүнмейән Жепбара мензеш адамлардан онуң тамасы шейледи.

Ишлилер, дилегчилер бираз көшешенден соң оңа столуң үстүндәки долы папка гөз гездирмәге мүмкинлик дөреди. Шол документлериң арасындан бир хат чыкды.

Шол хат диңе Жепбар Хораза дегишлиди. Атабаев оны үнс берип окады.

«Ёлдаш Атабаев, сизиң гайратыңыз, тутанъерлилигиңиз саясында, илиң көпүси өлүмден сыпды. Халк сизе жан-дилден миннетдар. Шонлук билен сиз халкы Совет хөкимиетине, совети болса халка голайлатдыңыз. Бу гүн мүңлерче агызда «яшасын Совет хәкимиети» диен алкыш янланяр. Йөне вели, мен бир зада хайран: сиз Жепбарың кимдигини кемсиз танап дуруп, нәме үчин оңа шейле улы иш ынанярсыңыз? Сиз онуң дүзлүгине, вепалылыгына, белки, телпек гоянсыңыз? Шейле болса, өте ялңышярсыңыз!.. Сизиң шол ялңышыңыз зерарлы, сизи оңлы танамаян адамлардан кәбири «Ай гирдежини деңңайлашяндырлар... Ёгсам, хей-де Хораза зат ынанмак бормы» дийип, сизи кесанизден кесеклейәр... Мен сизе Жепбар Хораз барада екеже бир хакыкаты мәлим этжекчи болярын: ол кабул эдижи билен агыз бириктирип, диңе соңкы бир хепдәниң ичинде йигрими сыгыр билен отуз дүйәниң өзүни дәл-де, диңе саныны гечирипдир. Пүзлән хожалыга айлап иймит болжак элли малың гирдежисини ол өз кисесине урупдыр... Мениң аныклан шу хакыкатым онуң пысссы-пыжурлыгының, белки, бир бөлежигидир. Сиз эгер мениң сөзүме ынанмасаңыз пыланлардан сорап гөрүң. Мениң анлышыма гөрә, Жепбар Хораза хем шоңа мензешлере диңе совет эдараларында дәл, хатда ачык ховада-да орун болмалы дәл!..»

Шол хаты язан адама Атабаевиң хич бир вечден шүбхеси ёкды. Шонуң үчин ол Жепбар Хоразың хәзириң өзүнден тутулмагыны талап эдип, милиция начальнигине хат язды. Бирденкә болса: «Ёк. Диңе шу хат етерлик документ дәл. Чынлакай барлап, барыны субут эдип, ондан соңра чәре гөрмек герек» диен карара гелди-де, язан хатыны йыртыштырып ташлады...

Шол секунтда болса, Жепбар Хораз гелип гирди. Ол саламалейкиминиң гутарып-гутарман шелайынлыга йүз урды.

— Иним Гайгысыз, сениң йүзүң дийип айтдыгым дәл: халк Совет хәкимиетиниң гапысыны советде дәл-де, азык-овкат комитетинде дийип дүшүнйәр...

Атабаев онуң диңе ики додагының арасындан чыкан ялынжаң сөзүне чыдамады.

— Дур, дур...

Жепбар гайта батлы сес билен довам этди.

— Сен шу гүн хол илерки дагы агдармалы дийсең, халк сениң ызыңдан галжак дәл...

— Ягдай билен!..

— Җанларыны Эзрайылың пенжесинден сыпдыран гаррылар-да, яшлар-да диңе саңа миннетдар!..

Атабаев онуң соңсуз узажак сөзүни чынлакай кесди.

— Җепбар ага, шейле юван сөзүң киме гереги бар? Мен сениң йүзүң дийип айтдыгым дәл дийип айтдым ахыры!

— Ондан ниң ягшысы, шәхерден гидйән азык харытларының обалара нәхили етйәниинден, ылайта-да соңкы хепдеде нәче мал гечиренииңден гүррүң бер.

— Азык харыдына, догрусы, кеседен бармагыны узадып билйән адам ёк. Шол барада сениң дәреден дүзгүниң полатдан-да мәкәм!.. Малы мен-ә соңкы хепдеде хас хем көпрәк гечирдиммикәм өйдйән.

Гайгысыз гапдалындакы кагызлардан бирки санысыны агдарып, йөнекей санларына гөз гездирди-де Җепбар хораза чинерилди.

— Аммарчыларың, нахархана директорларының берйән маглуматларына гөрә, этиң чекүв саны соңкы хепде-де хас азалан ялы-ла?

Гайгысызың диңе сөзи дәл-де, хырыдар гарайшы тәсир эдени үчин салы говшан Җепбар геңиргеди.

— Ай ёг-а!..

Ынха, ынанмасаң, санлара серединп гөр.

Атабаев онуң өңүне номерли кагызлардан бирини узатды.

Җепбар кешдели букҗасындан алтын гулакҗыңлы әйнегини чыкарып, гөзүне дакынды-да, хаты сынлады. Эмма элипбиден шерменде боланы үчин хич бир зат сайгарман, кагызы ызына сүйшүрди.

— Мениң кагыз йүзүндәки агы-гараны сайгармаяным-а иним, сен өзүң нәбелетми нәме?

— Сен онда нәче мал берениңи, нәче эт гечирениңи нәхили ятда саклаясың?

Җепбар ясама йылгырды.

— Мен өңи билен-ә адамлара ынаняң. Онсоңам...

— Ери, онсонам?

Ол бирхили мүйнли ялы, элиниң аясы билен сакгал-муртуны сыпалады.

— Худая-да ынансаң ынан вели, эшежигини бекҗе душа диен ялы, өз янымда гизлин беллиҗигим бар.

— Ол нәхили беллик?

— Ай, иним, мен оны сенден гизләп нәме эдейин; бармак ёгынлыгындакы тая хер улы мал үчин бир кертик эдйән. Дүйәң, сыгрың таягы, элбетде, башга-башга...

— Эйсем соңкы хепдеде сыгырдан, дүеден нәче кертик кертипсиң?

Хораз бирденкә элини голтугына урды, бирденкә-де башыны яйкады.

— Ай, эдениң бар бола. Белликли таяклар яңа гөтерерлев узын боланы үчин, олар хемише өйде дуряр ахыры!

— Соңкы хепдеде нәче мал артык гечирениңи чен билен-ә билйәнсиң.

— Сыгыр билен дүйәниң артыгы элли мөчберли бармыкан өйдйән.

— Онда нәме үчин этиң чеким саны аз?

Чеким санының аз-көплүги Атабаевиң өзүне-де нәмәлимди. Яңкы оңа гөркезйән кагызы болса бүтинлейин башга бир зат барадады. Ол ондан диңе осмакладып сораярды. Сораг чынлакай хем мүңкүрлик гатанҗы боланы үчин, мүйнли Җепбар бирхили өзүни йитирҗек ялы этди; онуң селчең кирпиклериниң йыгы-йыгыдан гырпмагы алҗыраңңылык аламатыды. Йөне вели, онуң кын ягдайдан гөзе гөрүнмән сыпарлык тежрибеси кәнди.

Хәзирки таңан хилеси өзүни голдандыр хасап эдени үчин, онуң шәхди бирденкә ачылып гитди.

— Этиң аграмының азлыгының айратын себәби бар ахыры!

— Ол нәхили себәп?

— Мал нәче аррык болса, эт шонча еңил боляндыр. Соңкы хепдеде берлен малларың диңе судуры барды.

— Ол нәме үчин? От инди дойруп бараны үчин, гайта мал әзүни тутмалы дәлми?

— Гылтыма ковалашып, ондан-оңа харс ураны үчин, дүелериң гарнының хепбиге дөнениинден сениң хабарың ёкдур.

Җепбарың сүңңи бир зат сызаны үчин, инди болҗак сорагларың өңүни габзап, гүррүңи башга яңа совмак күйүне дүшди.

— Мениң саңа, чынлакай бир заде дуйдурмагым зерур...

— Ол нәхили зат?

— От инди доюм боланы үчин, байларың инди мал сатасы гелевок. Олар өлүм өңүндәки энтейән бир торумы өзлериниң жапларына деңейәрлер.

Йүзүкчи Җепбарың кешбинде ончаклы бир зат сайгарылмаса-да, дүрли баханалара баш урмагы, яңкы хатың мазмуныны тассыклаярды. Йөне велин, гечен бир чакнылшыкдакы ялы богазына япышаймаса, хич бир зат онун бойнуна гоюп билжек гүманы ёкды. Хәзир совет органлары адалатлы ишләп дураны үчин, оны болса өзүне услып билмән, Җепбары бу сапар сыпайычылык билен угратды.

Ачлыгын айылганч дөври хәзир ел ковян булут ялы сөвлүп барярды. Гечен йыл асмандан нем даммадык болса 1918-нжи йылда сув-да гелипди, дайханың аздан-көпден сепен тохумы майса болуп галыпды, арпа болса баш гөркезйәрди. Язың ыгалы билен өрч алып галан селме ачлыгың иң улы тутарыгыды. Селмәни җазлар ялы, Азык-овкат комитети чендан ягжагаз-да гойберйәрди. Умуман илиң шәхди ачылып башлапды.

Эйсем-де болса, шинди говга кәнди.

Совет хәкимиети энтек оңлы аякланып билмәнди. Бир яндан ачлык пәсгел берсе, икинжи тайдан хем, эсасан, контрреволюцион херекет довам эдйәрди. Совет душманлары ачлыгы, гытлыгы, Совет хәкимиетиниң үстүне уруп, мүмкин болан ерде провокация йөредйәрдилер. Шол ишде байлары, сөвдагәрлери дәл, руханылары-да уланярдылар.

Хәкимиети басып алан аякланаңачлар иле гөрнетин багтсызлык гетирдилер. Олар диллеринде аш гатыкласалар-да, бүтин эдим-гылымлары илиң дәбине-де, эдим-гылымына-да гаршы. Олар ыслам динине гаршы динсизлик тохумыны сепмек билен канагатланман, бай билен пукараны деңлемәге, хас догрусы, байы-да гарып этмәге, хатда машгаланы бирикдирмәге, дурмушы күнжүли говурга ялы гатмага чалышярлар...

Олар дүрли вагыз-несихатлар нетижесинде ишчини, дайханы Совет хәкимиетиниң гаршысына галдырмага чалышярдылар.

Ятлы лукма гөз гыздырян интервенция гошуны болса ерачәк голайында пурсат арап ятырды. Контрреволюцион гүррүңлер, херекетлер Мары уездинде ончаклы гөрнетин болмаса-да, Закаспия областынын меркези болан Ашгабатда гүнсайын гызышярды. Хатда түркмен

чиновниклери, байлары, руханылары хем шәхер беглери тарапындан Ашгабатда гуралан милли комитет-де Совет хәкимиетине гаршы башардыгындан иш алып барярды, дүрли себәп билен фронтдан гайдып гелен жигитлери топлаярды. Теженде болса Эзиз хан ызына нөкер топлап, Совет хәкимиетине гаршы ач-ачан херекет эдйәрди. Мары байларының-да шоңуң билен арагатнашыгы барды. Хатда Бухара эмириниң эмелдарларының Марының аягыны сырып, Эзиз ханыңка бакан гечип гиден хабары барды. Дашховузда Җүнейт хан болса өзүни хәким хасап эдйәрди.

Закаспияда Совет хәкимиетиниң ягдайы өрән агырды.

Азык-овкат комитетинде иши өзүне етик болан Атабаев Совет ишине-де етишмелиди, хатда обалара барып, хали-шинди өвүт-үндев гечирмелиди. Ол шол гүн хем оба барып, Совет хәкимиетиниң адалаты барада гүррүң гечиренден соң оба танышларындан бири оны чете чекип, ассырын совал берди.

— Догрусыны айтсам, мен саңа көплүкде совал бермекден чекиндим. Гүррүң өрән можук болансоң, икичәк сөзлешесим гелди.

— Өрән говы.

— Совет хәкимиетиниң халкыңкыдыгыны халк өз гөзи билен гөрйә. Мен эгер ялңышян болмасам, халк оңа халыс йүрекден гуваняр. Йөне вели, «етимиң агзы аша етенде бурны ганар» накылына кыбапдаш бир шум хабар бар...

— Ол нәхили хабар?

Ол Гайгысызың гулагына чавуш чакян ялы, пышырдап айтды.

— Ханы... ай, мениң-ә оны айтмага дилимем бараңок.

— Айдыбер, айдыбер!

— Белки, ялаңдыр?

— Ханы айт: ялаңлыгыны, чынлыгыны деррев аныкларыс.

— Юрда... инлис гошуны гелжекмиш диййәрлер.

— Инлис гошуны?

— Хава.

— Оны саңа ким айтды?

— Мен-ә оны айдан адамдан өз гулагым билен эшидемок вели, шейле гүррүң-ә бар.

— Ол нереден чыкан гүррүң?

— Өз гулагың билен эшитмедик сөзүңи гүррүң этмелем-ә дәлдир вели...

— Сен оны чекинмән айт. Шонуң үчин сениң йүзүңе чирик гетирмежегиме мен саңа вада берйән.

— Оны... Җепбар Хораз айданмыш.

— Җепбар Хораз?

— Хава.

— Ах, харамзада!..

— Ай өврүлип-өврүлмәнкә иңлис гошуны үлкә долар. Шонда, өзүни хондан бәрси хасап эдйән Атабай ялы аякялаңачлар хайсы хенден гопаркалар диййәмиш.

— Шейле шум хабар, диңе шол харамзададан чыкып билер!

— Маңа айдан адам «дилини хич ерде ярмагынам-а» дийипди вели, шоны саңа дуйдурмагы мен өзүме борч билдим.

— Халыс йүрекден достларча хабар берениңе саг бол!..

Эйраның кәбир еринде иңлис гошунының пурсат арап ятаны, онуң разведчиги Тиг Җонсуң чаласын херекет эдйәни Атабаеве мәлимди. Контрреволюцион херекетлер барада гизлин документлер хер гүн хабар берйәрди. Атабаев шол вагтда чеп эсэр партиясының-да члениди. Шол партияның-да шейле ягдайлардан хабары барды. Йөне вели, Җепбар Хоразың шол ишден хабарлыдыгы оны хайран галдырды. Шонуң билен бир вагтда «Шу хабар, хакыкатдан-да, догрудыр — дийип тассыклады. — Диймели, Тиг Җонсуң агентиниң аягы Мара я-да Җепбар Хоразың дабаны Ашгабада дүшүпдир. Патышаның охрана агенти Антанта агентине өврүлипдир. «Пис-писи тапар, сув песи» дийлен, элбетде, төтәнден дәл...»

Атабаев йүзүниң угруна Совете гелип, шол секунтың өзүнде Җепбар Хоразың тутулмагыны талап этди. Совет членлериңден бири, өңки патыша чиновниги оны макул билмеди. Совет члени болан көне волостной болса бүтинлейин гаршы чыкды.

«Бир языкдан әр өлмез» диен накыл бар. Охрана агенти боланмыш дийип, Җепбар аганы ничесар аяк астына салмак мүмкин?.. Җепбар ага ялы сап, Җепбар ага ялы Совет хөкүметине ак йүрекден хызмат эдйән адам мен-ә эхли түркмен топрагында-да бардыр өйдемок!

Атабаев оңа гөзлериниң агыны көпелдип серетди.

— Мениң аңлышыма гөрә болса, Җепбар ялы харамзаданы инди-ден бейләк эне догурмаз!

Волостнойың сеси часлы чыкды.

— Сен оны шахсы гаразың үчин айдясың!

— Галат!

Волостной хасанаклап галды.

— Сен сесиңе бат берме! Бу ери сениң чөрекханаң дәл-де, Совет эдарасы!

— Соңкы хепдеде йигрими сыгыр билен отуз дүйәни кимиң кисесине ураныңдан сениң хабарың бармы?

— Ол маңа дегишли дәл.

— Хөкман саңа дегишли; сениң ак гуш хасап эдип йөрите хөдүрлән адамың эден иши!

— Белки, өз табшырыгыңа гөрә эдилйәндир?

— Сем бол!

Оларың икиси бири-бирине юмрук гезәрли боланда, ара дүшдүлер. Ара бираз суслук етишенден соң, Атабаев икучсуз теклип этди.

— Эгер-де Җепбар Хоразы тутмага хәзириң өзүнде хөкүм берилмесе, онуң эртире чыкмажагына мен сизи ынандырян!

— Диймели...

— Хава!.. Җепбарың ганыны мен патышаңка гөрә-де хапарак хасап эдйән...

Гыкылык-гопгундан соң бир саның көплүги билен Җепбарың тутулмагы барада карар кабул эдилди.

Гайгысыз өйүне доланып геленде, бу гүн ылайта-да ядав, ылайта-да кейпсизди.

Онуң ерине, Наталия Петрованың вагты өрән хошды.

Портфелини бир күнже оклап, столуң үстүне гаран Гайгысыз өз гөзүне ынам этмән, гайталап серетди. Стол, хакыкатдан-да, хемишеки йөнекей стола меңземейәрди. Онуң үстүнде буглавып биширилен гоюн буды, улы бир газанда ысы күкәп дуран говрулан эт, орта бир каструлда болса, багыр-өйкен гатышыклы гапырга чекдирмеси бугарярды. Шол тагамларың якымлы ысы узак гүнүң ажы Гайгысыз Атабаеви пыян эдйәрди. Онуң ач маңзы херекете гелип, агзынан сув дамар хетдине гелип етипди. Йөне вели, шол өйде хенизе ченли гөрүлмедик шейле эшрет нireden пейда боланы мәлим дәлди. Шонуң

үчин хем Гайгысызын ищдәси кесилип, йүреги буланып башлады.

Шол ягдайдан хабарсыз Наташа болса, елеги етен нага гүш ялы гайярды. Ол бу гүн нәме үчиндир той гейиминдеди. Хатда ондан өрән селчең учраян духының ысы күкейәрди. Наташа эдил той гүнүндәкисине меңзейәрди. Ол бирвагтдан галан ярты чүйше шерабы-да столуң үстүне гетирип гоюпды.

Наташа Гайгысызың гаршысында отурып, чүйшедәки барыны ики стакана бөлүп гуйды-да, өз әрине мәхир-мухуббет билен гарады.

— Сөйгүли Костя, гел, икимиз шу гүн той гүнүни ятлалы. Шол той Гайгысыз үчин гүмүртикди. — Шонуң үчин хем ол хайрангалыжылык билен совал берди.

— Ол нәхили той?

Наташа кейпихон гүлүмсиреди.

— Икимиз әр-аял боланымыз бәри, шейле стола гөзүң дүшүпмиди?

— Ёк.

— Ана, шонуң хатырасына гөтер!

Наташа долабара стаканы гөтерип, оңа бакан узатды. Эмма Гайгысызың эли стакана узамады. Ол агыр оя дүшүп, йүзүни ашак салды. Онуң шол ягдайы бираз тәсир эдени үчин, Наташа оңа зарын хабар гатды.

— Гадырлы Костя, гөтер ахыры!

Бир гүнүң ичинде Гайгысызың башындан гөр нәхили вакалар гелип гечди... Ылайта-да эртир тамшанара зат болмадык столуң үстүнин гөрнүши өрән тагачжыпды. Йөне вели, шол тагачжыбың сыртында гизленип ятан хакыкат болмалыды. Шол хакыкаты йүзе чыкарман, тагамлы иймите агыз урмак, хей, мүмкинмиди? Шонуң үчин Гайгысыз агыр ойдан соң, Наташа совал берди.

— Наташенка, сен маңа нәмәң шатлыгына гөтермәге теклип эдйәсиң?

— Өңүмиздәки столуң безегине.

— Мениң гөрежим эгер мени алдамаян болса, бу стол эртирки стол дәл. Муны ким безеди?

— Костя, шонуң такыгына етмәң нәмә гереги бар?

Гайгысыз оңа хырыдар чиңерилди.

— Наташа, пулы ерден тапыланда-да саналып алыняндыр. Сүйжи-сүйжи иймитиң болса, ажы-ажы гәкилиги болядыр. Шонуң үчин, мунуң нирeден пейда боланыны аныкламан, муңа агыз урмак, хей, мүмкинми?

Наташа бирденкә элиндәки стаканыны столуң үстүнде гоюп, ики эгнини силкди.

— Болдуң мең башыма киши ашына эл узатмаян пыгамбер!.. Ийсең-ә, ынха, гөзел иймит. Иймесең... гүнәң өзүңе.

— Наташенка мен шу иймитиң нирeден пейда боланыны билесим гелйә.

— Ол саңа дегишли дәл.

— Ол нәме үчин?

— Ол мениң хусусы дөредижилигим.

— Белки, нәхили дөредениңи мәлим эдерсиң?

— Ёк.

— Наташа, хайыш эдйән, айт. Икимизиң арамызда гизлин зат болмалы дәл ахыры!

— Мен огурлык эдемок.

— Белки, алла тараплайын асмандан инендир?

— Асмандан нимесе... адамдан.

— Кимден?

— Оны энтек айтжак дәл.

— Белки, айдарсың?

— Ёк.

— Айтжак дәлми?

— Ёк, айтжак дәл!

Гайгысыз ериңден нәхили галаныны-да билмән, элиниң бар гүйжи билен столуң үстүндәки гап-чанаклары бири-бирине урды. Җәжемлер чым-пытрак даргады. Чекдирме билен говурма бир-бирине гатышып, пол үстүнде думлы-душа акды...

Наташа агламжырап, онуң элине япышмакчы боланда, бугланан буды онуң гурсагына елмеди. Шол секунтда болса, элини гапа салгады.

— Эгер-де гойны кимиң гетиренини айтмасаң, шу секунтың өзүнде еңсәңи гөркез!

Дивара йүзүни берен Наташаң хоркулды арасында сеси чыкды.

— Җепбар ага...

— Ах, харамзада!.. Сениң этиңи ите дограп бермесем, дүнйәден арманлы гидерин!

Ярым-яш Наташа Гайгысызы гуҗаклады...

Он биринжи баш

ИКИ ДОГАН — ИКИ ДУШМАН

Закаспияда ачлык еңсе берип, халкын гарны яңыжык чөрекден доюпды, дурмуш болса гүнсайын говулаңын барян ялыды. Совет хәкимиетиниң када-кануны, адалатлы дүзгүни, ниди ил ичине асуда яйрап башлапды, Дурмуш ховасы гөвүн ислегине гөрә өсйәни, «гарны долка — бела ёк» боланы үчин, томсуң ыссысы, гүнүң гызгын ховры-да ончаклы дуюлмаян ялы.

Шол ими-салалыкда болса... бирденкә топ гүммүрдеди.

Контрреволюцион херекет ваглайынча үстүн чыкып, Совет хәкимиетиниң душманлары Закаспиниң меркези болан Ашгабатда гозгалаң туруздылар. Олар:

— Биз Совет хәкимиетине дәл-де, диңе совет кануныны бозян кәбир ёлдашлара гаршы — диййип, сада ишчилерин-де бирнәчесини алдадылар.

Ак бандитлериң гозгаланы йөнекей төтәнден болман, өрән тайынлыклыды. «От янмаса — түссе чыкмаз» ялы, Жепбар Хоразын инлис гошуны барадакы хабары, элбетде, төтәнден дәлди. Интервенцияның разведчиклери, жансызлары Бейик Октябрь революциясындан бәри таракан ялы элеврешйәрдилер. Гозгаланың ызысүре инлис интервенциясының үпжүн яраглы гошунының Артыкдан, ене нирелерден эңмеги тайынлыгын өңлендигини тассыклаярды. Милли комитетиң атлы полк дүзмеги-де шонуң үчинди. Әзиз ханың өз нөкерлери билен эййәм шоңа гошулмагы-да төтәнден дәлди.

Закаспияда граждан лык сөвешини дөреден, эсасан, интервенцияды.

Ашгабатдан херекет эден үпжүн яраглы эшелонларың гаршысында дурара Тежен советинде-де, Марыда-да гүйч ёкды. Абанып гелйән әгирт ховпуң гаршысына гүйч топламак ниет билен Тежен хем Мары советлери өзлеринде бар гүйчлери янларына алып, Чәржевә бакан чекилипдилер.

Гозгаланы дүшүнишмек, барлышык аркалы гутармак ниет билен гелен комиссияның башлыгы, Түркүстан республикасының Зәхмет Комиссары Полторацкини болса аклар алдав билен тутуп, Марыда атыпдылар.

Ашгабатда болса докуз комиссары Әнев билен Гәверсиң арасында жайлапдылар. Акларың вагшылыгының өлчеги ёкды.

Марыда галмак Гайгысыз Атабаев үчин-де өрән хатарлыды. Хениз суд болмадык Жепбар Хоразын шу гүн я эртир били сапанчалы гезжеги хич киме гизлин дәлди. Волостной болса өни билен Атабаеви тутмалы дийип, эййәм гыгырып йөрди. Шонуң үчин хем Атабаев Дашкенде чекилмәге тайынлык гөрйәрди. Егсам Жепбар хем шоңа меңзешлериң көмеги билен Тиг Жонсун оңа Хиндистан ёлуны өлчетмеги даш дәлди.

Шол ягдайы аңлан Агажан сердар онуң билен йөрите сөзлешмәге гелипди.

Агажан арчының Мары байлары билен биригип, аклара гошуляны, Марыда атлы полк топламага көмек эдип йөрени, онуң оглы Сылабың болса акларың гошунында эййәм офицер боланы Гайгысыза мәлимди. Оларың өвүт-үндев ёлы билен ызларына доламак имканының ёгуны-да ол билйәрди. Шонуң үчин хем өз агасы Агажан арчын билен онуң гүррүңи өрән совук-салалы. Оларың арасындакы доганлык ысвышыгы өңден хем ягдайлыды, революциядан соң болса оларың арасы хас хем совашыпды.

Чайы гевүнсиз овуртлаян Агажан сердар өзүни мөңлүге салып, гүррүңи дашдан айлады.

— Иним, Гайгысыз, сен окумыш адамсың; бу булашыклардан сениң акылың нәме кесйә?

Өз агасының гөз-гөртеле есерлиге салмагы Гайгысыза ярамады. Шонуң үчин хем ол чынлакай кешбе гирди-де, гөнертледи,

— Нәме, мени сынламага гелдиңми? Я-да... ибердилерми?

Сарыягыз чал сакгал Агажан чым гызыл болуп гызарды. Гайгысызың гөзүне болмаса, онуң чекге дамарлары мүңкүлләп гитди, гөзлериниң гөги хас йитиленене дөнүп, сөзлөнде сеси өрән зарплы чыкды.

— Сен мени ким хасап эдйәсиң?

Гайгысыз онуң ялы гызман өзүни рахат алып бармага чалышды.

— Агамлыгыңа, элбетде, шеким ёк. Йөне вели..

— Ери, онсоң?

— Мен сени хай-ховайы шовхуна баш гөтерип, ыңдармалык билен алланан арчын хасап эдйән!

— Мен нәме, сенден акыл өвренмәге гелендир өйдйәмин?

— Өңи билен-ә мен сени бу гүн мыхман чагырамок, онсон хем акыл бермәге гелениңе шүбхеленемок. Хәзир болса мен сениң сорагыңа диңе жогап берйәрин.

— Сен онда, өз жогабыңы хас анықла; сен ким билен?

— Совалың анык дәл.

— Сен, өз агаң биленми? Я-да... балшавиклер биленми?

— Мениң нәме сенден айрылып гидере башга ерим бармы?

— Сен өзүңи есерлиге салма-да, гөнертле!

— Онда, дәлиден догры хабар, мен аклар билен-ә дәл!

Агажан сердар хырчыны дишләп, башыны яйкады.

— Диймели, ики доган икә бөлүнйә?

— Ек.

— Нәхили ёк?

— Бизиң диңе пикиримиз бир ере жебис геленок.

Агажан арчын габакларыны бөртдүрип бирсалым отурды-да, багшыларың айдян айдымындан бир бейт хиңленди.

Гөвни бир болмаян доган-гардашдан,
Ширин, мылакатлы бигәне ягшы.
Ичиң долар хупбат билен аташдан,
Ийсең тагам бермез дендана ягшы...

Кейпи бозук Агажан сердар соңкы овуртлан чайындан агзында түйкүлик галмадык болса-да, «түф» дийип, өз агзыныи зәхер ялы ажаныны дуйдурды. Онуң әхли гүнәсини доганының үстүне йүкләп, масгаралайжы хиңленен хениниң үстүне-де шол херекети Гайгысызың хырра гахарыны гетирди.

— Агам, нәме дийсене, сениң мәдән бозук, йүрегиң өрән бижай болса, нирә нагараңы дөверин дийсең дөв, йөне вели, сачага түйкүрме!..

Гызма арчын отуран ериңден лаңңа галды-да, оңа хырыдар чиңерилди.

— Мен сениң йүзүңе түйкүресим гелйә!

Гайгысыз хем онуң билен бойдаш болуп галды. Онуң гөриүши арчының дулугына ыкжам сугшурарлы гөрүнди. Эмма ол башардыгындан өзүни саклап, газабыны

ювудып, мылайым сөзлемекчи болды, әйсем-де болса, сеси гарылжык чыкды.

— Сен, агам, бир хакыкаты унутма: асмана түйкүрсең, гайтгыны хемише өз йүзүңе дүшйәндир!

Ики бойдаш доганың икиси хем өрән даявды. Агажан сердар ясы хем гарынлак болуп, Гайгысыз ииңемик сырдымды. Олар сессиз-үйнсүз бири-бирлерине чиңерилдилер. Олар өз бири-бирлерине гөречлери билен игендилер. Агажаның гөрежи ары көси ялы газаплы болса, Гайгысызың гөрежи ажымтык гүлүмсирейәрди. Агажан арчын өзүни иң ёкары жынсдан сайса, Гайгысызың гөрежи: «Сен хакыкы ага болсаң, мени Мәнеде сыгыр ызында сүмсүндирип, өзүң өз бәхбидиңи арап, Мара гөчүп, арчынлык мехрүни алмага ылржашармыдың?.. «Гырнак энеден болан сыгыр чопан бизиң сердарлык адымыза ысңат гетирйә» дийип, гөрениң яңында ахмыр чекермидиң?» дийип, онуң әхли пысса-пыжурлыгыны йүзүне басярды...

Ак патыша арчынларың ат-абрайыны, гүйч-кувватыны өзи билен алып гидени үчин, Агажан арчының хем шолара мензешлериң максады, аклара, хас догрусы, иңлис интервенциясына аркадаяныб, шол гидерен гүйч-кувватыны дикелтмекден, гарыпларың бойнуна күчеп салып, байлыгына байлык гошмакдан ыбаратды. Совете, большевиклере эдйән төхметлери болса, гарамаяк или алдамак үчин баханады. Эмма Атабаевиң идеясы арчынлары, байлары, руханылары, көпе-күлтеклери гурп-кувватлан салып, гарыплара гүйч-кувват, долы хак-хукук бермек билен югрулыпды. Шонуң үчин хем ики доган бири-бирине ала гөз билен гараярды.

Шол ики гөрежиң хич бириңде барлышык аламаты гөрүнмейәрди.

Агажан сердар тасанжырап гидерли гөрүнди, бирденка-де йүзүни ашак салып, гөвүнсиз йылгырды. Ол гөйә диерсиң яңы гелен ялы я бир зат агтарян ялы, отагың ичине гөз гездирди. Ондан соң Гайгысызың эгнине япышып, оны ашак басды-да, өзи хем отурды. Бираз салымдан соң болса хемайын гүррүңе башлады.

— Догрусы, иним, сениң эден ишиң өрән гөдек! Женбар нәче харамзала болса-да, түркменчилик арасында шейле чыкгынсыз иш этмән нәмәне гереги барды? Онуң эдил шу гүн, гич галса эртириң өзүнде чыкжагына, патыша вагтындака гаранда-да айылганжырак болжагына,

сен элбетде, шүбхеленйән дәлсиң. Сениң өз ата ватаныңы ташлап, нирәдир гош гөтермегиң, элбетде, шонуң горкусы зерарлыдыр!

— Жепбарың элинден гелсе, хәзирки ягдайда онуң элинден гелжегине-де шеким ёк, ол мениң башымы сыпамажагы, элбетде, мәлим.

— Дине шонуң ховатыры зерарлы болса, сен отурап ериңден бутнама! Ол саңа бармагыны узатса, мен онуң келлесини тогалатмасам, атамың оглы болмадыгым!.. Мары байларының, яшулуларының янында Жепбарыңка гаранда, Агажан сердарың салдамы хас аграмлыракдыр!

— Иш дине бир Жепбар Хоразда я мениң хеләк болмагымда дәл.

— Эйсем нәмеде?

— Идеяда, максатда!

Агажан арчын бөврүни диңиргеди-де, оңа мылайым сес билен совал берди.

— Иним, сен маңа догрыңы айт: сен, хакыкатданам, балшавикми?

— Энтек член-ә дәл, йөне вели, ниетим, бүтин херекетим шонда.

— Сениң ата-бабаларымызың беслән гелени — ыслам динине хайпың гелենокмы?

— Догрусыны айтсам, мусулманлыга мен-ә икимизиң хем голайлаян еримиз бардыр өйдемок.

— Өте гидйән болайма?

— Мен кураның асыл нусгасыны дәл-де, русча терҗимесини-ә окадым вели, алдап ал, уруп ал, киши гүйжүнден пейдалан, дине өз бәхбидини гөз өңүнде тут диен ери мениң-ә ядыма дүшенок.

— Мен кими алдапдырын?

— Эйсем сен нәме пилиң гулагындан чөрек иййәмиң?

— Худай берйә.

— Худай сениң батрагыңа нәме үчин беренок?

— Таңрының язгыды шейледир-дә?

— Бирини хожайын, бирини гул этмек алланың адалатына лайыкмы?

— Нәме диййәнсеңә, Гайгысыз, бизе мундан соңра сөзлешмек миессер гелерми, ёкмы белли дәл. Сенден яшым улы боланы хем боржум боланы үчин, мен сениң айыбыңы өз йүзүңе айтжак: сен иним, балшавиклерденем бәш бетер гечирипсиң! Гөр, нәхили агыр хасрат! Тәч сердар сенден шоны тама эдипмиди?.. Өз ичиңден дөрән ичалыдан аллаң өзи сакласын!..

— Сен гаты ялңышярсың! Мен өз миллетиме хыянат эдемок!

— Сен өз доганыңы гайгыранок ахыры!

— Халка зыян берйән адам агам-да болса, иним-де болса, менден оңа мәхрев болмаз дийип, мен саңа озал айтдым ахыры!

— Эйсем мен халк...

— Гайгысыз элини далдалап, онуң зарплы сесини кесди.

— Сен агам боланың үчин йүзүңе айдып билемок. Эгер сениң ериңде башга бири болан болса...

— Шонда?

— Мен оңа сен халк душманы диердим!

Агажан арчының бу сапар ериңден галшы өрән чаласын болуп, гарылжык сесиниң зарбы өрән айылганчды.

— Кес сесиңи.

Өзи билен бойдаш галан Гайгысыз оңа бармагыны чоммалтды.

— Мен инди сыгыр бакян вагтымдакы ялы, еңсәме дүвүндирилйән бичәре Гайгысыз дәл. Сен оны унутма! Онсоң хем мен инди сениң гөни йүзүңе айтжак: ата-бабаларың асырларча беслән гөзел үлкесини интервенция сатян адам халкың душманы дәл-де, эйсем ким? Жогап бер!..

Агажан арчының сеси бу сапар өрән сус чыкды.

— Мен юрт сөвдасыны эдемок ахыры!

— Томзагың тогалаяңы билен тогалага япышып ятаның арасында нәме тапавут бар? Сен сатмасаң, сатян билен сен яташәрик адам. Халкы иңлис боюнтырыгының астына салмакчы болян, эйсем, сиз дәл-де, ким? — Гайгысызың сеси хас зарплы чыкды. — Ханы сизде ынсап? Ханы сизде выждан? Ханы сизиң Ватан өңүндәки боржуңыз?.. Тәч сердар сени шейле хыянат үчин эмеле гетирдими?

Агажан онуң сөзүни кесмәге нәче жан чексе-де, соңкы хетде гызан Гайгысыз оңа май бермән, ялынлы довам этди.

— Сиз ил тарапдары гөрүнмек үчин гоюн дерисине гирип, халкың сүңкүни гемирйән ач мөжеклер! Хас догрусы, сиз хайынлар!.. Сизиң шол хыянатыңыз үчин шу

гүнки несил сизиң йүзүңизе бәш бармак гара басса, гелжек несил сизи итден бетер нәлетләр!..

Агажан арчының чыдамсыз гарылжык сеси бүтин отагы янландырды.

— Сем бол!

— Мениң сесимиң эрки сенде дәл!

— Шундан соңра агам диййип, мениң адымы тутаймагын!

— Халк душманы ким-де болса, менден оңа мәхрев ёк диййип айтдым ахыры!

— Шундан соң икимиз ган душманы!.. Мен эгер сениң билен дең болсам, сени шу дуран ериңде ере сокдурып билердим!

— Элиңден гелсе, кыямат туруз!.. Йөне вели, ол бир зады ягшы дүшүн: менде хәзир хем аздан-көпден доганлык хатырасы болмаса, мен сениң хем бокурдагыңы Жепбар Хоразыңка меңзедип билердим.

Агажан арчының гөрежине болмаса, Гайгысызың хер гөзи хәзир окара дөнүпди, шол гөзлерде мәхрев ёгы месе-мәлим гөрнүп дурды. Шонуң үчин хем оңа йөвселлемекден башга чәре ёкды.

Өз агасының мүззеренини гөрен Гайгысыз инди пессай сес билен игенди.

— Сен ындарма чал, гаядан өзүңи бащак гойберйәниңден хабарың ёк. «Җәхенниеме гиден ёлдаш агтарар» диен ялы, сен бигүнә яш өмрүң, гөзел йигит Сылабың-да багтыны ятырдың!

— Мен өз сөйгүли перзендиме нәме эдипдирин?

— Сен оңа нәме эдениңи, онуң дуры ганы гызгын чәге сиңенсоң билерсиң. Мениң диңе шоңа хайпым гелйә!..

— Ынсап эт!

Гөзяш боганы үчин, Агажан сердар йүзүни тутды.

Гайгысыз соңкы сөзүни айтды.

— Сениң язгыдың, белки, онункыдан-да пажыгалырак болар!.. Шол секунтда Наталия Петровна пейда болуп:

— Константин Сергеевич, нахар тайын, гетирейинми? — диййип сорады.

Шол пурсатда мәхнет гөврели Агажан арчын эңтэп чыкып гитди.

Он икинжи баш

ЧАГЫРЫЛМАН ГЕЛЕН «МЫХМАН»

Вакаң өңүнден гачмасаң, гуйругыны гәрбап галярсың. Оңа, элбетде, хемише мүмкинлик-де болуп дуранок: кәте вака ослагсыз гүбүрди ялы дуйдансыз пейда боляр, кәте-де өзүни оңлы дүрсемәнкәң, жүммүшиң ортасына дүшүп галярсың.

Дашкенде чекилмек үчин нәче тайынлык гөрен-де болса, Атабаев гижә галды. Догры, чаласын йүзе чыкан вакадан ол хабарсыз дәлди, йөне велин, Азык-овкат комитетиниң ишини түвелей тозлуран йүң ялы язгыдын пейвагтына галдырман, нәхили-де болса бираз сазламак зерурды. Эмма бир элде ики гарпыз тутдурмалың үчин, өз язгыды сазланман галды. Совет гүйжи Чәржеве чекилип, акларың гошуны Марыдан өтеңи үчин, икара фронт дүшди.

Гайгысыза Марыда дурмага, элбетде, мүмкинлик галманды. Диңе баш эгип барса, әйсем-де болса доганлык хатырасына Агажан сердарың оны әхли ховпдан горамагы мүмкинди. Эмма шахсы бәхбиди үчин чакылыксыз «мыхмана» баш эген арчының саясында сачландан, бүргүт пенжесинде галаныны ол ибалы сайярды. Шонуң билен биле йитги гызылың тиз солшы ялы, акларың чаласын херекетиниң узага чекжегине ол ынанмаярды: чаркандакда ылганың будрәп йыкылжагы онуң гөзүниң өңүне гелйәрди. Эйсем-де болса, хәзирликче акларың айылганч гөрежинден сыпмак зерурды. Ол ата чыкып, чөл ичи билен Мәнә бакан сүрсеммикән диййип ойланды. Мәнедәки Гелди сүпүкден харай ёгуны айласа-да, Ялкап атлы инисинден онуң гөвни сув ичйәрди. Йөне вели, ким билйәр: Агажан сердар доймаз небсиниң ызына эерип, аклара хызмат этсе, Ялкап хай-ховайы шовхуна алданып, белки, Эзиз хана гошуландыр? Аслында Ялкап өйде болаянда-да оны нәче вагт горап билжекди?.. Я-да чөл ичи билен Чәржеве бакан ат гоймалымыды?.. Хәзир гижәниң ичинде ат ниреде, ёла белет гөвнүбир ёлдаш ниреде?.. Эртире галса... Жепбар Хоразың ериңде онуң өзи отурмалыды.

Узак ойдан соң Атабаевиң гөзүниң өңүне өзүне кыбаплаш бир гөвре гелип даянды... Ол... Абдырызакды.

Абдырызак Марыда мешхур Оразмухаммет ахуның

оглы болмагына гарман, өрән геп-энайы, хас дөгрусы, тәзе дөврүң адамсыды. Ол өз атасының хүшүр-зекатдан топланан түкениксиз байлыгындан бир көпүк хем алман, доган юрдуны, атасының медресесини терк эдип, биреййәм шәхере гөчүп гелип, өзүниң сап зәхмети билен яшаярды. Атасының топлан маясыны шол сыгыр пәчжасындан энайы гөрмейәрди. Абдырызак чынлакай соватлы адамды. Татарча, азербайжанча, түркче китаплар шкафында долуп ятырды. Эмма ол чөреги хәзирликче галамындан дәл-де, пилиниң гулагындан иййәрди. Онуң ер депйән пили умумы дайханыңка гаранда, ики эсседен хем улуракды. Шонуң үчин хем ташланды партаң ерден бол хасыл аларды. Ол өз гөвресиниң гөрнүшине гөмелтейлигине гараман, өрән чепер болуп, өз эли билен непис халы докаярды. Түркмен тарыхында эркеклерден халы доканың, белки хем, шол биринжиси боландыр. Вежера йыртык, элешан дешик халылары хем ол сине середенинде-де таналмаз ялы бежерйәрди. Йөне вели, өз сунгатының сырыны ол энтек хич киме гөркезмейәрди. Абдырызак арасса, догручыл адамды. Эмма дөврүң нәхили агып-дөнйәниниң энтек оңлы сайгармаяны үчин, не большевиклере хызмат эдйәрди не-де аклара.

Гайгысыз онуң билен якын танышды. Эмма кәрлери башга-башга боланы үчин душушян чаглары сейрекди. Азык-овкат комитетинде ишлемәге оны нәче үндән болса-да, Абдырызак:

— Мен энтек өз машгаламы бир дойрайын — дийип гәчалак эдйәрди.

Онуң машгаласы, хакыкатдан-да, кәнди, ишлейән бир өзи боланы үчин ол дүрли дөредижилиге йүз урярды. Бир мүң докуз йүз он единжи йылың ачлыгында өзгелер Дашховза гидип, аздан-кәпден галла гетирселер, ол өз дүелерине йүкләп, йигрими гүнлүк ёлдан юмуртга гетиринди. Ачлык йылда юмуртга сөвдасы кимиң акылына гелжек затды? Йигрими гүнлүк агыр ёла чиг юмуртганы гөтермәге ким батырлык эдип билжекди?

Абдырызак үйтгешик адамды.

Шол үйтгешик адам гөзүниң өңүне гелен Атабаев йүрегини бире дүвүп, гижәниң бирвагты Абдырызагың өйүне бакан уграды, Наталия Петровна болса берк табшырды.

— Мени ким сораса, шона биреййәм Дашкенде титди дийип айт!

— Җепбар агадамы?

— Тиг Җонса-да!

Умумы ягдайдан хабардар Абдырызак гижәниң бирвагты болмагына гараман, Гайгысызы асуда кабул этди.

— Ери-ов, эйгиликмидир?

Гайгысыз гөвүнсиз йылгырды.

— Эйгилик болса, гижәниң бирвагты сениң өйүңде мениң нәме ишим бар?

— Мен нәме шоңа-да дүшүнмейәндир өйдйәмиң?

— Дүшүнйән болсаң, нәме үчин сораясың?

— Ызында мәсилиң ёкмы дийдигим ахыры!

— Энтег-ә инделйән ёк.

— Онда, өзүни бесе атдыгын хасап эдәй.

— Не бейле аркайын гүрлейәсиң?

— Хакым бар.

— Гең зат?

— Өңи билен-ә осламазлар. Барды-гелди дуяйсалар хем бәш-үчүни түңиертмән адам гойберерин өйдемок!

Атабаевиң өңден хем тамасы шейледи. Ылайта-да чыраң ягтысына онуң кешбине гаранда, гөвни докунды. Абдырызагың хәзирки кейпихон отурмагына гараман, бурны япбашыграк гараягыз кешби өрән хырсызды: билине хатар, эгнине бәшатар илдирсен, басмачың барыпятаны дийәймелиди. Бойы Гайгысызыңкыдан азажык песрәк хем болса, эгинлериниң үстүнде адам отурыбермелиди. Шонуң билен биле, онуң палта кесмез үйтгешик гылыгы, дуран еринде сарсмаз дага дөнйәни Гайгысыза кемсиз малимди.

Абдырызакда газап-да, вәшилик-де етерликди. Ол Гайгысыза гарап, онуң гөвнүне гелмейән, гайта кейпине дегерлик бир сөз айтды.

— Сениң гизленмәге межбур болмагың, мениң гөвнүме болмаса, кемем болмандыр.

Атабаев оңа хырыдар чиңерилди.

— О нәме дийдигиң болды?

— Себәп билен зыярат диен ялы, мен саңа бираз соват өвредерин.

Гайгысыз оңа гарап, диңе йылгырды. Абдырызак довам этди.

— Русча мугаллымлыгыңдан хабарым бар. Мен саңа түркменче өвредерин диййән.

Гайгысыз:

— Түркменче? — диййп геңиргәнде, сесинде янсы эшидилди.

— Сен өрән душбүмикәң öйдйәдим вели, Гайгысыз, сен бижай түнт экениң. Сениң түркменчә-де менден өкделигиңи мен нәме билмейәнми?

— Онда нәме?

— Сениң йыл ярымдан бәри еңсәңи гашамага элиң етмейәнини биленим үчин, хәзир бирнәче китап окамага мүмкинчилик тапарсың диййдигим.

— Сениң парсыңа душәймегем аңсат дәл.

— Душнүксиз ягдайлар сенде-де гыт дәл.

— Оның догры. Ханы энтек абаңяң ховпдан нәхили сыпмаң аладасыны эдели-ле.

— Мен саңа айтдым ахыры!

— Нәме айтдың?

— Өзүңи бесе атдыгың хасап эт диймедимми?

— Догрусы, мен өзүм хем шол умыт билен гелипдим. Эйсем-де болса...

— Сен аркайын бол. Бәш-үч гүне ченл-ә сыр дуян болмаз. Оңа ченли болса я пелек.

Шол секунтда бирденкә ослагсыз сес чыкды.

— Догры айдясың!

Елйүрек бир адам болса:

— Вах арман, ахмаллыкда эле дүшдүк! — диййп, отуран ериңден, белки, зөвве галарды. Эмма Гайгысыз бир отурышыны үйтгетмән, геңиргейжилик билен ялта гаранда, кроватың үстүнде башыны галдыран бир адам оңа салам берди.

— Салам, ёлдаш Атабаев.

Аңырдан гыссанмач гелен Атабаев кроватың үстүнде ятан адамыны сайгарманды. Хәзир хем онуң кимдигини оңлы танаман, Абдырызакдан сорады.

— Ким айт бу бизиң гүррүңимизи диңләп ятан?

— Ай, олам бир ыкманда теженли.

— Шол «ыкманда» теженли Мырат Агалыевди. О-да, Эзиз ханың соватлы адамлары межбуры суратда өз хызматына алян мобилизациясындан гачып гелипди. Ол кроватдан товсуп, дүшүп, Гайгысыз билен эллешди-де:

— Догрусыны айтсам, ёлдаш Атабаев, бизиң хәзирки отуран еримиз, Абдырызагың мыхманханасы дәл-де, гачгакларың меканы дийди.

— «Мыхман — мыхманы гысганар, өй эеси — икисини хем» диен ялы, Гайгысыз оны нәче гысганса-да:

— Еке болманыма шүкүр! — дийип, онуң ховатырлы гөвнүни аваламак исләди.

Мырат Агалыев үчин болса Гайгысызың пейда болмагы өзүне уллакан пена болуп гөрүнди.

Дертдешлер кемсиз таншанларындан соң, Гайгысыз агыр ойлар, узакдан эшидилйән шакырдылар, паровоз гук-гуклары арасында даңа голай ука гитди...

Акларың эшелон ызына эшелон тиркелен гошуны Тежени, Марыны, Байрамалыны эеләп, бир мычышда Чәржевиң этегиндәки Бархан дуралгасында барып даяныпды. Дуралгада эшелонлар өзүне ер тапмышы ялы, атлы, пыяда гошун үргүн чәгеде эдил гурт дүшен ялыды. Чәржев билен арада болса, бири-бирини вейранламага чалышян броновиклериң үзнүксиз гүммүрдиси эшидилйәрди.

Оңа ченли болса Марыдан, Тежендеи баран гүйч чәржевлилер билен биригип, душман гүйжүне гаршы тайынлык гөрүнди. Шонуң үчин Амыдеряң көпрүси билен Бархан арасында хем шәхериң төверегинде узак гүн ганлы сөвеш довам эдипди. Шол гүнде Чәржевдәки коммунистлериң гөркезен гайраты өлчәрден артыкды. Эмма акларың гүйжи бирнәче эссе артык боланы үчин, гүн гижигенде бүтин шәхери олар эеләрли болупды. Шол ховпдан хедер эдип, душманы аңрык гойбермезлик ниет билен, Амыдеряң көпрүсини вейранламак теклибини эденлер хем болупды. Эмма көпри бу гүн үзүп, эртир сепләер ялы йүп болманы, шол вагтда совет топрагында иң эгирт көпри боланы хем Чәржеви Дашкент билен багланышдырйаны үчин, коммунистлер оны өз гөречлери ялы горапдылар.

Ховп өрән гүйчлүди. Акларың узага атян топлары көприниң төверегини, Амыдеряның сувуны тозлуряарды..

Дашкентден отрядларың уграп хабары берлен болса-да, вагты билен гелип етмейәрди. Чәржевлилериң даянжы хәзир диңе шондады. Шонуң үчин хем көприни өз гөврелери билен гораярдылар.

Гүн гижигенде гелип етен отрядлар акларың Чәржев төверегиндәки гошуныны эдил гажаргелди ялы даргадыпды. Аклар шондан соң, «Гачышым бар — ковшума беримсиз» диен ялы, ызларына бакан өкже гөтерипди-

лер. Олар ызлары агыр мәсилли боланы үчин, хич ерде аяк чекмән, бир баш Кака барып дыкылыпдылар...

Атабаевиң ыреденигинден баш чыкарып билмедик Жепбар Хораз болса, акларың иң соңкы эшелонына дырмашыпды.

Шол вагтда Совет Түркестанының бүтин төверегини душманлар габап алыпды. Гүшлук гүндогарда, Ферганада кемсиз яраглананан басмачылар иңлислериң Кашгардакы илчиси сэр Маккертнейиң якын көмеги билен шәхерлериң дашларыны, әхмиетли сенагат жайларыны габап алыпды. Гүндогарда Семиречи газакларыны Алмаата күшгүрйән-де шол сэр Маккертнейди. Демиргазык тайдан Москва — Дашкент отлы ёлуны кесен атаман Дутов яңадандан Оренбургы эеләпди. Демиргазык гүнбатарда Бухара эмирлиги, Дашховуз вагшысы Жүнейт хан, Каспи деңзинде болса иңлис флоты болуп, душманлар бүтин төверече дузак гурупды.

«Бүтин Түркестан жансызлар хем харбы агентлер билен долуды» дийип, интервент генералы Моллесон соңра өз докладында-да мәлим эдипди. Интервенцияның әхли Түркестаны, хатда Уралы, Татарыстаны хем шонуң үстүне гошуп, иңлисиң бакналыгына өврүмек планы барды. Шонуң үчин хем Эйраның үсташыры Артыкдан, Энзелиден хем башга ерлерден дөкүлен иңлис гошуны Кака фронтуны адатдан дашары беркидипди. Егсам Гызыл Гошун аклары йүзүниң угруна ер билен егсан эдйәрди.

Абдырызагың саясында дүшлән Атабаев эййәм Азык-овкат комитетинде ишлейәрди. Эзиз хандан горкусына Тежене бармага ховатыр эден Мырат Агалыев-де шонуң янында ишлейәрди.

Фронт Кака билен Душак арасында ики ая голай довам эденден соң, Октябрың ортасында интервенция хем аклар гошуны хүжүме гечипди. Душакда болан айылганч сөвешде интервенция дине бир гошун гүйжүни дәл, сансыз офицерлерини-де йитирипди.

Интервенцияның шол хүжүми провокацион хүжүмди. Олар шол хүжүм нетижесинде Түркестаның харбы гүйжүниң эсасыны Закаспия фронтуна чекип, соңра думлы-душдан хүжүм этмек билен Түркестаны аңсатлык билен эле алмакчыды. Интервенцияның шол эйменч планы Түркестан Реввоенсоветине-де мәлим боланы үчин, гошун гүйжүни бөлмән, Кака фронтуны, Тежени, Марыны ызда галдырып, фронты вагтлайынча ыза чекди. Себәби,

Душакдакы горанма бүтинлейин вейран болуп, әхли аммарлара ченли яныпды. Шонуң билен биле, фронтуң ызында Эзиз хан күшгүрилен ит ялы пурсат арап ятырды. Фронт шондан соң бир мүң докуз йүз он докузынжы йылың апрель, май айына ченли Анненкова билен Равнина дуралгаларының арасында довам этди.

Сүйтде агзы бишениң сувы үфләп ичиши ялы, Атабаев бу сапар пурсады голдан бермән, Октябрың ахырында Дашкентден чыкыпды.

Интервенция шондан соң хүжүм этмән, фронты гужаклап ятырды. Чынлакай хүжүме гечмәге Гызыл Гошуның-да мүмкинчилиги ёкды: бейлеки фронтлар хем оңа кемсиз етерликди. Сөвеш дине чендан разведка отрядларың хем бронөвиклериң арасында гидйәрди. Душакда берен гурбаны интервенция бир янындан сапак болан болса, икинжи тайдан ол өз ганыны дөкмән, өзгәниң ганы билен юрт эелемәге адатланыпды. Шонуң үчин хем ол өрән айлавлы чәре гөрйәрди.

Интервент жансызлары, харбы агентлери, генерал Моллесоның айдышы ялы, Түркестанда өрән чаласын хем шовлы ишлейәрди. Шол агентура дүрли хилелер билен Түркестаның харбы комиссары Осиповы өз элине гечирипди. Шонуң үчин хем, әхли сөвешжең гүйч элинде болан харбы комиссар Осипов бир мүң докуз йүз он докузынжы йылың январь айының 19-ында Дашкентде Совет хәкимиетине гаршы гозгалаң турузды, хөкүмет членлериниден бирнәчесини атды, бирнәчесини түрмә басды. Ол шол гозгалаңа:

— Уруш большевиклер билен чеп эс-эрлер арасында гидйәр — дийип, провокацион гыгык берди-де, бүтин шәхере довул салды.

Шол провокация өрән шовлы боланы үчин, Дашкент шәхеринде яшаян Гайгысыз Атабаеви-де өз өйүнден чыкармады. Ол шол вагтда чеп эс-эр партиясының члениди. Эмма соңкы вагтда онуң мейли большевиклер партиясындады. Шонуң үчин ол сөвешиң хайсы тайына гошулжагыны билмән, налажы өйде букулып отурды. Йөне вели, шәхердәки атылян ярагларың такырдысы оны бирже минут-да рахат гоймады. Сөвешиң икинжи гүни уршуң нәме барада гидйәни оңа мәлим болса-да, яшаян ери Осиповчыларың — гозгалаңчыларың эдил меркезинде боланы үчин гөзе гөрүнмезлик, өзүни танатмазлык үчин узак гүн гизленип отурды: ол эдил почта-

ның янында яшаярды. Почта болса, Осиповчыларың штабына айланыпды.

Шонуң ялы гозгалаңлы гүнде өйде отурмак аңсат иш дәлди: Атабаевиң ичини ит йыртярды. Ол көчә чыкмага, хайсы бир ёл билен хем болса большевиклер тарапына гечмәге, өзүни герекли ерде уланмак үчин теклип этмәге мейил эдйәрди, ериңден галанда болса, Наталия Петровна онуң әтегине япышярды.

— Шу вагта ченли болан чакнышыклар сени ядатмадымы? Бизиң үчин хәкимиет кимиң элинде боланда нәдымы? Бизиң үчин хәкимиет кимиң элинде боланда нәме тапавуды бар? Бизе большевик боланда нәме, инлис боланда нәме? — Ол өз гурсагына какды. — Сен, ынха, шуңа серет: шу гүн-эрте эмеле гелҗек чагаң аладасыны эт, чөрек гамыны ий! — дийип, оны гымылдамага гоймаярды.

Икинҗи яндан болса, Гайгысыз болар-болмаз, кичи-гирим болманы үчин, оны гөзе каклышандан танажакдылар: интервент агентурасының ишеңңир ишлишине гөрә, онуң диңе бир сураты дәл, узын боюның, әхли кешбиниң аламаты эййәм Осиповың разведкасындан-да айналакы ялы гөрүнйәрди.

Эйсем-де болса Атабаев өйде отурып рахатланып билмейәрди. Бүтин Закаспияда хәзир интервенция хөкүм сүрйәни үчин, ол не гиҗесине укусыны алярды, не-де гүндизине рахатланярды. Патышаның боюнтырыгындан яңыҗык сыпан халкың инлис күчениниң астына дүшмеги оны алдым-бердиме салярды. Ол Дашкенде гелен гүни оны Азык-овкат комитетине арза берип, өзүнин фронта иберилмегини хайыш эдипди. Эмма фронта иберерлик аздан-көпден солдат тапылса-да, сениң ялы тайынлыклы адамлары гойбермәндилер. Хәзир ол тапыланок бахапасы билен гойбермәндилер. Хәзир болса диңе бир Закаспия дәл, әхли Түркестан ховп астындады...

Узак гүни агыр ойда гечирен Атабаев иң соңунда чыдамаң, гүн гиҗигенден соң өзүни көчә окламак карарына гелди. Ене Наташа онуң сыныпа япышды.

— Костя, сен нәме дәлиредиңми?

— Ёк, мен дәлини акыла гетирйән таяга өврүлесим гелйәр.

— Акмаклык!

— Наташа, айтҗак сөзүңи билип айт.

— Агзы көпүклән гудуз пилиң өңүнде сен нәме гарыҗадан энайымы?

— Сен оны айтма. Гарлаваҗың чуңкүндәки сув-да ери геленде тешиәни өлүмден халас эдип билер.

— Даян дийдим, даян. Сен өз акылыңдан азашыпсың!

— Ёк, мен өз акылымда боланым үчин, мукаддес борҗумы өдемек карарына гелдим.

Наташа меселәни чүрт-кесик гойды.

— Тә ими-салалык болянча сен я-ха шу өйден бутнамарсың, я-да... менден эл чекерсиң!

— Наташенька, сен акмак болма!

— Мениң саңа иң соңкы сөзүм шол!

— Наташа...

— Шу гапыдан бир әдим этлесең, Наташа сениңки дәл!

Гайгысыз йүзүни ашак салып, бир салым ойланды. Наташа аңырсы-бәрси гысгаҗык хем өз гылыклы бир аял боланы үчин, оңа дүшүндирмек мүмкин дәлди. Гайгысыз өзүни нәче гиплиге салса-да, гүнлери бир болса, ховгалары икиди. Ол өз әри билен пикирдеш болмак, оңа дүшүнмек, оны голдамак ерине, Җепбар Хоразың гойнуны кабул эдиши ялы, мүмкинлик дөрән еринде оны абрайдан салярды. Хәзирки айгытлы бир чагда болса, ёк түкеззибәна тутярды. Ким билйәр, белки, агентураң санагы Наташа-да етендир?.. Ёк, ол акмак пикир!.. Эйсем-де болса, Наташаның мейлине гаражак болса, Гайгысыз бүтин гөрешден эл үзүп, онуң аягы душаклы боз эшегине өврүлмелиди.

Шол ойдан, шол хакыкатдан соң көпден бәри гөвни дөвүк Атабаев мойлы кәсәниң чатлышына дөнди. Ол Наталия Петровна чиңерилип, иң соңкы сөзүни мәлим этди.

— Наташа, сен, белки, акылыңа айлапансың?

— Мен өз акылыма өлемде айланарын!

— Онда...

— Ондаңы-муңдаңы билемок. Сен я-ха өз кечже пикириңден гечерсиң, я-да... менден!

— Мен өз идеямы аяк астына саланымдан, сенден хем, саңа меңзешлерден хем гечерин!

Наташаң элинден тасанҗырап сыпан Атабаев бир зарбада өзүни көчә оклады.

Шол вагт гышың аязлы гүни гиҗигипди. Осиповың отряды хем штабы — почтаны ташлап, еңсе берени үчин, Атабаевиң үстүне абанян ховп дешик ачан көрүк ялы

сыпыпды. Онда-мунда сейрек такыр-тукур эшидилсе-де, шәхер ичиниң уршы, эсасан, даяныпды.

Гайгысыз көчеден-көчә егдеклэп, иң соңунда партия дружинасыны тапды-да, шолара барып бирикди. Апы-сапыла совландан соңра болса, ол дружиналар хала-сапыла солдат болуп херекет этди. Шол дөврүң агыр тарында солдат болуп херекет этди. Шол дөврүң агыр ягдайында ховп-да оны горкузмады, ачлык-да оңа тәсир этмеди, үлкәни акларда, интервентлерден арассаламак хөвеси хеммеден өкде чыкды. Атабаев диңе бир сөвешде дәл, партия ишинде-де өзүни гөркезйәрди. Оңа гөрә-де, февраль айында Гайгысыз Атабаеви бир мүң докуз йүз он секизинжи йылың стажы билен большевиклер партиясына кабул эдилди.

Солдат Атабаев өзүниң фронтда болмагыны зерур хасап эдип, Закаспия фронтуна иберилмегини хайыш этди-де, арза язды.

Апрель айының ортасында Закаспия фронтуна бакан тигирленйән гызыл вагонларың биринде Гайгысыз Атабаев-де барды. Эгинлери, дызлары ямалы солдат гейимли оны геңиргендирмейәрди. Онуң гөвнүне болмаса, вагоның гаты тагтасы Наталия Петровнаның яйлы кроватындан якымлы ялы дуюлярды. Агач чемче билен солдат котелогындан ичилйән чорба онуң агзына нәхили тагамлы дегйәрди. Диңе иңлис әдигиниң ялдыравук мыхлары гөзел топрагы дешик-дешик эдйәнине онуң йүреги аваярды. Шол авусына тетәрик үчин хем ол солдат болуп фронта барярды. Онуң гулагына болмаса, вагоның чаласын айланян тигирлери:

— Гам чекме, гам чекме... Еңиш сениңки, еңиш сениңки! — диен якымлы овазы билен хиңленйәрди...

Онүчүнжи баш

ОСЛАГСЫЗ ДУШУШЫК

Пурсады ганымат санан иңлис интервентлери Закаспия фронтуны Деникиниң гошунына табшырып, бир мүң докуз йүз он докузынжы йылың апрель айында ызына бакан өкже гөтерипди. Шондан соңра Закаспия фронтунын ягдайы чаласын үйтгәпди.

Түркменистаның хер йылда үч йүз гүн мөчберинде нур эчилйән сахы гүнеши май айында гызып башлапды. Яз ыгалына яшыл хем ал-элван өвүсйән гиң сахра хәзир гызгын дем алярды. Гүләлек япраклары бүршүп, солан отларың саманы саргылт өвсүп, аяк астында аяз деген гар ялы ыкырдаярды.

Шол гиң сәхра өзүниң асырлык рахадыны хәзир йитирипди.

Гурбангала төверегинде даң саз берели бәри гызгын сөвеш гидйәрди. Демир ёл угрунда броновиклериң хем узага атян топларың гүммүрдиси яңланярды. Демир ёлдан узак чөллерде атлы отрядлар чакнышярды. Үстүндәкини агдарып, жылав сүйрейән, хожайыны билен биле түвдүрилйән атларың сany ёкды. Пыяда гошун болса, Байрамалының узак гүндогарындакы гумсалтда сөвешйәрди. Үстүниң кәэри чалы-четен хем боржак ялы өсүмликлер билен өртүлен, кәэри сырылан келле ялы сакар чәгеде долы ялы ягян ок тозан турузярды. Сәхраның өз пейвагтына гезйән зыянсыз товшан-тилкилери, хатда бирехим йыртыжылары-да ховпдан гутулмак ниет билен өзлерине хин агтарярдылар.

Максады, ислеги бири-бирине чапраз душен адамзат болса бири-бирине бакан от совурярды...

Гайгысыз Атабаев-де, шол пыяда гошунын ичинде-ди. Онуң Дашкентден Закаспия фронтуна гелип душенине яңыжык хепде айланыпды. Фронта өз хайышына гөрә гелен Атабаев штабың сыясы бөлүминиң мусулман бюросына ишгәр беллеңипди. Шонуң үчин онуң сөвеше гошулман, штабда галмагы мүмкинди. Эмма сөвеш вагтында өзүниң эсгерлер арасында болмагыны зерур хасап эдени үчин штабың сыясы бөлүми оңа гаршылык гөркезмәнди: шол бир хепдәниң ичинде өвүт-үндев ишинде ол өз укыбыны эййәм гөркезип башлапды...

«Асмана галан гүнешиң гызгын ховры дер билен шорлан гимнастёркадан өтүп, тене уряң, додаклары кепеленйән вагтында сөвеш өрән гызгын гидйәрди. Даң аталы бәри шовлы сүрйән Гызыл Гошун бирденкә куртдурмага межбур болупды. Ослагсыз бир вагтда гаршыдан чабга ялы ягян ок букулмага етишмедик эсгерлериң үстүне чәге совурярды. Ериң ягдайына гөрә эмедеклэп өңе сүйшйән эсгерлерден бирденкә гымылдысыз сүйийәни, түпеңи элинден гачырып агдарыляны-да ёк дәлди. Хәзир өңе бакан херекет этмәге болса хич бир мүмкинлик ёкды. Урпагың аңырсында от совурянларың шовхуны, гыкылыгы эшидилйәрди.

— Большевик, элини галдыр! Егсам мүң жапыңдан бирини сындырман!

— Элини галдырып гелене бизден зовал ёк!

— Сизиң алданан гардашлардыгыңызы биз билйәндирис!

— Ташлаң түпеңи!..

Гайгысыз сесленип айтмаса-да, бәшатарың чекерини

«ме саңа түпеңи!» дийип чекйәрди.

Атабаевиң гапдалындакы солдатың го-

Шол чагда Атабаевиң гапдалындакы солдатың голундан ок дегди. Онуң түпениң чекерини гысян элиниң чала илтешиги галды.

Чөге булашан, яралы элини бутнадып билмедик өз-бек йыгыдан:

— Арман! — дийип, хырчыны дишледи.

Атабаев оны чаласын ойтак ере чекип, кимиң үсти билендир санитарлар чагырды. Ол сесини чыкарман, хырчыны дишлейән эсгериң тозанлы йүзүни сыпады.

— Достум Галандар, элбетде, хайп!.. Эйсем-де болса, саг галаныңа шүкүр эт. Җан саг болса, эл тапылар.

— Билйән, достум, билйән — диен Галандарың сеси, хакыкатдан-да, ынандырыжыды. — Голда бәшатар тутулып, тоя гидилмейәнини мен билйән ахыры... Мен партияның мобилизациясына-да гарашман, сөвешженлер хатарына кейпихоң геленими сен, белки, билйән дәлсиң. Мен максат үчин, еңиш үчин, диңе он ики агзамың бирини дәл, җанымы-да орта атыпдым.

Галандарың голундан акян ган гүне янан реңкини-де солдурып баряны, хырыдар гараян Гайгысызың гөзүне гөрнүп дурды. Шейле агыр ягдайда ол зейренмән, гайта мердана сөзлейәрди. Онуң мертлиги өзүне етик болса-да, Атабаев оңа гөвүнлик бермеги зерур хасап этди.

— Достум Галандар, мен сениң ериңе-де сөвешжегиме, белент идея угрунда соңкы демиме ченли гайтмажакдыгыма саңа коммунистик вада берйәрин. Сөвеш басымгуты гутарар. Гелжек бизиңкидир. Биз, белки, асуда дөвүрде билеликде херекет эдерис. Сен госпиталда хемме задыунут-да, диңе тизрәк сагалмагың аладасыны эт...

Санитарлар онуң ярасына мелхем этмәге дурдулар.

Шол вагт ягдай, хакыкатдан-да ховплуды. Душманлар гыкылык-гопгун билен бирсыхлы илери сүйшйәрди. Акларың узак демир ёл тайдан хүҗүм эдйәнлериниң болса өз төверееклерине айланып гелйәнлери сайгарылярды. Мәхревсиз ягян ок зерарлы, Гызыл Гошуна хәзир

илери сүйшмәге хич бир мүмкинчилик ёкды. Шонуң билен биле үстлерине бирсыхлы ок, тозан ягмагына, хатарларының сейреклемегине гараман, эсгерлерден хич бири ызына бакан мейил этмейәрди. Олар түпеңлериниң гундагыны гысымлап, эдил чүйленен ялы болуп ятырдылар. Окы өрән тыгшытлы тутуп, дервайыс боланда, диңе бидерек гитмез хасап эденлеринде харчлаярдылар.

Гайгысызың гөвүнлик бермегине, өвүт-үндев этмегине, элбетде, хаҗат ёкды. Ол өз янындан «максат угрунда өлүмден гайтмаян гошуны, хей, еңмек мүмкинми» диен нетиҗә гелйәрди.

Эмма ягдай өрән айылганчды.

Аклар иң соңунда гопгун билен эндилер... Шол секунтда оларың үстүне ызлы-ызына топ окы дүшүп, үргүн чәгәни түвелей ялы дик асмана гөтерди. Шол секунтда болса пурсат арап ятан пыяда оларың үстүне хүҗүме гечди. Тот-тозан арасында кимиң-киме хүҗүм эдйәнини селҗермек-де аңсат иш дәлди...

Довла дүшен аклар иң соңунда өкже гөтердилер.

Гиң сәхрада тот-тозан арасында ким гачярды, ким ковярды, ким йыкылярды, ким иңлейәрди, түпеңлер болса дынувсыз такырдаярды.

Душманың гачаныңа гөрежи илен, шонуң билен биле бәшатарыны гысымлап, бирсыхлы илери херекет эдйән Атабаевиң аңында хәзир еңишден башга хич бир зат ёкды. Онуң эгер гөвнүне болмаса, өз атян окуның зарбына йыкыляны хем болупды. Ылайта-да Галандарың голы үчин дийип, бәш окы бирден гойберенде, эмедеклейән уллакан гөвре тогаланып гидипди. Вагтың өрән гозгаланлы хем араның эп-эсли болмагына гараман, онуң гөрежине шол гөвре бирхили таныш ялы гөрнүпди...

Түпең сеси инди селчеңләпди. Чәгәниң ичинде сүйнүп ятан маслык гөзе кән каклышярды. Ялыларына болса Гызыл Гошун санитарлары мелхем эдйәрди.

Атабаевиң маңлайындан акян дер гөрежине инди. Көне Марыдан ядыгәр Солтан Санҗар гүммези узакдан селеңләп гөрүнйәрди. Салгым гөтерен Гәвүр Гала болса дениз ичинде пейда болан уллакан байра чалым эдйәрди. Атабаев Марыда мугаллымка, шол ядыгәрликлере бирнәче гезек айланыпды. Бирвагтда Гүндогарың иң улы, иң гөзел, иң медени шәхерлериндев бири болан Марыны Чингиз ханың оглы, сегсен мүң гошунлы Тулы ханың, бир мүң ики йүз йигрими биринҗи йылда вей-

районы оңа мәлимди. Тарыхчыларың, сыяхатчыларың шол шәхери васп эдйән эсерлерини ол кән окапды. Көне Марының харабасы әйлелигине-бейлелигине онларча километре узаярды. Солтан Санҗар болса түркмен тарыхында иң шөхратлы хөкүмдарлардан бириди. Мургап дерясында тә шу гүне ченли довам эдип гелйән Солтанбент шонуң адыныды.

Солтан Санҗар гүммезине гайталап назар салан Атабаев «Тарых бизе гөр нәхили вакалар хабар берйәр —дийип ойланды. — Өз ватаны үчин ата-баба гөр нәхили говгалар башындан гечирипдир. Ол өз ватаныны нәхили безәпдир, нәхили гурбан берипдир. Тулы хан Махили безәпдир, нәхили гурбан берипдир. Тулы хан Марыны вейранланда, бир тарыхчының айтмагына гөрә, еди йүз мүң, бейлекиң хабарына гөрә болса бир миллион үч йүз мүң адам гырыпдыр. Гөр нәхили вагшылык!.. Мениң гөвнүме болмаса, гиң үлкәниң хич бир еринде аяк басара ган даммадык ер ёк. Мениң аңлышыма гөрә, вагшылыгың соңуна серхет чекмәге инди вагт аз галды. Мен эгер ялңышян болмасам, якын гелҗекде шу чөллер гүлзарлыга өврүлер...»

Селчен өсүмликли гумда гиң эдип, гөвүн йүвүрдип барян Гайгысыз бирденкә тисгинди, аяк чекди: онуң гөрежиниң өңүнде мәхнет бир гөвре серрелип ятырды. Оны тисгиндирен, голларыны серип гымылдысыз ятан мәшбүрүнч гызгылт сакгаллы, гызыл йүзли мәхнет адамды. Онуң гөвсүнден акан ган гейимини бояп, мелемтил чәгә гарамтыл гоңур реңк берипди. Шол гөвре оңа... таныш-ды...

Гайгысыз гөрежини үйтгетмән, эдил дикилен газык ялы болуп, нәче дураныны унутды. Ол иң соңунда, шол адамың башуҗунда түпеңине даяныл, чөкүне дүшди, пессай сеслеңди.

— Агажан сердар... доган... Элбетде, хайп!.. Мен анык айгыт эдип билемок: сен, белки-де, мениң окумдан өлендириң... Нәме тапавуды бар?.. Сениң ыкбалың шундан совулгысыздыгыны мен саңа, нәме, айтманмыдым?.. Агам боланың үчин, мениң саңа хайпым гелйәр, йүрегим авяр... Душман боланың үчин болса... эден ишиме өкүнемок!.. Шейле агыр җезаны сен өз ялңышыңдан, өз язгыдыңдан гөр...

Гайгысызы бирвагтда сыгыр ызында галдырып гайдан Агажан сердар эйсем-де болса доганлык везипесини унутманды. Гайгысыз мекдепден ковлуп, ишсиз гезип йөркә онуң кисесине харҗылык пул салан, иң соңунда өз танышларының үсти билен оны банкың контора ишгәрлигине алдыран-да шолды. Гайгысызың хорлугына онуң йүреги, элбетде, авярды. Шол ягдайлары ядына салан Гайгысыз баш эгип, иң соңкы сөзүни айтды.

— Хош!..

Агажан сердары чынлакай җайламага Гайгысызың вагты-да ёкды, мүмкинлиги-де. Ол өтүп барян эсгерлерден бирини көмеге чагырды.

Эсгер Гайгысызы-да танамаярды, Агажаны-да. Шонуң үчин Атабаеве геңиргенҗилик билен серетди.

— Нәме, душмана хайпың гелйәми?

— Ёк...

— Онда бу маслыгы нәме үчин җайламакчы болясың?

— Адамкәрчилик үчин...

— Хымх... Адамкәрчилик?.. Онда, элинден гелсе, ротаң барыны даяндыр-да, узак гүни адам җайламак билен гечир.

— Бу ятан... мениң доганым боланы үчин.

— Доганым?..

— Хава.

Эсгер ики эгнини йыгырды.

— Геӊ зат.

— Дүнйәде гең зат кәндир, гардашым.

— Мен бир зада дүшүнемок: сиз икиңиз доганмы я душманмы?

— Хем доган, хем душман.

— Хас-да гең.

— Бу ерде, элбетде, гең зат ёк: мен большевик, бу болса... меньшевик...

— Атабаев өз агасыны ойтак бир ерде ятырып, оны уруш ягдайына гөрә җайлады.

Эсгер түпеңини эгнине атып, ёлдашларының ызындан ылганда, Гайгысыз яйбаң селинден бир гысым гопарып, урпак үстүндәки белент бир өсүмлигиң башыны богды. Онуң шол беллиги, беевбар бирвагт душайса, Сылаба мәлим этмек ниет билеңди. Бирденкә болса гамгын сесленди.

— Белки, Сылап хем бир ерде шуңуң ялы болуп ятандыр...

Шол ой оңа Агажан сердара гөрә-де агыррак тәсир этди. Дурмушың гүли болан шатлыклы Сылап нәхили

гошы йигитди. Арман, өз эркли Агаҗан сердар оны-да өз тәсирине эертди. Диңе гарындашлыкда, доганлыкда дәл-де, ёлдашлыкда, адамкәрчиликде деңи-тайы болмадык Сылабы ол, белки-де инди гөрүп билҗек дәлди... «Агам Гайгысыз, сен маңа өз какам Агаҗандан-да голайрак. Мен сени җан-дилден сөййән» дийййән Сылап пелегиң гердишине гөрә, ёл айыртда башга яна совлупды.

Ганлы сөвеш Гайгысыза ылхам берен болса, шол агыр ой оны бираз басмарлапды...

Эгни түпеңли гиң әдим урян Гайгысызың бир өзүди...

Он дөрдүнҗи баш

МҮРРҮК ХАН

Мырат Агалыев Атабаев билен Дашкенде чекилмән, Теҗене бакан ызына доланыпды. Ол Эзизиң демине дүшмән, бир ай ярым букдаклап гезсе-де, ончаклы рахат ёкды. Шонуң билен биле, хәзирки вакадан дашда дурмакда бирхилиди. Аслында, уршуң дашында болландан, ичинде боланы ягшыды. Шонуң үчин ол өзүни Ашгабада ашырмак күйүне дүшди. Шол ерде онуң бирвагтда биле окан досты барды. Ел ачыкды. Йөне Эзизиң гөзүне гөрүнмән, шәхере өзүни атмакда геп барды.

Мырат кәбир адамың гөзүне гүйдүшип, Теҗен дурал-гасына барып, Ашгабада билет алды. Ол отлы гелйәнчә өзүни нәхили гизлин сакламага чалышса-да, бир гөз онуң ызына дүшйән ялы дуюлды. Мырат өзүни гизлемек билен биле шол гөзи-де сынлаярды. Ол силкме гара телпегини гыщык геен, гырмызы донуң үстүнден гара кемер багланан, гара әдигини нәхили ялпылдатса-да аппер бадланан, гара әдигини нәхили ялпылдатса-да ап-гырдыны басан. өзүни билдирмезлик ниет биленми я-да кимедир хайбат биленми, чоммаҗык гара муртларыны ойнаян, чуканак гөзли, кертик бурунлы чепикси бир йигитди. Мырат көплүгиң арасына уруп, өзүни билдирмезлиге чалышса-да, шол чуканак гөз оны сыпдырмаярды. Агалыев бири билен гүррүңе гүйменен киши боланда-да төверегинде көвсерләп йөрди. «Горкана гоша гөрнер» диен ялы, Мырадың гөрежине болмаса, ол кимедир гөз үмлейән ялыды. Шол гөреч оны сыпдырмаярды. Иң соңунда, Мырадың мүнен вагонына о-да мүнүпди. Инди онуң диңе бир өзи болман, янында били сапанчалы, эгни погонлы бири барды. Олар гөйә диерсиң, хич ким билен ишлери болман, өз араларында болгусыз бир зат барада жеделлешйәрдилер. Чоммаҗык муртлының рус дилини билши өрән ярамаз болуп, хер ики сөзүниң биринде «пинимайыш» дийип, янындакың эгнине какярды. Мырадың гөвнүне гелшине гөрә, шол «пинимайыш» өрән эйменч адамды. Янындакы ёлдашы билен жеделе гызышян ялы гөрүнсе-де, чуканак гөзүниң йити гытагыны Мыратдан айырмаярды. Мырат ёлдакы дуралгаларың биринде дүшәйсе, сүйт-гатык сорамак баханасы билен деррев вагоның агзында пейда болярды.

Гайгысыз Атабаевиң «башарсаң, эле дүшмегин» диен сөзүниң Мырат үчин хәзир айратын әхмиети барды. Эмма шол гөречден сыпмак өрән кын ялыды. Агалыев дуралгаларың биринде галаймакчы болса, олар хем вагондан товсуп дүшерли гөрүнйәрди. Чоммак муртлуҗаң бир өзи болса Мырат, белки, онуң хөтдесинден гелерди, эмма янындакы сапанчалы айылганчды: оны бир ерде горпа сүссүрип өтәйтмеклери хем даш дәл ялыды...

Агалыев Ашгабат дуралгасында отлудан дүшенде болса шол ики ёлдашың хер хайсы бир янындап голтугына гиринди.

Сүлчи Мырады большевиклериң жансызы хөкмүнде айыплаярды. Марыда большевик гошунына галла тайынлап берени, иңлис союздашлары барада айылганч гүррүңлер яйраданы, энчеме арасса адамлары тутдураны хем башга бирнәче гөвне гелмез затлар барлапгүнә йүклейәрди. Иң соңунда, җанлы шаят хөкмүнде онуң гаршысына «пинимайшы» чагырды. Сүлчи онуң адыны Мүррүк хан дийип тутды.

— Хорматлы Мүррүк хан, сиз бу йигиди танаярсыңызмы?

Пинимайыш муртҗагазыны товлап, аяк үстүнде зыңкылдап, жиңжерип жогап берди.

— Пинимайыш, мунуң атасыны, бабасыны, ковумыны-гарындашынам танаян.

— Адыны, фамилиясыны билйәмисиңиз?

— Пинимайыш, муна Мыратберди Агалыев диерлер. Пинимайыш, өзүни танатмазлык ниет билен Бердисини ташлапдыр-да, пинимайыш, диңе Мырадыны галдырыпдыр. Пинимайыш, сагат адам, ата-энесиниң дакан адындан хей-де боюн тоглармы? Пинимайыш, мениң адым Теҗенберди...

Пинимайшын пинимайшы гутармажагыны аңлан сулчи онуң сөзүни кесди.

— Сен Мырат Агалыевиң большевиклер билен арагатнашыгының барыны билйәрмисиңиз?

— О-хо! Пинимайыш, эдил жансызың өзүдир, пинимайыш!

— Делил билен тассыкланмадык бош сөзе суд кануны ынам эденок.

— О-хо, пинимайыш, шу Марыда Гайгысыз Атабаев билен биле ишледи ахыры! Пинимайыш, Гайгысыз балшавик билен...

— Ери, онсоң?

— Пинимайыш, мунуң иңлис достларымыза гаршы ил ичинде вагыз-несихатыны, хей, йөне сояй!.. Пинимайыш!..

— Меселем?

— Пинимайыш, меселем, меньшевиклер, миллетчилер, шол хатарда командующий Ораз сердар, пинимайыш, Дыкма сердарың оглы юрды иңлис байларына сатанмышлар. Пинимайыш, юрдуң иң гымматлы затларыны, пинимайыш, йүңүни, багаңасыны, халысыны, жынс атыны, гараз, башыны агырдып нәдейин, пинимайыш, барыны-ёгуны Лондона чекенмишлер. Пинимайыш, түркмен топрагыны иңлисе багышлап, халкыны болса, пинимайыш, бурунныклы дүйә айландырмакчы болярлармыш. Пинимайыш, Мыратберди гөр нәхили можук адам!..

Сулчи пинимайшы ене саклады.

— Хорматлы шаят, сиз бираз сакланың.

— Пинимайыш...

— Хайыш эдйән, ёлдаш пинимайыш, сакланың. — Агалыеве йүзленди.

— Туссаг Агалыев, шаядың үстүнизе йүклейән гүнәлерине сиз нәхили гараярсыңыз?

— Дине Гайгысыз Атабаевиң янында Азык-овкат комитетинде бирки ай ишләним догры. Онун хем мен-э сыясата дегишли ери бардыр өйдемок. Галанлары болса башдан-аяк бары тослама төхмет!

— Пинимайыш, пинимайыш, галат айдясың!

Агалыев онуң сөзүниң арасына дүшди.

— Женап сулчи, мениң хайсы обада, ниреде иңлислере гаршы вагыз эденими, хайыш эдйән, шаят Мүррүк хан анык айтсын.

Сулчи оңа ышарат этди.

— Хорматлы шаят, жогап бериң.

Шол сорат Мүррүгиң аягыны чашдырды.

— Пинимайыш... пинимайыш, хемме ерде.

— Хемме ер анык дәл.

— Хорматлы шаят, туссаг догры айдяр. Өз сөзүңизи ынанчлы делиллер билен тассыкламагыңызы хайыш эдйәрин.

— Пинимайыш, оба кән, пинимайыш...

— Меселем?

— Меселем, пинимайыш, Кележарда.

Мырат Агалыев сулчудан өңе дүшди.

— Марыда Кележар атлы оба ёк.

Пинимайыш алжырады.

— Пинимайыш, эйсем ол оба ниреде бар?

— Мен эгер ялңышян болмасам, Кележар Гөкдепе билен Бүзмейиң арасында.

— Догры, пинимайыш, сен шонда вагыз этдиң!

— Мениң хенизе ченли Кележар атлы оба аягым хем дегенок ахыры?

— Пинимайыш, онда хайсы обададыка? — Элини маңлайына тутды. Шаядың патарраңа ураныны аңлан сулчы гүррүңи башга яна совды.

— Хорматлы шаят, туссаг Агалыевиң иши барада сиз башга нәме билйәрсиңиз?

— Билйән задым өрән кән, пинимайыш...

— Меселем?

— Гайгысыз балшавиги отла мүңдүрип, Дашкенде уградаңам, пинимайыш, шу Мыратберди Агалыевдир.

Сулчи гүнәкәрден сорады.

— Туссаг Агалыев?

— Ол догры.

Шол тассыклама, Мүррик ханың йүңүни етирди. Ол муртжагазыны товлап, ене жикжерип гепледи.

— Пинимайыш, өңки айданларымам догрудыр! Пинимайыш, индики айтжакларымам догрудыр!

Сулчи оңа ене совал берди.

— Инди нәме айдып билжек?

— Пинимайыш, балшавик Гайгысыз мунуң гулагына пышырдап, «Сен Ашгабада гит-де, ишчилери аяк үстүне галдыр» дийди, пинимайыш?

— Гүнәкәр Агалыев?

—Женап сулчи, мениң өңүрти шаяда бир сорагым бар.

— Айт.

— Марыда мениң гулагыма пышырдалан пессай сеси, Тежен шәхеринде сүмсүнип йөрен Мүррүк хан нәхили эшитдиңкә?

— Пишимайыш, сен жансыз оны гең гөрме. Мен пишимайыш, ер гөтерйән сары өкүзиң агзының гәвүшинем эшидйән...

Шаядың соңкы сөзүне хатда сүлчи хем гөзлерини ачардып гүлди. Шол пурсатдан пейдаланып, Агалыев оңа ене бир сорал берди.

— Мүррүк хан, опчаклы гизлин болмаса, сен айт: хер бир дөредижилигиңе, хер бир төхмедиңе нәчерәк душеүвүңиз бар?

— Пишимайыш, мунуп айдяныңа серет!?

Сүлчи туссага дуйдурыш берди.

— Туссаг Агалыев, шаяды масгараламага сизиң хакыңыз ёк!

— Агзына геленини самахулламага шаядың хакы бармы?

Бу сапар шаят өңүртди.

— Пишимайыш. Гайгысыз балшавигиң саңа: меньшевиклериң ок-дәри аммарыны отламага чалыш диенини хем мен эшитдим...

Сүлчи гүррүңи гутарды.

— Хорматлы Мүррүк хан, сорагы хәзир шуның билен бес эдйәс.

— Пишимайыш...

Мырат Агалыев шейле сораглар, шейле төхметлер нетижесинде Ашгабат түрмесинде айларча ятды. Иң соңунда, дост-ярлары оны шәхерде бириниң сарайыны гирев гоюп, суд вагтына ченли замуна алдылар.

Тежендe Мырат Агалыев үчин Эзиз хан ховпы гутарыпды: төгерменлиги үчин гарынжаның артыкмач дәнесини ики бөлүп гойшы ялы, иңлис империализми-де, өз пысы-пыжурлыгының үстүни өртмек үчин, өз эркини, өз гүйжүни арзан баха берене, өз дикмесини, өз гулуны — Эзиз ханы, март айының башында түрмә басдырыпды, апрелиң башында болса, бейлеки дикмелириниң үсти билен атдырыпды.

Пәне вели, бейлеки айылганч ховп Мырадың үстүне абаның етип гелйәрди: оны якын гүнлерде акларың харбы трибуналы суд этмекчиди. Эмма интервентлериң мөхлетиниң азаланыны сызяны үчин ол чакылыга бармады. Тежен айкларында гачгалаклап гезйәрди.

Түркүстаның бейлеки фронтларының бирнәчеси гутарып, галанларының ягдайы еңләни хем Москва ёлы ачыланы үчин, Закаспия фронтунда Гызыл Гошун хүжүме гечипди. Түркүстан планының ел гөтерен пешмеге дөнеңини анлан интервентлер болса пурсады голдан бермән, Закаспия фронтунын ыкбалыны Деникине табшырып, апрель айының биринжи ярымында ызына бакан өкже гөтерипди.

Май айының биринжи ярымында Гызыл Гошун эййәм Байрамалыны эеләпди. Шу гүн я эрте Мара гелжеги-де анықды. Акларың штабы болса Тежен шәхерине гачып гелипди. Эзиз хан тутуландан соң акларың фронтундан гачан Гызыл хан өз атлылары билен Агаланда дурярды, мүмкинчилик тапан гүни болса Гызыл Гошуна бирикжекди. Шоның үчин хем Акларың судундан гачгалаклап йөрен Мырат Агалыев Гызыл ханың хем Тежен илатының тарапындан яныны ики ёлдашы хем бир беледи билен чөл ичинден Мара бакан барярды.

Он бәшинжи баш

ДҮРЛИ ДУШУШЫК

Марыда Гызыл Гошун штабында Реввоенсоветиң башлыгы Николай Антонович Паскуцкий Мырат Агалыеви доганларча гаршылады. Гызыл ханың хаты, Тежен илатының Гызыл Гошуна гужак ачмагы, шол шатлыклы хабарлары хем өз достуның алып гелмеги, онсуз-да еңишлериң шовхуны билен рухы белент Паскуцка ганат баглатды. Ол диңе бир акларың штабының хем онуң гүйжүниң дәл, Тежен илатының әхли ягдайыны жикме-жик сорады.

Олар көнеден диңе бир таныш дәл, чынлакай дост боланлары үчин бири-бириниң ягдайыны өрән говы билйәрдилер. Николай Антонович бир мүң докуз йүз он дөрдүнжи йылда Тежене ер өлчейән болуп гелипди. Шол вагт оларың икиси-де йигрими яшындады. Тежен шәхериңден ёкарда бирнәче хожайының гowача плантациясы барды. Олар боз ере сувы насос билен чыкарярдылар. Илат оңа «завут» диййәрди. Тежен дерясы инчелиберен-

де, ашакдакы илата агызсувы-да гойбермән, шол насослар жарың ичинде бар сувы өз демине чекйәрди. Шонуң үчин хем завод хожайынларының гирдежиси йылсайын мүңлейәрди.

Мырадың какасы Агалы-да, башга дайханлар билен бир хатарда, Миасян хожайының еріни ярпасына экйәрди. Эмма карз пул, тохум, ылайта-да, жериме нетижесинде, зәхмет чекйән дайхан иң соңунда бәшден бири болуп чыкярды.

Шол ягдай яш техник Паскуцка адатдан дашары тәсир эдипди. Ол өз янындан «гөр нәхили найынсаплык, таланчылык!» дийип хүңүрдейәрди. Ол йөнекей гынанмак, гаргынмак билен канагатланман, дайханларың ынжыдылмагына тәп гетирмән, капиталист хожайына хер гүн диен ялы гаршы чыкярды: оларың доймаз-долмаз нэдәсине башардыгындан соган дограярды. Шонуң үчин дайханлар оны өз бири ялы сөййәрди. Олар оңа «Йирик инжинар» ат берйәрдилер. Паскуцкиң ёкаркы додагының бираз гәдиги барды. Йөне вели, гынанч ери, арадан йыл өврүлип-өврүлмәнкә биринжи жахан уршы ол инженери хем солдатлыга алып гидипди. Хожайынлар шондан соң дайханларың гөзүнде өңкүден-де бетер оглан башлапды.

Николай Антонович фронтуң демир ёл угрунда ишчи-солдат болуп, кә ач, кә яланач, хапа хем агыр ягдайлаган гүн гөрүпди. Февраль революциясыны ол гарымдан гаршылапды. Ол шол гүнүң өзүнде ротаның солдатлар комитетине башлык сайланыпды. Ондан соңра гошун гурултайына делегат болуп, 12-нжи Армияның солдатлар Советине депутат сайланыпды. Ол яман нәхошланы үчин Рига госпиталына дүшүп, чынлакай кесел зерарлы гошунчылыкдан бүтинлей бошадылыпды. Паскуцкий он единжи йылың июль айында доланып гелип, Тежен Советине илки член, соңра орунбасар, ондан соң болса башлык сайланыпды. Эмма ол Октябрь революциясына ченли, хатда ондан соңрак хем партия ишине ончаклы үнс бермейәрди: умумы-сыясы иш билен гайнап бишишмәни, революция тарыхы билен таныш болманы үчин партия ишиниң умумы советиниң йүрегидигинден ол энтек хабарсызды. Ол илкинжи гезек кичижик хем тукатлач Тежен шәхеринде уллакан сыясы гурултая, ягны бир мүң докуз йүз он секизинжи йылың апрель—май айларында болуп гечен Түркүстан Советиниң бәшинжи

гурултайына гошулыпды. Диңе шол гурултайда онуң партия фракциясына йүзи дүшүпди. Большевик фракциясының членлериңден хич бири оны танамаярды. Шол вагта ченли Теженде Коммунистик партияның гурамасы ёкды, шонуң үчин хем ол партия фракциясына кабул эдилмәнди. Шонуң билен биле гурултайың пленар йыгнагында онуң йөнекей партиясыз гошант боласы гелмейәрди. Шонуң үчин хем ол чеп эс-эрлер партиясының фракциясына гошулыпды. Себәби шол ерде ондан членлик билет сорамандылар.

Бир мүң докуз йүз он секизинжи йылың июль айында йүзе чыкан гозгалаңда, Паскуцкий Ашгабатдады. Ол Тежен Советиниң башлыгы боланы үчин, Закаспия совнаркомына доклада барыпды. Ол гозгалаңың биринжи гүни шәхерде бир ерде гизленипди. Икинжи гүн болса, башга бириниң шахадатнамасы билен өзүни танатман Тежене ашыпды. Шол вагтда Тежени хем эййәм акларың эшелоны зеләпди. Ол диңе советден он саны түпең алмага етишип, Миасяның говача плантациясында Мырат Агалыевлериң өйүнде гизленипди. Ол шонлукда дайханларың арасында бир ай гүн гечирипди. Август айының ахырында акларың гошуны Кака ченли ковулапдан соң болса, Николай Антонович Тежен советинде ене өз ишине башлапды.

Түркүстан Советиниң Октябрда болуп гечен алтынжы гурултайы өз арасындан Закаспия фронтуна харбы-сыясы штаб сайлапды. Шол штаба Паскуцкий хем член болуп дүшүпди, соңра болса ол шол штаба башлык сайланыпды.

Николай Антонович шондан соңра өз башындан геченлери хәзир Мырат Агалыеве гүррүң берйәрди.

— Дашкентде 19-нжы январь вакасы, ягны Осиповың турзан гозгалаңы мениң аңымда толкун турзан вакаларың илкинжисиди. Шол вака мениң ролумы — Закаспия фронтуның харбы-штаб башлыгының везипесини ачык суратландырыпды, совет гурлушыгында, умуман, әхли революцион херекетде партияның әхмиетини маңа кемсиз гандырыпды. Закаспия фронтуның дагыдылмагыны ховп астында гояп шол вака фронт ёлбашчыларының тутанъерлилигиниң, чынлакай айгытыны хем гурамачылыгыны дернейән бир сынагды. Биз шол сынагдан үстүнликли гечипдик.

Николай Антонович гүррүң берйәркә, Мырат оны кесе-

сиидеп сыйлаярды. Онуң кешби гадымкы Николай
Антоновичинки болса-да, гөрнүши онуң эрэн аграсды.
Онуң яшлыгына гарамаи, маңлайында чала сайгарыляи
чызыкларда, хакыкатдан-да, дурмуш сапаклары хем
онуң пайхас билен чөзүлен чылшырымлары малим бол-
ярды. Ол эрэн хортанды. Мырат өз ичиндан: «Николай
Антоновичиң иш-аладасы өзүне кемсиз етик болара че-
мели» дийип ойлаярды. Шонуң билен биле Николай
Антоновичич хич вагт-да семиз адам дәлдиги гөзүниң
өңүне гелйәрди. «Догрудан-да, Николай Антоновиче яг
дийлен зат сүртсең-де ёкжак дәл» дийип тассыклаярды.
Ол өз ичиндан онуң гылыгыны өлчейәрди. «Бу адам халк
үчин дөрән, халк үчин өз жаныны орта гоян адам. Бу хә-
зир дүнйә ягдайына дүшүнйән уллакан адам, хәзир муны,
белки ынсабының дашындан жогапкәрлик-де көп зада
межбур эдйәндир. Йөне вели, дайханларың арасында иш-
лейән йөнекей бир адамка-да йөнекейже кичижик бир
адамыны хем өзүнден улы хасап эдйәрди. Өзүниң эмели-
не гарамаи, дайханлара сув тутушып, пагталарыны ота-
шып, оларың хожайын билен араларындакы гүррүң-
лерине закончы болуп йөрмеги хем адалатлылыгыны
тассыкларды. Он единжи йылың ачлыгында өз пайы-
ны, ягны советден алянжа азыгыны ачлара даргадып,
өзи дине өлмезөли билен мыдар эдйәрди. Шейле адам,
әлбетде, семремез!»

Паскуцкий бирденкә:

— «Хичден гич ягшы» накылына гөрә, мен дине шу йылың февраль айында партия гирдим — дийип, өз гуванжыны мәлим этди. Шол секунтда болса Агалыеве чиниерилиш: «сен нәтдиң?» дийип сорады.

— Мен-ә энтек ёк.

Закаспияда ягдайың булашыклыгыны назара алып, Мырадың белли бир ерде дуруп билмәнини ядына салып, Николай Антонович ондан «нәме үчин» дийип сорамады-да, оны өз иши билен танышдырмагыны довам этди.

— Дурмушың иң оңат мекдеби хем гурамачылык ылмының диссертациясы мениң үчин Закаспия фронты болды. Шу йылың апрель айындан бәри болса, мен Закаспия фронтуның Реввоенсоветиниң башлыгы.

Паскуцкиниң бир зат ядына дүшен ялы, Мырада гарады-да, оңа совал берди.

— Егсам хем, Мырат, сен Гайгысыз Атабаеви танаярмын?

— ТаняН

— Ол бир ай говрак мундан өң бизиң фронтумыза солдат болуп гелди. Догры, түркмен аз сөзли, сада, ынамдар халк. Йөне вели, мен хенизе ченли, дине түркменлерде дәл, хич ерде-де Гайгысыз Атабаев ялы адама душмандым.

Мырат осмакладып сорады.

— Онуң башга адамлардан нәмеси артыкка?

Паскуцкий оңа хас голайрак отуруп, жаныгып сөзледи.

— Константин Сергеевич...

Мырат ене билмезлиге салды.

— Константин Сергеевич диениң ким боляр?

— Биз Гайгысыз Сердаровиче Константин Сергеевич диййәс. Ол өңи билен хер бабатдан тайынлыклы адам. Онсоң хем эрэн арасса, ишеннир, тутанъерли, жаныпкеш йигит. Ол өзүнүн солдатлык везипесини-де, патышаның өз тагтыны сөйши ялы сөййәр. Мен эгер ялңышян болмасам, ялңышяндырын хем өйдемок — мен оңа өз жанымы-да, хәзирки алып барян жогапкәрли гезипәмиде шу секунтың өзүнде ынанып билжек! Биринж-ә, онуң башармажак иши ёк, икинжем, йүзүңе чирик гетиржек гуманы ёк!

Мырат билгешләнден яңсылап айтды.

— Аклар хем, белки, фронт ызындан фронт ташлап, Гайгысыз Атабаевден гачяндырлар.

Паскуцкий бу сапар өз табыны билен сөзлешйән командир хөкмүнде сесленди.

— Мырат, сен ол ойнуңы башга вагтда я башга ерде эт. Гайгысыз Атабаевден дине аклар дәл, гележекде бүтин феодализм хем капитализм галындыларының хем гачжагына мен шүбхесиз ынанярын! Константин Сергеевич түркмен, дине түркмен дәл, большевистик партия үчин даянмаз, дарыкмаз, сарсмаз бир гүйч!

Мырат эйсем-де болса, дегишмесини довам этди.

— Николай Антонович, гөрйән вели, везипе адамыны бозян болара чемели.

— О нәме дийдигиң болды?

— Мен ики Николай Антоновичи танаян. Онуң биринжиси, мениң билен хемише бир хеңден гопярды.

Икинжиси болса, мени өзүниң батрагы хасап эдип, үстүме гыгырярды.

Николай Антонович еринден туруп, Мырады гужаклады.

— Ах, сен дүзелмез вәши!.. Адамыны йүзүне өвмек ягшы дәл, ёгсам мен сени-де асмана гөтерердим.

— Алла хатырасына бейтме: ёкардан йыкылсам, соңра галып билмен!

Олар өз йигитлик гүнлерини ятлап, Тежен дерясының кенарында Мнасян хожайының плантациясында гезйәне дөндүлер.

Закаспия областының иң бай, гүр илатлы хем сөвда мерекези болан Мары уезди тәзе дөврүң шөхратлы гапысына ынамдар гадам басыпды. Большевик гурамасының ёлбашчылыгы билен бейик рус халкы хем онуң дүрли миллетден топланан эдермен Гызыл Гошуны Совет хәкимиетини беркарар эдипди.

Агдарылышык дөври өрән чылшырымлы хем өрән хатарлы боланы үчин илат билен арагатнашыкда өрән эсерденлик зерурды. Совет хәкимиетине диңе бир байларың, руханыларың хем өңки чиновниклериң гаршылыгы дәл, халкың аңында энтек феодализм галындысы эелик эдйәрди, сахелчежик бир бидүзгүнлигиң буланчаклык эмеле гетирмеги мүмкинди. Шонуң үчин хем Гызыл Гошун командованиеси эсгерлере доганлык тербие берйәрди. Гызыл Гошун Байрамалыны эелән бадына Закаспия фронтуның Реввоенсовети шейле хөкүм берипди:

— Ёлдашлар! Биз шу гүн душманлар тарапындан эеленен ерлери бошатмак билен капитализм зулумындан эзилен халклары азат эдйәс. Шонуң билен хем биз адалат барадакы мукаддес боржумызы өдейәрис. Шол болса, бизи вепалы сөвешжең болмага хем өз эдерменлигимизи, ынсаплылыгымызы бүтин дүнйә гөркезмәге межбур эдйәр.

Фронтуң Реввоенсовети ёлдаш Гызыл эсгерлери ерли халк билен доганларча арагатнашыкда болмага чагыряр...

Шол хөкүми стол үстүнде ятан фронт газетинде окан Мырат өз янындан: «Бу-да Николай Антоновичиң иши. Халкың сөйгүсини диңе шейле ёл билен газанмак мүмкин» дийип тассыклады.

Агалыев Реввоенсоветиң башлыгы Паскуцкиниң янындан чыканда, оны ослагсыз ерден узын бир солдат гужаклады. Ол йөнекей бир солдат хем дәл-де, Реввоенсоветиң сыясы бөлүминиң ишгәриди. Шол солдат, шол ишгәр... Гайгысыз Атабаевди.

Ховплы айралыкдан соң, гозгаланлы душушык нәхили шатлыклыды!

Олар бир көлегеде, солдат одеалының үстүнде отуруп, башларындан геченлерини бири-бирине гысгажык хабар бердилер. Мырат оңа Җепбар Хораза миессер гелешини гүррүң берди хем онуң саламыны гowшурды. Гайгысыз болса, арманлы галаныны мәлим этди.

— Мен ол харамзаданы геле-гелмәне агтардым вели, тапмадым. Ёгсам онуң ганының нежислигине гарамаң, оңа элими булажакдым: өз голум билен тама чүйлежекдим!

— Ол нәхили бейле ынсапсызлык! Ол сениң басып гиден ызыңы оглшамагы арзув эдйәр ахыры!

— Мен оңа огшук гөркезердим вели, арман, сыпды!

Шол вагтда бир ерден Абдырызак пейда болды. Ол дуран еринден аяк үстүнде элини узадып, олар билен гөрүшди, ондан соң Гайгысыза хабар гатды.

— Ери-ов солдат, кейп нични?

Гайгысыз Абдырызагың өз дили билен жогап берди.

— Кейип-ә зәрәв!

Абдырызагың гөзүне Гайгысыз, хакыкатдан-да, чыплакай солдатды. Онуң папагының этегинден кирпиң түйи ялы хыра сачлары дүртеришип чыкышып дурды. Гарамтыл йүзүниң үүне яйан кесмеклери галлагышярды. Солак солдат гейими билен солдат эдиги-де өзүне гелишйән ялыды. Шонуң үчин хем ол Гайгысыза солдат дийип хабар гатыпды. Абдырызак ондан соң Мырада чиңерилди.

— Ери-ов секиз аяк сергездан, мениң саңа гөзүм дүшенине ылайта-да хайран!

— Нәме, Тиг Җонс өз ызына зердип алып өтәйденлир өйдүпмидиң?

— Хоразың йөрадан хабары хас-да эйменжирәкди!

— Тилкиниң хораза хемише өкде чыкяныңдан сениң нәме хабарың екмы?

— Он ялы болса, гөзүң айдың!

— Сағ бол.

Абдырызак, умуман, гең адамды: нәче хөдүр эдилсе-де отурман, ол өз шүбхелериниң барыны аяк үстүн-

де дуран еринден аныкламак иследи. Ол Гайгысыза хабар гатды.

— Сениң нәме өйүң-өвзарың ёкмы?

Гайгысыз йылгырып жогап берди.

— Абдырызак, сен хем бирхили айт: солдатың хем өйи бормы?

— Аялың ниреде?

— Ким диндиң?

— Наташа.

— Дашкентде.

— Оны гетирсең, өй герек болар-да.

— Оны гетирмән оңаймарысмы?

— Нәме үчин?

— Нәме үчиндигине, сен өзүң нәбелетми?

— Мениң билен сөгүшениниң, саңа, әр-аяла нәме тапавуды бар?

— Сениң билен сөгүшсе, Мырат билен гыгырышса, мениң билен нәме аз чекелешйәндир өйдйәмиң?

— Эйсем, айрылышыпсың-да?

— Язылман душушымыз ялы, судлашман хем араны ачдык. Абдырызак оңа озал «хей, шейле адам билен хем яшашмак болармы?» дийип игенипди. Онуң аңлышына гөрә, диңе бир мүмкин дәл-де, Наталия Петровна Гайгысызың дурмуш дамарының көкүни гырян бир гурчукды. Шонуң үчин хем онуң шол ишини ол макуллады.

— Сениң хемме эдйән ишини мен макуллап дурамок вели, догрусы, шоның-а писиндим отуряр.

— Йөне вели, бир хайп ери бар.

— Нәме, ызындан гелэр өйдйәмиң?

— Ызымдан гелэенде-де менден маза дадасы ёк вели...

— Велиң нәме?

— Мениң ызымда онуң гызжагазы болупдыр. Оңа Зейнеп ат гоюпдыр. Догры, мен өз чагама элимден гелен көмеги эдерин вели, диңе чагажык ата мәхринден махрум галар. Догрусыны айтсам, мени ойландырян, хорлаян, ана, шол.

Абдырызак оны сынап гөрмек иследи.

— Онуң ялы болса, гайтмышым эдэрлер.

— Хер гүнде хер хили өвсүп дуран адама өзүң нәхили баха берерсиң?

— Дүшнүкли, дүшнүкли!

— Дүшнүкли болса отур.

Абдырызак диңе шондан соң солдат дүшегиниң үстүнде айбогдашыны гуруп отурды.

Гражданлык сөвешиниң илки гүнлеринде ярамаз ягдайлар болупды: руханылар Совет хәкиметине гаршы вагыз-несихат йөрүденлери үчин, гозгалаң шолар зерарлы эмеле гелендир диен ниет биленми я гоюн дерисине гирен мөжеклериң эли биленми, метжиде үйшен бирнәче руханы өлдүрилипди. Гызыл Гошун Марыны, Байрамалыны икинжи гезек эеләнде, ене шол ховатыр йүзе чыкыпды. Эмма бу сапар хич бир адама йүзүң үстүнде бурнуң бар дийилмән, гайта Гызыл эсгер киме миессер гелсе, шоны өзүниң доганы хасап этди. Шонуң үчин хем илат көпчүлиги бу сапар Гызыл Гошуны сөйги билен гаршылады. Шол ягдай хатда Абдырызагы-да гең галдырды. Шонун үчин хем ол меселәниң аслыны аныкламак ниет билен Гайгысыза йүзленди.

— Гызыл Гошун хатарында сениң-ә тәзелигини билйән вели, гөвнүме болмаса, галанларының арасында-да кенеси ёк ялы.

Абдырызак хемише дашдан өврүп аляны үчин, Гайгысыз онуң айтмакчы болян задыны ончаклы аңламады.

— Шейле дүшүнжән себәби нәме? — дийип сорады.

— Шонуң себәби, мен-ә сениң өзүңе-де гизлиндир өйдемок.

— Сен, белки, айтмакчы болян задыңы бираз түркүләрсиң?

— Түркүлесем, Гызыл Гошун бу сапар геленде, метжидиң агзында намаз окабермелиди.

Абдырызагың нәме ышарат эдйәнини аңлан Гайгысыз онун өзүне совал берди.

— Соңкы вагтда Гызыл Гошунын хер бир эсгериниң дурмуш меклебини гутараныңдан, партияның таглыматыны алапыңдан сениң хабарың ёкмы?

— Мен оңа шүбхеленемок.

— Эйсем башга нәме шүбхәң бар?

— Мениң эшидишиме гөрә, хәзир уезд эмел эдиҗи комитетини гурамакчымышлар. Душманы умма ковдук дийилсе-де, ягдай шинди ончаклы өверли дәлдир. Шоңа илиң ягдайына дүшүнмейән, онуң билен хасаплашмаян хай-ховайы адамлар гечмән, сениң айдышың

ялы, дурмуш мекдебини гутараң, партия таглыматыны алан ынсаплы адамлар гечәйсе диййп арзув эдйәрин.

— Сениң аңлышыңа гөрә, өз танаян адамларың арасында шейле адам бармы?

— Сен оны хайсы максат билен сораясың?

— Арзувыңа говушмагыңа көмек этмек ниет билен.

— Шейле адам, элбетде, бар.

— Ким ол?

— Меселем?..

— Хава, меселем?

— Оңа... Гайгысыз Атабаев диййәлер.

Халиден гүррүңе гошулман отуран Мырат-да сеслениди:

— Өрән догры.

Гайгысыз нәме жогап гайтаржагыны билмән, харбы ягдайы бахана эдинди.

— Мен солдат ахыры!

— Солдат партия таглыматыны алды диен сен өзүң дәлми?

— Хәзирки ягдай оңа мүмкинлик берермикә?

— Эгер халк талап этсе?

Мырат ондан өңе дүшди.

— Халкың талабы, мениң аңлышыма гөрә, Совет хәкимиетинде мукаддесдир.

Абдырызагың шол арзувы, элбетде, төтәнден дәлди. Оба адамларының-да хатда аз санлы интеллигенцияның-да гүррүңи шол барадады. Халкың шол ислеги эшидениңи үчинми я йөнекей жебис гелени үчинми — Гызыл Гошун штабының партия гурамасы-да уезд исполкомың башлыгына, онуң көне башлыгы Алесковскини, орунбасарлыгына болса, Атабаеви теклип эдипди. Хәзир билмезлиге салып отурса-да, Гайгысызың өзи-де шондан хабарлыды.

Арадан гүн гечип-гечмәкә болса, Алесковский башлык, Атабаев орунбасар сайланыпды.

Он алтынжы баш

ПАРТИЗАН

Аклар Гызыл Гошуның херекетини тесдирмек хем Деникинден гелйән үзнүксиз гүйже, ярага май тапмак үчин демир ёлы вейранлап гидйәрди. Шонуң үчин хем

Реввоенсоветиң Агалыеве дуйдуран маглуматына гөрә, Тежене болан хүжүм гижигипди. Эйсем-де болса, көтек гүйчли болаңда йүң газыгың ере гидиши ялы, аклар не Теженде даяныпп билипди, не-де Қакада.

Бир мүң докуз йүз он единжи йылың ачлыгы хем бир йыла голай чекен граждалык сөвешиниң вейранлыгы нетижесинде халкың ягдайы өрән кынды. Сенагат малы, умуман, ёк хөкмүндеди.

Дашховуз, Хыва тарапларында элде докалян биз хем шоңа меңзеш мата-марлаклар илатың уят ерини зордан япярды. Дайхан хожалыгы, умуман, вейран боланы, оны ёла гоймага, өсдүрмәге мүмкинчилик болманы үчин, илат ылайта-да галланы өзи эмеле гетирйән дайхан док дәлди. Он единжи йылың гахатлыгында азындан тогсан процент гырлан мал-да шинди өсүп етишмәнди.

Гөзбашы халкда боланы үчин, Гошуның ягдайы-да илатыңка кыбапдашды. Марыда сөвешжең эсгерлери сынланда, Мырат Агалыев өз гөзүне ынам этмәнди. Оларың кир билен гәзлән, дер билен шорлан гейимлериниң ямагсызы ёкды. Чәржевден Байрамала ченли болан чөлде агызсувы-да хыллалла боланы үчин, шол гейимлер айларча сув гарасыны гөрене меңземейәрди. Солдатларың шыры чыкан эдиклериниң я өкжеси йүлмекди, я-да бурны дешикди, кателокларындакы чорбада болса йылан гөзи яг я барды, я ёкды, гыралары гәдилен агач чемче эйләк-бейләк чаласын херекет этсе-де, онуң дүйбүнден агыз долдурара зат тапмаярды. Йүзлери гүне янан хортан эсгерлериң шейле ягдайда сөвешиши, йөне бир сөвешме дәл, үпжүн яраглы герк-гәбе душманы дерби-дагын эдиши Мырады хайран галдырярды. Ол Магтымгулының «Эрде гайрат болса — иши кын болмаз» сетирини ятлаярды. Эхли серхетлери бөвүсйәниң, эхли кынлыклары басып гечйәниң, адамын аңына эелик эдйән идея хем өз өңүнде гоян максадыдыгына ол энтек оңлы дүшүнмейәрди. Шол хакыката оңлы дүшүнмесе-де, Мырадың өзи хем шейле херекет эдйәрди.

Ока дөш гермек нәче хатарлы болса, шол гайдувсыз эсгери хем өзүни эхли зерурыет билен үпжүнлемек-де аңсат иш дәлди. Фронтуң ыкбалы халк көмегине баглыды. Икинжи хили айданда, хәзирки ягдайда, граждалык гурамасының везипеси-де Реввоенсоветиңкиден аңсат дәлди. Шейле ягдайда Абдырызагың арзувы-да

тотәнден эмеле гелмәди. Гызыл Гошун командованиесиниң өзүниң иң гөрнүкли адамларыны Мары гурамасына галдырмагы-да шонуң үчинди.

Уезд исполкомының башлыгы Алесковскиниң шәхер ишиндәки тежрибеси етерликди. Йөне вели, хәзир меселәң эсасы оба баглыды. Илат бир яндан сенагат малына мәтәч болса, икинжи тайдан, асыл, эсасан, онуң хожалыгыны дикелтмек зерурды, үчүнжи тайдан фронтуң ыкбалы-да шолара дегишлиди. Душман Каспи деңзине элтилип дыкылянча, ёлда түкениксиз сувсуз чөллер кәнди. Шонуң үчин-де гошуна үпжүн яраг хем азыкдан дашары дүе, ат зерурды. Чәйнек-кәсе чыкарян ялы, дүе, ат чыкарян завод болманы үчин, олар-да обадан өнмелиди.

Хеммесинден кыны-да, шоларың хеммесиниң өзени-де илаты советлешдирмәге, партияның идеясыны оларың аңына гиризмәге баглыды. Тәзәни дикелтмек үчин, көнәни юмурмак зерурды. Көне болса сөвешсиз, гансыз хич вагтда өз орнуны бермейәрди. Икинжи хили айланда, халкың аңыны гылчыклы арпадан саплап, онуң еринде бугдайың алтын дәнесини өндүрмек зерурды. Партия гурамасы формал дүзүлсе-де, ондакы адамлар диңе бармак санында боланы, оларың-да көпүси ёлбашчылардан боланы үчин, шол жогапкәрли иш, эсасан, уезд исполкомына баглыды.

Исполкомың башлыгы Борис Николаевич Алесковски-де өзүниң орунбасары ялы, узын, даяв адамды, йөне сачлары онуңкы ялы гара болман, күмүш өвүсйән аксевултды, дуры меңзине болса хат языбермелиди. Шонуң үчин хем дайханлар оңа ак сач ат берйәрдилер. Алесковский хич задың пархына гелмейән гиң адам болса-да, оба меселесине гезек геленде күртдүрйәрди-де, Атабаеве йүзленйәрди.

— Константин Сергеевич, сен өзүң билйәсиң, бизиң шәхеримиз оба билен деңешдиренде, гавуның диңе сапагы хөкмүнде ер тутяр. Обаның, умуман, уездиң ягдайыны билшим-де, сениңкә гаранда, гавуның бирже чигидине барабар. Шонуң үчин башлык кагыз йүзүнде мен болсам хем, хакыкатда сенсиң. Уездиң иши маңа дәл-де, саңа баглыдыр. Оңа гөрә-де, мениң сенден хайышым шейле: сен мениң барыма-ёгума гараман, бүтин жогапкәрлик өз үстүмде дийип дүшүн, шоңа гөрә-де эмел эт. Беевбар эжир чекмек миессер гелен вагты

болайса башлык боланым үчин, гүнәң аграмыны мен өз бойнума аларын.

Шол барада озал Николай Антонович Паскуцки-де ыгтапды.

— Константин Сергеевич, сен хич вагтда унутмагын, уездиң ыкбалы саңа баглыдыр.

Атабаев жогапкәрлиги өз үстүнден совмак үчин дәл-де, Алесковскиниң нәме жогап гайтаржагына гызыгып дегишди.

— Ёк, Борис Николаевич, башлык сен, мен сениң хызматкәриң. Шонуң үчин, сен маңа нәме буюрсаң, мен шоңа эмел эдерин.

— Онда...

— Эшидйән.

— Эшитсең, яңкы айданларымы мен саңа буюрдыгым!

— Ол башга геп!

— Башга болса, эмелиңе жүр дур!

— Хош, ёлдаш начальник!

Олар өзара бирсалым дегишдилер.

Алесковский өз сөзүнде, хакыкатдан-да, хаклыды. Ол исполкомың әхли йыгнакларында хем бүтин тежрибесинде гөзедүртме гөрнүп дурды. Ил билен араңы сазламакда, гошуна герек заты топламакда, хатда азык-овкат меселесинде-де эсасы иш Атабаевиң үстүне дүшйәрди. Илкинжи әдимде волисполкомлары сайламак оңчаклы кын болмаса-да, оба шураларыны сайламак адатдан дашары четинди: шол вагт обаларда тире-уруг давасының иң ёкары хетде чыкан дөврүди. Арчын сайлавында нәхили гопгунлар туряны, нәхили женжеллер эмеле гелйәни, кәбир вагтда чакнышыга барып етйәни, диңе Атабаеве дәл, Алесковска-де мәлимди. Оба адамсы хениз арчын билен шураның тапавудыны билмейәрди. Обаларда хениз партия гурамасы болманы үчин, шура кими башлык, кими секретарь сайламакда диңе оба яшулулары хөкүм сүрйәрди. Оба яшулулары болса тире башлыкларыды.

Оба шура сайлавы кәбир ерде женжеллирәк, говгалырак болса-да, көпленч ерде шовлы гечйәрди.

— А-хав, пыланың оба шура башлык сайланмагыны Гайгысыз Атабаевиң өзи теклип эдипдир! — диен салдамлы сөз энчеме женжеллери сув сепилене дөндерйәрди.

Эмма Гопур обасының шура сайлавы бирнәче чеке-
лешиклер нетижесинде, ики гезек нетижесиз дарганды.
Үчүнжи гезек шол сайлава Алесковский, Атабаев хем
еве бир ишчи билен үч адам комиссия болуп барыпды.

Гиң айтымда йыгнанан жемагат бир ерик үйшмән,
арасыны тойчы мәрекәңки ялы бөлүп, ики топара бө-
лүнип отырды. Хер топарың гапдалында-да үйшүрилен
дикеч гант ялы, чүмре бүренен аяллар чугдумланышып
отырды. Сайлавда ёкары гөтерилен эли дәл-де, мал
санан ялы адам санамагы, арчын сайлавы өвредипди.
Хәзир хем оларың ниети, хер бир топар хатар гурап,
комиссиян өңүнден гечмекчиди. Шонуң үчин хәзир
сайлава диңе гарры-гартаң аяллары дәл, башардык-
ларындан гелин-гызлары-да гетирипдилер. Шол топар-
лар хәзир өз бәхбитлерине эерип топланман, арчын
сайлавындакы дүзгүнлерине гөрә топланыпды. Оларың
кепүсини шол ерик идекләп я сүйрекләп гетирен оба
байлары хем тире башлыкларыды. Хер топар болса,
шура башлыгына өз векилини теклип этмекчиди. Шо-
нуң хеммесини болса Гайгысыз кемсиз дүшүнйәрди.

Ягдайың оңлы дәлдигини аңлан Алесковский Ата-
баеве теклип этди.

Йыгнагы сен өзүң алып бар.

— Диңе пәсгел бермезлик шерти билен.

— Сен меселәни коллектив чөзмек ерине, гайта өз-
башдаклыга баш урямың?

— «Хер юрдуң тилкисини өз тазысы билен авларлар»
накылына гөрә, мен ялңышян болмасам, хәзирки сайлав
өзбашдаклык талап эдйәр.

— Диймели...

— Ек. Әхли жогапкәрлиги мен өз бойнума гөтерйән.

— Геп онда дәл.

— Шейле болса, хайыш эдйән, мени өз угрума гойбе-
риң.

Комиссия членлериниң икиси-де хәзирки йыгнакда
Атабаеви долы хукуклы башлык хасап этди.

Ики топарың арасындан-да узак бир ерде, када бо-
юнча, үстүне гызыл мата өртүлен стол билен үч-дөрт
саны отургыч дурды. Гайгысыз шол столуң башына бар-
ман, янындакы ёлдашлары билен биле ики топарың ара
гүрпүнде дурды-да:

— Ханы хав, жемагат, бир үйшмеге йыгнаның! — ди-
йип гыгырды.

Эмма ики топарың хич бириниде гымылды эмеле гел-
меди.

Алесковский дуруп билмән, онуң гулагына пышыр-
дады.

— Гөрйән вели, Константин Сергеевич, сениң айды-
шың ялы, иш өрән пыррык!

— Оңайлы боланда, икимизиң бу ерде нәме ишимиз
бар?

— Абрайымыз барка, энтек гайдып, мазалы тайын-
лык гөрүп, сайлавы ондан соң гечирсек нәдеркә?

— Ек, галан ише гар ягар.

— Гөр-дә.

Атабаев ики топарың бирине йүзленди.

— Бу топарың баштутаны ким хав?

— Мен! — диййип, гызыл йүзли, бир тутам гара сак-
галлы, этли-ганлы, тутуш бир адам еринден галды. Ча-
ласын галаны үчин, семизлиги зерарлы хашланы орта-
дакы дуран адамларың гулагына-да илди.

— Сен болсаң, бәрик гел!

— Ол пышдыл херекети билен моймуллап гелип, ола-
рың янында дурды.

— Адың нәме?

Ики-үч саны даяв адамдан, ылайта-да Гайгысы-
зың адындан суссы басылан гызыл йүзлиң сеси ысгын-
сыз чыкды.

— Алламырат.

— Алламырат болсаң, сен айт: шу топарың хеммеси
саңа баш эгйәми я башга-да яшулусы бармы?

Сопалың ичини гүжүкли хасап эден Алламырат йөв-
селледи.

— Хава, тирәмизиң агза бирдир вели, яшулымыз
Омар ага-да бар.

— Ханы онда, яшулыңызам чагыр.

Алламырат өз топарына бакан гыгырды.

— Омар ага, ханы, бәрик гелсене!

Селчең сакгаллы, юмры тумшуклы, чукур гара гөзли,
аграс бир адам гелип, олара салам берди-де, Алламыра-
дың янында дурды.

Атабаев икинжи топара бакан йүзленди.

— Бу топарың баштутаны ким хав?

— Мен! — диййип, даяв бир чал аяк үстүне галды.

Атабаевиң элиниң ышаратына гөрә, о-да шоларың
янында гелип дурды.

— Адың нәме?

Гара телпегини гышык геен уллакан гөзли, ясы бурунлы эпей чал аркайын жогап гайтарды.

— Мениң адым Нарлы.

— Нарлы болсаң, топарыңа бир өзүң жогап берйәмиң я башга-да чагыржак адамың бармы?

Яшулының өзүне гөвни етйәни ики аягының үстүнде ирөнип геплишинден-де мәлимди, жогабы-да шоны тассыклады.

— Бу нәхили морта совал?

Нарлы шол сорагы, шол әхени билен өз адатына гөрә, комиссияның ховуны алмакчыды, шонуң билен биле, өз гаршыдашына хайбат атдыгыды. Шоңа кемсиз дүшүнен Гайгысыз неден «чык йыгнакдан!» дийип гыгырыпды. Эйсем-де болса өзүни саклап, бир яныны геңиргемә, икинжи тайыны вәшилиге салды.

— Бә, Нарлы, сениң жогабың нәхили айт, менде бирвагтдан китивиң галан ялы-ла?

Әхениниң тәсир этмежегини аңланы үчин болса герек, гожа өз совалыны ювмарламага чалышды.

— Ай, ёк-ла. Мениң өзүмиң гылыгым бирхили, кәте йүпден бошан көңек ялы, габырданымы дуйман галян.

— Оңуң ялы болса, мени ярманыңа шүкүр!

— Гайгысыз дийилйән сен болсаң, эшитмедим дийме, бееввбар ярайсам, гудуздан энайы дәлдирин.

Гайгысыз ене неден «гудузың дерманы мениң элимде» дийип, юмругыны гезәпди. Догрусы, Нарлының диңе бир сөзи дәл, сөзүниң әхени-де, бүтин гөрнүши-де обаны гудузладяна чалым эдйәрди. Гайгысыз эйсем-де болса вәшилеч жогап гайтарды.

— Ай, нәдерис, башарсак горанмага чалшарыс, болмаса гачарыс-да.

— Жыгба-жыга геленде, йөвселлигем кем дәлдир.

— Ынандырыжы маслахатыңа саг бол. Хава, Нарлы ага, гүррүң, дегишмек нәче сүйжи болса-да, анык дәл сөзүң гүйжи ёк. Сен иң ягшысы мениң илки совалыма жогап бер.

Нарлы бу сапар хем эпей гепледи.

— Мениң тирәмде диеним — диен, айданым — айдандыр. Нәме «екелик худая ягшы» диен накыл бар. Алламырат өз пессевесини чагыран болса, бизем аттутарсыз

оңмарыс. — Ол өз топарына бакан гыгырды. — Гүжүк хан, бәрик гел!

Нарлын янында гелип дуран ала гөзли йигидиң пеззерен дагыныкмурты билен чөврүлип дуран юмры додагы оны, хакыкатдан-да, хыңранып дуран гүжүге меңзедйәрди. Алламырадың чытылян гашлары Нарлының өзүни алып баршына чыдап билмейәнини хабар берйәрди. Омар аганың йүзүни ашак салып ойланып дуршы, «хер-на худайым, дава-женжел турман, бизиң диенимиз гечип, сайлав ими-салалык билен гутараяды-да» дийип дилег эдйәне чалым эдйәрди. Гүжүк хан күшгүрилен угруна дүйрмеги билен окдурарлы гөрүнйәрди. Нарлының ыранжырап, муртуны сыпалап дуршы болса: «Шу обада диңе мен бар. Менсиз хич бир иш баша бармаз» диен дуйдурыш берйәрди.

Шол гөрнүшлери сынлан Алесковский меселәниң нәхили чөзүлжегине я-да чөзүлмән өңкүден бетер чигишжегине, ылайта-да, шейле чылшырымлы, ховплы ягдайдан Гайгысызың нәхили баш чыкаржагына гызыгярды. Комиссияның ишчи члениниң гөзүне болса шол орта чагырылан дөрт адам, ылайта-да оларың икиси дәлирән ялы гөрүнйәрди. Шонуң үчин хем иш онуң элинде болуп, мүмкинчилик дөресе, шол икисини «скорая помощь» билен кеселхана ибермекчиди.

Гайгысыз болса бираз ойдан соң олара хабар гатды.

— Алламырат, Омар ага, Нарлы ага, Гүжүк хан, сизиң өз айдышыңыза гөрә, обаның әхли адамсы сизиң ызыңыза эерйә. Шейлеми?

Оларың икә яны хем:

— Ол-ә догрудыр! — дийип тассыклады.

— Догры болса, шу ерде ёлдаш Лениниң «Йөнекей бош сөзе ынанян адам хепбесиз акмакдыр» диени ядыма дүшйәр. Мениң, элбетде, акылым көп дәл, эйсем-де болса, мең хем акмаклар арасында дурасым гелено̆к.

Сабырсыз Нарлы өз шүбхесини ичинде саклап билмеди.

— Мен-ә Гайгысыз Атабай, сениң бу айдан сөзүңе дүшүнмедим.

— Мен сизе, сиз өз сөзүңизи чынлакай делил билен тассыклан диймекчи боляи.

— О нәхили делил?

— Жемагат сизиң ызыңыза эерйән болса, сиз олары, жаңы, шу ерик бир үйшмеге топлаң.

Обаның «баштутанларына» башга чәре галмандыр: олар я-да ики топары бир ере йыгнамалыдылар, я-да өз айдан сөзлериңден дәнмелидирлер. Оларың икиси хем никебада алада галды, эмма Нарлының нәме диййжегини аңламак ниет билен Алламырат өңе дүшди.

— Онда... стол башына баралың-да.

— Алламырат, сен өзүң билйәсиң, биз өзүмизи хондан бәрсе тиркезип чашер ялы, патыша чиновниги дәл ахыры! Халк билен бир хатарда дурмак, бираякда сөзлешмек биздиң үчин хемме задан-да якымлы.

Алламырадың гечиң өң аягы ялы өңе дүшенине кежигең Нарлы дуруп билмән, Алламырада гайтавул бермәге дегерли сөз тапманы үчинми, я-да хехде-мәх жеделе башламакдан сакланмак ислән үчинми, ол ислесе-ислемесе, Гайгысызың сөзүни макуллады.

— Элхепус, Гайгысыз, шун-а догры айтдың!

Ондан соң Нарлы өз топарына бакан эл булап, голай гелмеклерини ышарат этди. Алламырат хем өз топарыны чагырды. Әвман аяк үстүне галан жемагат оларың төверегине голайласа-да, бири-бирине гоюн-гузы ялы гатышман, бириниң хапасы икинжисине сканжак ялы, араларыны үзүп отурдылар. Идегден асылян аяллар болса, хас дашда чоммалдылар. Өзүни актив гөркезмек ислән Нарлы олара бакан хемле урды.

— Хей, гыран дегмишлер! Нәме жоңк-жоңк ойнаян ялы, узакда бусушып отырсыңыз? Сүйшүң бәррәк!

Нарлының феодал хәкимлиги Атабаеве ярамады, эйсем-де болса сыпайычылык этди.

— Нарлы ага, надйәсиң хав? Ягдай билен!

— Аялы нәче гаты тутсаң, шонча-да юмшак болар.

— Ол дөвүр өтен болаймасын?

— Ёк. Бизиң үчин өтенок.

Чынлакай меселәни соватмазлык үчин, ол меселәни зитек галдырып, Атабаев сөзе башлады.

— Гадырлы дайханлар, обада тире-уруг давасының гадымдан гелйәнини: феодализм хем патыша мирасыдыгыны биз билйәрис. Патыша агдарыландан соң, онуң өз бахбидини арап, ил арасына отурдан агзалалык агажы хем иле болайжак ялы вели, адата гирен зат кырк өвүшли чайра чалым эдйәни үчин, ондан бир зарбада дынмак, элбетде, аңсат иш дәл. Сизиң өз обаңызда ики

гезек үйшүп, шура башлыгы сайлап билмәниңиз хем шоны тассыклаяр.

«Агзыбире таңры бир, агзалалы ганрыбир» диен накылы сизиң хеммәңиз билйәнсиңиз. Агзалалыгың хич вагтда, хич дөвүрде-де пейда берениңи билйән ёк. Урушчыгырыш-да агзалалык зерарлы йүзе чыкяр. Агзалалык вейранлыга, гедайлыга себәп боляр. Агзалалык, ылайта-да шу гүнде яман... Мен шу отуранлара гөз гездирйән вели, бириниң көйнегиниң йыртыгындан чигини гызарып дур, бириниң балагындакы яман саны ёк, бириниң солук кешби, ичиниң элжук диййәнини хабар берйәр. Шу отуранларың бириниң өйүнде богдагы долы болса, бейлекисиниңки бош болуп, итиң гүни билен агшамлыгыны тапса, эртирлиги хыллалладыр...

Саргылт телпегиниң эрнеги даның сазына чалым эдйән, готраҡы йүзи гүне янан, элешан гейимли гарыбың бири отуран ериңден гобсунып:

— Элхепус, иним, велимидиң? — диййип сесленди.

Өз сөзүни бөленини халамаса-да, Атабаеве шол сөз кем ярамады.

— Агам, сениң адың нәме?

— Непес.

— Агам жан, хакыкатың велилиге хажаты ёк. Мен хем бир ерден гелмишек болман, өзүң ялы дайхан машгаласы. Шонуң үчин дайханың эхли дурмушы, хатда ойы-пикири мениң үчин эдил айнада гөрен ялы аныҡ.

— Йүзүң-гөзүң дерт гөрмесин, иним!

— Дайханың бириниң ер сүрере байталчасы болса, бейлекисиниң товар оплагы ёкдугы маңа гизлин дәл ахырын. Бириниң азал-боюнтырыгы болса, бейлекисиниң ере сепере тохумы ёкдур. Бири йыкма-йыкылма мылар этсе, бейлекиси бергиден чыкып билйән дәлдир. Шу отуранларың ичинде бири бай болса, онусы өйденичердир. Адамың хеммеси хем дең адамдыр. Таңры онуң бирини бай, онусыны гарып яратса, бирини багтлы, йүзүсини гедай дөретсе, онуң адалатына ким ынанар? Байлык, гарыплык, ишан-моллаларың айдышы ялы, алла тарапдайын дәл-де, кәбир адамың бетнебислигинден, хилегәрлигинден, алдавчылыгындан, дүрли чәре билен бейлекилериң гүйжүнден пейдаланмагындан эмеле гелйән зат. Ынха, сиз шу ерде ики бөлүнип отырсыңыз. Шу бөлүнишигиң өзи-де сизиң көпиңизиң ислегиңиз,

ниетиңиз үчин дәл-де, икиләп-үчләп хилегәр адамың бәхбидилиги маңа гизлин дәл...

Башы шыпырмалы аграс бир адам еринден галып, сүзгегрәк гөзлерини гырпды-да, Атабаевиң сөзүни кесди.

— Гайгысыз ёлдаш, сени бизиң биринжи гезек гөршүмиз вели, сен әрән гызык адам айт!

Атабаевиң өзүне сөз гатан адамың кимдигини билмек хәсиети барды. Шонуң үчин онуң хем адыны сорады.

— Сениң адың нәме?

— Ай, мениң адымың әхмиети ёк-ла.

— Эйсем-де болса.

— Маңа... Токар, хас догрусы, Токар көсе Тахыр диййәрлер. Тахыр — какамың ады.

— Токар ага, сен айт, мениң нәмәм гызык?

— Сен бирхили, адамлаң ичине гирип чыкан ялы.

— Нәме, мениң айдан сөзлериме писиндиң отурмадымы?

— Маңзыма даманы үчин сесленмәге межбур болдум.

— Эйсем сен ики топарың бирине өз эркиңе бөлүнмәнсиң-дә?

— Мен нирeде отурсам-да, догрусыны айтсам, мениң үчин топар ёк. Мен шу отуран адамларың иң йөнекейи билен хем өз жанымы алшып билжек. Догрусыны айтсам, шу тире-уруг давасы мениң хем этимден өтүп, сүңңүме орнапдыр. Токар өз еринде отурды.

— Тире-уругың айратынлыгына, биринден бейлекисиниң хукуклылыгына, бириниң бейлекисини әсгермезлигине, бириниң бейлекисиниң үстүнден агалык сүрмегине эзермек, шоны голдамак агзалалыгың барыпятан маясыдыр. Яндагың дүйбүни көки-дамары билен гопармасаң, йөнекей чапанда ене гөгериши ялы, тире-уруг давасыны чынлакай достлуга, доганлыга өврүмесең, агзалалыгың-да гутарҗак гүманы ёк. Хәзирки гүнде тире-уруга эзермек болса, өз аягыңа палта урандан энайы дәл. Хәзир дайханың өңүнде хемме затдан озал хожалыгы дикелтмек, гарып хожалыгы гурпландырмак меселеси дуряр. Онуң үчин болса дайханчылык гуралына, тохум-дәнесине, ер-сувуна айратын үнс бермек зерур. «Сөенишен йыкылмаз» накылы боюнча, агзыбирлик сүбсесини мәкәм дүвүп, Совет хәкимиетине, Совет хәкимиети-де сизе аркадаянмалы. Сизден гизлемәге хажат ёк: Совет хә-

кимиети хәзир ылайта-да Мары уездинде чатмалының чатынжасына чалым эдйәр. Шонуң үчин халкың оны хәзир голдамагы зерур. Себәби, Совет хәкимиети — халк хәкимиети. Үлкеде уруш-чыгырыш гутарып, асуда дурмуш ровачланып башландан соң болса, Совет хөкүмети сизи голдар. Шонда эли узадан ерине етйән дайхан хич бир зада мәтәч болмаз.

Ики ерден гошаланышып сес чыкды.

— Херинә агзыңдан худай эшидәеди-дә!

— Догрусы, мен сизе вагыз-несихат айтмага гелемок. Несихат берйәр дией ойы сиз хем гөвнүңизе гетирмәң. Мениң хем акылым сизиң хич бириңизиңкиден кән дәл. Мен диңе Коммунистик партияның хем Совет хөкүметиниң табшырыгына гөрә, шу ёкарда агзалан затлары диңе сизиң ядыңыза саляи. Мен өз сөзүми, эсасан, гутардым. Сораг-совалыңыз болса чекинмән.

Кирли бөз көйнегиниң йыртыгындан тирсеги чыкып дуран сакгаллагың бири көйнегиниң сал-сал этегини елпеди.

— Ёлдаш Гайгысыз, сениң гөвнүңе гелмесин, йыртык гейимли еке мен дәл. Озал-а ичигар пул тапыланок, тапаяңда-да, нырхы биленҗик алара харыт ёк. Хыва гатнаян тәжире гүнүң галса атасының бахасыны гуруп, шейле бир чүркейәр вели, сен хей йөне гояй: гайдып энең адыны тапып боланок. Эшитмишиме гөрә, сен кәпе капратилчисиң ахыры. Сен, хей, бу шылхаиы чалынырманың аладасыны эдеңокмы?

— Сениң адың нәме?

— Мәлик.

— Ёлдаш Мәлик, көп йылларын уруш-чыгырышы зерарлы оисуз-да ужыпсызжа завод-фабриклере чиг мал етеңок. Гейимиңи тәзеләсиң гелйәни чыныңы болса, гоншы-голамың билен агзыңы бирикдирип, билиңи берк гуша-да, говачаны көпрәк эк.

— Бә, валла муны! Мен муңа төкдүриш дийсем, бу менден нәче оглуң бар дийип сорая?

Атабаев онуң меңзетмесине кейп эдип гүлди.

— Ёлдаш Мәлик, «Гызым, саңа айдян—гелиним, сен дүш» накылы боюнча, саңа йүзленмек билен, болчулыгың аслы маясыны мен дайханларың ядына салмак ислейән. Көйнегиң йыртыгы үчин болса, бизиң хабарымыза гөрә, хәзир Дашкентден бирнәче вагон мата гайдыпдыр. Шоны етдигинден деңң өлчешдирерис. Мен

эгер ялңышян болмасам, йыртык шылханың вагты инди өтдүмикә өйдйән.

— Ана, муның саг бол!

Сораг-соваллың көпелжегини гөз өңүнде тутан Гайгысыз гүррүңи гысгалтмак иследи.

— Башга совалыңыз болмаса, инди эсас меселә гечелиң. Хич кимден сес-үйн чыкмады. Ол ене довам этди.

— Оба шура сайлавы әхли уезд боюнча диңе сизиң обаңыздан башга хемме ерде гутарды. Гелин, шу гүн сизе-де хеммәңи бир гөзде гөрҗек, дайхан хоҗалыгының чаласын аяк үстүне галмагына бүтин дүйрмеги билен топулҗак, акыллы-парасатлы оңат башлык сайлалың.

Онуң теклибини диңе Непес макуллады.

— Берекелла, оглум, акыллы маслахатың бар!

Ики тарапың хич бириниң сесленмезлигине гараман, Атабаев өз теклибини мәлим этди.

— Биз өңи билен, оба шурасыны нәче адамдан ыбарат сайлаҗагымызы аныклалың, ондан соң болса шура агзалыгына кандидатлар гөркезип башлалың.

Атабаевиң шол теклиби ики топарың икисиниң-де пикирине гаршыды. Оларың дүшүнишине гөрә, өз сайлаҗак адамларының хич бириниң гечмезлиги мүмкинди. Шонуң үчин хем Алламырат Нарлыдан өңе дүшүп, өз теклибини мәлим этди.

— Ёлдаш Гайгысыз, бизиң обамызың давасы члең сайламакда дәл-де, башлык сайламакда. Шонуң үчин хем мен өңи билен башлык сайламагы маслахат билйән.

— Ол ончаклы када геленокда.

— Ай, каданы кадалашдырянам өзүңиз ялы адамлар-дыр-да нәме. Ичини ит гыҗыклаян Нарлы хем дуруп билмеди.

— Алламырадың шу теклибини, мен ныгтап айдян, диңе шу теклибини мен хем халыс йүрекден голдаян.

— Айыбы нәме, «Ил оңласа—атыңы сой» диен накыл бар. Борис Николаевич Алесковский русчалап, Атабаевиң гулагына пышырдады.

— Константин Сергеевич, канунa догры гелмез ахыры!

— Зыяны ёк, Борис Николаевич: нетиже берҗегине гөзүң етсе, кануны бираз созайса-да болар.

— Мениң аңлышыма гөрә-хә ол партизанлык болар.

— Партизан билен партизанлашмак болса, мениң аңлышыма гөрә иң догры усул.

— Нетиже?

— Мен эгер ялңышян болмасам, ики тарапың бири Алламырады, бейлекиси Нарлыны хөдүрләр. Шура башлыгына оларың икиси-де лайык дәл. Гөрнүшине, өзлерини алып барышларына гөрә, оларың икиси-де бай. Биз оларың икисини хем пызып ташларыс.

— Нәхилилик билен?

— Оңа ваканың гидишиниң өзи ёл салгы берер.

— Бирден буҗругы артаймасын?

— Онда... Борис Николаевич, йыгнагы өзүң алып бар.

Ишчи векил Алесковскиң гулагына бир зат пышырдады. Ол-да Гайгысыза пышырды билен мәлим этди.

— Биз сениң теҗрибәңе боюн эгйәс.

Атабаев харбы гейиминиң җүбүсинден депдер-галам чыкарып, җемагата йүзленди.

— Хавы онда, ёлдашлар, меселәни аныклалың: оба шура башлыгына кимиң нәхили теклиби бар?

Бир тарапдан:

— Алламырат!

— Алламырат! — диен сес яңланды.

Бейлеки топардан:

— Нарлы!

— Нарлы! — диен оваз оңа гошулды.

— Ене кимде нәхили теклип бар?

Хич ерден сес чыкмады.

— Нәме бейле дымдыңыз?

Токар эшидилер-эшидилмез хүмүрдеди.

— Таңрының буйругы шейле огшуя-да.

Нарлы дуруп билмеди.

— Токар, дилиңе эелик этсең, өзүң үчин кем болмаз!

— Ай, мениң ялы үтүге мең-ә гарыплыкдан яман ховп бардыр өйдемок.

Ики-үч ерден сес чыкды.

— Токар шоң-а догры айтдың айт!

— Бу ичигар дилиң өркден бошан вагты болмазмы?

Шондон соң хич ерден сес чыкмады. Атабаев депдерчесине гарап сөзледи.

— Мениң өз депдериме белләним Алламырат билен Нарлының ады. Мен гөрйән вели, сизиң обаңыз бир болса-да, нәче өтер-гечер айтсак-да, сизиң топарыңыз

ики. Анха, гөрйәмисиниз, ики топарың арасындан йүкили араба гечәймели. Шоңа гөрә, бир тарапың теклибине бейлеки тарапың нәхили гараяныны мен өңи билен билмек ислейән. Йөне вели, душүниң — мен энтек сесе гоямок. Меселем, гүндогардакы топар Алламырады теклип этди, гүнбатардакы топар, сиз шоңа нәхили гараяңыз?

Хич кимден сес чыкмады. Диңе Гүжүк хан оларың хеммесиниң пикирини мәлим этди.

— Бизиң топарымыз шоңа билкүлли гаршы!

— Гүнбатардакы топар Нарлыны теклип этди, гүндогардакы топар, сиз шоңа разы болсаңыз, элиңизи галдырың.

Екеже-де эл галмады.

— Гөрйәмисиңиз, сиз ики жарп. Ики теклибиң икисини-де сесе гояңда болайса бириниң дөрт-бәш саны артжак. Көпчүлик дийип, шоны сайлайсаң, обаның гылла гылла ярысы ондан нәразы болжак. Обаның гылла ярысына шол башлык башга гөз билен гаражак. Нетижеде, иш бүтинлейин ятып галжак-да, дава-женжел тәзеден өрч алып галжак, обаңызда дайхан хожалыгы өңкүден бетер аяк астына душжек. Гөр нәхили пажыга!.. Оңа гөрә, комиссияның гелен нетижеси шейле: шу гөркезилен ики адамың икисини-де сесе гоймак мүмкин дәл.

Гүжүк хан муртуны пеззертди.

— Нәме үчин?

— Мен онуң себәбини анык айтдым ахыры!

— Биз өз топарымыздан башга адам гөркезип билжек дәл.

— Бейлеки топардан гөркезиң.

— Олан хич бирине-де разы дәл.

Атабаев Алламыратлы топардан сорады.

— Сиз Алламыратдан башга кандидат гөркезжекми?

Бирхаюкдан соң ысгынсыз сес чыкды.

— Ёк.

— Мен гайталаян: сайлав комиссиясы шу ики кандидатың икисини-де сесе гойжак дәл!

— Себәбинем гайтала.

— Комиссияның аныкламагына гөрә, обаны булаян, дайханларың агзыны алардян шу ики адам...

Нарлы бир әдим илери сүйшүп, гышык телпегини хекгердип гейди.

— Гайгысыз, сен айтжак гепиңи билип айт!

— Мен сениң еңсәңден гүррүң эдемок!

— Мен эйсем, сениң ялы комиссияны танамок!

Атабаев бирденкә болмажыны болды.

— Халкың агзыны алардян бай адамлар боланлары үчин, уезд исполкомының сайлав комиссиясы Нарлыны, Алламырады сайлав хукугындан махрум эдйәр! Оңа гөрә, икиңизиң хем мәрекәни терк этмегиңизи талап эдйән!

Нарлы хас айылганч гыгырды.

— Мениң шу мәрекеден диңе маслыгымы чыкарарсың!

— Мен сайлав комиссиясының адындан гайталап, сизе үч минут мөхлет берйән, шол үч минутда еңсәңизи гөркезмесеңиз, революцияның адындан икиңизи хем атып ташларын!

Гайгысыз сапанчасына япышды.

Борис Николаевич оны сакламак, оңа бир зат айтмак ниет билен тирсекледи. Эмма Гайгысыз шол вагт итеклесең хем дуйжак дәлди. Онуң тегеленен гөзлери, хакыкатдан-да, от болуп янярды. Шол секунтда шол гөречде хич бир мәхрев ёкды. Онуң гүррүңсиз атып ташлажагыны сайгаран яшулулар төвелла эдип, Нарлы билен Алламырады гыссанмач уградылар.

Диңе Гүжүк хан хүңүрдәп:

— Нарлы ага ковлан болса, бизиңем муңуң ялы сайлавда ишимиз ёк. Туруң айт! — дийип, өз топарына бакан ики әдим этди.

Атабаев оңа бакан бармагыны чоммалтды.

— Гүжүк хан, мен сени душманлыкда айыпламок. Акылың еринде болса, өзүңе хайпың гелйән болса, ашак отур. Эгер-де сен шу ерде бозгаклык турзайсаң, эшитмедим дийме, Мары топрагында мундан соң гараң гөрүнмез ялы эдерин!

Гүжүк хан сыйындан чекилмегине мәхетдел душекси ере өзүни гойберди.

Ара дым-дырслык аралашды.

Диңе Атабаев шондан соң сада сес билен жемагата йүзленди.

— Гадырлы дайханлар, сиз мени гызмалыгым үчин айыпламаң. Мен оны өз бәхбидим үчин эдемок. Ярага мен диңе сизиң бәхбидиңизи назарда тутуп япышдым. Арасса ашы диңе бирже сиңегиң булашы ялы, сизиң обаңызы диңе шу ики адамың булаянына мен хич бир

вечден шүбхеленемок. Догрусы, Алламырад-а танамок вели. Нарлының Җепбар Хоразын гуйругы болуп йөрени мениң ядыма дүшйә. Сиз дашы галланан мал ялы йыгрылышып отурман-да, дүшүниң — хэзир совет дөври. Шундан сонра сизиң үстүнизе хөкүм сүрен тапылмаз. Өз ыкбалыңызың хожайыны сиз өзүңиз ахыры! Сиз сайлав хукугыңызы хич киме алдырман-да, оба шура башлыгына умумы дайханың бэхбидини гөз өңүнде тутҗак ынсаплы адам сайлаң.

Оба озал ики жарп боланы, бирденкә дилленәймәге өвут-үндевиң энтек долы хукук бермәни үчин, оларың хич хайсы хич кимиң адыны тутуп билмеди. Диңе Непес сесини сандырадып гепледи.

— Иним, бу адамлар-а агзы мумланана дөнендир.

— Диңе шу гүнми?

— Ёк, өңрәкден, Николай патышадан бәри.

— Адамларың диллериниң патыша көкениңден бошанына эп-эсли салым гечен ялы-ла!

— Өвренилен гылык, иним, өрүкленен малдыр-да! Мениң гөвнүме болмаса, иним, сен халк бэхбидине дөрән йигит! Сениң шу гүнки эден ишиң хер бир батырың элинден гелҗек иш дәлдир.

— Непес ага, адамыны йүзүне өвсең, аздырсың!

— Ай, иним, мениң аңлышыма гөрә, туршап галар ялы, сен хамыр дәл. Сениң диңе бир херекетиң дәл, кешбиң-де тамдыра бишен, йүзүңе гүлүп дуран гызгылт чөреге меңзейәр.

— Непес ага, сен-ә мениң угумы екеледиң-ов!

— Иним, төверегиңдәки адамларың агызларының мөхүрлидигини сен өзүң гөрүп дурсуң. Шонуң үчин, иним, говы адамыны сен өзүң сайлайсаңа. Дайхана сениң яманлыгың ёкдугыны шу отуран адамларың арасында билмейән ёкдур өйдемок.

— Мениң, агам, ялңышмагым мүмкин.

— Сениң ялңыш эдимиң хем Нарлың бөкүшинден йүз эссе пейдалы бормукан өйдйән.

Шейле теклип Гайгысызың өз мейлинде-де ёк дәлди, йөне онуң услыбыны тапман отырды. Гожаның хөдүри онуң шол мейлине гурп берди.

— Гадырлы ёлдашлар, оба шура башлыгына сиз өзүңиз адам гөркезип билмесеңиз, менде бир теклип бар. Мен эгер ялңышян болмасам, шол адам сизиң хеммәңизиң гөвнүңизден турса герек...

Гүжүк хан отурып билмән, онуң сөзүни кесди.

— Кимдир ол?

— Элбетде, Гүжүк хан дәл.

— Оны билйән-ле.

— Билйән болсаң, бираз сабыр эт... Мен сизе хөдүрлемекчи болян адамымы, догрусы, танамок. Йөне мениң тежрибәм мени алдамаян болса, шол өрән ынсаплы, жаныңкеш адам болмалы. Мен оба шура башлыгына...

— Кими?

— Токар Тахыр оглуны хөдүрлейән.

Шол секунтда үйтгешик бир ягдай йүзе чыкды: узак гүн дымшып отуран адамларың көпүси бирден эл чарпды. Ики топарың ики тайындан хем макуллайжы сес чыкды.

— Элхепус шүйә болд-ов!

— Токар ага не-хә кишиң хакыны иер, не-де ийдирер.

— Токар агада гарыплыкдан башга айып барыны мен-ә билйән дәлдирин.

— Гаты догры.

— Шоны сесе коймак герек!

Токар отурып билмән, аяк үстүне галды.

— Ёлдаш Гайгысыз, муны нәдәйдиң хав?

— Яманлык эдендириң-ә өйдемок.

— Ики токлың башыны чатып билмейән адам, бир обаң ишини нәхили башарсын?

— Оба адамсы голдаса, иш енләр.

— Мен өзүм акмак: илден өңе дүшүп, чикжерип, сораг берен болян: «Үйреген ит өй эесине мыхман гетирер» дийлени, элбетде, тетәнден дәл. Ёк, ёлдашлар! Ёк! Мен бейле жогапкәрлиги боюн алып билмен!

Думлы-душдан гопгун чыкды.

— Халк оңласа, бетерем эдерсиң!

— Сесе гоймак герек!

Атабаев элини галдырып, мәрекәни көшетди.

— Ёлдашлар, башга теклип болмаса, мен Токар Тахыр оглуның кандидатурасыны сесе гойян. Кимде-ким Токар Тахыр оглы Гоңур обасына шура башлык болсун дийсе, элини галдырсын.

Әхли эл бирден галды. Хатда бүреңишип отуран аяллар-да эллерини узатдылар.

— Ятырың. Ким гаршы? Ёк. Ким сакланды? Ёк. То-

кәр Такыр оглы Гоңур обасына бирагыздан башлык сайланды.

Эл чарпышык хованы яңландырды.

Алесковский Атабаеве бармагыны чоммалтды.

— Сен, хакыкатдан-да, партизан!

—Партизанлыгыма гарама-да, илин бир агза бакышына үнс бер. Гоңур обасының дайханлары, хакыкатдан-да, той мәрекеси ялы шагалаңлы даргады.

Он единижи баш

КИМ БИЛЕН ИШЛЕМЕЛИ

Закаспия фронты эдил тесби санаян ялы, дуралгадан-дуралга, дуралгадан-дуралга өтүп, Гызыларбатдан аңрык ашыпды. Ашгабатда болса облревком өз ишине башлапды. Йөне вели, ягдай өрән кынды. Аклар өз ызларында демир ёлы бирсыхлы вейранлаярдылар. Шонуң үчин Гызыл Гошун душманың гапдалындан я сыртындан урмалыды: узак сувсуз чөлден айланылмалы боланы үчин, оңи билен чөл корабллы—дүе зерурды. Чөлде диңе гошуна дәл, атлара-да сув герекди. Дүе болса, гызгын ховурда-да хепдә чевли сувсуз оңуп билйәрди. Гумда араба йөрәп билмейәни үчин, азыгы, ок-ярагы-да дүе чекмелиди. Дүе тапмак болса, ыгалсыз язда көмелек тапандан энайы дәлди. Шонуң үчин хем херекет өрән хаял гидйәрди.

Обаны советлешдирмек фронт ягдайына гөрә-де кынракды. Интервенцияң өзи өкже гөтерен болса-да, үлкеде эмеле гетирен эриш-аргач агентурасы дынувсыз херекет эдйәрди. Совет рухуна бүтин дурмушы билен гаршы болан байлар, руханылар, көне чиновниклер гернетин депрәп билмеселер-де, мүмкинлик тапан ерлеринде оны-муны дүртгелейәрдилер. Көпчүлигиң аңына-да энтек феодализм рухы эелик эдйәрди. Ил ичинде болар-болмаз соватлы болса, мүнде бир я барды, я ёкды. Шонуң үчин обаларда ур-тут мекдеп ачмак зерурды. Эмма обаларда не мекдеп жайы барды, не окув эсбабы барды, не-де мугаллым. Мекдеп жайы гадымкы ялы чагшан гара өй я ерделе болса, мугаллым дийлип гоюлян я көне моллады, я-да ишанды. Шонуң үчин олардан нәхили тербийә гарашмалыды? Элбетде, чагалара язув-бозув өвретселер-де пейдады.

Совет дүзгүнини ёла салмак көтел дагда араба сүрҗек боландан энайы дәлди.

Мары уезд исполкомының, ылайта-да Атабаевиң аладасы өзүне кемсиз етикди. Тежен уездиниң ягдайы-да шоңа кыбапдашды.

Ашгабатда Закаспия облревкомының иши хас-да чылшырымлыракды. Әхли кынлыкларың үстүне-де ерли халкдан ишгәр ёкды. Соватлы адам көне чиновник-де болса, бай-да болса, ишан-да болса уланмага межбурды. Эмма акларда хызмат эденлери үчин, оларың-да көпүси гизленишип-гачышып йөрди. Өңки дилмачлара, чиновниклере халкың ончаклы ынамы-да ёкды. Олара яңса алып «дар балак» ат берйәрдилер.

Облревком фронт гутарянча, ене нечен-ничик болянча диен ниет билен Магтымгулы ханы чагырып, шәхерде оңат ховлудан биринде ерлешдирипди. Магтымгулы хан шол ерде отуруп, Совет хөкүметиниң када-канунларыны яшулы адам хөкмүнде халка етирмелиди хем ынандырмалыды: халк билен совет арасыны кебширлейән тенекәр болмалыды. Эмма Магтымгулы хан мәшбүрүнч болан узын гара сакгалыны сыпалап, феодализм канунына гөрә хөкүм сүрйәрди: шол ерде отуруп, арз сораярды. Арзачының давасыны болса, Совет рухунда дәл-де, када-ковахада гөрә чөзйәрди. Онуң ала гөзлери өрән хырсызды. Ол гиң эйванда халы дүшегиң үстүнде айбогдашыны гуруп, хәли-шинди аяклы чилим чекйәрди, гөк чайы болса дынувсыз гөндерйәрди. Онуң төверегиндәки гүррүңчилери, маслахатчылары-да өзүне кыбапдаш адамларды.

Бир муң секиз йүз сегсен икинжи — сегсен дөрдүнжи йылларда болса герек, патыша гошуны Закаспияны эелән балына Магтымгулы хана милиция майоры адыны берип, Теженде ики-үч йыллап уезд начальниги эдип гойды. Ол өрән бирехим, хырсыз адам боланы үчин, шол йыллара «Магтымгулы ханың газаплы йыллары» ат берилйәрди. Хәзир хем онуң иш алып баршы шол рухдады.

Облревкомда, Магтымгулы хан дәл-де, илиң хал-ягдайыны говы билйән, чынлакай адам—совет адамсы зерурды. Шол чынлакай адам Гайгысыз Атабаев болуп, ол бир муң докуз йүз он докузынжы йылың ноябрь айында Облревкома орунбасар белленипди.

Атабаев Ревкомың йыгнагына илкинжи гезек гатнашярды. Ревкомың башлыгы Бирюшев болуп, Паскуцкий, Янсон, Певзнер членлериди. Меселе ерли халкдан ишгәр тайярламак барадады.

Шол йыгнакда тәзе адам Атабаев Ревкомың башлыгына хем членлерине ослагсыз совал берди.

— Елдашлар, сиз айдың: биз фронтда нәме үчин ган дөкйәс?

Фронтда ганың нәме үчин дөкүлйәни хеммелере мәлим боланы үчин, совал, элбетде, тикенеклиди. Шол совала Ревкомың члени, Реввоенсоветиң башлыгы Паскуцкий жогап бермели ялыды. Эмма Николай Антонович Гайгысызың хәсиетине белет боланы, шейле тикенекли совалы төтәнден бермейәнини билени үчин, сесини чыкарман отурды. Бирюшевиң анлышына гөрә, шейле совалы хич затдан хабарсыз, чөлден гелен чопаның бермеги мүмкинди. Шейле совалың ынамдар хасап эдилйән Атабаевден чыкмагы, элбетде, гендн. Шонуң үчин ол нәразы бир гарашда Атабаеве чинерилди.

— Константин Сергеевич, сизиң шейле совал бермегиниз нәче гең болса, мениң оңа жогап бермегим хасда гүлкүнжирәк болар. Оңа гөрә, хайыш эдйән — сиз өз совалыңызы гөнүлән.

Башлыгың гарашындакы игенжи аңласа-да, Гайгысыз бир отурышыны, бир әхеңини үйтгетмән сөзледи.

— Гөнүлесем: феодализм галындысыны ер билен егсан этмек үчинми я-да...

— Я-да?

— Ханларың хак-хукугыны дикелтмек үчинми?

Оңуң нәмә какдыряны йыгнакдакы отуран адамларың хеммесине аянды: Атабаев Магтымгулы хана кыбапдаш адамлары гөрүп билмейәрди. Атабаев Бәхерденде мугаллым болуп ишлейән вагтында ылайта-да оңа белет болупды. Арчынларың әхли пыссы-пыжурлыгыны голдаян, тәзелиге гаршы бүтин дурмушы билен деприжейән-де шолды. Хатда Мухамметгулы икисиниң үстүнден язылян арзаларың-да ылхамчысының шолдугыны билйәрди. Гайгысызың аңлышына гөрә, Магтымгулы хан патышаның иң рехимсиз начальнигинден-де эйменчди. Облревкомың болса оны хан эдип гоймагы Атабаевиң дегнасына нәче дегипди.

Атабаевиң шол совалы чынлакай жогап талап эдйәрди. Паскуцкий сесини чыкармады. Шол меселе чөзүлендe, Николай Антонович фронтдады. Эйсем-де болса, меселе оңа мәлим эдилипди. «Маслахатлы бичилен дон лайык болар» диен түркмен накылыны ядына салан Паскуцкий «Шол меселеде нәме үчин телесилдикә? Нәме үчин Константин Сергеевич ялы адамлар билен маслахатлашылмадыка?» дийип ойланды. Эмма Бирюшев Атабаеве жогап гайтарман, совалы совал билен чөзмек күйүне дүшди.

—Константин Сергеевич, мениң эшидишиме гөрә, сиз шу гүнки гүнүң сыясатына кемсиз дүшүнйәмикәниз өйдйән?

— Шонуң үчин хем сораян.

— Мен гайталаян: шу гүнки гүнүң сыясаты шоны талап эдйәр!

— Ханларың гүйч-кувватыны дикелтмегими?

— Ёк.

— Эйсем?

— Магтымгулы ханың абрайындан вагтлайынча пейдаланмак үчин.

— Мениң аңлышыма гөрә, ёлдаш Бирюшев, шол сыясат... ялңыш.

— Ялңыш?

Бирюшев еринден нәхили галаныны-да дуйман галды.

— Мен гайталаян: ялңыш!

Бирюшев эллерине ер тапман, столуң үстүндәки кагыз-галамы эйләк-бейләк сүйшүрип, сесини сандырадып гепледи.

— Константин Сергеевич, сиз өз гойян меселәңизиң нәхили гөмелтейдигине дүшүнйәрмисиңиз?

Атабаев асуда сөзлешмәге чалышды.

— Ёлдаш Бирюшев, мен базарда сөзләмок.

— Ол ТүркЦИК билен разылашылан меселе ахыр!

— Ёлдаш Бирюшев, гызмага хаҗат ёк. Меселе ниреде чөзүлсе-де, партия члени хем хәзир Облревком орунбасары боланым үчин, пикирими мәлим этмәге хакым бар. Оңсоң хем мен өз ялңыш дийип дүшүнен задымы я-ха сизе делиллер билен ынандырмалы, я-да сиз маңа догрулыгыны дүшүндирмели. Мен шу ерде бу меселә хас чуңңуррак гарамак ислейән. Бизиң областымыз ТүркЦИК-иң, Түрксовнаркомың гарамагында. Шонуң үчин хем оларың карарына, гөркезмесине эмел этмек бизиң боржумыз. Йөне вели, нәдогры дийип дүшүнен задымызың үстүнде өрән берк дурмагымыз зерур. Мен

эгер ялнышян болмасам — ялңышяндырын хем өйдемок — милли меселеде ТуркЦИК хем Туркcовнарком улы ялнышлык гойберйәр. Шол ялңышлыгы мен тотәнлейдир хем өйдемок.

Бирюшевиң сеси бу сапар хас батлы чыкды.

— Константин Сергеевич, сиз өте гидйән болаймаң?

— Ёк.

— Шейле мүңкүрлик, белки, говулыгың үстүнден элтмез!

— Мен ене гайталаян: мен базарда сөзләмок. Шол барада мен өз пикиримми Түрккомиссия-да мәлим этдим.

Атабаев Түрккомиссия диенден соң, башлык бирхили болуп, эңегини элиниң аясына гойды. Шол хабар Николай Антоновичи болса чынлакай ойланмага межбур этди. Башлык билен пикирдеш Янсен болса элиндәки галамыны стола чала тыркылдадып, башыны ыралап гепледи.

— Константин Сергеевич, сизиң дүшүнишиңизе гөрә, шол сыясатың нәмеси ялңыш?

— Мен шол сыясаты, гаш дүзетмек ериңе гөз чыкармак хасап эдйән.

— Меселем?

—Биз Магтымгулы ханың «абрайындан» пейдаланжак болуп, Гызыл Гошунның ган билен газанан абрайының үстүнде оңа тагт дикип берип, эгнине патыша пагоныны дакяс. Айып хем болса, багышлаң: биз көпеги гөвхер билен безейәс!

— Гең хабар!

— Элбетде, гең! Сиз Магтымгулы ханың кимдигини, нәхили абрайының барыны билйәрмисиңиз?

— Хава, билйәс, Нобат ханың оглы.

— Онсоң?

Хич кимден жогап чыкмады.

— Магтымгулы хан Келете билен Бәхерденин арасында чаклаң кәризли кичижик бир помещик. Оны өз кәризиндәки бәш-он саны батракдан башга танаян-да ёк, билйән-де ёк. Хәзир болса, сиз эгер сызян болсаңыз, советиң абрайы Магтымгулы хана гечип баряр, арзачы совете дәл-де, Магтымгулы хана баряр. Ил арасында: «Магтымгулы хан әхли түркмене хан болжакмыш» диен шум хабар яйраяр. Гөр нәхили ховп. Шейле ягдай йыла чекcе, Магтымгулы ханы агдармак, мен-ә, аклары агдарандан енил дүшер өйдемок.

Николай Антонович Паскуцкий иң соңунда дуруп билмеди.

— Константин Сергеевич өрән догры айдяр. Гойберилен ялңышы дүзетмек, мениң аңлышыма гөрә, кичилик дәл-де, гайта әрлик...

Кәбир вагтда кәбир большевигиң-де әрлиги етмейәни үчин, Ревком башлыгы икиржиңледи.

— Биз ТуркЦИК-а нәме жогап берерис?

Паскуцкийиң сеси бу сапар зарплы чыкды.

— Елдаш Бирюшев, өз айыбыңы өзгә йөнкемек-де әрликден дәл. ТуркЦИК, эсасан, бизиң хайышымызы макуллаяр. Шонуң үчин биз өз ялңышымызы шол ерде-де дүзетмәге чалышмагымыз зерур.

— Эйсем, сизиң пикириңизче, Магтымгулы ханы нәтмели? Атабаев ене дүшди.

— Онуң үчин иң ягшысыны этсең, эртириң өзүнде ызына доламалы.

— Ёгсам...

— Ёгсам?

— Басмалы!

Бу сапар Николай Антонович Гайгысыза гаршы чыкды.

— Константин Сергеевич, Магтымгулы хан барада сизиң пикириңиз, умуман, догры. Эмма хәзир, шу гүнки гүнүң ягдайында, бейле гөмелтей чәре гөрмек герек дәл, белки, шейле чәре улы зыян етирер.

— Николай Антонович. Магтымгулы ханы эртир чыкарып атсак-да, шонуң үчин хич бир өзгеришиң йүзе чыкмажагына мен замун!

— Константин Сергеевич, Совет хәкимиетине эдилйән төхмет оң хем етерлик бар. Онуң үстүне-де, «Хей, большевиге-де ынам бормы? Аньха, гөр, Магтымгулы ханы дүйн хормат билен чагырып, бу гүн хем атдылар, эртир нәхили айылганч вагшылыклар чыкаржакларыны алла билсин» диен төхмет өңдәки ише пейда бермез.

— Ол догры.

— Догры болса... ёлдашлар, Магтымгулы ханы сыпайычылык билен ызына доламагы, Константин Сергеевиче табшырмалы.

Атабаев гөвүнсиз йылгырды.

— Николай Антонович, мениң сыпайычылыгымы сиз өзүңиз говы билйәсиңиз, бирден... гурда гоюн табшыраи ялы болаймасын?

— Константин Сергеевич, сиз акыллы адам ахыры!

— Николай Антонович, мениң хәсиетим яман: кәте меселе жыгба-жыга геленде, өзүмден ыгтыярсыз газабым акылымдан өңе дүшәйәр.

Атабаевиң хәсиетине гүлүшдилер. Паскуцкий оңа:

— Гүрда бир сапарлыкча: эт иймәңи гой диййип хайыш этмели боларыс-да — диййди.

— Гүрт шол хайышың жогабында: «Эт сүйжүлигини гойсун, мен хем иймәми гояйын» диййипдир...

Махорка түтүни күкейән залда бирсалым дегишдилер.

Ерли халкдан ишгәр барада Облревком, хакыкатданда, чыплакай карар кабул этди. Совет хәкимиетине гаршы гөриетин пычагыны гезәп дураны болаймаса, хатлы-соватлы адамларың барыны Совет ишине чекмели. Хатда акларда хызмат эдип, хәзир гачгалаклап йөрен командирлере, офицерлере ченли-де хат язмалы, мундан бейләк ак йүрек билен ишлежек адамлара, өңки айыбы үчин хич бир зовал ёгуны ач-ачан мәлим этмели. Хатда аклар «хөкүметиниң» члени болан, хәзир Эйранда гачгалаклап йөрен полковник Хожагелди Хожамырадовы-да чагырмалы...

Шол ерде бир зат ядына дүшен Николай Антонович:

— А Өвезбаев? — диййип сорады.

Атабаев ериндеп галып:

— Бирже минут сабыр этмегиңизи хайыш эдйән — диййип, чаласын чыкды-да, бир гөзи чала гүлдүрәк, аркан гайтарылып дараланан чал сачында ак гөриен чакланың бир адам билен гелди. Ол адам баш эгип, рус дили билен салам берди. Атабаев Ревком членлерине оны танатды.

— Патыша гошунының штабс-капитаны, акларда Ахал атлы полкуның командири болан Сейитмырат Өвезбаев.

Ревком членлери оңа геңиргейжи назар билен гарадылар. Ылайта-да шол чакланжа адам Паскуцкини гызыкландырды. Реввоенсоветиң башлыгы онуң барасында көп гүррүңлер эшидипди, эмма хенизе ченли өзүни гөрмәнди. Ашгабат аклардан бошадылан бадына йөрите атлы, йөрите хат иберип, оны чагырдан болса-да, Өвезбаев гелмәнди. Хәзир онуң дуйдансыз пейда болманы Паскуцкий үчин хас-да геңди.

Атабаев онуң шол геңиргейжи назарыны канагатландырмакчы болды.

— Сейитмырат Өвезбаеви мен говы танаян. Шонуң үчин йөрите адам иберип, жуда болмаса, йөнекей гөрнүп гитмегини чынлакай хайыш этдим. Шонуң үчин хем, ынха, шу гүнәкәр адамыны сизиң гашыңыза гетирдим.

Паскуцкий хеммеден өңе дүшди.

— Мен Өвезбаеви биринжи гезек гөрйәрин. Шейле-де болса, мунуң кимдигини мен өрән говы танаян. Ахал атлы полкуның командири Өвезбаеви интервент разведчиги Тиг Жонс шу гүн-эрте тутмакчы, мунуң бүтинлейин ёгуна көймекчи болуп йөрди. Эмма соңуна галды: Өвезбаев пурсады голдан бермән гачды. Нетижеде, акларың эсас гүйжи хем ынанжы болан Ахал-Теке полкы даргады. Диймели, түркмен жигитлери аклар фронтуны терк этди. Хас гиңелдип айтсам, гарамаяк илат хасан дәл, хатда түркмен яшулуларының-да интервентлерден, аклардан гөвни совады. Өвезбаевиң билипми-билмәнми, баш гошан иши Гызыл Гошунының херекетине эп-эсли мукдарда көмек этди. Өвезбаевиң халк арасындакы абрайыны-да мен шол ыглай билен өлчейән. Өвезбаевиң диңе бир интервентлере гаршылыгы дәл, аклар фронтуның командуюшчиси Ораз сердар билен болан чакнышыгы-да бизе мәлим. Шонуң үчин хем Өвезбаевиң шу гүнки гүн шу ерде пейда болмагына мен халыс йүрекден гуваняи.

Йүзүни ашак салып отуран Өвезбаев «Николай Антонович, түркмени йүзүне өвсең халамаз» диеси гелди. Эмма нәтаныш адамларың арасында шейле дегишмәни хәзирликче макул билмеди.

Паскуцкий Өвезбаеви эшитмиш билен танаса, Атабаев оны душушыклар нетижесинде танаярды. Ол илиң хүй-хәсиетини, ой-пикирини, эдим-гылымыны, хатда халк дөредижилигини, классык эдебиятыны өрән говы биләрди. Ол хер бир меселәни мысаллар, мензетмелер билен кешбирлейән оратор боланы үчин, йыгнакларда сагатлап гепләсе-де хич кими ядатмаярды, хич ким онуң сөзүни кесмейәрди. Йөне вели, ол коммунист дәлди, болуп-да билжек дәлди: патышаның харбы мекдебиниң тербиеси, ылайтада феодал пикир онуң бейнисинде кемсиз орнапды. Эмма Өвезбаев өз халкыны сөйәрди: интервентлер билен чапразлыгы-да шонуң үчинди. Хатда

ол Биринжи жахан уршы вагтында дүрли бахана билен патыша гошунындан хем чекилип, ил арасында яшаярды...

Ревком башлыгы Өвезбаевиң пикирини билмек иследи.

— Сейитмырат Өвезбаевич, Облревком, хас догрусы, түркмен халкы хәзир сизиң көмегиңизе мәтәч. Сиз областной гурамаларың хайсы биринде ишлемеги макул билйәрсиңиз?

Өвезбаев еринден галып, әйнегини сүпүрди-де, гысгажык жогап гайтарды.

— Ёлдаш башлык, мен ишлемәге гелемок. Мен хәзир Гайгысыз Сердаровичиң өйүне мыхман гелдим.

— Өрән говы. Өз ислейән, өз башаржак ишиңизде ишлемеги, Ревком сизден хайыш эдйәр.

— Багышлаң, ёлдаш башлык. Мениң эгер ишлемек йүрегимде болса, мен бирейййәм Николай Антоновичиң чакылыгына гелердим.

Николай Антонович онуң йүрегинден турды.

— Шу гүнки гүнде, Совет хәкимиетиниң хем илатың сизе чынлакай мәтәч гүнүнде ишден боюн толгамага сизиң ынсабыңызың дөзмежегине мен ынанярын. Шонуң үчин гачалак этмәң-де, сизе хайсы иш макул болса, шоны мәлим эдиң.

— Николай Антонович, мен харбы адам.

— Генерал Куропаткин ким?

— Хас догрусы, мениң пикирим, дүшүнжәм сизиңки билен жебис гелер өйдемок.

— Оны иш гөркезер.

— Онсоң, бирденкә Тиг Жонсуң ёл салгыберши ялы болаймасын?

— Сиз Совет хәкимиетини интервентлере меңзетмекчи болярмысыңыз?

— Ек! Бейле күй мениң ятсам-турсам хушума-да гелевок. Мен өзүм ким-де болсам, пикиримиң булашык ери-де болса, асырлардан бәри эзилип гелйән түркмен халкы үчин диңе Совет хәкимиети зерур дийип дүшүнйән.

— Шейле болса?

— Тәзе дүзгүне, тәзе ише гиришип билмезмикәм өйдйән.

— Диңе гиришмек дәл, халк бәхбиди үчин тәзе пикир, тәзе меселелер хөдүрлежегиңизе-де мен кемсиз ынанярын.

— Нәбилейин...

Атабаев ара дүшди.

— Сейитмырат, сен билмесең, мен билйән. Хәзирликче, ёлдашлар, Өвезбаеве иң әхмиетли участок болан облмагарыф эдарасына ёлбашчылык везипесини табшырмалы.

Шол теклипбе хич бир гаршылык ёкды.

Узага чекен Ревком маслахаты өз ишиниң соңунда әхли хожалык хем малие ишлерини Атабаеве табшырмалы диен карара гелди.

Он секизинжи баш

НӘМЕДЕН БАШЛАМАЛЫ

Облревком шу гүн дүрли пикирли, дүрли дүшүнжели, дүрли максатлы чаласоват адамлара арка даянмага, диңе шоларың көмеги билен гүн гөрмәге межбур болса, ол эртириң аладасыны этмелиди: эртириң талабы бу гүнкә гараңда хас-да көпрәк, хас-да чылшырымлыракды. Кадр чыкарян инкубатор болманы үчин, мүмкинчилик барына-ёгуна гараман, говумы-ярамазмы дийман, деррев мекдеплер ачмак зерурды. Мекдебе болса мугаллым деркарды. Илкинжи мугаллым тайынламак үчин болса бир мүң докуз йүз он докузынжы йылың октябрь айында Ашгабатда, өңки офицерлер клубунда мугаллымлар курсы ачылыпды. Шоңа Мары, Тежен хем Ашгабат уездинден курсантлар гетирмелиди. Шол дөврүрде курса хөвесжең-де кән дәлди.

Область магарыф бөлүминиң йөрите алып барян ишиниң дашындан курсант топламага көмек барада уезд исполкомларына-да табшырык берлипди, хатда идеясына, сынпына-да гараман, соватлы адамлары шоңа бакан угратмак чәресини гөрмелиди.

Тежен уездиниң халк магарыф мүдири Мырат Агалыевди. Гызыл Гошун Тежени эләнден, Гызыл ханың отряды Гызыл Гошуна гошулан соң, ол бирсалым Реввоенсоветиң сыясы бөлүминде, Гайгысызың өңки ишлән еринде ишлесе-де, фронт Ашгабатдан ашандан соң Тежене доланыпды. Курсант дийип топланжакларың аграмы көне моллалар боланы үчин, олар Совет дүзгү-

мине сепрыклерини йыгрып середийэрдилер. Шонуң билен биле совет мекдеплеринде хэзир өңки эпдек-гурхан дэл-де, элипбиден башлап, тэзе усулда окадылмалыды. Көнэниң аңына тэзэни гиризмек болса адатдан дашары кынды. Шонуң үчин, көне моллалар курса гитмекден дине боюн толгамак дэл, хатда «большевиклер арап элипние боюн толгамак дэл, хатда «большевиклер арап элипбиини, игны гурханың хатыны ер йүзүнден гөтержекмишлер» диен гизлин-гизлин төхметлер ягдырярдылар. Курсанты межбуры топламага болса канун ёкды. Эйсем-де болса топламалыды.

Шонуң үчин Гайгысыз Атабаевиң кичижик ишгәри Мырат Агалыев-де кәбир ерде партизанлыга йүз урупды. Ол уезд исполкомларының үсти билен әхли моллалара хем соватлы адамлара хат йиратдырыпды. Шол хатда гөркезилен мөхлетде гелмедик адамың ызындан милиция баржакдыр диен дуйдурыш-да барды...

Иш шейле жәхт тутуланы нетижесинде, мугаллымлар курсуның курсантлары хатда ятмага ер тапмаярдылар. Биллиардың үстүнде, онуң төверегиндәки тагтада ятып туряплар аз дәлди.

Бир гүн ишден хем гичден соң, Гайгысыз Атабаев шол курсы сыпламага барыпды. Өвезбаев нирәдир гидени үчин, оны шол ерде курсуң директоры гаршылапды. Бирвагт мугаллымлар семинариясында окан Гайгысызың гөзүне шол адамлар өрән гецди. Сакгаллары торба ялы адамлар эллери чәйнекли тәрет гылышып йөрдүлер. Биллиардың үстүнде бирнәчеси голларыны говшурып, намаз окаярды. Пөлуң үстүнде гышарып, тирсегини яссыга берип окашып отуранлар-да барды. Шол вагтда кровать хем үпжүн ёрган-дүшек ниредеди.

Курсуң мүдири Ибрайым Гусейнов Атабаеве арз эдйәрди.

— Гайгысыз Сердарович, мен сизиң яныңызда гыжалата галян. Булара геп хем дүшүндирип боланок. Ына, өзүң гөрүп дурсуң: намаз окаярлар.

Гайгысыз онуң жаныгып айдан сөзүне әхмиет бермеди.

— Айыбы нәме? Гой окасынлар.

Ибрайымың гөзлери бирхили дөрт болды.

— Окасынлар?

— Молла Ибрайым, адамының аңы гизлин өйжүкде мәкәм орунлашаны үчин, оны чалшырмак, чәйнегин шемини чайкап, ерине чай атан ялы дәлдир. Ол белли мук-

дарда вагт хем чынлакай алада талап эдйәр. Сиз олара шейле тербие бермәге чалышың: олар бу гүн өзлери намаз окасалар-да, эртир намаз окаяны тапкыт этсинлер.

Ибрайым аграмы өз үстүнден совмак иследи.

— Гайгысыз Сердарович, мен тербиечи дәл ахыры.

— Тербиечи болмасаң, тербиечилериң бары сениң элиңде.

— Ол-а дүз.

— Эйсем, нәмеси дүз дәл?

— Ай, булар нахарханадан нахар ниймәге-де горкялар.

— Нәме үчин?

— Биширениңиз доңуз эти болаймасын диййәлер.

Шол гүнүң шол ердәки хакыкатына Гайгысыз кейп эдип гүлди. Ондан соңра директора табшырык берди.

— Доңуз хасап дәл, тә курс гутарянча нахарханаңызда сыгыр эти хем гөрнәймесин...

— Эгер-де мен...

— Молла Ыбрайым, энтек сен айдылана гулак ас: оларда шүбхе галмаз ялы, эт гелен вагты сен булара гойнуң келле-аягыны-да гөркез, асыл олардан хер гүнде бирини шеф поварың янында гой. Эртирден аңрык болса курсантларың екеже-де ерде ятаны болаймасын, хеммеси-де ёрган-дүшек билен үпжүн болсун!..

— Гайгысыз Сердарович...

— Энтек гулак ас: мен өзүм хеммесине буйрук берерин. Йөне вели, бир ерде етмезчилик болса, шол сагадың өзүнде маңа хабар эт. Молла Ибрайым, сен өзүң мугаллымлар семинариясыны гутаран адам болуп, шейле ягдая нэхили чыдаярсың?

— Революция, Гайгысыз Сердарович.

Гайгысыз онуң жогабына кейп эдип гүлди.

— Ине, муның догры.

Ибрайым Гусейнов, хакыкатдан-да, Атабаевлерден соң Дашкентде мугаллымлар семинариясыны гутаран адамды. Онуң, аслы азербайжанлы болса-да, хемме ерде, хатда анкетде-де өзүни түркмен гөркезйәрди, шонуң үчин мугаллымлар семинариясының студентлери-де оны түркмен дийип таныпдылар. Догрусы, Ибрайымың мугаллымлыгы-да, иш онарышы-да өрән ягдайлыды. Эйсем-де болса, Атабаев оны голдаярды.

Атабаев көпүсиниң сакгалы торба ялы, узын ак көй-

неклери дызларындан өтүп ятан, юкажык ак балаклы, дүрли донлы моллалары сыпландан соң, шол вагтда пейда болан Мырат Агалыевден сорады.

— Сиз бу адамлары нәхили топлап билдиңиз?

— Кәбирини сениң өз усулың боюнча.

Атабаев оңа гөзлерини тегеләп серетди.

— Мениң нәхили усулым бар?

— Партизанлык.

Атабаев онуң эгнине патладып урды.

— Саңа, белки, Борис Николаевич гүррүң берендир.

— Кимиң нәхили гүррүң беренин-ә билемок вели, сениң кәбир ерде партизанлык эдйәниңи ил говы билйәр.

— Эйсем... халк менден ынжапдыр-да?

— Ек, оны диңе харамзадалара берен теммиңи мысал гетирип айдярлар. Кәбир өзүни хондан бәрси хасап эдйәнлере: сен сыртыңы догры тут айт, болмаса, Гайгысыз Атабаеве хабар етириң диййәнлер-де бар.

Бираз ойдан соң, Гайгысыз оны гужаклады.

— Мырат, сен чыныңы айт: белки, мен кәте ялңышяндырын?

— Ялңышян болсаң, халк нәме сенден йүз гөрйәндир өйдйәмиң?

— Ине, бу догры геп!

— Догры болса (Мырадың оңа дегеси гелди)... сен атыңы еке чапыбер: байрагы нәче герек болса аларсың!

Гайгысыз онуң ойнуна дүшүнди.

— Ай, леңңечлер бол-а!

Гайгысыз Атабаевиң ады билен ашна курсантлар онуң төверегинде дурдугыча көпелди. «Ана, шол Гайгысыз Атабай дийилйән» диен пышырдылар-да эшидилди. Шонуң ызысүре эшидилер-эшидилмез саламың болса ызы үзүлмеди. Гайгысыз нирә барса, халк онуң төверегине хувуң гөзүне ашык болан овнук гуш ялы үйшйәрди.

Атабаев ослагсыз ерден аяк үстүнде йыгнак гечирмәге мәжбур болды.

— Ери-ов ёлдашлар, хал-ахвал ничик?

— Яман дәл — дийип, бирнәче ерден сес чыкды.

— Нәме етер-етмезиңиз, нәме кемиңиз бар?

— Хемме зат ерли-еринде — дийип, онуң эдил голайжагындан бири жогап гайтарды.

— Окув билен өвренишип билйәмисиңиз?

— Ай, хава-ла.

Башга бири болса:

— Эсен молла өвренишмесеңем өвренишдиржек — дийди. — Ол «гадак — дөрт четбер, арчын — он алты вершек» дийип, бир башлая вели, хей, йөне гояй!.. Ол өзүниң узын чал сакгалына ел дүшенини-де дуянок.

— Эсен молла-да окадямы?

Курсуң директоры жогап гайтарды.

— Ол, курсантлара рус дилини окадяр.

Эсен моллаң аслы дагыстанлы болуп, кән вагтдан бәри ол рус-түркмен мекдеплеринде дерс берйәрди. Ол Гайгысыздан соң Бәхерденде ишләпди. Гайгысыз шол сада мугаллымы говы гөрйәрди.

Шол ердәки курсантларың ягдайы Атабаевиң гөзи билен середенде ончаклы өверли болмаса-да, догрусы, олар өйлеринде-де шондан говы ерде яшамаярдылар. Шоларың арасында екеже-де кроватың үстүнде ятып-туряны ёкды. Шонуң үчин онымыз кем, муңымыз етенок диймәге оларың дили бармаярды.

Атабаев олара ене хабар гатды.

— Кимиң совалы бар?

Хич кимден сес чыкмады.

Ала донлы, гара сакгалындан ики-екежик ак гирен, сары телпекли, аксовулт йүзи чиртибермели, бир гөзи бираз гышыграк адам:

— Мениң бир совалым бар — дийип, бир әдим илери әтледи.

— Айт, агам.

— Шу ерик йыгнанан моллалар өз пейвагтынамы я зораякданмы?

— Сен агам, нәме диймекчи болясың?

— Совалымың жогабына гарашярын.

— Мәжбуры топлар ялы, агам, бу адамлар солдатлыга иберилеңок, бу ерде газы-хашар иши-де ёк.

— Онда нәме, белленен мөхлетде пейда болмасаң, ызыңдан милиция барар дийип язялар?

— Ким язяр?

— Хатда шейле.

— Кимиң хаты?

— Кимиңкидигини-хә билемок вели, өз-ә ёкардан гелен хатды.

Атабаев киная билен Мырат Агалыеве гарады. Ол гөйә диерсиң хич бир зат эшитмейән, хич бир игенч

сызмаян ялы, йүзүни кесе совуп, гушжагазын учуп-гоншуны сыпалады. Гайтысыз курсантлардан сорады.

— Елдашлар, сизиң хеммәңизе-де шейле хат бардымы?

Думлы-душдан сес чыкды.

— Биз-ә асыл хайырлы ишде зорлук бардыр өйдемзок.

— Биз-ә өзүмиз арза берип гелдик.

— Ай, мен-ә, Гадам ишан окасы гелмән, өзүнден тослайямыкан өйдйән.

Гадам ишан соңкы гепләне дазарылды.

— Хей, пеләкет, сениң айдяның нәме? Шейле хат баранышы Сыддык молла-да айдяды. Ханы, ол ниреде?

Онуң енсе гапдалындакы сакгалы човлы молла оңа игенди.

— Гадам ишан, сен дүйшүргейән болайма? Мен гайта өзүм билен башга бирнәче курсанты хем алып гелдим ахыры.

Гадам ишан бир гапдалына гышарып, узын ак көйнегиниң жүбүсини барлады. Ондан зат тапман, башыны яйкады.

— Арман, ол хаты мен өйде галдырыпдырын.

Атабаев оңа бу сапар чынлакай совал берди.

— Нәме, курса гелениңе өкүнйәмиң?

— Ай, өкүнибем-ә дурамок вели...

— Ери, онсон?

— Шу ерде хөдүрленен нимити кешдиңем чекип дуранок.

— Нәме, доңуз эти билен бакялармы?

— Ай, ондан аллаң өзи сакласын!.. Йөне бирхили гөвне мүңкүрлик гидәййә-дә.

— «Саятлы—Хемра» десанындакы «Мүңкүриң гөвнүнден гитмез гүманы» диен сетири окамаңмыдың?

— Ай, яшлыкда окаландыр-а вели, иним, бирхили өвренишилмедик ерде ерләп боланок.

— Онда, ызыңа доланаяныңы кем гөреңог-ов?

— Чага-чуган арасында болмак ялы зат бармы нәме!

Атабаев курсуң директорына табшырык берди.

— Гадам ишана билет алып берип, кем заді болса дүзедип, эртириң өзүнде отла мүндүрип гойбериң. Башга-да ким халк ишине хызмат этмеги өзүне кемчилик сайып я-да ызында дервайыс иши болуп, курсы терк эдейин, ызыма доланайын дийсе, бирже минут хем эг-

лемән, уградып гойбериң. Ол көпчүлиге йүзленди.

— Елдашлар, чекинмән, айдың: белки-де, Гадам ишана ёлдаш боласыңыз гелйәниңиз бардыр?

Бирсалым хич кимден сес чыкмады.

Гадам ишаның ики гапдалындакы сакгаллы моллалары ассырынлык билен тирсеклейәни мәлим болды. Эмма олары хеммәниң гөрмезлиге салышы ялы, олар-да сеслерини чыкарман, йүзлерини ашак салдылар.

Бирсалымдан соң болса, дүрли ерден сес чыкды.

— Биз-ә шу ерик дүшенимиз үчин, бегенжимизе ики болуп билемзок!

— Биз-ә шу ерден бир сөй билен коваймакчы болсаларам, дыза чөкүп ялбарып гөрерис.

— Биз-ә шу ерик аздан-көпден тәзе зат өвренмек үчин гелдик.

Гөзлерини есерлик билен тырпяң бир яш йигит болса авулы сөз урды.

— Ай, Гадам ишан гайдян болса боля-дя. Совет хәкимиетине гаршы болан гыбаты шол бизиң хеммәмизиң еримизе-де эдип билер-ле!

Гадам ишан богазы доланы үчин, хич бир зат айдып билмеди.

Атабаев олара аяк үстүнде өтер-гечер сөз айтды.

— Гадырлы ёлдашлар, дөврүмизиң дегишени сизе гизлин дәл. Бейик рус халкының доганлык көмеги сайсында юрдумызың хожайыны хәзир биз өзүмиз! Соватсыз халкың не ыкдысадыети өсжек, не медениети артжак, не-де өзүни өзи эдяра эдип билжек. Илатың йилигини сормак үчин, патышина хөкүметине соватсызлык, дилсизлик, көрлүк герек болан болса, асырларбойы гараңкыда, зулумда эзилен халкы чаласын аяк үстүне галдырмак нелейән Совет хәкимиети үчин, халкың өни билен соватлы болмагы зерур. Шонуң үчин хем биз иш-аладаң хер бабатда етерликдигине гараман, өни билен хер обада мекдеп ачып, халк чагасыны тәзе усулда тербиелемеги дервайыс тапдык. Хорматлы Гадам ишан, мениң тәзе усул диеними сиз башга манида дүшүнмән. Маңа мүңкүр гөз билен-де гараман. Менде икилик ёгуна, сиз ынаның. Чага көне усулда арап дилиндәки әбжетден, эпдеклен, гурхандан башлап, соват өвренйәнчә айлар дәл, йыллар гечйәрди. Дүшүнмейән дилини дынувсыз хечжиклейән гөзел чаганың өмүр гүлүниң тәзежелери арманлыжа солуп гидйәрди. Мениң тәзе усул диймекден

макгалым болса, яшлыкда герекмежек дүшнүксиз дил билен чаганың йылларбойы башыны айламан, деррев элипбиден башлап, шу гүн элиби, эртир бийи яздырмалы. Шонда чаганың гөрежи илкинжи гүнден агы-гарапы сележерди, эли болса гүнүбирин кагыз-галама адатланар.

Бирнәче ерден сес чыкды.

— *Өрән догры.*

— *Хакыкат гүррүң.*

— *Хөкман шейтмек герек.*

Атабаев довам этди.

— Шонун билен биле, элипбий дүзгүнине-де бираз серетмек зерур. Ол, элбетде, хәзир дәл, соңра сизиң өз ишиңиз. Арап элипбийинде диңе «а» билен «и» болаймаса, галаныны хеммеси чекимсиз харплар. Шонуң үчин хем оны манысына гарап, диңе чен билен окамалы, шонуң өзи окыжа гөр нәхили кынлык дөредйәр.

Өзгелерден өзүни сайлаван, костюмлы, бойны галстуклы, гысга муртлы бир йигит:

— Икинжи хили айдамызда, шу гүнки уланян элипбийимизе чекимли харплар дөретмели — диййип, сөзе гошулды.

— Элбетде, якын гележекде шол меселе дилчилериң хем мугаллымларың зерур ишлеринден бири.

Элипбий меселеси гутарандан соң, Атабаев олара соңкы сөзүни айтды.

— Гадырлы ёлдашлар! Халк чагасыны тәзе усулда окатмага, тәзе тербие бермәге, дүйрләп айдамызда, халка хызмат этмәге сиз тәзе дөврүрде тәзелиге илкинжи, ынанчлы гадам басан адамлар. Сизиң өңүңизде адатдан дашары жогапкәрли хем хорматлы везипе дуряр. Мугаллым диен адың өзи, гөр, нәхили хорматлы ат! Мугаллым халк хызматкәри. Дүнйәде, мениң аңлышыма гөрә, халк хызматыны этмек ялы улы багт ёк! Өз эркимде болсам, мен хем хәзир сизиң араңызда болардым. Мен хем, ёлдашлар, бирвагтда мугаллымдым. Арман, патыша хөкуметиниң ерли халка ынамсыз гарашы зерарлы, мен башга-башга ишлере улашып гитдим. Хәзир болса шол сөйгүли кәриме доланмага маңа мүмкинчилик ёк. Хайп!.. Хорматлы мугаллымлар, сизиң тербие берен чагаларыңыз сизи хич вагтда унутмаз! Мен оны өзүмден мысал алын. Тежен шәхеринде мени окадан мугаллыма душуп билсем, мен онуң дабаныны огшажак! Мен оны хемише

сөйги билен ятлаян. Сизиң окатжак чагаларыңыз-да сизи сөйги билен ятларлар. Себәби, олары, гележегиң эесини, сиз өз билимиңиз, гайратыңыз аркалы чынлакай адам хатарына гошарсыңыз. Сиз сакгалыңыздан ак гиренде, өз окувчыларыңыздан йүзлерче миннетдарлык хат аларсыңыз. Гөр нәхили бейик хормат! Шол хормата эе болмак үчин-де сиз өз аз мөхлетли вагтыңызың бирже минутыны хем ыря сарп этмән, чынлакай алада этмегиңиз зерур. Ишиңиз шовлы болсун, гадырлы мугаллымлар!..

Атабаев гитмекчи боланда, Гадам ишан онуң гапдалында гыпдыклап, бимамла сес билен сөз гатды.

— Гайгысыз Сердар, мениң сизден бир хайышым бар.

— Айдың.

— Мениң яңкы... гайтмак меселәми гойболсун эдәйсек нәдеркә?

Гадам ишаның хайышының чынлакайдыгыны аңласа-да, Гайгысыз оны бираз беркитмек иследи.

— Гадам ишан- адамың сөзи бир болар.

Ишаның сеси бу сапар зарын чыкды.

— Гайгысыз Сердар, намазың хем сәхви боляндыр.

— Директор разы болса, мен гаршы дәл. — Директора йүзленди. — Ыбрайым молла, башарсаң, Гадам ишаның гөввүни йыкмавери.

Гадам ишан гол говшурып, миннетдарлык беян эдипде, гаранкы гатлышыпды.

Он докузынжы баш

ДАГЫНЫК ДЕССЕ

Бир мүң докуз йүз он докузынжы йылың ахырында хем йигриминжи йылың башында, Түркүстанда умумы ягдай, ылайта-да сыясы ягдай өрән булашыкды. Закаспияда фронт хениз гутарманды. Ферганада басмачылык херекети довам эдйәрди. Фронтларың барыны бирден басып чыкара гүйч ёкды. Ыкдысады ягдай хас-да ямапды.

Шоларың хеммесиниң үстүне-де партияң хатары саз долди. Партияны өзүне перде эдинип, хусусы бәхбит арап, партия хатарына гирен дүрли пикирли дүрли жынс кәнди. Шоларың бирнәчеси эдара ёлбашчылыгы-

ны эләп, совет гурлушыгына әнчеме зыян берйәрди. Бейик рус шовинизми дуйдансыз йүзе чыкярды. Шол шовинизм миллетчилигиң дөремегине-де көмек эдйәрди. Себәби, партия хатарында арасса хем иш башарян кадр энтек етерлик дәлди. Мусулман коммунистлерине ынамсызлык хем олары әсгермезлик диен ялы ягдайлар хем дөредйәрди. Мусулман коммунистлериниң ылайта-да ёлбашчыларының арасында бейик рус халкының көмегини инкәр эдйәнлер, республиканы түрк халкларының хасап эдип, рус коммунистлериниң оңа гошулмагыны халамаянлар-да барды.

Шонуң үчин хем Түркүстана көмек этмек ниет билен РСФСР-иң Меркези Исполнитель Комитети хем Халк Комиссарлар Совети бир мүң докуз йүз он докузынҗы йылың октябрь айында Түрккомиссия дөредипди. Шол комиссия Элиава, Фрунзе, Куйбышев, Голощекин хем Рудзутак гирйәрди. Комиссия диңе Совет гурлушыгына дәл-де, партия ишлерине-де ыгтыярлы векилди.

Түрккомиссия гелен вагтында, Түркүстанда ягдай өрән чылшырымлыды. Түркүстан шол вагтда битеви топраклы, бир халклы бир үлке болманы үчин, халкларың арасындакы арагатнашык өверли дәлди. Автоном республика гирйән бәш областың (Сырдеря, Еднарык, Дашкент, Самаркант хем Закаспия областының) хер бири ыкдысады хем медени өсүш тайдан хем, эдим-гылым тайдан хем бири-бириңден башгады.

Шол вагтда РК(б)П Үлке комитетинден, Үлке мусбюродан хем чет юрт коммунистлериниң Үлке комитетинден ыбарат үч саны Меркези гурама довам эдйәрди. Түркүстан коммунистлери бир арыкдан акман, үч саны дүрли тараза бөлүнйәрди. Бухара хем Хорезм болса хас узакда дурярды.

Түрккомиссия шонуң ялы агыр ягдайда ише башлапды. Ол өз ишини Меркези Исполнитель Комитетиң карарының хем Владимир Ильич Лениниң Түркүстандакы коммунист ёлдашлара» атлы хатының эсасында алып барярды. Шол карарда «Руссия Совет хөкүметиниң сыясаты Түркүстан [illegible]кларының өз эрклерини өз эллерине алмак [illegible] [illegible]лли деңсизлигиң хеммесини хем бир ми[illegible] ин [illegible]линиң үстүнден агалык сүрмегини ёк этмекден ыб[illegible]гдыр» диен сөзлем барды. Ленин болса өз хатында Түркүстан халкларына бейик сабырлылык хем өрән ынамдарлык билен гарамалы диен гөр-

кезме берйәрди. Шонуң билен ол Түркүстан ягдайы барада алада эдиниң, колониализмиң әхли галындыларыны сүпүрип ташламалы диен табшырык берйәрди.

Лениниң хаты Түркүстаның көп ерлеринде ишленип чыкылышы ялы, Марыда-да ара алнып маслахатлашылыпды. Шонда Гайгысыз Атабаев, эсасан Марының хем кем-кәс областың ягдайындан сөзләнден соң, Түркүстанда партияның бир агза гарамаяны барада җаныгып сөзләпди.

— Ёлдашлар, бир партияның миллете, дини ынанчлара гарап, бирнәче бөлүме бөлүнмегине мен дүшүнемок. Мен шол меселәниң үстүнде өз тежрибәме гөрә дурярын. Мен Реввоенсоветиң сыясы бөлүминиң Мусбюросында ишледим. Гошундакы коммунистлериң хеммесиниң большевик партиясының члени болмагына гараман, сыясы бөлүмиң партгурамасы европейслер, мусбюро болса мусулманлар арасында иш гечирйәрди. Сөвешиң гызгалаңлы гүнлеринде айратын чылшырымлы ягдая гөрә, белки, шейле дүзгүн вагтлайынча герек боландыр. Хәзир болса, мен шол ягдайы нәдогры тапярын...

— Шол барада сениң нәме теклибиң бар? — диен совал чыкды.

— Шейле ягдай хәзирликче областда-да, хатда Түркүстан мәчберинде-де довам эдйәр. Мениң аңлышыма гөрә, идеясы, максады бир партияда — мусбюро, европбюро, четбюро диен бөлүмлер болмалы дәл. Мениң теклибим шейле: шол бюролары, өзбашдак меркезлериң хеммесини ятырып, хеммесини бир меркезе гаратмалы. Биз өз караррымызы областда-да, автоном республиканың партия Меркези Комитетине-де етирмели.

Атабаевиң шол теклибини йыгнакдакылар макул тапдылар: оңсуз-да энтек дүйпли гурпланмадык партияны бөлүмлере бөлмек, оны эҗизлетмекден, дүрли пикир, дүрли агзалалык дөретмекден башга бир зат дәлди.

Мары партия гурамасының шол теклиби Түркүстаның партия Меркези Комитетине-де гелип етипди. Шоңа мензеш теклиплерден РК(б)П М[illegible]зи Комитети-де хабардарды.

Түркүстанда энтек оңлы ёл[illegible]еди[illegible] чекелешикли булашык ишлер кәнди. Шолары үгрукдырмак барада бир мүң докуз йүз йигриминҗи йылың январь айында Түркүстан Компартиясының Үлке комитетиниң

Бәшинжи конференциясы чагырылыпды. Конференцияда эсасы докладчылар Түркомиссияның членлериди. Гүнделик ягдай барада Элиава, совет хем партия гурлушыгы барада Голощекин, ыкдысады сыясат барада Рудзутак, хәрбы сыясат барада Куйбышев доклад эдипди.

Конференцияда милли меселе барада Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы Рыскуловың докладыны диңленди.

Конференция мыхман хөкмүнде гошулян Атабаевиң айлышына гөрә, Рыскулов өз докладында РК(б)П-ниң Үлке комитетини айыплаярды, ягны партияның Үлке комитети мусулман коммунистлер көпчүлигине идея тайдан тәсир эдерден әжиз дийийәрди. Шонуң үчин хем мусулман көпчүлиги Үлке комитетине эеренок дийип тассыкларды.

Рыскуловың шейле тассыкламагыны Атабаев нәче геңиргесе-де, онуң буржуаз миллетчилигине барып етенини энтек аңламан, «Бә, бу нәхили боляр? Большевик партиясының гурамасына Ашгабатдакы мусулман коммунистлер-ә эерйәр. Хава-да, бу төверекде мусулман коммунистлери хас кәнрәкдир. Үлке комитети, белки, шоларың башыны жемләп билйән дәлдир. Рыскулов көп тежрибели улы адам ахыры! Ол, элбетде, говы билйәндир» диен нетиҗә гелди.

Конференция РК(б)П Меркези Комитетиниң гөркезмесини, ягны Үлкекомы, Үлке мусбюроны хем чет юртларың коммунистлериниң Үлкекомыны диңе бир Коммунистик партия гурамасына бирикдирилмегини макул билди. Шол карар Гайгысызың йүрегинден тураны үчин «Мен Марыдакы сөзлән сөзүмде, эйсем ялңышман экеним» дийип дүшүнди.

Пөне вели, Атабаевиң мейлиниң хем ынанжының терсине, Рыскулов бирхили геңиргәрлик зат теклип этди.

— Түркүстаның бирлешен Коммунистик партиясына — Түрк халкларының Коммунистик партиясы ат берилмегини дервайыс тапярын.

Шол теклип хошуна гелмедик Атабаев Рыскулов хакындакы өңки пикирини унудып, башлыкдан идин алман, отуран ериңден зөвве галды-да, чаласын совал берди.

— Нәме үчин?

Элиава элиңдәки галамыны чоммалтды.

— Елдаш Атабаев, мен сизе сөзлемәге идин бермедим ахыры!

Атабаев онуң өзүне йүзленди.

— Ёлдаш башлык, себәпсиз хич бир зат йүзе чыкмаяны өзүңизе мәлимдир. Мениң дуйдансыз совал бермегимиң хем мени шоңа межбур эдйән себәби бар.

— О нәхили себәп?

— Булутсыз гүнүң ягшы ялы, ёлдаш Рыскуловың теклиби мени хайран галдырды. Шонуң үчин хем мен онуң себәбини сораярын.

Ики-үч ерден ызлы-ызына сес яңланды.

— Өрән догры талап!

— Шейле теклибиң себәбини бизиң хем билесимиз гелйәр!

— Гой ол дүшүндирип айтсын!

Башлык хениз трибунадан дүшмедик Рыскулова йүзленди.

— Ёлдаш Рыскулов, өз теклибиңизи делиллер билен ынандырмагыңызы конференция сизден талап эдйәр.

Рыскулов яңаклары ясы, чекге сүңклери юмры, чукан гөзлери меңемели, гараягыз тогалак адамды. Ол гепләнде кә юмругыны дүвүп, кәте бармагыны чоммалдып жаныгып сөзлейәрди. Онуң шейле херекети, хакыкатдан-да, тәсирлиди. Хәзир хем ол ынандырыҗы бир гөрнүшде сесине бат берип сөзледи.

— Түркүстанда түркмен-өзбек, гыргыз-газак диен ялы овнук кабылалардан ыбарат болан түрк урукларыяшаяр...

— Түркмен-өзбек, гыргыз-газак хер хайсы айратын миллет дәл-де, нәме үчин уруг-кабыла?

— Оларың хич хайсы милли хукукдан пейдалананок.

— Диңе патышаның бакнасы вагтында шейледи.

— Хәзир хем шейле.

— Догры дәл!

Башлык отуран ериңден галып, Атабаеве дуйдурыш берди.

— Сөзлейәне пәсгел бермезлигиңизи мен сизден хайыш эдйәрин. Сиз өз пикириңизи өз сөзүңизде аркайын айдып билерсиңиз.

Рыскулов довам этди.

— Мен ене гайталаярын: түркмен-өзбек, гыргыз-газак формирлешен социалистик миллет дәл. Түркүс-

танда яшаян халкларың хеммеси диен ялы, эсасан, түрк дилинде геплейәр. Кабылалары миллете бөлүп, битевини даргатмакда зыяндан башга нәме пейда бар? Гайта татар, башгырт ялы РСФСР-е гирмейән түрк кабылаларыны-да Түркүстана бирикдирип, шоңа Түрк компартиясы, Түрк республикасы ат берилмегини мен талап эдйәрин!..

Атабаевиң аңлышына гөрә Партияның эсасы ёлундан гышарян, диңе Рыскулов дәлди. Түркүстандакы ёлбашчыларың бирентеги шонуң ызына эерйәрди. Шонуң үчин хем Рыскуловың теклибини голдаян өрән кәнди. Шол теклибе гаршы чыканлар-да болупды. Шол гаршыларың бири өз сөзүни өзүниң аңлышына гөрә делиллер билен беркитди.

— Гадырлы ёлдашлар! Ёлдаш Рыскуловы мен Түркүстан республикасының эсас диреги хасап эдйәрдим. Шу гүнки докладындан, ылайта-да хәзирки теклибинден соң, мениң ондан гөвнүм гечип баряр. Мен эгер ялңышян болмасам, ёлдаш Рыскулов хәзир ынамдар дирег дәл-де, ичини гурчук гемрен, басым агдарылмагы гөз өңүнде гелйән уллакан лагшан агажа чалым эдйәр...

Рыскулов отуран еринден лаңңа галып, юмругыны дүвүп гепледи.

— Ораторың хәзирки сөзүни айратын беллиге алмагы мен президиумдан талап эдйәрин! Ол адамың хусусыетине токуняр, масгаралаяр! Арачәкден этлән бозгак адамыны Коммунистик партия өз хатарында саклап билмез!

Хениз чевли шейле гаршылык гөрмедик Рыскуловың гидиши өрән гатыды. Шонуң үчин башлык оңа маслахат берди.

— Ёлдаш Рыскулов, танкыда чыдам бермегиңизи, сабырлылык билен диңлемегиңизи хайыш эдйәрин.

— Шейле-де бир танкыт бормы? Бозгаклык!

— Хайыш эдйәрин.

Рыскулов өз еринде отурандан соң, оратор довам этди.

— Ёлдаш Рыскулов, багышлаң. Сизиң хусусыетиңиз билен мениң ишим ёк. Мен диңе сизиң болшуңызы суратландырмага чалышярын. Мен сизи Түркүстанда Лениниң илкинжи несли хасап эдйәрдим, сизиң хер бир айдан сөзүңизи дога эдинип депәме дакасым гелйәрди. Хәзир болса...

Онуң айтжак задындан ховатыр эден Рыскулов сөзүни кесмек билен йөвселледерин дийип дүшүнди.

— Хәзир болса?

— Хәзир болса сиз, партияның гөни ёлуны гышартмага чалышярсыңыз. Шонуң үчин хәзир сизиң ызыңыза эермек дәл-де, ялңышыңызы марксчыларча гөркезип, сизи гөни ёла гөнүкдирмек зерур...

Рыскулов ене зөвве галып, юмругыны булайлап гыгырды.

— Эйсем шу сөз хусусыете токунмак, гөни төхмет этмек дәл-де нәме?!

— Ёлдаш Рыскулов, сабыр эдиң!

— Сабыр кәсәмиң долуп-дашаныны мениң часлы сесим сизе хабар берйән болса герек!

— Шу-де сизиң ялңышыңыз.

— Мен ораторың, гөрнетин төхметчиниң трибунадан дүшүрилмегини талап эдйәрин!

Залың ичинде дүрли овааз янланды.

— Догры айдяр!

— Галат айдяр!

— Төхмете пент берилсин!

— Танкыды төхмете айландырмак нелейәне чәре гөрүлсин...

Башлык конференцияны зордан көшедип, ораторың сөзүне ёл ачды.

— Ёлдаш Рыскулов өзүниң хетденаша ялңышяныңдан хабары ёк. Советлер үлкесинде диңе коммунистик партиядан башга нәхили партия болуп билер? Компартияны «түркүнки» дийип атландырмагы, мен, арачәкден аңрык әтлемек хасап эдйәрин. «Түрк» Компартиясы идеясыны öне сүрмек—мусулман коммунистлерини рус коммунистлерине гаршы гетермекден, хас догрусы, Түркүстаны Руссиядан айырмага чалышмакдан башга бир зат дәл!..

Ким нәхили танкыт этсе-де, Атабаев оны миллетчиликде айыпласа-да, көпчүлик онуң тарапында боланы үчин, Рыскуловың теклиби кабул эдилди. Атабаев неден «компартия» түркүнки болжак болсa, мен шол партияда ёк» дийип гыгырыпды. Эмма Түрккомиссия оңа уллакан гаршылык гөркезмәнден соң, белки-де, меңкелте гайдяндырын диен ой билен дилини дишледи.

Түрккомиссия партия, совет хем көпчүлик гурамалара аркадаяның, партиялары хем зәхметкешлери бири-

-бирине ыснышдырмакда, көпчүлиги революцияң душманларына гаршы гөнүкдирмекде көп ишлер эдипди. Эмма милли меселә геленде ол улы ялңышлык гойберди. Атабаев хем башга танкытчыларың сөзүне гулак асып, гөрнетин ялңыша ёл бермезлик ерине, комиссия членлеринден Голощекин битарап болуп, Элиава хем ене бир член Рыскуловың теклибини голдады, дине Рудзутагың гаршылыгы болса улы роль ойнамады. Коммунистлериң энчемеси билен билеликде шол ягдай Атабаеви хайран галдырды. Онуң Элиава мүңкүрлик этмәге туталгасы-да ёкды, хакы-да. Атабаевиң, белки хем, Рыскулов олары конференцияның өңүнден кемсиз ышандырандыр дийип ойламакдан башга чәреси ёкды.

Шол вагтың өзүнде болса, мусулман коммунистлериниң Үчүнжи Үлке конференциясы гечди. Мусулманларың Үлке комитетиниң башлыгы болан, Бәшинжи конференциядан гылым алан Рыскулов «Түркүстаның автономиясы хем конституциясы» диен докладында хас өте гитди.

— Түркүстан түрк үлкесидир. Шу ериниң эрк-ыгтыяры-да үлкәниң эеси болан түрк халкларының элиндедир. Шонуң үчин, бизиң партиямыз түрк коммунистлериниң партиясы, республикамыз болса түрк республикасы болмалыдыр... Мен ене бир зады артдырмак ислейән: бизиң шу гүнки конституциямыз дурмуш тайдан хем, тарых тайдан хем, милли тайдан хем эдилйән талабы едәнок. Оңа гөрә-де конституцияны үйтгетмек зерур...

Рыскуловың өзи башлык хем диктатор боланы үчин, Атабаеве хем шоңа меңзеш танкытчылара сөз хем бермеди. Залың ичинде пейда болан нәразылык сеслер-де оңа тәсир этмеди.

Рыскуловың башлыклыгы билен мусбюро Үлке комитетиниң ёлбашчылары Түркүстанда яшаян халкларың милли бөлүнишик хем милли бирикмек мейиллерини ёк этмели диен карар чыкарды. Шонуң өзи болса өзбек, түркмен, гыргыз, газак халкларының милли республикаларыны гурамак ислеглерине бүтинлейин гаршыды.

Рыскуловың түркчүлик талабының эсасы маңысы шондан ыбаратды. Милли гышарыжылар «түркчүлик» билен башагай вагтларында, республика агыр ягдайда дем алярды. Фронтлар энтек гутарманды. Оба хожалыгы хем сенагат гөзгыны бир ягдайдады. Ферганада бол-

са басмачылык херекети гүйжейәрди. Шол ягдайлара гараман, милли гышарыжыларың ишеңңирлиги дурдугыча артярды. РК(б)П өзүниң «Гүндогар меселеси барадакы циркулярында» партия гурамаларында мусулман-русларың арасында хич бир тапавут болмалы дәл, партия иши ач-ачан интернационал гылыкда болмалы, мусулман зәхметкешлерини Совет Руссиясына ыснышдырмалы диен гөркезмесине гараман, милли гышарыжылар өз талапларыны довам этдилер. Мусулманларың Үчүнжи Үлке конференциясының «Түрк милли республика хем Түрк Коммунистик партиясы» диен карарының тассыкланмагыны РК(б)П Меркези Комитетинден талап этдилер.

РК(б)П Меркези Комитети болса шол талабы үзүл-кесил рет эдип, Түркүстанда дине Түркүстан Компартиясы болмалы диен карар чыкарды.

Шейле карара гараман, Түркүстанда буржуаз миллетчилиге болан мейил дурдугыча өсүп, ховплы бир ягдая мүнди. Миллетчилик мейиллилер ерли илатың дурмушының, ягдайының айратынлыгыны улалдып, байларың хем милли буржуазияң бәхбидини горадылар, сыныпы гөрешиң барыны, зерурлыгыны рет этдилер, рус пролетариатының хем рус коммунистлериниң ролуны кемситдилер.

Түрккомиссия, ылайта-да онуң башлыгы Элиава өз ялңышына гич дүшүнди, шол ялңышыны партияның Меркези Комитетиниң өңүнде боюн алмак билен ялңышы мүмкин болдугыча чаласын дүзетмәге чалышды.

Партияның Меркези Комитети Түркүстаң автономиясы барадакы карарыны кабул этди. Шол карарда гораныш, дашкы арагатнашык, демир ёл, почта хем телеграф РСФСР-е баглы болуп, Түркүстан республикасына гирйән бәш областың әхли меселелери дине ТүркЦИК-е дегишлиди.

Миллетчилик мейиллер шол карара разы болман, Түркүстанда дөвлет гурлушыгыны өз проектлерине гөрә гурмак максат билен партияның Меркези Комитетине Рыскулов башлыклайын өз векиллерини ибердилер. Олар барып, шейле талап этдилер:

— Әхли хәкимиети ТүркЦИК-е хем Халк Комиссарлар Советине бермели, Түрккомиссияны ятырмалы, Түркфронтуң Реввоенсоветиниң хукугыны чәклемели, руслардан дүзүлен Гызыл Гошуны Түркүстандан чыкар-

малы я-да ярагсызландырмалы, дине мусулман гошуныны гурамалы, демир ёлы, почтаны, телеграфы, дашкы арагатнашыгы, совданы, малиени РСФСР-ден айрып, Түрк-ЦИК-иң эркине бермели...

Оларың талабыны кемсиз өвренен комиссия Түркүстаның Коммунистик партиясының везипеси барада карар проектини тайынлады. Шол карары гөзден гечирен Владимир Ильич Ленин панисламизм хем пантуркизми макуллаян түрквекиллериниң ялңышыны чынлакай гөркезип, «руханылар, панисламчылар хем буржуаз миллетчилер херекети билен гөреш чәрелери барада айратын ишлемели» диен беллик гойды.

Меркези Комитетиң сыясы бюросы Түркүстаның автономиясы барадакы дүзгүннаманы макуллады.

Миллетчилик мейилли топар Меркези Комитетиң сыясы бюросының карары билен разылашман, Үлке комитетинден хем хөкүмет хатарындан чыкянлары барада арза бердилер.

Түрккомиссияның бир мүң докуз йүз йигриминҗи йылың 19-нҗы июлындакы карары боюнча Үлке комитети ятырылып, онуң ерине Түркүстан Компартиясының вагтлайын Меркези Комитети гуралды. Шол комитете Тюракулов, Атабаев, Хакимов, Асфандяров, Хожаев, Ыбрагимов, Семёнов, Солтан Хожаев, Устабаев хем башгалары гирйәрди.

Түрккомиссия тәзеден гурлан Вагтлайын комитете шейле гылык берди: Түрккомиссияның пикирине гөрә, Түркүстан Компартиясының Меркези Комитетиниң шу составы коммунистик иши алып бармага чынлакай вада берйәр, ерли халк билен хәкимиетиң хем партияның арасыны голайлатҗагына ынам дөредйәр...

РК(б)П МК-ның Түрккомиссиясының Куйбышевиң голы билен язылан докладнойында болса шейле дийилйәр:

«Тәзе Меркези Комитетиң членлериниң арасында ерли илатдан өсүп етишен гөрнүкли адамлар бар. Ине, мысал үчин... Атабаев, ол түркмен обасында өнүп-өсен, бичак аматсыз ягдайда гудрат билен дөрән, өзүнде сагдын коммунистик гарайшы кемала гетирен йигит...».

Ашгабатда Облисполкомың орунбасары болуп ишлейән Гайгысыз Атабаевиң болса шол карардан хем, шол берлйән бахадан хем энтек хабары ёкды.

ДУЙГУР ЙҮРЕК НӘЗИК БОЛЯР

Мүң докуз йүз йигриминҗи йылың февраль айының башында деникинчилер деңзе дыкылып, Закаспия фронты еңиш билен гутарыпды. Баку билен арада пароход ёлы ачылыпды. Атабаевиң дуйгусына гөрә, хова эп-эсли гиңәп, дем алыш еңлән ялы дуйлупды. Шәхерлерде совет адамларының ишлери угругып барярды. Оба шураларының эдйән ишлери ончаклы дуюлмаса-да, атлары барды. Кәбир обада партячейка-да гуралярды. Курсы гутаран мугаллымлар обаларда окув ишине башлапдылар. Умуман, Закаспиде иш өз акымына угругып башлан ялыды.

Хакыкатда болса, ягдай энтек өрән агырды. Әхли гурлушык ишлери ата-энеден айрылан гарып йигидиң өй тутунҗак болшуна чалым эдйәрди. Өйүң сүңңүни эдинмек — өй тутунмак дәлди. Онуң ганатларыны чатмак, хер угуны тәримлере беркитмек, баҗаларыны түйнүге саз гелширмек, үстүни өртмек, елде, апы-гупанда ыранмаз ялы беркитмек зерурды. Чатынҗа йигитде оңа гурп ниреден!.. Дине онуң үстүни өртмек үчин он-он бәш кече герекди, хер кече-де бирнәче гойнуң йүңүнден эмеле гелйәрди, йүз угы йүз тәриме беркитмек үчин, мәкәм өрүлен гулач-гулач ук багыны гоңшулар гошант гошса, дурлук багына, үзүк багына, серпик багына, өй йүпүне товы кемсиз етен үчбүкдүрме танап герекди... «Тай ат болянча — эеси ит боляр» накылына кыбапдаш, чатынҗа йигит өй тутуняньча бурнундан ик ялы ган гелйәрди.

Дүнйә тарыхында тәзе гурлушык — совет гурлушыгы хас-да чылшырымлыракды. Ол халк гурлушыгы болуп, онуң хер бир шахасы дәл, хатда хер бир үбтүҗеги-де шол чатынҗа ве чалым эдйәрди. Хич кимден, хич ерден пәсгелсиз, өз пейвагтына, өз гурп-кувватыңа гөрә чатынмак жаның ужуды! Тәзе гурлушыгы, чатынҗаның дашындан, дурли пәсгел хер әдимде тесдирмәге чалышярды. Гөрүнмез эллерин тилсими әсрарлы, шәхердәки болгусыз кәрханалар хәли-шинди ятярды, электрик ослагсыз чагда сөнйәрди, обаларда ковчум-ковчум галтаманлар пейда болярды: совет душманлары хем гизлин, хем гөрнетин депрейәрди.

Шейле ягдай диңе Закаспияда дәл, эхли Түркүстан-да шоңа кыбапдашды.

Июль айы ахырына сырыгып барярды. Ховлың ичиндәки багың көлегесинде Гайгысыз Атабаев дынч гүни екe өзи дынч алярды. Энтек ыссы дүшмәни үчин, хова өрән хоштапды. Гөк япракларың арасы билен дөкүлйән гүнеш ер йүзүне сепилен теңңе ялы өзүни гүжеңлейәрди. Овунжак гушлар энайыжа сайраярды. Гоңшудакы багдан билбилиң овазы-да эшидилйәрди. Бүтин төверек нәхили гөзел болса-да, ёкаркы ойлара чүмен Гайгысыз Сердар оглунда рахат ёкды.

— Галтаманлар топары Гагшал обасындакы мекдеби отлап, мугаллымы тултуклы сув енжипдирлер...

— Көрсагыр обасындакы дүканы галтаман талапдыр...

— Амаша обасының шура башлыгыны нәмәлим адам өлдүрип, горпа ташлапдыр...

— Такыр дуралгасына голай бир ерде демир ёлуң көпрүси харапланыпдыр...

— ...Шәхериң кәрханасы вейранланыпдыр...

Шолар ялы шум хабар гүнсайын ягярды.

Гөреш, әлбетде, довам эдйәрди, этмелиди хем. Йөне вели, шол ише халкың өзи чынлакай гошулмаса, шоны өзүниң мукаддес боржы дийип дүшүнмесе, гөреш энтек-энтеклер даяпарлы дәлди. Геп халкың аңының бир дүйгa бирикмегине баглыды. Оңа болса вагт герекди. Шоңа ченли болса, фронт гутарса-да, гөреш гутармаярды. Эрки элинден гидип барян сыпы душман рахат ятмаяны үчин, хер бир участокда овунжак фронт эмеле гелйәрди. Шол фронтлары дерби-дагын этмек үчин болса, марксизм гуралы билен ярагланан эсгер зерурды...

Шол ойлардан башыны галдыран Гайгысызың гөрежи стол үстүнде ятан бир букжа саташды. Шол букжадан бир сурат чыкды. Ол шол сураты элине алып, хыдырдар чинерилди. Шол сурат... Зейнепжигиң суратыды. Чагажыгың бир зады геңиргейән ялы уллакан гөзлери, ылайта-да бириниден ынжан ялы, чала кемшерйән додажыклары эдил Гайгысызың өзүне чалым эдйәрди. Гөйә диерсиң, өз гөзүниң өңүнде эдил дири ялы, нәзликже кемшерип дуран энайыжа чагажык онуң гөзүне нәхили говуды, нәхили овадан гөрүнйәрди. Йөне вели, шол кемшеришде гөрнетин игенч сайгарылярды. Гөйә диерсиң, шожагаз энайыжа чагажык яңыжа чыкаран

пелтежик дили билен агылыжа зейренйәрди: «Мениң какам ёк. Мен оны хич вагтда гөрмедим. Мен онуң «сөйгүли гызжагазым» диен сесини эшитмедим. Мен онуң элиниң, додагының йылысыны дуймадым. Какам болса менем онуң гужагына дырмашардым. бойнундан гужакларадым. Ол мени бөкдүрерди, огшарды... Арман, мен етим. Эжем маңа «сениң какаң сен доглманкаң өлүпди» диййә. Шонуң үчин хем мен багтсызларың багтсызы!»

Чаганың суратыны ики эли билен маңлайына гоян Гайгысызың гөзлеринден боюр-боюр яш тогаланды. Уллакан адам гөзүниң яшына боглуп, чагажык ялы аглады, бирхили хоркулданыны, тисгинеңини-де дуйман галды. Узак вагтлап бурнуның сувуны саклап билмеди. Онуң гөвнүне болмаса, чагажыгың «Мен етим, мен багтсызларың багтсызы» диен зарынжа сеси гулакларында янланып дуран ялыды... Ол өз чагалыгыны онучаклы ятлап билмейәни үчин, шейле гозгаланлы бозуланышы өз өмрүнде илкинжи гезек дийип дүшүнди. Хер хили агыр ягдайда-да гөзүнден яш чыкман, гайта гөречлери учгун ялы сычраян мерт адам шожагаз чаганың гашында нәхили ежизди...

Ол чыкгынсыз ойдан соң, өз-өзүне игенди.

— Патыша охранасы мени нәме үчин гөзетчилиге алды? Жепбар Хораз билен мениң пайлашын билмейәним нәмеди? Мен нәме үчин солдат эдигини гейип, эгниме яраг гетердим? Мен нәме үчин өз агам билен өчли душман болдум? Мен нәме үчин Нарла сапанча гезедим? Мен нәме үчин яш өмрүми соңсуз гөрешлере сарп этдим? Мен хәзирки өзүнде нәмәң алададасыны эдйән!.. — Ол ене чагажыгын суратына чинерилди. — Зейнеп жан, шоларың хеммеси сениң хем саңа меңзеш миллионың багты үчин дәлмиди? Киминң оңа шүбхеси бар? Хич кимиң!.. Ёк, бейле дәл!.. Гөзел перзендим, сениң энтек акылың келтежикдир, сен хич зада дүшүнйән дәлсиң. Мени өз угрума гойбермек ислемедик, мениң абрайымы дәл-де, өзүниң хусусы бәхбидини гөз өңүнде тутан, ин соңунда мениң аягымы үчүрдиклемек ислән сениң эжең дәлмиди нәме? Эйжежик чагам, сен бу гүн дүшүнмесең, эрте дүшүнерсиң — сени атасыз етим галдыран мен дәл-де, сениң самсыжак эжеңдир. — Бираз ойдан соң ол ене довам этди. — Догры, мен өзүми акламак исләмок. Сениң чагалык дөврүңдәки багтсызлыгыңа мен-де гүнә-

кәр. Сөйгүли балам, сен дүшүн, маңа диңе ики ёл галыпды: мен я-ха сениң эжең пашмагына япышып, бүтин дүнйәден, бүтин дурмушдан, әхли гөрешден эл ювмалыдым, я-да... Мениң ынсабым, мениң адамкәрчилигим, диңе онуң соңкусына ёл салгыберипди... Саңа мениң йүрегим, балам, диңе хәзир дәл хемише-де аваяр. Нәдейин? Мен өзүми ики бөлүп билемок ахыры!.. Мен, әлбетде, сени хич бир зада мөтәч этмен, галаныны болса, кейигим, өз багтыңдан гөр... — Гайгысыз иң соңунда чынлакай сыпата гирди. Зейнеп жан, мениң саңа иң соңкы айтжак сөзүм шейле:

— Мен сениң, саңа меңзеш миллионың, гелжек несллиң багты үчин тә ахыркы демиме ченли халка вепалы болжагыма, сениң бигүнә, нәзенин гашыңда касам эдйән!..

Атабаев өз гызының суратыны йыгнамага етишип-етишмәнкә, фельдфебель оңа думлы-душы сүргүч билен печатланан букжа гетирип говшурды. Шол букжаның хабары хатда Атабаевиң өзүни-де хайран галдырды. Шол букжада Түркиомиссияның гошулмагы билен Түркүстан Коммунистик партиясының Меркези Комитетиниң хем Түркүстан Меркези исполнитель Комитетиниң бирлешен маслахатының карары барды. Шол карарда... Гайгысыз Атабаев Түркүстаның Вагтлайын партия Меркези Комитетиниң Исполнитель бюросына член хем Түркүстан республикасының ер-сув комиссары беллениәрди. Шол вагтда пейда болан Өвезбаев оңа эл беренде, Гайгысыз оңа:

— Салам, хем хош вагтың! — дийди.

Чакылык билен хошлашыгын бир демде бир агыздан чыканыны геңиргән Сейитмырат оңа дүшүнмән:

— Нәме, бимахал чак гелдимми? — дийип икирҗиңледи.

— Ёк.

— Онда нәме, чагырып уран ялы, гел хем гит диййәсиң?

— Онуң себәби бар?

— Нәхили себәп?

— Мен Дашкенде гитмели?

— Нәче вагта?

— Хемишелик.

— Мен-ә, Гайгысыз, сениң шу сөзүңден хич бир зат хем дүшүнемок.

— Сенден, әлбетде, гизлемәге хажат ёк. — Ол оңа элиндәки кагызы узатды.

Хата гөз гездирип, гөвүнсиз ызына гайтаран Өвезбаев:

— Онда, бу ерде бизиң хем ишимиз ёк — дийип, йүзүни ашак салды.

— Нәме үчин?

— Ай, ынам ериве мүнкүрлик көпелермикән өйдйән.

— Ислесең, мен сени Дашкенде чагырайын. — Гайгысыз шол секунтың өзүнде болса ойланман айдан сөзүни ызына гайдып алды. — Ёк, бейле дәл. Сен бу ерде хас зеруррак!

— Ай, нәбилейин?

— Сейитмырат, сен харбы адам болсаң-да, айгыт эдижилигиң кәте мениңкиче-де ёк.

— Онуң хем, әлбетде, себәби бар.

— Нәхили себәп?

— «Аркалы көҗек гурт алар» дийип эшитмәнмидиң?

— Ерп, онсоң?

— Сениң аркаң бар.

— А сениң?

— Ай, сен хем гитсең, мен-ә киме аркадаянжагымы хем билемок.

— Ашгабат билен Дашкендиң арасы сес етмез ялы шейле узакмы?

— Ол-а шейле вели, хәзир иш башында отуран адамларың көбириниң дүшүнжеси өрән ягдайлы. Ишчи я революционер дийип, иш табшырян адамларыңызың бирнәчеси, мен эгер ялңышян болмасам, пили гарынҗа табшырана чалым эдйәр.

Гайгысыз онуң меңзетмесине йылгырды, эмма ынамсыз гарайыш билен:

— Меселем? — дийип сорады.

— Ай, оңа мысал гыт дәл.

— Белки, бирини мәлим эдерсиң?

— Облревкомың чарвачылык ишини алып баряп Певзнер:

— Чарвачылыгың өсмеги үчин нәхили чәре гөрмели? — дийип, дүйн менден маслахат сорады. Мен оңа, өз аңлышыма гөрә, халыс йүрекден жогап гайтардым.

— Чарва малының өсмегини ислесеңиз, хәзирки ягдайда оңа азар бермели дәл.

— Онсоң?

— Онсоң, ене бир гезек дегмели дәл.
— А ондан соң?
— Ондан соң хем дегмели дәл...

Ол мениң жогабыма дүшүнмән, белки, дүшүнмек хем ислемән, маңа нәхак ере игенди, хас догрусы, айыпламакчы болды.

— Эйсем, сизиң пикириңизче, чарвачылык совет дөврүнде-де, феодаль-патриархал ягдайында довам этмели-дә?..

— Гөр нәхили дүшүнже!.. «Оды гозгасаң — өчер, гоңшыны гозгасаң — гөчер» накылына гөрә, хәзирки ягдайда оңа сәхел гонлалав берсең, гөчжегинден, гачжагындан онуң хабары ёк... Певзнер, белки, ишине жүр, ынамдар, говы адамдыр, мениң оңа шеким ёк. Йөне вели, ол чарва ягдайыны билеңок. Дарак урмасыны билмейәниң докманың эриши гыршы ялы, иш билмән ишлежек болян-да пейда ерине зыян гетирйәр. Ынсабың арам-карар бермән, шол хакыкаты халыс йүрекден мәлим этсең-де, кәбир ёлдаша яраңок. Мениң кәбир вагтда икиржиңлейәним, ине, шонуң үчин.

Өвезбаевиң берйән гүррүңи, элбетде, хакыкатды. Йөне вели, хер бир шаханың өзүне лайыклы хүнәрменди болмаңы үчин, шол иши укыплы арасса адама табшырмакдан башга чәре ёкды. Шонуң билен биле, гөвни бөлегит Өвезбаевиң кәбир овнук зады улалтмак, кәбир адама гөвниетмезлик хәсиетиниң барыны хем Атабаев билйәрди. Эйсем-де болса Өвезбаевиң шу ерде иш ичинде болмагы зерурды.

Өвезбаев Атабаевиң гөвнүни йыкып билмәнди.

Йигрими биринжи баш

ДУРМУШЫҢ ӨЗЕНИ

Дашкент...

Дашкент Гайгысыз Атабаев үчин өз догма обасы Мәведен-де хас мәхирлирәкди. Мугаллымлар семинариясында гечирен етгинжеклик дөври хич вагтда онуң гөзүниң өңүнден гитмейәрди. Онуң гөвнүне болмаса, хениз хем ол Мухамметгулы Атабаев билен биле Дашкент көчелеринде әдим урярлы, хер хили гөвүн йүвүрдйәрди. Эллери сыпынан вагты гимназиядакы гызлар би-

лен душушянлары, нәзли-нәзли сөзлешйәнлери, танс эдйәнлери яп-яңыжа ялыды. Семинариядан ковулмакчы боланы хушуна геленде болса, гарачы ат ялы бирденкә күртдүрйәрди. Бәшинжи йыл революциясының елгини билен студентлериң үстүн чыканы ядына геленде болса, онуң гөвни ене йүврүк ата атланярды. Ол эсасы билими шол ерде аланы, сыясы дүшүнжәниң илкинжи сахыпасыны шол ерде ачаны үчин, шол шовхунлы, умытлы гүнлери хич вагтда ядындан чыкармаярды. Дашкентде контрреволюцион гүйчлер билен солдат болуп гөрешени, шол гөрешде идея тайдан кемсиз беркәни оңа гурп-кувват берйәрди.

Дашкентде онуң өз перзенди — кичиҗик Зояжыгы эййәм билбил ялы сайраярды.

Йөне вели... Халк Комиссарлык, ылайта-да хәзирки дөврүнде ер-сув Халк Комиссарлык везипеси оюнжак дәлди. Вейран хожалыгы аяк үстүне галдырмак даг астындан темен билен туннел газана кыбапдашды. Закаспия областының гураклыгы, топрагының сува мәтәчлиги хич вагтда онуң гөзүниң өңүнден гитмейәрди. Хорезмде сув гытлыгы зерарлы өзбек билен түркмен арасында йылсайын диен ялы дава-женжел эмеле гелйәни оңа мәлимди. Бир дамжа сув зерарлы «Ганлысака», «Ганлыгуйы» диен ялы айылганч атлар-да ондан гизлин дәлди. Амыдеряның уммасыз сувуның Арал деңзине дөкйәни, топрагың болса чаңап ятаны оны кән ойландырярды. Түркүстаның бейлеки областлары-да Закаспия кыбапдашды. Шонуң үчин хем Атабаев ой көлүне чүмүпди.

«Түркүстанда оба хожалык меселеси нәхили чылшырымлы, нәхили зерур, нәхили жогапкәрли!.. Мен ким, Халк Комиссарлык ким? Кичижик сыгыр чопандан, йөнекей мугаллымдан, хас догрусы, йөнекейже контора ишгәриңден хем комиссар бормы? Хасап-хесип чотуның гумалаклары билен, миллион гарның лукмасы болан ер-сув ишиниң хей жебис гелйән ери бармы? Чотуң гумалакларыны ики яңа бармагың билен пызып, көпүк хасабыны чыкармак нирәде, уммасыз тежрибе, уллакан деределжилик, эгирт зәхмет талап эдйән чылшырымлы ер-сув нирәде? Мениң комиссарлыгым, гаш дүзетмек ерине гөз чыкармак болаймаса-да биридир? Мениң чотума дине контора управляющиси үнс берен болса, ере миллионларча адам гөз дикйәр, әхли Түркүстаның дири-

лиги шоңа баглы ахыры! Мениң башарныксызлыгым зерарлы, белки, миллион гарып хепбиге дөнер! Ек, ер-сув мениң ишим дәл! — Ол өз яныңдан башыны яйкады. — «Горкан өңүрдер» накылына гөрә, мен иң ягшысы, абрайым барка бу ишден боюн толгайын!»

Түркүстанда оба хожалык ягдайы, хакыкатдан-да, вейранды. Шол вейран ягдая гөз гездирен Атабаев өз агыр оюндан баш галдырып, нәмәнидир сайгармак ислейән ялы бир нокада чиңерилди-де, өз пикирини довам этди.

«Бә, бу нәхили боля? Мениң горкяным үчин маңа хатоша гөрүнйән болаймасын? Горкмага мениң нәме хакым бар? Шейле болса, мениң адым Гайгысыз Сердар оглы болман, Гайгылы Елйүрек оглы болмалыды. Мен асыл кимиң идеясыны эерйәрин, кимден гөрелде алярын? Владимир Ильич хич бир затдан хедер этмән, бейик Руссияда капитализми агдарып ташланда, мен гурамачылык ишиң ёлбашчылыгындан хедер этмелими? Шейле боланда, ким маңа большевик диер? Партбилети мен нәме перде үчин гөтерйәнми? Түркүстан Компартиясының, ылайта-да, Түркомиссияның ынанжыны өдемек мениң бойнумдан совулмаз борҗум дәлми? Шейле аркадаяңжым барка, мен нәмәң аладасыны эдйәрин? «Аркалы көпек гурт алар» накылыны унутмагым, хей, мүмкинми? Партияның гимнинде «Хич задың алнындан болмадык, хемме задың эеси болар» дийип яңланян оваз төтәнден дәл ахыры!.. Белки-де, мен шол җогапкәрли сынагдан еңишли чыкарын? Сынагдан гечип билмәмле нәме мени дакып саклаярлармы? Мен эгер табшырылан иши оңармасам, узур өтүнерин-де, башарян ёлдаша ёл берерин!..»

Гайгысыз Атабаев йүз өлчәп, бир кесйән адамлар хилиндендди. Йөне вели, хич бир кынлык онуң җошгунлы мейлини бөкдәп билмейәрди. Революцион рух билен яраглананан Атабаевде түвелей даргадан пишге ялы дагынык ишлери-де бир ковчума топлап, товы етен йүп ялы бүкдүрерлик ынам барды.

Түркүстан республикасының ер-сув ишлери билен таныш̧анда болса, ол өзүниң хүжжүк сачыны пенжеледи. Онуң җошгунлы хөвеси бирбада ногталанан тез мал ялы сусланды. Энчеме йылың уруш-чыгырышы зерарлы оңлы мүмкинлик болмадык хем бүтинлейин үнсден дүшен ер-сув иши диңе Закаспияда дәл-де, бүтин респу-

бликa боюнча аяк астындады. Дөрт миллион гектар суварымлы ер диңе шу йылың өзүнде ики миллион гектар кемелипди. хасыл болса ярпы азалыпды...

Гайгысыз Атабаев гиже-гүндиз онуң себәплерини дерңейәрди, хүнәрментлер билен сөзлешйәрди, пикир алышярды. чәре агтарярды.

, Түркүстанда хасыл үчин иң зерур задың сувдугы оңа гизлин дәлди: сувсуз ер палак юмуртга хөкмүндеди. Сувсуз ер өли болуп, диңе ызгарлы ер җана гирйәрди. Эйсем әхли Түркүстан боюнча өңи билен сув аладасыны эдилмеги зерурды. Сув, ягны ирригация болса, энчеме мобилизация зерарлы эесиз, мирапсыз галыпды. Сув каерде кәбир обаны, кәбир шәхери басярды, ер болса көпленч ерде какап ятырды. Хасылың ярпы азалмагының-да эсас себәби шолды. ТүркЦИК хем Халк Комиссарлар Советиниң хәзирликче шол агыр ягдай барада гөрүп билйән чәреси ёкды.

Ер-сув Халк Комиссары Атабаев иң соңунда ягдайың адатдан дашары агырлыгыны Түркомиссия мәлим этди.

Гадырлы ёлдашлар! Ер-сув Комиссариатының ишиниң өверли дәлдигине, экиниң хем хасылың ярпы азалмагы гөрнетин шаятлык эдйәр. Онуң дүрли себәби бар. Мен онуң иң эсасларындан бири барада гүррүң этмек ислейәрин. Ол-да болса, ирригация меселеси. Ирригация Түркүстанда ер хожалыгының, асыл дурмуш бинасының эсас сүтүни. Оңа гөрә-де бизиң ирригация меселесине дөвлет мәчберинде гарамагымыз зерур. Диңе бир сувуң дәл, умуман, ер хожалыгының эеси, көне меңзетме билен айтсам худайы-ирригацион ишгәрлердир.

Ирригация ишгәрлери болса, тә шу гүне ченли, чем гелен ерине пөкги ялы пызлыпдыр. Өңи билен хич бириниң чалшырып болмажак иң говы ирригация ишгәрлерини харбы гуллук мобилизациясы өз демине чекип, оларың кәси прапорщик, кәси харбы техник болуп гидипдир. Соңра гражданлык сөвешиниң мобилизациясы оларың бирнәчесини ювудыпдыр. Ондан соң партия хем профсоюз гурамалары оларың чорба чыкарыны сайлавлы везипелере белләпдир. Продотряд хем Перепис мобилизациялары-да оларың бирнәчесини өзүне тагмалапдыр. Иң соңунда болса, көне демир ёлчулар мобилизациясы гидротехник гуллукчыларына ченли барып етипдир...

Түркомиссиның ТүркЦИК, Халк Комиссарлар Совети хем Түркүстан Компартиясының бирлешен йыгнагында республиканың баш ишгәрлери-де барды. Орта Азия демир ёл начальниги шол ерде докладчының сөзүни кесди.

— Ёлдашлар, мен ер-сув Комиссары ёлдаш Атабаеви партизанлык билен айыплаярын!..

Түркомиссияның башлыгы Элиава оңа бакан элини салгады.

— Ёлдаш начальник, бу нәме диен сөз?

Начальнигиң сеси өрән зарплы чыкды.

— Ер-сув Комиссары ТүркЦИК-иң декретине боюн эгенок!

— Меселем?

— Ер-сув комиссариатының әхли гурамаларында ишлейән көне демир ёлчулардан бир йүз адамыны ызына гайтаранок.

Атабаев оңа жогап берди.

— Ёлдаш начальник, сиз мени нәхак айыплаярсыңыз.

— ТүркЦИК-иң декретине боюн эгмейән мен дәл-де, сиз ахыры!

— Онуң себәби бар...

— Мен сизден демир ёл ишгәрлерини нәме үчин ызына гайтараңзок дийип сораярын!..

— Шол йүз адамыны ызына гайтарып билмежегимиз, эгер гайтармалы болайсак, онда ер-сув комиссариатыны япмалы болжагымыз барада ТүркЦИК-де мениң докладнойым ятыр, шонуң нусгасыны сизиң өзүңизиң хем аланыңыза мен шүбхеленемок.

— Маңа докладной дәл-де, техники ишгәр герек.

— Техники ишгәр бизде сизе гаранда хас-да зерур-рак!

— Демир ёлуң херекетиниң техники ишгәре баглыдыгыны сиз унутмаң, ёлдаш Атабаев!

— Ёлдаш начальник, мен сизиң ягдайыңызың кынлыгына дүшүнйәрин. Йөне вели, әхли херекетиң гарна баглыдыгыны мен сизиң ядыңыза салмак ислейәрин.

Начальник ене бир зат айтмакчы боланда башлык оны сакланды.

— Ёлдаш начальник, докладча пәсгел бермезлигиңизи хайыш эдйәрин.

— Ёлдаш Элиава...

— Мен сизе дуйдурярын...

— Херекет...

— Иң соңкы гезек дуйдурярын! Ёгсам... Ёлдаш Атабаев, довам эдиң.

— Руссия сува мәтәч болманы үчин, онда ирригацион школуң болманы хеммәңизе мәлим. Ирригацион ишгәрлер дине дүрли техники школы гутаранлардан, шол хатарда демир ёлчулардан эмеле гелйәни-де сизе гизлин дәл. Эгер-де ёлдаш начальнигиң талап эдиши ялы, әхли техники ишгәрлер ызына гайтарылжак болса, онда комиссариатда екеже-де техники ишгәр галжак дәл.

Демир ёл начальниги ене дуруп билмеди.

— Сиз нәме үчин өзүңизе ишгәр тайынламан, өзгәңкә эл узадярсыңыз?

— Ол башга меселе.

— Башга болса...

Йыгнагың башлыгы оңа бу сапар хас чынлакай дуйдуруш берди.

— Ёлдаш начальник, тертиби ене бир гезек бозсаңыз, мен сизе гапыны гөркезмәге межбур боларын! — Ол комиссара йүзленди. — Ёлдаш Атабаев, комиссариатың, умуман, нәче штаты бар, шонлан нәчеси етенок?

— Ики йыл мундан өңки штат бир мүң адам экени. Шондан галаны хәзир дине 631 адам. Шонуң бир йүз товрагы болса сув хожалык бөлүмине дегишли. Шол йүзүн-де хеммеси өз ишини долы оңарян адамлар дәл. ТүркЦИК өз карарыны «көне демир ёлчы ишгәрлер барадакы карар ер-сув комиссариатына дегишли дәл» дийип үйтгетмеги зерур...

Демир ёл начальниги ене дуруп билмеди.

— Хас догрусы, демир ёлы япмалы дий гутар-да!..

Столуң үстүндәки жаңжагазы жыңңырдадан Элиава эллерини герди.

— Бу нәхили гылык?.. — Начальник бимамла бир гөрнүшде йүзүни ашак салды. — Константин Сергеевич, сиз оңа үнс берип, өз пикириңизи бозмаң-да, довам эдиң.

— Ёлдашлар, хәзирки штат, ылайта-да хәзирки кадрлар билен ер-сув комиссариаты, ылайта-да, сув хожалык бөлүми өз везипесини өдәп билжек дәл. Шу ашакдакылар оңа анык мысал болуп билсе герек. Даш-

кеит шәхер ирригациясының техники гурамасының ёлбашчы ишгәри болманы үчин, ики ярым айдан бәри суварыш ишини үпжүнләп биленок. Мүрзечөл суварыш системасы болса өлүм өнүнде. Перовскидәки, Казалинскидәки, Черняевскидәки хем Аулата билен Дашкент уездиндәки тәзе ишлер техники ишгәрлер етмезлиги зерарлы вагтлайынча ятырылмага межбур болунды. Закаспия областында әлли сув хожалык ишгәриниң ерине дине он үч адам хич бир зат эдип биленок. Токмак шәхерини басан Чу дерясы гөзел жайлары юмуряр, илаты басгы астында галдыряр, техники гүйч ёклугы зерарлы шол хараплыгың өңүни алмак-да мүмкин дәл. Шейле ховп Чырчыгын үстүне-де абаняр. Комиссариатың Амыдеря бөлүминде дине екеже адам болуп, Хыва жоганкәрлиги-де шоңа йүкленйәр, Бухара ирригациясына ёлбашчылык этмек үчин болса, екеже адам хем ёк.

Атабаев стакандан сув овуртламага дуранда, кимдир бири хайыгып сесленди.

— Ёлдаш комиссар, сиз агзыңызы гуры чөп билен чалып, бүтин дүнйәни гуратдыңыз-ла?

— Оба хожалыгыны чаласын гөтермек үчин хәзириң өзүнде герекли чәре гөрүлмесе, дине топрагың дәл, адамларың-да додакларының кепемеги даш дәл.

— Эйсем, сизиңче нәхили чәре гөрмели?

— Мениң аңлышыма гөрә, хәзирликче илкинжи гөрүлжек чәре шейле: бүтин төвереклейин умумы декрет чыкармалы. Ирригация ишгәрлери нириде-де болса, гошундамы, демир ёлдамы — барыны ызына мобилизләп, шоларың хеммесини хич бир мобилизация дүшмез ялы эдип, өз ишлейән ерлеринде беркитмели.

Совал-жогапдан соң Түрккомиссияның башлыгы Элиава еринден галды.

— Ёлдашлар! Константин Сергеевич өз докладында республиканың оба хожалык ягдайыны эдил айнадакы ялы суратландырды. Ягдай, хакыкатдан-да, айылганч! Оба хожалык өнүминиң ики-үч эссе артмагының ерине ярпы кемелмеги демлиги даралдарлык ховплы бир вака! Ёлдаш Атабаев өз сөзүниң бир еринде «Әр ишлемез, гуран ишләр, гоша наны уран ишләр» дийди. Халк накылының гөр нәхили бейик манысы бар! Техника болманы, ирригация дүзгүне салынманы үчин, пил-палта билен Токмак шәхерини ховпдан горап боланок. Гоша наны урмадык ач гарнында гудрат эмеле гетирлик гүйч гала-

нок. «Ажың аңы болмаз» дийлен өрән догры! Ёлдаш начальникиң талап эдиши ялы, демир ёлуң херекетини чалтландырмак, гошун гүйжүни артдырмак, әлбетде, зерур. Эмма зерурдан зерурлы боланы үчин, биз шу ерде «Герек дереги йыкар» накылына эермәге межбур. Шу гүнки гүнде оба хожалык меселесини мен әлипбийиң илкинжи харпы хасап эдйәрин. Шонуң билен биле, мен сизиң ядыңыза бир зат салмак ислейәрин: Россияда прогноз өрән яман. Россияның Түркүстаны галла билен үпжүнлемеги дәл, гайта Түркүстандан галла соражагы анык гөрнүп дур. Оңа гөрә бүтин зерурыетден гөз юмуп, әхли үнси оба хожалык меселесине бермек зерур. Шол барада кимиң нәхили пикири бар?

Бирбада хич кимден сес чыкмады.

Рудзутак шол теклиби гысга сөз билен макуллады.

— Константин Сергеевичиң суратландырышына гөрә, шол барада башга пикириң болмагы мүмкин дәл. Себәби, оба хожалыгы өлүм я дирилик меселеси, ылайта-да шу гүнки гүнде.

— Кимиң нәхили теклиби бар?

Хич ким сесленмеди.

— Константин Сергеевич, сизиң, белки, проектиңиз бардыр?

— Бар, ёлдаш Элиава.

— Гелиң, онда шоңа гулак асалың. Гаршылык ёкмы?

— Ёк.

— Константин Сергеевич, хайыш эдйәрин.

— Проект, ёлдашлар, шу ашакдакы маддалардан ыбарат. Биринжи: әхли оба хожалык ишгәрлерини, илкинжи нобатда ирригаторлары, техники ишгәрлери, оларың нирәде, нәхили ишде ишлемеклерине гарaман, хеммесини оба хожалыгының хакыкы гуллугына мобилизленен хасап этмели...

Орта Азия демир ёл начальниги отуран еринден лаңңа галаныны-да дуйман галды.

— Онда демир ёл херекетини баглаймалы-да?

Башлык элиндәки жаңжагазыны жыңңырдатды.

— Ёлдаш начальник, дүзгүн-тертибе боюн эгмегиңизи талап эдйәрин!

— Ёлдаш башлык...

— Ёлдашлар, мен-ә шу адама нәхили буюржагымы билемок. Сизиң көмегиңизе мәтәч.

— Онда...

Бу сапар Элиава онуң сөзүни газап билен кесди.

— Герек болса, сизиң хайышыңыз болмаса-да бошадып билерис!

Начальник өз еринде чүйленене дөненден соң, Атабаев довам этди.

— Икинҗи: гошунда хем харбы эдараларда болан оба хоҗалык хүнәрментлериниң хеммесини бир хепде мөхлетинде оба хоҗалык комиссариатына гөндермели...

Түркүстан харбы округының командующиси еринден галып хайыш этди.

— Мүмкинми?

— Җеделлешмек үчинми?

— Ёк, диңе шу мадда бир беллик үчин.

— Беллиге, белки, сонундан умумы башларыс?

— Мениң уллакан гаршылыгым ёк. Шонуң үчин йүзүниң угруна аныклап гечәйсек кем болмазмыкан өйдйән.

— Гахрыман гошунын хорматы үчин каданы кемкәс бозманың хем айыбы ёк. Айдың.

— Мобилизленени ызына мобилизлемек, гошуның гурбы үчин хем, дүзгүн-тертиби үчин хем ончаклы пейдалы дәл. Эйсем-де болса, сизиң айдышыңыз ялы, ягдай билен хасаплашмак зерур. Гошундакы оба хоҗалык хүнәрментлериниң хеммесини бирден ызына доландырмак, әлбетде, мүмкин дәл. Шонуң үчин мен шоны икә бөлмек ислейән: командир батальондан башлап, ёкаркы чинлер гошунда галсын. Мениң өз янымдан адалатлы хасап эдйән беллигим шол.

— Ёлдашлар, зерурыет нәче гүйчли болса-да, гошун хатарыны бүтинлейин гowшатмак мүмкин дәл. Мениң акылыма гөрә, командующиниң теклиби, хакыкатдан-да, адалатлы. Гаршы ёкмы?

— Ёк.

— Константин Сергеевич, довам эдиң.

— Үчүнҗи: оба хоҗалык хүнәрментине мәтәч эдаралар ишгәри өзүнде галдырмак я чалшырмак, я-да сорамак үчин туталгалы делиллер билен диңе ер-сув комиссариатына йүзленмели. Дөрдүнҗи: оба хоҗалык ишгәрлерини пайламак хем олары гуллуга беллемек, диңе ер-сув комиссарына дегишли. Бәшинҗи: әхли ер-сув комиссариатында ишлейәнлер хем тәзеден гайдып

геленлер харбы гуллукдан хем дүрли мобилизациялардан бошадыляр. Алтынҗы: оба хоҗалыгының хакыкы гуллугына чагырыланлар азык-овкат хем хас зерур харытлар барада еңилликден пейдаланмалы. Единҗи: бир ай мөхлетинде ирригацион кадрлар етишдирйән школ ачмалы. Секизинҗи: шу ёкарда гөркезиленлер барада хич ерде хич хили гүррүң болман, хеммесини хөкманы суратда ерине етирмели...

— Ёлдашлар, кимиң нәхили беллиги бар?

Орта Азия демир ёлуның начальниги бу сапар када боюнча хайыш этди.

— Мүмкинми?

— Айдың.

— Көне демир ёл ишгәрлеринден ер-сув комиссариатында йүз адамың барыны яңы ёлдаш Атабаев өз докладында айдып гечди. Меселе өрән әхмиетли боланы үчин, гой, шол йүз адам өз еринде галсын-да, демир ёлдакы хәзирки ишлейәнлере азар берилмесин.

— Диймели, сиз меселәни барлышык билен гутармак ислейәрсиңиз.

— Башга чәре ёк.

— Константин Сергеевич, сиз оңа нәхили гараярсыңыз?

Атабаев кинаялы йылгырып сөзледи.

— Шу ерде бир анекдот мениң ядыма дүшйәр: бирвагт шәхерли бир җерчи эшек арабасы билен чөле одуна гидипдир. Бир гөрсе, бир чепүң дүйбүнде бир товшан ятан экен. Җерчи онуң бәлкылдаян уллакан гөзлеринден горкуп, арабасыны сакга саклапдыр-да, сандыравук сес билен оңа хабар гатыпдыр. «Бакра гөз, бакра гөз, сен маңа дегме, мен хем саңа дегмәйин, индики гелемде бала-чагаларыңа бир гары биз хем гетирип берейин» дийипдир... Ёлдаш начальник хич бир зат вада бермән, диңе сен хем дегме, мен хем дегмәйин диййәр. Меселе диңе маңа баглы болса, ёлдаш начальник, мен сизиң вагоныңызы өз эгним билен итеклешмәге хәзир. Мен өзүм үчин дәл-де, көпчүлик үчин, шол хатарда сизиң ишгәрлериңиз үчин азык аладасыны эдйәрин. Шонуң үчин хем техники ишгәрлер барада, эсасан, мен сизден хантама, сизе мәтәч.

— Ёри, онда?

Башлык онуң соңсуз гайтавулына чыдамады.

— Ёлдаш начальник, меселәни хас овнудайян-а дәл-

сиңиз-дә? Болманда сизиң өзүңизе я бәш-үч саны начальнигиңизе ким элини узадар өйдйәсиңиз?

— Мени дүрли хенден гопмага, ёлдаш башлык, жогапкәрлик межбур эдйәр ахыры!

— Башга кимде нәхили беллик бар? Ёкмы? Онда ер-сув комиссариатының хөдүрлән теклибини сизиң гарамагыңыза гойярын. Эл галдырмага, элбетде, хажат ёк. Ким гаршы?.. Кабул эдилйәр.

Демир ёл начальниги ене аяк үстүне галды.

— А демир ёлчы хүнәрментлери икә бөлмек меселеси?

— Өз ишгәрлериңизи бөлмеги, дүйрлемеги биз сизиң өзүңизе табшырярыс. Ягдайың агырлыгыны назара алып, гой, ики адамың ишине бир адам эмел этмәге чалышсын. Башга меселе ёкмы?.. Онда саг болуң.

Демир ёл начальниги йыгнакдан чыкып угранларында-да Атабаевиң гулагыны камата гетирди.

Йигрими икинжи баш

ГУРУЛТАЙ ГҮНЛЕРИНДЕ

Бир муң докуз йүз йигриминжи йылың сентябрь айында Дашкентде хова адатдан дашары якымлыды. Бири-бирине меңзеш хоштап гүнлер булутсыз ховада шадыян догуп яшярды. Не гиже совукды, не-де гүндиз ыссыды. Мивесини берип гутаран баглар узакдан гелен ат ялы аргын гөрүнсе-де, гөк япраклары энтек солмандылар. Декоратив агачлар, ылайта-да рухы белент сырдым дереклер ал-асмана эл булаярды. Энайы гушлар шол гөрнүши, шол хованы өз диллеринде васп эдйәрдилер.

Көчелерде сейил эдйән гелин-гызлар энтек юка геймдеди. Гүпби донлулар өрән селчең учраярды. Жаңлы пайтунлар, йүкли арабалар, эшеклер болса көчелерде гарынжа ялы гырмылдаярды.

Дүрли иймишден долы гөк базар алыжы-сатыжылардан хырын-дыкын долуды. Базар адамларының эгин-эшиклери өрән дүрли болуп, гурама күртә чалым эдйәрди. Тәзе геймли өрән селчен болуп, көпүсиниңки ямалыды, кәбириниң өңи я көйнегиниң этеги ашыклың эти ялы салланярды. Көне шинеллилер-де учраярды. Базар өрән шовхунлыды, йөне вели, дүзгүн-тертип өвер-

ли дәлди. Хапа-хупа думлы-душда дарган ятырды. Элини жүбүсине салып, гөзүниң гытагыны айлап йөренлер, кәбириниң кисесине гирйәнлер, нетижеде гачып-коварнлар, гопгун турузянлар-да ёк дәлди. Базарың кенарларындакы газанларда бугарян чорбаның хайсы этдендигини, кепгир билен агдарылян палавың хайсы ягдандыгыны селжермек аңсат иш дәлди. Алыжылар «кисәмдәкиже пул алжак харыдыма етжекми, ёкмы» дийип ойлаян ялы сулухлары пес гөрүнсе, гүнделик гирдежилерине гуванян жерчилериң кейпи өрән сазды: олар азыгың, харыдың гытлыгындан пейдаланып, бирини ики этмәге ымтылярдылар.

Ики гүнден бәри болса, Дашкендиң көчелеринде, ылайта-да шол базарда үйтгешик геймли, үйтгешик адамлар көпелйәрди.

Ики саны сынчы бош капаса сөенип, базар жемендесини сынлаярды. Оларың бири келлеси ардылан кәшир ялы такыр, гөвреси гарпыз ялы тогалак болуп, бейлекиси ала тахялы инчемик узын адамды. Олар кә йүзлерини чытып, бири-бирине иргенчли гараярды, кәте-де жәжек тапан ялы жыкырдашярдылар.

Товлайан муртлары шишге ялы, гырчув сакгалы чотга ялы, эгни гырмызы донлы, келлеси мәхнет телпекли, нәмедир агтарян ялы төверегини гаранжаклап йөрен адама гөзи илен тогалак хайыкды.

— Бу ким?

Инчемик она хемайын жогап гайтарды.

— Кимдигини гөреңокмы?

— Гөрешим үчин сораян.

— Өз гоңшымыз түркмен ахыры.

— Түркмениң киме гоюн бергисиниң барыны билеңокмы?

— Билйән — дийип, ол өз гоңшусына середип йылгырды...

Гайгысыз Атабаев яныдакы ёлдашы билен шол базара айланып йөрди. Онуң, элбетде, башында телпек, эгнинде дон ёкды. Онуң башы ачык, эгнинде гысык якалы гөк көйнек, аягында отыр ерине хем дызларына гара гайыш тикилен гоңур балак хем солдат эдик барды. Гайгысыз шол базара чендан Мухамметгулы Атабаев билен хем айланярды. Кәте шол базарың кенарындакы чайханада отурып, палав иййәнлерини, төвереклеринде болян гүррүңлери диңлейәнлерини, гө-

өйлерине болмаса дынч алып гайдянларыны ядына салды. Эмма хәзир онуң янында Мухамметгулы ёкды. Онуң янындакы Закаспия Облревкомының башлыгы Сары — инчемик аграс йигитди. Шол ики сынчының гүррүңи бирденкә оларың гулагына илди. Шол гүррүңиң әхени олары гызыкдырды. Олар шоларың голайында дуруп, гөйә өз араларында пышырдашян киши хөкмүнде шоларың гүррүнлерини диңледилер.

Тогалак совалыны довам этди.

— Билсең, ким?

— Сениң келләң ялаңачлыгыны аңланы үчин, саңа сылаг гетирен болаймаса...

Тогалак онуң эгнине патладып урды.

— Сен мени бу сапар утдуң.

Еңсесинден гуйругы салланып ятан тилки телпекли, мавы бешметли, ясы йүзли бир адама гарап тогалак.

— Бу ким? — дийип сорады.

— Онуң газак гардашдыгыны телпеги хабар берип дурмаямы нәме?

— Мен, онуң келлесиндәки тилки гуйругы нәме үчин дийип сораян?

— Мен-ә, догрусы, ончаклы дүшүнип дурамок вели, өзүң ялы базар желлапларының хилесинден сап атып гутулмак үчин гөтерйән болаймаса?

— Ах, сен есер көсе! — дийип, тогалак өз гүррүңдешине игенди. Оларың душундан депеси гара готазлы, этеги гара махмаллы, сөммек ак кече телпекли, эгни ораяны махмал донлы, селчең сакгаллы бири гечди. Тогалак оңа гөз үмледи.

— Бу ким?

— Аладагың аңырсындан гелен гыргыз гардашдыгыны, онуң депесиндәки хайбатлы готазындан аңлайсаң болмаямы?

— Элхепис айт, сен мени шейле түнтдир өйдйәмиң?

— Онда нәме сораясың?

— Кимиң хайсы миллетдендигини аныкламаң нәме айыбы бар?

Дөшлери ачык Фергана өзбеклериниң, уллакан селлели Памир тәжиклериниң кимлердиги олара кемсиз аянды. Эмма такыр келле тогалагы бир зат гең галдырярды. Ол өз гүррүңдешиниң бөврүне дүртди.

— Үйтгешик адамлар ики гүңдеп бәри дурлугыча көпелйә-ле. Сен билгир болсаң, шонуң себәби нәме?

— Сен коммунистми?

— Коммунист мениң гоңшуларымда-да ёк. Сен оны нәме үчин сорадың?

— Ики ай мундан озал коммунистлериң арасында болан говга-женжели сен нәме эшитмәнмидиң?

Такыр келле өзүни көпбилмиш гөркезмекчи болды.

— Рыскуловларың белент мертебеден агдарыланыны хем билйән.

— Нәме үчиндигини билйәмиң?

Тогалак ики эгнини йыгырды.

— Белки хем, пара-жире үчиндир?

— Ёк, бейле дәл.

— Эйсем нәме үчин?

— Оларың дава-женжели меслек барадады.

— Меслек?.. Меслек диййәниң мезхепми?

— Хава... мезхеп.

Тогалак хекгерди.

— Сен нәхили гүррүң эдйәсиң? Динсизлериң арасында-да дин давасы болармы?

— Сен нәхили ислесең шонуң ялы дүшүн: Рыскулов хем онуң эерженлери Түркүстанда миллет ёк дийди.

Такыр келле:

— Аллахыәкбер! — дийип, ялаңач энегини сыпалады. — Эйсем бизиң янкы гөренлеримизи, сынлапларымызы, ягны түркменлери, газаклары, гыргызлары, өзбеклери ол ким хасап эдйәр?

— Түрк.

— Ал герек болса саңа!

— Түркүстанда түркмен, өзбек, гыргыз, газак диен миллет ёк. Шу үлкеде яшаянларың бары түрк. Шонуң үчин хем ол Түркүстанда Түрк хөкүмети, Түрк партиясы болмалы дийип дава этди.

— Эйсем мен ким, мен? — дийип, өз гурсагына урды.

— Рыскуловың айдышына гөрә, сен түрк.

Тогалак юмругыны дүвди.

— Мен эгер шол адамыны гөрен болсам, «Мен өзбек мен, өзбек!» дийип, онуң овурдына берердим!

— Дур хав, ягдай билен — дийип, инчемик адам онуң элине япышды.

Тогалак адам гөвүнсиз йылгырып, өзүни дүрсэнден соң, ене совал берди.

— Эйсем олары тагтдан агдарып ташланлар кимлер?

— Тюрокулов, Гайгысыз хем башгалар.

— Төре Гул... Ягшы ат экени. Гыргыз болса герек. Гайгысыз диййәниң ким?

— Түркмен.

— Гайгысыз... туркмене гелишйән ат экен... Ягшы, өзи Гайгысыз болса, бейле говгалар билен онуң нәме иши бар?

— Мениң аңлышыма гөрә, сениң хем мениң гайгыларымызы эдени үчинмикән өйдйән.

— Берекелла, онда Гайгысыз эр адам экени!

Өзи барадакы гүррүни диңлемек Гайгысыза, элбетде, гелшикли дәлди. Шонуң үчин ол эдим урмакчы болды. Эмма Сары оны саклап:

— Дур энтек, ызына гулак асалы — диййип пышырдады.

Миллән дуйгусы өзүни гаплап аланы үчин, такыр келле түркчүлере бираз гаргады. Ондан соң өз түррүңдешине ене совал берди.

— Сен бу затлары ниреден билип йөрсүң?

— Мениң гардашым шоларың арасында ишлейәр ахыры.

— Сен хемме затдан хабарлы болсаң айт: бу үйтгешик адамлар нәме үчин йыгнанярлар?

— Шу гүн айың нәчеси?

— Шу гүн... режеп айының он докузы.

— Ёк, рус айының?

— Орс айының... — Ол бармакларыны юмуп-ачды-да: — Он бири.

— Он бири болса... эртир орс айының он икисинде оларың гурултайы ачыляр.

— Гурултайы?

— Хава...

Атабаев өз ёлдашы билен биле пышырдашып гитди.

— Гөр нәхили гең гүррүң!

— Халк хемме затдан хабардардыр.

— «Тамда гулак бар» дийлени догры-да...

Партиян гурултайына гелен векил, хакыкатдан-да, кәнди. Дүрли гейимли, дүрли гөрнүшли адам уллакан залы хырын-дыкын долдурярды.

Түркүстаның партия гурамаларының арасында болуп гечен чекелешиклер, говгалар нетижесинде Бәшинжи гурултая Түркбюро хем Түрккомиссия ёлбашчылык эдйәрди. Түркбюро РК(б)П Меркези Комитетиниң сыясы бюросының карарына гөрә, бир мүң докуз йүз йигрриминжи йылың июль айының ахырында гуралыпды.

Август айында областларда, уездлерде болуп гечен партконференциялар хем гурултайлар энчеме етмезчиликлериң, ялңышларың үстүни ачып, эмел эдилмеги дервайыс затлары гурултая теклип эдипди.

Түркүстан Компартиясының бәшинжи гурултайы диңе коммунистлери дәл, әхли халкы гозгалаңа салян чылшырымлы бир вагтда чагырылыпды. Түркүстанда Совет хәкимиети беркарар болса-да, көп ерлерде хениз оңа гаршылык довам эдйәрди, вейран хожалыгы дикелтмек үчин болса дервайыс чәрелер гөрмек зерурды. Республиканың баш эдараларыны энечеме вагт эелән миллетчилер болса түрклүк давасы билен баш гарышдырярдылар. Түркүстан коммунистлериниң аңы хениз, элбетде, етерлик дәлди. Миллетчилериң хай-ховайы сөзлерине мейил эдйәнлер-де кәнди. Эмма милли меселә геленде оларың энчемеси коммунистлигини-де унудып, хатда президиума-да өз миллетлеринден векиллер теклип эдйәрдилер.

Гурултай вагтлайын комитетиң докладыны диңледи. Докладчы Тюрокуловды. Ол пантүркистлериң, милли гыжарыжыларың ялңышларыны, әхли идеяларыны чынлакай туталгалар билен суратландырды. Оларың тассыкламагына гөрә, шу отуранларың ичинде — мен руслардан өзгесини гөз өңүнде тутярын — хич бир миллет ёк-да, хеммеси түркмүшин...

Залдан дөрт-бәш адам зөвве аяк үстүне галды.

— Мен газак.

— Мен өзбек...

— Мен түркмен.

— Мен гыргыз.

— Мен тәжик!

Залың ичинде гозгалаңлы говга көпелди...

Башлык мәрекәни зордан көшедип, докладчының сөзүне мүмкинчилик дөретди. Эмма залың ичиниң пышырдысы вагты билен ятмады.

Залда янашык отуран гыргыз билен өзбек бири-би-

рине чишерилди. Ак көйнегиң үстүнден ала гушак гушанан дөши ачык даяв бири өз янашыгындан:

— Сен ким сен? — дийип пышырдады.

Ол өз гурсагына бармагы билен бирнәче гезек дүртди.

— Мен гыргыз! Мениң деде-бабаларым-да гыргыз... Мениң бала-чагаларым-да гыргыз баласы!.. Сен ким, сен?

— Мен өзбек мен!.. «Маңа карaң. «Мен өзбек мен!» дийип, хәзир бүтин дүнйәге жар саласым геледи!..»

Оларың еңсесиндәки отуранлар башга хили пышырдалы. Инче муртлы, бираз готраккы адам өз гоңшусыны ынандырмакчы болды.

— Мен газак мен. Рыскулов-да газак бит!..

Онуң янындакы башы жамбөрүкли йигит башыны яйкады.

— Ек. Рыскулов газак дәл.

— Газак бит, газак!.. Ол етим өсген. Рус демир ёл ишчиси оны өз хемаятына алган, окутган, ахырда шонуң кызына өйленген. Эмма... рус болмаган. — Ол өз маңлайына питикледи. — Ол газагың диңе башы чашган...

Оларың пышырдылары еңселериндәки гоңшуларына ярамадык болара чемелиди. Олардан бири өз игенжини пышырды билен мәлим этди.

— Сиз өз жеделиңизи, белки, көчә чыканыңызда эдерсиңиз?..

Шол пышырдылар, әлбетде, өзүнден-өзи эмеле гелмәнди. Докладчының сөзи оларың милли дуйгуларыны ояндырыпды.

Мүмбере чыкып геплән делегатлар вагтлайын Комитетиң ишине, докладчының сөзүне лайыклы баха бердилер...

Гурултай партияның өңки бозулан комитетиниң ятырылмагыны, вагтлайын Комитетиң херекетини, миллиғышарыжылар, шовинистлер хем Түркүстаның ягдайы барада РК(б)П Меркези Комитетиниң карарларыны шовхунлы эл чарпмалар билен макуллады.

Гурултай кән меселәни орта атды: Совет хәкимиетиниң хем Түркүстан Компартиясының везипелери, суд реформасы, сынпы гөреш, ерли халкың медениетиниң гөтерилмеги, бир ерден гөчирилип гетирилип, өлчегсиз ер берлен дайханларың өз зәхметлери билен ишлежеклериниден артыгыны алмагы, ерсиз хем аз ерли дайхан зәхметкешлерини ер-сув билен үпжүнлемеги, кулаклары сыясы хем ыкдысады тайдан гысмак сыясатыны йөретмеги, совет хем жемгыетчилик гурамаларындан ынамсыз адамлары сиптерлемеги, гарыплары байларың тәсиринден чаласын бошатмак ниет билен «Союз кошчы» гурамасыны дүзмеги... гиң мөчберде геңеше гойды.

Шол меселелериң хер бири барада хем олары нәхили алып бармак догруда дүрли пикир йүзе чыкды. Эмма шоларың хич бириниң үстүнден әтләп гечилип болмажагы аныкланды. Шоларың хеммеси-де чөзүлмеги, амала ашырылмагы талап эдйән зерур меселелерди.

Түркүстандакы колонизаторлык рухы билен зәхерленен коммунистлери Меркези Комитетиң ыгтыярына ибермеги, Түркүстана тежрибели коммунистлерден көпрәк чагырмагы гурултай тәзе состава хөдүр этди. Ерли халкың сыясы аңының беркемегинде, миллетчилери хем шовинистлери даргатмагың айратын әхмиети барды. Шейле айгытлы чәрәниң өзи болса Түркүстанда рус пролетарлары билен Түркүстан зәхметкешлериниң арасындакы агзыбирлиги, достлугы хас-да ыснышдыржакды...

Бәшинжи гурултайы Түркүстанда партия гурлушыгының гөни хем ыкжам ёла бакан өзгериш дөври дийип атландырмак мүмкинди.

Түркүстаның докузынжы Советлер гурултайы хем йигриминжи сентябрда Дашкентде ачылыпды. Гурултайда оба хожалыгы барада доклад эден Гайгысыз Атабаевди. Онуң доклады, эсасан, Түркүстаның хожалык меселесине дегишлиди. Оба хожалыгыны дикелтмек барадакы гүррүң делегатлары айратын гызыкдырярды: совалларың саны болмышы ялы, геплемәге языланлар-да йүзе сер урярды. Хер бир делегатың нуткы өз областына, өз уездине дегишли болуп, ягдайы суратландырмак билен оларың хер бири уллакан талап эдйәрди.

Партия гурултайында Түркүстандакы миллетлериң арагатнашыклары ыснышыклы ялы дуйлан болса, хәзир бир миллетиң икинжисине игенжи, нәразылыгы-да йүзе чыкярды: деряның ёкарсындакы отуран миллетиң, сув азалан дөвүрде ашагындака деңлик бермейәни барада чынлакай гүррүң гидйәрди. «Ер гаты болса, өкүз-өкүзден герер» накыл боюнча, халк хожалык ягда-

йының ярамазлыгы ики миллетиң бири-бирине игенмегине ченли элтйәрди...

Докузынжы гурултай Түркүстан АССР-ниң алтынжы гурултайында кабул эдилен конституциясына тәзе өзгеришлер гиризди. Шол өзгеришлериң хас гөрнүклиси-де, Түркүстан совет республикасының РСФСР билен арагатнашыгы барадады. Руссия федерациясына гирйән Түркүстаның хак-хукук ягдайы-да белленди. Шоңа гөрә-де, Түркүстан АССР-ниң конституциясы милли-территориал бөлүнишиги аныклаярды.

Докузынжы гурултай Ревкомы исполком билен чалышмагы, обаларда хәкимиетлер гурамагы, халк хожалыгыны дикелтмеги хем ер-сув барадакы кануны кабул этди.

Докузынжы гурултай ТүркЦИК-иң башлыгына Тюрокуловы, Түркcовнаркомың башлыгына Атабаеви сайлады.

Йигрими үчүнжи баш

ХЕМИШЕЛИК ЕЛДАШ

Бир муң докуз йүз йигриминжи йылың декабрь айында чагырылан Әхлируссия Советлер гурултайына Атабаев-де делегатды.

Дөвүр халк бәхбидине гөрә үйтгәнде, гөр нәхили ажайып ишлер йүзе чыкяр: бейик халкың ыкбалы чөзүлйән белент гурултая сыгыр чопан-да делегат!.. Чакы «чопана мейлис харам» диен накыл өз манысыны йитирип барян болара чемели. Гөр нәхили ажайып дөвүр!.. Дүнйәниң алтыдан биринде акыла гелмез өзгериш дөреден бейик рус халкы билен биле бакна юрдуң бир күнжүнде эмеле гелени-гелмәни, бары-ёгы билинмейән, хич бир задың алнындан дәл сыгыр чопан-да Ватаның ыкбалыны чөзмәге дең хукуклы. Дүнйә тарыхы боюнча иң бейик бир адамыны өңки сыгыр чопан гөрүп-де билжек, диңләп-де билжек, хатда сораг-совал берип сөзлешип-де билжек... Шейле өзгериш бир гаранда бирхили дүйш ялы, икинжи гезек середенде, бирхили эртекә чалым эдйәр. Эмма ол хакыкат!..

Түркүстан делегатлары билен биле барян Атабаевиң аңына шол ойлар онларча гезек гелип гечйәрди, онларча гезек хайран галярды. Ол өз шүбхесини ким билендир аныкласы гелйәрди, ол өз гуванжыны ким билендир пайлашасы гелйәрди. «Гудраты гөренде элхепис эгнини йыграр» диен ялы, Ленине гаранда ол өзүни мекдеп окувчысы чагажык хасап эдйәрди. Йөне вели, геңиргәре хажат ёкды. Бейик рус халкыны аяк үстүне галдырып, дүнйә тарыхында деңи-тайы болмадык революция дөреден шол бейик адам хич задың алнындан дәллери-де иң ёкары дережә гөтерипди. Шолардан бири болан Гайгысыз инди аякялаң, башы ачык чопан-да, мекдепден ковлуп, ызы дериевли гезйән мугаллым-да, хожайына ярамага чалышян контора ишгәри-де болман, дең хукуклы совет гражданы, Түркүстан республикасының баштутаныды. Ол инди өзүниң диңе бир ады билен дәл-де, өзүни алып баршы, эдйән иши, тутян орны билен бейик Ленине-де мәлимди. Ленин билен арада гөс-гөни телеграмма хем хат гатнашыклары довам эдйәрди. Партияның хем Совет хөкүметиниң ёлбашчысындан кә игенч, көпленч вагтда болса саг бол аларды. Бейик Лениниң Түркүстанда бил баглаян адамларының эсасларындан бири-де Атабаевди. Шонуң үчин Лениниң оңа кын соваллар бермеги, анык жогаба гарашмагы, улы везипелер гоймагы мүмкинди.

Атабаев эсем өз ёлдашлары, өз эгиндешлери билен биле дабаралы тоя барман, хер ягдая, хер минута айратын баха берип, эгирт меселелер чөзүлжек белент геңеше барярды. Гурултай Совет хөкимиетини йыкмак ислейән империализм хем капитализм дүнйәсине зарба уруп, хожалыгы чалтсын дикелтмек барада чынлакай чәрелер гөрмелиди. Делегатың везипеси адатдан дашары жогапкәрлиди. Шонуң үчин Атабаев минутыны бидерек сарп этмән, ёлда-да ишлейәрди. Советлер Россиясында Түркүстаның тутян орны эп-эсли боланы үчин, меселеси-де шончады.

Ёлбойы ТүркЦИК-иң башлыгы Тюрокулов хем ишлейәрди. Икиси бир вагонда боланлары үчин олар кәте бири-бирине маслахат берйәрди. Ослагсыз бир чагда Тюрокулов оңа:

— Гайгысыз! — дийип гыгырды.

Гайгысыз нәче аграс болса-да, чуңнур пикирде боланы үчин ялта середенини дуйман галды. Шонуң ялы середенде, Гайгысызың уллакан гөзлериниң агы көпелйәрди-де, бирхили хырсыз гөрүнйәрди. Тюрокулов өзүниң гыйык гөзлерини сүзүп:

— Нәме бейле алгылы ялы чиңерилйәрсиң? — дийди.

Гайгысыз элиндәки галамыны ташламан, оңа игенчли гарады:

— Сен асыл менден нәме ислейәсиң?

Тюрокулов есерлик билен оңа дегеси гелди.

— Гөзүңи сүзүп отурсаң, мен-ә асыл иркиләйдиңмикән өйтдүм.

— Мениң нәме иркилмәге хакым ёкмы?

— Галамыны алкымыңа дирәпми?

— Онуң хей саңа дахылы бармы?

— Сен ятсаң, мен турсам...

— Иң ягшысы, сен мырласаң, мен өз ишими довам этсем:

— Бир вагонда яшап, хер ким өзбашдак херекет этсе, арамызда анархия дөремезми?

— Сениң өзгәниң кейпини бозуп, сесиңе бат беришиң монархия чалым эдйәр.

— Нәме дийсеңе, Гайгысыз, келләңе аграм кән салсаң, дызың ысгыны гачар.

— Түркменлер оны башга хили айдяр: «Акыллы башындан, акмак аягындан ядар» дийййәр.

— Хым... боллуң мен башыма дана!..

— Сен иң ягшысы, эдере иш тапмаян болсаң, кейпиң бозук болса, гел, бир рюмка ичели дий.

— Ёк.

— Онда нәме маңа пәсгел берйәсиң?

— Гөрежиң кагыза чүйлениң галмагындан хедер эдип, сениң үнсүңи башга бир яна чекмек иследим.

Нирә?

— Анха, серет!

Тюрокулов элини пенжирә бакан узатды.

Еринден туруп гернен Гайгысыз пенжирәң агзына барып гаранда, дашарда гар торгайлап ягярды. Ериң йүзи ак ёрган япынан ялы дув акды. Өмүрлик яшыл соснàлар, ёлкалар-да агыр ак йүк астында егшерилип отырды.

— Рус токайы гөр нәхили гөзел!

Оңа жогап гайтарман, үнс билен гараян Гайгысызың гөзүне энлиган ак гөрнүш өрән говы гөрүнди. Гар Түркүстанда-да ягярды. Йөне вели, көпленч вагтда гиҗесине ягып, гүндизине эрейәрди. Үч-дөрт гүн ятян гар өрән селчең учраярды. Эмма Руссияның үсти-үстүне сеплейән гарының болса алты ая сер уряны оңа мәлимди. Алты ай ичмеге доланмак, алты ай малы элден иймдирмек, элбетде, аңсат иш дәлди. Йөне вели, узак вагт басылып ятан, сиңңит билен сиңйән гар Гайгысызың аңлышына гөрә, ериң жаныды. Гар эремегине мәхетдел гөк от майса болуп галярды. Китаплардан алян маглуматына хем эшидишине гөрә, Руссияда бугдайы сувармага хажат болман, экдигиң гутардыгыды — томус билен гүйзүң арасында барып, халтаң агзыны ачаймалыды, Түркүстанда болса чаңап ятан сувсуз ер бир овуч-да хасыл бермейәрди. Оңа гөрә, ягмырың хер дамжасы бугдайың бир дәнесине барабарды. Шонуң үчин хем торгайлап ягян гар онуң гөзүне берекет болуп гөрүнйәрди. Сувсуз ерлере сув етирмек барада агыр оя чүмүп отуран Гайгысыза шол гөрнүшиң белли бир бахасы ёкды... Тюрокулов Түркүстаның умумы ягдайындан кемсиз хабардар болса-да, Алатавың гары бу йыллап ол йыла ятяны, Гыргызыстан жарларына хем Ыссыккөле өз гошандыны болелиң гатяны үчин, сув гытлыгыны Гайгысызың сызышы ялы сызмаярды. Түркмен топрагында экилен бугдайлар яңы дәнелемәге дуранда, гураклык зерарлы кәбир йыл саман болуп галяны, малларың гуюларың башында гырлым берйәни Гайгысызың хич вагтда гөзүниң өңүнден гитмейәрди. Шонуң үчин хем сув аладасы оны хич вагтда рахат гоймаярды. Ол өзүниң ишли вагтында-да, ишсиз вагтында-да Амыдеряның сувуны нәхилилик билен пейдаланмаң пикирини эдйәрди. Ол хәзир гурултайда шол барада месселе гойсам нәдерка дийип ойланып отырды...

Шол гөрнүш хошуна гелен Гайгысыз инди Тюрокулова совал берди.

— Руссия тебигаты сениң хөшуңа гелйәрми?

— Мен сени шонуң үчин аяк үстүне галдырдым ахыры!

— Рус халкының гөврүминиң гиңлигине, сиңңин садалыгына, ынанжаңлыгына, ери геленде гайдувсызлыгына хем хырсызлыгына мен-ә шу тебигат хем тәсир эдйәмикән өйдйән.

— Сениң гоязылыгың, әвмезлигиң нәме түркмен гүнешиниң гызгынлыгы үчин дәлми?

— Сениң тиз пәхимлилигиң эйсем бу Чу дерясының часлы акяны үчинди.

— Шүбхесиз!..

Олар ёл угрунда бири-бирине диңе гөвүн ачмак үчин гөсгел берйәрдилер. Чынлакай ише, ой-пикире гезек геленде болса, достларча маслахат аркалы бириниң етмезини икинжиси долдурярды. Түркүстаның илкинжи большевиклери, хакыкатдан-да, бири-бирини догандан эзиз гөрйәрди. Бири-бирини танамаян адамларың хәзир бири-бири үчин жанларыны аямаянлары, элбетде, тоганден дәлди. Шол сап адамлары Ленин партиясы шейле рухда тербиелэпди.

Түркүстан делегатларыны Москва дабара билен гаршылады.

Атабаевиң Москва диңе биринжи гезек баршыды. Ол Москваны диңе китаплар үсти билен билйәрди. Хәзир болса гөзел Москва онуң гөзүниң өңүндеди. Догрусы, Дашкентде-де адам аз дәлди, эмма Казань вокзалындакы адам эдил ере гурт дүшен ялыды. Бири-бириң голуна япышып йөремесең, бири-бириңден азашмагың адам токайының ичинде йитип гитмегиң гең дәлди. Хованың совугына гараман, көчелерде-де адам хырын-дыкынды. Гүйчли аяз өзүниң төрпүли дили билен йүзүни, яланач эндамыңы ялаярды. Агзыңдан чыкан дем чалымтык түссе ялы бугарярды. Шол буг сакгал-муртларда дүвме-дүвме буза айланярды. Шол аязың тәсири билен болса гелин-гызларың янаклары Гаррыгалаң нары ялы гызарярды.

Советлер үлкесиниң пайтагты Москва Атабаевиң хошуна гелди.

Йөне вели... Москва доклук дәлди. Көчелердәки ондан-она юмлугян адамларың чолпуларына кән зат илйән болара чемели дәлди: эллердәки корзинкалар, торлар галапын болды, азык магазинлериниң агызларындакы үвмелен болса өрән кәнди...

Делегатларың хер бирине хер гүнде ики белек пишме ялыжак гара чөрек берлип, ишдәлерини бираз яндырмак үчин, жубүлерине бир гысым говурга гуюлярды. Ленин галла көмегиниң эдиң, рус доганларыңыз шу йыл сизиң көмегиңизе мәтәч. Мүмкин болдугыча көпрәк гөндермәге чалшың диен телеграммаларының, хатларының чынлакай манысына Атабаев жубүсине говурга гуйландан соң хас-да айдың гөз етирди...

Түркүстан делегатларының арасында өңки Закаспия фронтуның командующиси Сергей Прокофьевич Тимашков хем барды. Гайгысыз элиниң аясындакы говурга дәнелерини оңа гөркезип:

— Бу нәме? — дийип сорады.

Сергей Прокофьевич онуң сорагыны гениргән ялы йылгырды.

— Бу мениң үчин хем, сизиң үчин хем тәзелик дәл. Биз муны Закаспия фронтунда-да тежрибеден гечирипдик.

— Ёк, мениң айтмакчы боляным ол дәл.

— Константин Сергеевич, бираз ойланмага мүмкинлик берилсе, маталың манысыны аңламагым мүмкин, эмма сизиң йүрегиңизиң гизлин сырыны аңлардан мен эжиз.

— Сергей Прокофьевич, мен сизи түркмен хасап эдйәрин.

— Мениң миллет давамың ёгы сизе мәлим болса герек.

— Гел, икимиз хәзир түркмен болуп сөзлешели.

— Өрән хошал.

— Рус халкы гөр нәхили чыдамлы!..

— Дүшүнйән, Константин Сергеевич, ол намысыны элден гидерендён, жаны билен хошлашаныны ибалы гөрйәр.

— Эшегиниң йыртыклыгына, гарнының ачлыгына гараман, рус халкы бейик максат угрунда дүнйә яң саляр.

— Мениң үчин, элбетде, онайлы дәл, йөне түркмен болуп сөзлешйәнимиз үчин айдып билжек: рус халкының тебигаты шейле.

Гайгысыз халыс йүрекден сесленди.

— Рус халкына шөхрат!

Бейик максат угрунда бил баглананы үчин, өлчеглижелигине, гураклыгына гараман, дишлериң арасында шайырдаян рус бугдайы түкениксиз гурп берйәрди.

Ол икисиниң гүррүңинден хабарсыз Николай Андреевич Паскуцкий Гайгысыза гөз үмләп:

— Чагалык дөврүң гөзүң өңүне гелйәрми? — дийип сорады.

Гайгысыз оңа өзүниң чуңңур дуйгусыны мәлим этди.

— Николай Андреевич, мениң фантазиячы дәлдигими сен өзүң говы билйәнсиң. Бейик халкың адатдан дашары кын ягдая-да парх гоймаяныны гөремде, дүнйә тарыхының адамзат багтына гөрә дегишйәни мениң гөзүмиң өңүне гелйәр.

Николай Андреевич оюнлыга салып айтды:

— Константин Сергеевич, шу сапаркы фантазияңыз-а мениң гөвнүме болмаса, нышананы тозудяр.

— Бир сапар макулланыңа-да сағ бол.

Делегатларың арасында йөнекей гүррүң-де дөврүң акымына гөрә гидйәрди.

Гайгысызы хәзир хеммеден артык дабаралы гурултай, гиң үлкәниң ики ярым мүң делегаты билен душушык, хөкүметиң хасабаты, ылайта-да Владимир Ильич Ленин гызыкдырярды. Ол онуң билен хат гатнадышса-да, прямой проводда сөзлешсе-де хениз өзүни гөрмәнди...

Делегатлар Кремль көшгүне топланярды. Гызыл площадың үсти хем Василий Блаженный бутханасының гапдалы билен Кремль дервезесине гирйән адамың хер бири йүз мүңлерче адамың ыкбалыны өз бейнилери билен алып гирйәрди. Оларың хеммеси шол ыкбалларың ыкбалыны халкларың сердарына табшырмакчыды...

Аязлы гүнүң шөхлеси бутханаларың алтын гүммезлерине дүшүп, көшгүң ичини ялпылды билен долдурярды. Шол көшгүң ичинде сыхат өрән якымлыды. «Топ патышасы» хем онуң окы нәхили әпетди. «Жанларың патышасы» түркмениң өйүне кыбапдашды. Онуң ере гачанда учан ери эдил өйүң гапысыка чалым эдйәрди. Гайгысызың гөвнүне болмаса, шонуң ичинде гарып бир хожалык яшап-да билжекди. Ол, бир гарыш галыңлыкдакы жаңа чойны нирeден етирдилеркә, ылайта-да мунуң эсасы үссасы хасап хем дәл, галыны нәхиликә дийип ойлаярды...

Атабаев өз яныңдан: «Кремль рус архитектурасының чеперчилигиниң өзенини өзүнде өзлешдирен. өзүниң гөзеллиги билен Москва безег берйән деңсиз-тайсыз бир гөвхер» диен карара гелди.

Гурултай Кремль көшгүниң улы залында ачылды. Әхли делегатларың, шоларың ичинде Атабаевиң хем көплең бәри арзув эдйәни — Владимир Ильич Ленин Халк Комиссарлары Советиниң иши барада доклад этмек үчин трибуна чыкды.

Шовхунлы эл чарпышык залы яңландырды. «Яшасын ёлдаш Ленин!» диен хошоваз сеслер яңланды. Шол сеслериң хас часлырагы, белки, Гайгысызыңкы боландыр. Эмма сеслер тәзе тапышан гоюн-гузы сүрүсиниңки ялы бири-бирине улңашаны үчин кимиң сесиниң нәхилидигини селжермек мүмкин дәлди. Лениниң сөзе башламагына шовхунлы эл чарпышык узак вагтлап мүмкинлик бермеди...

— Ёлдашлар, мен хөкүметиң дашкы хем ички сыясаты барада доклад этмели...

Дым-дырс залың ичинде Владимир Ильичиң якымлы сеси ынамлар яңланды. Диңчилер үйтгетмән, докладчының бирже сөзүни хем сыпдырман айратын ыхлас билен диңледилер. Лениниң сөзүни умумы гүррүң ялы, йөнекей диңлемек хич мүмкин дәлди. Ол залдакы отуранларың барыны диңе гөрежини дәл, үнсүни-де трибуна чүйләпди. Ол болуп гечен я болян затлары, вакалары йөнекей гүррүң бермән, хер бир меселәни теоретики тайдан кануиылашдырып, делиллер билен беркидип, эгирт бир меселәни дүйрмекләп, овунжак хасап эдилйән вакаңы герек еринде улалдып, толларыны галгалып, думлы-душа гөз гездирип, жаныгып сөзледи.

— Гүнбатар Европа — диңе бир Гүнбатар Европада дәл — капиталистик юртларың гысмагы хем межбур этмеклери зерарлы поляк помещиклериниң хем капиталистлериниң урушы нәхилилик билен бизиң бойнумыза дакандарыны, әлбетде, сиз хеммәңиз билйәнсиңиз...

Делегатлар диңе бир Врангел дәл. Колчак, атаман Дутов, Деникин хем башгаларың вагшы гошунлары билен болан сөвешлери-де кемсиз билйәрдилер. Атабаев өз яныңдан «йыл ярыма чекен Закаспия фронты диңе шу йылың башларында гутарды ахырын» дийип ойланды.

— Шейлеликде, ак гвардиячылар хем империалистлер тарапындан бизиң бойнумыза дакылан уруш ёк эдилди...

Владимир Ильич эйсем-де болса, инди уруш болмаз дийип айтмага дилимиз баранок дийип, хемише сак дурмагы ныгтады...

— Ёлдашлар, хожалык везипелери, хожалык фронты инди бизиң өңүмизде иң зерур, иң эсасы меселе болуп, хәли-шинди өзүни хөдүрлейәр... Биз әхли үнсүмизи хожалык гурлушыгына бакан гөнүкдирмели.

Хәзир парахат дурмуша аяк басыландан соң, йылларсайын унудылмага межбур болнан халк хожалыгыны дикелтмек, хакыкатдан-да, иң зерур меселелериң зерурыды. Шол барада Ленин хеммәниң йүрегиндәкини бир-бирден мәлим этди.

— Дайхана биз борчлудыгымызы боюн алярыс. Биз ондан галланы кагыз пула алдык, биз ондан галланы карз хем алдык, биз оңа шол боржумызы бермелидирис, биз өзүмизиң шол боржумызы, сенагатымызы аяк үсту-

не галдыранымыздан соң өләрис... Хожалыгың чынлакай эсасы азык фронтудыр... Биз шол азык фронтуны сенагаты аяк үстүне галдырмак, дайхана көмек бермек фонды дийип душүнйәрис.

Ленинин докладыны диңләп Атабаев дашкы хем ички сыясат догрусында, сенагаты аяк үстүне галдырмак хем хожалыгы ёкары гөтермек барада йөрите гуралан университети гутарана дөнди. Ол Владимир Ильичиң хер бир сөзүнден бир сапак алмага чалышды. Онуң аграр хем ирригация барада гоймак ислән меселесини Ленин хас гиң мөчберде суратландырып гечди.

Атабаевиң аңлышына гөрә, Лениниң доклады хөкүметиң йөнекей йыллык доклады дәлди. Ол диңе бир йылың хем дәл-де, көп меселеде Совет дөврүниң үч йылыны умумылашдырып, теоретики тайдан барлаг гечирйәрди. Ол шол дөврүң чылшырымлы ховплы, умытлы, гележекде шатлыклы ягдайларыны өзүниң аң янлыгында яйып, делегатлара онуң диңе месгесини, гаймагыны мәлим эдйәрди. Лениниң доклады йөнекей гүррүң дәл-де, образлар үсти билен суратландырылян чепер эдебиятды...

Атабаев өз янындан: «Владимир Ильичиң диңе шу докладындан алан билимим хем тежрибәм дурмушың чылшырымлы ягдайларындан еңишли чыкмакда, диңе мениң өмрүме дәл, хатда несиллериме-де етерлик бар» диен карара гелйәрди. Ол Лениниң концессия барадакы докладыны бир гүн шондан өң гурултайың партия фракциясында диңләпди. Ленин шол докладыны юморлар билен югрупды. Американы Вандерлипиң Камчатканы сатып, жуда болмаса концессия алмак барада Совнаркома язан хаясыз хатыны окап, делегатлары гызыл-гыран гүлүшдирипди. Вандерлип диңе Америка билен Япония арасындакы нәсазлыгы, ягны уруш ховпуның гутулгысызлыгы дәл, хатда американың Демократ партиясы билен Республикан партиясының арасында барлышыксыз давалары-да ачык язярды. Ол өз хатыны «Сиз эгер шол топрагы бизе сатсаңыз, Америка халкында үйтгешик шадыянлык эмеле гелер, биз сизиң хөкүметиңизи деррев ыкрар эдерис» дийип гутарярды.

Концессиядан диңе бир өзүне дәл, Америка империализмине бәхбит араян Вандерлип меселә нәхили гарайшыны масгаралык билен паш эдйәрди.

Владимир Ильич бирнәчелериң айдяныны дүйрмекләп, шоларың сөзүнден бир мысал гетирди «Биз өз капиталистлеримизи ковдук, инди чет юрт капиталистлерини гетирмек ислейәс»... Шол мысал нетижесинде умумы көпчүлигиң социал дүшүнжесиниң артяныны Ленин гуванды. Шонуң билен биле концессияның хәзир диңе бир ыкдысады жәхтден дәл, сыясы тайдан-да зерурлыгыны хакыкы делиллер билен тассыклады.

Әхлируссия Меркези Ижрайы Комитетине Атабаев-де член сайланды.

Советлериң секизинжи гурултайындан соң социалистик гурлушыкдакы херекетде Атабаев өзүне гурп-кувват берйән хемише гөнүмел ёл гөркезйән, өз янындан бир-же минутда айрылмаян үйтгешик бир адам бар ялы сызды...

Шол адам... Ленинди.

Йигрими дөрдүнжи баш

«ГУРТ ЧАГАСЫНДАН ЭКДИ БОЛМАЗ»

Түркүстан АССР-иниң докузынжы Советлер гурултайының карары гүнделик ягдайы шейле аныклаярды:

«Гүнбатарда, Гүнортада хем Гүндогарда империализм гүйчлери тәзеден галкыжаклаяр. Олар Руссияда, Украинада, хем Түркүстанда зәхметкеш халклар тарапындан гурлан Совет хәкимиетине гаршы хүжүме гечйәрлер. Лондон, Париж хем Нью-Йорк империализм хәкимиетлериниң гөркезмелерине гөрә, поляк шляхталары хем Врангелиң сатлык гошуны херекет эдйәр. Олар Совет республикасына гаршы румын баярларыны хем венгрия ак гвардиячыларыны зәхерлемәге чалышярлар. Гүндогарда болса Антанта Хытайы, Овганыстаны хем Эйраны сиңеше гызыкдыряр. Фергана басмачыларына көмек эдйәр, Дутовың хем Анненковың галындыгалтаманларыны пул билен, яраг билен үпжүнлейәр. Шолукда, дерби-дагын эдилен ак гвардия гошуныны диреллип, Түркүстаны ховп астында галдырмак ислейәр...»

Антантаның Түркүстаны инглис бакналыгына әйлендирмек планы, эсасан, дерби-дагын эдилсе-де, Түркүстаның байлыгына, гөзеллигине, әшредине гөзи гидип, агзының гыллыгыны сақлап билмейән империализм

дүнйәси рахат ятып билмейәрди. Совет хәкимиети онуң богазына тегек болуп дирелйәрди. Шонуң үчин хем ол өз жансызларының хем аркадаянчларының үсти билен Түркүстаның хемме еринде буланчаклык турузярды. Совет хәкимиетине гаршы империализм билен максатлары бир болан байлар, сөвдагәрлер, руханылар-да, эсасан, инлис империализмине хызмат эдйәрди. Байлар, миллетчилер хем руханылар тарапындан голданылян басмачылык херекети Ферганаң эсасыны гаплап алыпды. Шейле херекет бейлеки областларда-да йүзе чыкярды.

Өңки Закаспия, хәзир Түркмен областының йөнекей бир уезди болан Тежендеде-де Совет хәкимиетине гаршылык өрч алып галыпды: думлы-душда галтаманлар топары пейда болярды. Олары байлардан, руханылардан башга, совет ишинде ишлейәнлерден-де голдаянлар барды.

Тежендe Совет хәкимиети гураланына яңыжык ики йыл өврүлипди. Халк, эсасан, соватсыз боланы үчин, уездде иш башына гечеңлериң-де көпүси өңки чиновниклер, дилмачлар хем сөвдагәрлерди. Тежендe партия члени саңлыжа боланы үчин, ишиң эсасыны уезд исполкомы алып барярды.

Уезд исполкомының башлыгы... Мырат Агалыевди.

Эдәрадан гич доланып гелйән Мырат Агалыев эртир ир билен өз өйүниң дашында ыз чалярды. Эңегине жән дакылан ялы узак гиҗе үйрйән гүҗүгиң сеси даңа голай тапба диңипди. Мырадың гулагына укының арасында онуң бир чыңсан сеси эшидилипди. «Белки хем, ол гоңшының ити билен далашяндыр» дийип ойлан Мырат ука чүмүпди. Эмма эртирден соң гүҗүгиң гөрүнмезлиги оны рахатдан айрыпды. Өйүң дашында тилкиниң, шагалың ызы эдил торч эдилен ялыды. Мөжегинкә я ондан-да бир айылганч йыртыҗыңка чалым эдйән мәхнет бир ыз-да гөрүнйәрди. Эмма гүҗүкден дерек ёкды. Олар үч-дөрт өйли болуп, шәхериң голайына яңыжык гөчүп гелипдилер. Революция гүнлеринден бәри шол төверекде җандар яшаманы үчин, шол ери гүр яндаклы, дүрли өсүмликли токая айланыпды. Шол төверекде үч йыллап бәри диңе йыртыҗылар хөкүм сүрйәрди.

Мырат өз гүҗүгини иң соңунда гүр яндагың ичиндәки ойтак бир ерден тапды. Гарны ярылып, ичгошы чогдурылан, бокурдагы чейнелен гүҗүк гана булашып

ятырды. Онуң өй гаравулыны мәхревсиз бир йыртыҗы гараңкы гиҗеде парчалап гидипди. Өз гаравуллыгына жүр оваданжа гүҗүк нәхили хайплы!..

Онуң эртеси гүн болса мәхнет гапандан эймеич дырнаклы пенҗесини сыпдырып билмән, газабына гапаның зынҗырыны чейнейән... әгирт мөжекди...

Мырат душман билен хасаплашмага етишмәнкә болса онуң өйүне ожар йүкли алты эркек билен алты саны семиз гоюн сүрлүп гелди. Шол ослагсыз мыхман Мырат Агалыеви хайран галдырды. Шол ёлагчы шәхере бакан гечип барян сатыгчы дәлди-де, гөни онуң өз үстүне гелипди. Мырат Агалыев одун үчин хич ере кервен угратманды, белүнип гетирилер ялы, хич ерде онуң сүрүси-де ёкды. Шонуң үчин хем шол ёлагчы өрән геңди.

Аңырдан гелен япырык сары телпекли, селчең сакгаллы, бир гөзи көр, готураксы адамды. Ол гөйә диерсиң Мырадың юмшуны битирип гелен ялы, саламлашмага мәхетлел:

— Халыпа, одуны нирә басарыс? — дийип сорады.

Көрүң шол соргы ылайта-да геңди: онуң болшы Агалыев билен бир өйден өрен ялы, онуң эдил тутма хызматкәри ялыды. Шонуң үчин Мырат оңа чиңерилди.

— Агам, сениң адың нәме?

— Мениң адым Нуры. Хава, Нуры көрем диййәлер.

— Нуры ага, сен, белки, гелҗек ериңи ялңышансың?

Ол агзындакы насыны жытдылдадып дөкди-де, додакларыны ямалы еңи билен сүпүрди, Мырада чиңерилди.

— Сен, иним, исполком башлыгы Мырат Агалы дәлми?

— Хава, шол.

— Мен онда ялңышмандырын... Мырат, гоюнлары бир ерде данарысмы я энтек шу төвереге сүрәерисми?

— Нуры ага, икимиз энтек дүшүнишели, нәмәни данмалы, нәмәни бошатмалыдыгыны болса соң чөзерис.

— Гел бәри, дүшүнишсен!

— Сен мени бирхили үмүрде йөрән ялы этдиң: мен одуна-да адам иберемок, гойна-да.

Нуры дана адам хөкмүнде дөшүни гайшардып, улумсы гепледи.

— Ай, иним, «Худай берсе гулуна — гетирип гояр

ёлупа» диен накыл бардыр. Адамының алны ачыланда, онуң әхли ислеги өз үстүне гелер.

— Менде шейле ислег барыны-ёгуны билер ялы, сен нәме Хыдыр алайхиссаламмы?

— Хыдыр ата болмасам, иним, мен Недир байың эмрине эмел эдйән хызматкәр.

— Дүшүнмедим.

— Теҗен аягындакы Неррелерде Недир бай диен адамының адыны сен, белки, эшиденсиң?

— Ери, онсоң?

— Шужагаз затлары саңа Недир байың оглы пешгеш иберди.

— Мениң шол бай билен танышлыгым болмаса, оңа эден ягшылыгым болмаса, бу нәмәниң пешгеши?

— Ай, иним «Бег берениниң дишине бакма» дийлендир.

— Нуры ага, «Үзүм иисең, онуң ызының чөпи болар» диен накыл хем бар. Зәхметиң сиңмедик үзүмиң чөпи бирденкә богазыңа тегек болаймазмы?

Нуры оңа нәме жогап гайтарҗагыны билмән бөврүни диңиргәп дурка, гүнлеч гагырды билен демир чейнейән мөжеге гөзи илди-де, элини чарпды.

— Ай, берекелла, иним, берекелла!.. Шужагаз, иним, саңа шол авлан авуң үчин сылаг болсун!

Мырат ин соңунда гөнертледи.

— Нуры ага, икимизиң арамызда, бири-биримизе хиле гурара хич бир хажат ёк. Сен нәме үчин догрыңы айданок?

Нуры көрүң өңки шөхлели кейпи учды-да, готракы йүзүне айыплылык аламаты көлеге салды. Шонуң үчин ол өз айтжак сөзүни булашдырды.

— Ай, иним, шу затлары мен саңа бир затдан гараз арап, пара-жире үчин дийибә-хә гетиремок...

— Заманамызың абрайлы йигиди билен танышлык ачмагың өзи хем бир багт ахыры!..

Мырадың кешбиниң үйтгемегиниң үстүне сеси-де зарплы чыкды.

— Нуры ага, гөнел!

Нуры көр айтжак сөзүнден чекинйән ялы, икирҗинләп, элиниң аясы билен көр гөзүни сыпалады, сөзләнде сеси бимамланкы ялы чыкды.

— Иним, Мырат, әлиндев догры хабар: Недир байың гүнәсиз ерден газаматда отурмагы диңе машгаласына дәл, әхли Неррелер ковмуна-да өрән агыр дегйәр...

— Недир бай?.. Газамат?.. Дүшүнмедим.

— Иним, бу ерде гүмүртик зат ёк ялы-ла?

— Нәме үчин ёк? Недир байы газамада салан ким!

— Ай иним, икимиз мөнсүрешмәли-ле...

— О нәме дийдигиң болды?

— Өзүңден башга, оңа кимиң гүйжи етип билжек?

— Нуры ага, нәме дийсене: Совет хөкүмети — халк хөкүмети, бигүнә адама онлан гарав, душмана болса мәхрев ёк. Мен-ә, догрусы, Недир байы танамышым ялы, онуң эден гүнәсинден хем хабарым ёк.

— Бә, бу нәхили бейле боля? Ил-ә, иним, Недир байы тутдуран Мырат Агалыев диййә.

— Ким оны диййән?

— Оны тутан мелисе-де Агалыевиң буйругына гөрә тутян дийипдир.

— Шей дий-ле?..

— Хава, хава.

— Эйсем сен шужагаз затлары Недир байы бошатдырмак үчин маңа пара гетирипсиң-дә?

Агалыевиң сесиниң әхенинден Нуры көр алжырады:

— Ай, ёк, иним, янкы айдышым ялы, пара-жире дийип-ә-хә дүшүнмели дәл. Хава, йөне пешгеш дийсең боля... хава, пешгеш...

Мырат өз газабына бәс гелмән, нелен «гойнуны, дүйәни сүр-де, гөзүме гөрүнме» дийип гыгырыпды. Шол секунтда болса оны әхли харыдлы билен дериев эларасына гөндермеги күйленди, бирденкә болса Недир байы кимиң тутаныны, параны кимиң үмлемеги билен гөндерилениңи аныкламак пикирине дүшди. Шонуң үчин жошуп гелен газабына ятырып, мылайым сөзлемәге чалышды.

— Нуры ага, нәме дийсене: оба дайханларында, байларда, моллайта-да өзүң ялы адамда шәхер сөндагәрлериңинки ялы хилегәрлик ёгуны мен билйәрин. Недир байы кимиң тутаныны, нәме үчин тутаныны, мен шу гүнүң өзүнде анықлярын-да, гүнәси болмаса, шол секунтда бошатдырын. Йөне мениң сенден бир хайышым бар, сен шоны маңа өз гардашың хөкмүнде халыс йүрекден мәлим эт.

Нурының сеси өрән хошал чыкды.

— Җаным билен!

— Шужагаз затлары мениң өйүме ибермәге ким сизе маслахат берди?

Эмма Нуры догры жогапдан гача дурды.

— Ай, иним, өз билйәниң түркменчиликдир-дә...

— Нуры ага, догры дәл!

Эйсем-де болса, хакыкаты мәлим этмәге Нурының богны ысмады.

— Ай, иним, «Берим гөкден ёл ясар» дийлен накылы өзүң говы билйәсиң ахыры...

— Нуры ага, нәме дийсеңе: өз берен вадаңа халыс йүрекден эмел этмесең, менден ягшылык тамасыны этме! Мен диңе кимиң сизе шейле маслахат беренини билмек ислейән.

— Ай, иним... — дийип, Нуры көр хытды-пытда урды.

Агалыев иң соңунда дикарынлады.

— Нуры ага, мен саңа соңкы гезек дуйдуряи: сен эгер гуйругыңы гөнәлтмесең, шу гүнүң өзүнде барып, Недир бай билен ятакдаш боларсың!

Нуры кәре гөнелмекден башга чәре галмады.

— Ай, иним, мен ялы түнт адамы артыкмач гепледип нәтжек. Догрусыны айтсам, тутянам өзүңиз, гойберйәнем өзүңиз, ёл салгы берйәнем өзүңиз ахыры!

— Аныграк айт.

— Анык айтсам: ол сениң өз достуң.

— Ким ол мениң достум?

— Мырат жан, гел, икимиз инди мәнсүрешмәли-ле...

— Нуры ага! — диенде, Мырадың сеси ене газаплы чыкды. Нурының гөвнүне болмаса, чекгесине шарпык билен урлана дөнди. Шонуң үчин ол чүрт-кесик мәлим этди.

— Сениң жана-жан достуң... Хожагулы.

— Хо-жа-гу-лы?..

— Хава. Ныязгулының оглы. Сениң өз гояң печеллигиң.

— Хожагулы?..

Хожагулы Ныязгулыев революцияның өңи сыра Теженддәки рус-түркмен мекдебини гутарыпды. Шол мекдебе гарып чагасы кабул эдилмән, ондакы окянларың хеммеси арчынларың, сөвдагәрлериң, байларың огулларыды. Шол мекдеби гутарыдыгы Мырат Агалыеве мәлимди. Шол мекдеби гутаранларың арасында Гайгысыз ялы кәбир мугаллымың прогрессив тербиесини алан ынсаплы йигит хем ёк дәлди. Йөне вели, оларың көпүси патыша хөкүметиниң олардан эдйән талабыны кемсиз өдейәрди. Мырат Агалыевиң аңлышына гөрә, Хожагулы Ныязгулыев шоларың иң гөрнүклилеринден бириди. Онуң өзи чепиксиже болса-да, тумагы өрән ёкарыды. Агалыев эгер ялңышмаян болса, Хожагулы Теженде өзүнден белент адам бардыр өйтмейәрди. Ол өрән гопбамжады. Мырат Агалыев оны озал оңлы танамаярды. Ол диңе Хожагулы уездний исполкомда административ управленийәниң начальниги боландан соң оны сынлап башлапды. Хожагулы ёлдашлыкда, ишде көплеиҹ вагтда гайыш ялы мылайым, мум ялы юмшак боланы үчин, Мырат өңки пикиринден дөнип, «Хожагулы, хакыкатдан-да, яман йигит дәл» диен карара гелйәрди. Шол чиновнигиң дуйдансыз иче гирип, дуйдурман дуртйәнлиги онуң хабары ёкды. Хакыкатдан-да, оңа мүңкүр боларлык вака йүзе чыкмаярды. Ол өзүни Совет хәкимиетиниң диреги хөкмүнде гөркезмәге чалышярды. Йыгнаклардакы гүррүңини диңләнлер оны хакыкы большевик дийип танаярдылар.

Мырат Агалыев-де шол пикирдеди.

Йөне вели, бирнәче гүн шондан өң болуп гечен бир вака онуң барасында мүңкүрлик эмеле гетирипди. Бир гүн дуйдансыз ерден оба яшулулары исполком жайының ярайна гетирди. Чал сакгаллы, уллакан телпекли адамларың йүзүнден бирхили гар ягярды. Оларың аңырдан гелишлери, өз ара хүңүрдилери уллакан нәразылык дуйдурярды. Шол ягдай йөнекей бир адамың кинесиі дәл-де, илатың нәразылыгыны хабар берйәрди. Шол ягдая исполком ишгәрлери үчин, хакыкатдан-да, гепди.

Оларың экабыры болан узын ак сакгаллы, бурны дүвүнли эпей бир адам хабар соралмагына мәхетдел ичиниң посуны дөкүп башлады.

— Бизиң нәме үчин сүрлешип гелениміз сизиң, элбетде, геңиңе галдыряндыр. Себәпсиз чөп башының гымылдамаяны болса сизиң өзүңизе мәлимдир. Шонуң үчин бизи гепиргемәге хажат ёк!.. — Яшулы төверегине хырыдар гарандан соң довам этди: — Илатың Совет хәкимиетине баш эгйәни, башардыгындан оны голламага чалышяны, салгыды өз мөхлетинде төлемек аладасыны эдйәни хич киме гизлин дәл. Совет хәкимиети үчин илат хич бир кынлыкдан гайданок. Йөне вели, сиз! — Ол

Агалыеве бакан бармагыны чоммалтды. — Сиз, илат билен советиң арасыны бозмага, олары бири-бириндеи дашлашдырмага чалышярсыңыз!..

Гожаның гидиши гаты болавы үчин, Мырат элиндәки галам билен сув чүйшесини жыңңырдадып, онуң сөзүни кесди.

— Агам, айыплашма, мен саңа бир зат дуйдурмага межбур: сен өңи билен-ә ниреде отураныңы унутма. Бу ери базар дәл. Онсоң хем агзыңдан чыкян сөзи акылыңдан бираз дурлабрак гечир. Сен өз газабыңа бәс гелмән, совет ишгәрлериниң хеммесини бираяклан сүрмеде, кимде гаразың болса, аныклап айт. Ылайта-да мениң сенден хайышым, сен өзүңи хай-ховайы надаралыга урма-да, дүшнүклирәк сөзле...

Шол пурсатда үч-дөрт ерден часлы сес чыкды.

— Сиз кәбир бендәниң аялыны аздырып, гөрнетин пагышалыга йүз урясыңыз!

— Сизиң пылан өе гоюн ибер, ун ибериңиз көпелйә!

— Сиз, өзүңизи ак гуш хасап эдип, өзгәни айыплайыңа батырясыңыз!

— Сиз аягыныз ер тутмагына мәхетдел дин-шеригаты бастылап башлаясыңыз!..

— Сиз эгер өз пәлиңизден гайтмасаңыз, биз Гайгысыза арз этмәге гитжек!..

Илиң абрайлы адамларының ач-ачан гаршылыгы, талап эдижи гопгуны, хакыкатдан-да, ховплуды. Совет хәкимиетиниң душманы онсуз-да аз дәлди. Обаны чаласың советлешдирмегиң ериңе, оны бир сөй билен бездирмек хас-да айылганчды. Үйшүп гелен адамлар Тежен ишгәрлерини, ылайта-да исполком башлыгыны гөрнетин айыплаярдылар. Йөне вели, йүкленйән айып энтек анык дәлди. Оларың гаршысыны алмасаң, хас өтерәк гитмеклери-де мүмкинди. Хениз чылшырымлы тежрибәни башындан гечирмедик Мырат Агалыев үчин шол ягдай ерән эйменчди. Ол неден алжыраңңылыга йүз урупды. Эмма шол секунтда Атабаевиң «Сөзүң хак болуп, ызында хапан барыны дуймасаң, сен хич вагтда мүәзермегиң» диен табшырыгыны ядына салып, яшулуларың ховуны алмагы йүрегине дүвди. Ол йөнекей гыгырман, столы газап билен юмрукланда, чүйшелерден дөвүк жыңңырды эмеле гелди, галамлар болса думлы-душа түвдүрилди. Шондан соң Агалыевиң сеси-де хәкимиетли чыкды.

— Бу нәхили гопгун? Бу нәхили баш-башаклык? Түркменчилик дөврүң узак ызда галаныдан сизиң нәме хабарыныз ёкмы? Айны болмаса, агзыңызы ачаныңыз: «Сиз! Сиз!» дийип гыгырярсыңыз!.. «Сиз» сөзүниң уездиң ишгәрлериниң хеммесини өз ичине аляны сизе нәме, гизлинми?... Кимде гараматыңыз болса, адыны тутуп айдың дийип, мен сизе нәме дуйдурмадыммы? Сиз, уезд исполкомыны хем онуң башлыгыны ким хасап эдйәсиңиз?..

Яшулуларың үстүне сув сепилене дөнүп, отагың ичини дым-дырслык гаплап алды. Хатда кәбириниң ичини хүмледйән хассылдысы-да эшидилди. Хәлиден «сиз» дийип, сесине бат берйәнлер йүзлериниң ашак салдылар. Агалыев диңе шондан соң мылайым сөзледи.

— Хорматлы яшулулар, от янмаса, түссе чыкмаяны бизиң хеммәмизе аян. Сизи бир зат гозгалаңа салмадык болса, сиз, әлбетде, шейле херекете йүз урмаздыңыз. Гелиңсиңиз — таң эдипсиңиз!.. Бизиң ялңышымызы, егмезимизи гөркезсеңиз, биз оңа халыс йүрекден миннетдар боларыс. Биз сизиң билен бир адам. Бизиң үнсүмиз-аладамыз, әхли пикиримиз диңе сизиң үчин — халк үчин. Оңа гөрә эдара ишгәрлеринде кимиң, өңи билен болса мениң нәме айыбым болса, хич затдан чекинмән, перт-перт мәлим этмегиңизи мен хайыш эдйән.

Хәлки бурны дүвүнли гызма яшулы бу сапар салыхатлы сөзледи.

— Иним, Мырат, биз сениң диңе адың билен ашна. Биз хут сениң өзүңе чигит ялыжагам гара йөңкәмзок. Сени шу ерде отурдан Гайгысыз дийип эшидйәс. Гайгысыз Атабай дийилйән адам иш башармажак я халк ишине каст этжек адамыны улы эмелде гойжагына биз ынанамзок. Йөне, иним, гаты гөрме, «дуйән улусы таяк иер» накылыңа гөрә, биз өз нагарамызы сениң үстүңе дөкмели боляс. Яңкы айдылышы ялы, ишгәрлериң арасында пагышалык, әсгермезлик диен ялы затлара йыгы-йыгыдан учраяс. «Намысым көенден — иманым көйсүн» диййән халк. намысының парчаланмагына дөзенок... Хава, бизиң хәзирки үйшүп гелмегимизиң болса башга себәби бар.

— О нәхили себәп?

— Хөкүмет ишине-де, дава-женжеле-де, хич бир гүррүңе-де гошулмаян, халкың иң говы гөрйән адамсы Хакберди ахуны өе басыпдырлар.

— Ким оны басан?

— Кимдигини билйән болсам, мен оны ач-ачан айдаймажакмы? Мен эгер ялңышян болмасам, ёлдаш башлык, шол чәре хич кимиң пейдасына дәл. Мениң анлышыма гөрә, шол чәре сап бир ишгәриң иши дәл-де, йүзүне перде чекип, хөкүмет ишине ерлешен бир әлхенжиң иши. Шейле чәре, ягны халкың иң говы гөрйән адамсына, онда-да бигүнә адамыны түрмә басмак илатда Совет хәкимиетине гаршы уллакан нәразылык дөредйәр. Шол нәразылыгы сизе мәлим этмек болса биз яшулуларың боржумыз. Иним, Мырат, сен, белки, айыплы дәлсиң, йөне илат ишине жогапкәр боланың үчин, биз диңе сениң якандан илмели боляс...

Хакберди ахуның түрмә басыланыны эдара ишгәрлериниң хич бири билмеди, диңе түрме начальниги шол ишиң административ чәредигини мәлим этди. Административ чәре болса административ управленийәниң начальниги Хожагулы Ныязгулыевиң иши болмалыды. Хожагулы шол үйшмекде ёкды.

Хакберди ахуны яшулулар өзлери билен алып гиденлеринден соң, Агалыев Ныязгулыев билен икичәк сөзлешди.

— Ёлдаш Хожагулы, Хакберди ахуның тутулмагындан сениң хабарың бармы?

Сораг чынлакайды. Ахуның кимиң буйругына гөрә тутуланының гизлин галманы-да мәлимди. Шонуң үчин Ныязгулыеве гөнүсинден гелмекден башга чәре ёкды.

— Хава, ёлдаш башлык, ол мениң буйругыма гөрә басылды.

— Себәп нәме?

— Ол Совет хәкимиетине гаршы вагыз-несихат йөредипдир.

— Ол административ управленийәниң иши дәл ахыры!

— Эйсем кимиңки?

— Прокурорың, судуң иши.

— Бә, начальник болуп, бир гүнәкәри, ягны гөрнетин совет душманының бирини басмага-да гүйжүм етмежек болса, мен-ә онда билмедим айт...

— Нәме дийсене, ёлдаш Ныязгулыев, өңи билен-ә административ управление начальнигиниң адам басмага хакы ёк, онсоң хем исполком билен араңызда еке дивар бар...

— Соңкы айданың догры.

— Өңки нәме үчин догры дәл?

— Билмедим, белки хем догрудыр.

— Бүтин обаны аяк үстүне галдыран шейле чәре хәзирки гүнде гөр нәхили зыян гетирйәр!..

Хожагулы өзүни мөңлүге салды.

— Бә, валла, мен ялңышайдыммыкам?..

— Йөне бир ялңышма дәл-де, совет канунына гаршы гөз-гөртеле гаршы херекет эдипсиң. Шу гүнки үйшен адамларың агызларындан чыкян сөзлери бир эшиден болсаңдың!..

Хожагулының башлык билен гыгырышмак ниети, шонлукда, исполком ишгәрлериниң арасында агзалалык дөретмек умыды барды. Эмма башлыгың «Совет канунына гаршы херекет» диймеги онуң сүссүни басды. Шонуң үчин хем ол шелайынлыга йүз урды.

— Индикиле маслахатлыжа йөрәерис, ёлдаш башлык.

Агалыевиң анлышына гөрә, Хожагулының мүззермеги айыбыны боюн алмагың аламаты болуп гөрүнди. Оңа гөрә-де, болуп гечен бир ялңышлык үчин чәре гөрмеги Агалыев артыкмач хасап этди. Йөне вели, диңе бир ялңышлык дәлди: айрылмак бахасы билен гелен бир гелни өйүнде саклаяны, бозгаклар билен мейлис гураяны-да гулагына илипди. Эйсем-де болса, анык такыгына етмән, шол меселәниң үстүни ачмагы макул билмеди...

Хәзир болса Хожагулы Ныязгулыевиң хилеси гырманчаның жайрыгындан сомалып галан сокаррак ялы ач-ачан гөрнүп дурды Агалыев административ управленийәниң начальниги барадакы пикирини өз янында саклады. Хәзир оңа өз үстүне абанып дуран пара барада чәре гөрмек зерурды. Ол узак ойлан соң, одун билен гойны ызына гайтарман, шәхер кеселханасына бакан угратды: кеселхана шейле көмек, хакыкатдан-да, зерурды. Аягы гапанлы демир чейнейән мөжеги болса Нуры көре сылаг берди.

Недир байы түрмеден бошатдырдым хасап эден Нуры көрүң кейпи сазланды-да, өз гуванжыны мәлим этди.

— Мөжегиң хамы үчин маңа-да бай агадан ики саныжак гоюн гелер!..

Йигрими бәшинжи баш

ЯССЫК АСТЫНДАКЫ ЙЫЛАН

Хәзирки дөвүр өрән чылшырымлы боланы үчин, дайханлары ынжытмазлыга, жуда гөзедүртме болаймаса, руханылара эзъет бермезлиге, хатда байлар билен хем вагтлайынча оңат арагатнашыкда болмага ТүркЦИК-иң хем Халк Комиссарлар Советиниң берк табшырыгы барды. Шол барада ылайта-да хут Атабаевиң өзи исполком башлыгы Агалыеве ныгтап айдыпды. Хәзирки гүнде өрән чее болмасаң, өз башың хем ховп астында галмагы мүмкиндир дийипди. Шонуң үчин хем халкы Совет хөкүметине гапма-гаршы гоймага чалышян Хожагулы Ныязгулыеве берк чәре гөрмек зерурды. Оны өңки гезек сындыраныңа-да Агалыев хәзир өкүнйәрди. Агалыевиң пикири оның үңүбирин басып, ишини суда гечирмекдели...

Исполком башлыгы гүнәсиз ахуны бошадып, ондан узур өтүнмәге етишсе-де, Хожагулының ишине гарамак үчин, исполком йыгнагыны чагырмага етишмәнди. Онуң өз ишини барламак барада ёкардан комиссия гелипди...

Хакберди ахуның тутулмагы барада өз ишини чиг гәлдиран Хожагулы Ныязгулыевиң нобатдакы гуран иши өрән нәзикди. Ол Недир байың тутулмагыны бүтинлейин Агалыевиң үстүне йүкләпди. Оны тутуп гелен милиционериң кимдиги мәлим болманды. Дине онуң «Агалыевиң хөкүмине гөрә» диен сөзүни түрме начальнигине тассыклапды. Начальник «Исполком башлыгының йөнекей бир сөзи мениң үчин милиция хөкүминден-де гүйчлүрәк» дийип, өзүни акламага тутупынды. Оларың икиси-де Ныязгулыевиң адамсыды...

Исполком башлыгы Агалыевиң канундан дашары иш эдйәни, жүбүси галдамлырак бигүнә байы басып, өлчегсиз пара билен бошадяны, әхли карары дине өз бәхбидине гөрә чөзйәни, нетижеде, халкы Советден дашлашдыряны барада думлы-душа арзалар гелипди.

Комиссия шол арзалары дерңемек үчин гелипди.

Исполком башлыгының гаршысындакы столда ики сany адам отырды. Оларың бири кирпиклери селчең гызгылт гөзлери пенснели, бойны алабедер галстуклы, мелемтил костюмлы, сыпайы гейнен тибит адамды. Ол өз адыны Давид Захарович дийип атландырыпды. Бейлекиси сырылан такыр келлесине жамбөрүги гышык ге-

ен, эгни мавумтыл кителли, били ясы кемерли, корпеч галипей жалбарлы, аягы әдикли даяв эпей бир йигитди. Онуң адына Черкез Чары диййәрдилер. Агалыевиң аңлышына гөрә, Давид Захарович көне дүканчы я-да приказчик болмалыды. Ол өз элиниң аясы билен диңе өз портфелини дәл, столуң үстүни-де сыпалаярды. Чакы, онуң эллери матаны я-да тикилги геймлери тәмизлемәге адатланан болара чемелиди. Черкез Чары болса көне жигитлерден кичирәк офицере чалым эдйәрди. Ол рус дилини сакынман геплесе-де, әхли сөзлери бозук айдяны шоны тассыклаярды.

Давид Захарович деррев дерңеве башламан, уездиң умумы ягдайы барада сөзлешйәрди, оны, эсасан, илатың советден разылыгы я-да нәразылыгы гызыклырярды, дерңерчесине бир затлар беллейәрди, Кака, Мәне, Чәче хем, Сарагт арачәклери хем шолардан гелип гечйәнлер барада гүррүң гозгаярды: хайсы серхедиң бөвшенрәкдигини билмәге ымтыляна чалым эдйәрди. Онуң ёлдашы Черкез Чарының аңлышына гөрә, шол пейдасыз гүррүң өрән узага чекере чемелиди. Шонуң үчин ол шол гүррүңи гысгалтмага чалышды.

— Давид Захарович, гүррүң сүйжи вели, онуң саманча ёк гүйжи, мениң аңлышыма гөрә, ише пәсгел берйәр. Исполком башлыгының иши хем мен-ә өзүне етерликмикән өйдйән. Шонуң үчин максада тизрәк гечәйсек, нәхили боларка?

Давид Захаровичиң пенснесиниң усташыры гарамагында нәразылык аламаты гөрүнсе-де сыпайычылыгы голдан бермезлик үчинми я башга бир ниет билен онуң теклибини макуллады.

— Догры айдярсыңыз, Черкез Чарыевич.

Арзалар хут Агалыевиң өз үстүнден болса-да, Давид Захарович оны дикарывлап айтман, исполком ишгәрлериниң үстүнден арза барыны мәлим этди. Эмма арзаның нәчедигини, ким язаныны, нәме бараларда язылaныны айтмады. Ол портфелини ачып, арзаларыны я башга бир затмы агтарян вагтында Недир байың тутулышы барада хемайын гүррүң гозгады. Бирденкә болса башлыга чинерлип:

— Сиз шол ваканы нәхили хасап эдйәрсиңиз? — дийип сорады.

Сораг, элбетде, гөмелтейди. Агалыевиң аңлышына гөрә, Давид Захарович шол сорагы гүррүңдешини бираз

алжыратмак нherт билен берилди. Эмма Агалыев хич бир есерлиге өзүни алдырман, хакыкаты гизлемән, өз дүшүнишине гөрә мәлим этди.

— Биз энтек ол ваканы дернәп етишемзок.

— Нәме үчин?

— Шол вака бизе диңе дек дүйнүң өзүнде мәлим болды.

— Гең ягдай.

— Нәме үчин гең?

— Областа үч-дөрт гүн мундан озал хабар етенде, сиз өз ачгыңызың астындакы ваканы диңе дүйн аңлаярсыңыз!

— Сизе хас гең галарлык башга бир ягдай бар.

— Нәхили ягдай?

— Биз энтек Недир байы тутдураның кимдигини-де анык аңлап билемзок.

— Ал герек болса! — Давид Захарович темегине ел берип, гөзлерини сүзүп гарады. — Эйсем сиз өз өйүңиздәки пишик билен сычаның галдыр-бас ойнаянындан хем хабарсыз-ов?

Давид Захаровичиң игенжи, ылайта-да янса алмагы исполком башлыгына ярамады. Шонуң үчин онуң сеси ыңжылы чыкды.

— Шол вака-ха шейле ягдайда. Сиз она нәхили иселесеңиз шейле дүшүниң.

— Мырат Агалыевич, багышлаң, мен сизи ыңжытмак исләмок.

Агалыев илкибашдан өзүни есерлиге салян адамының товуны бираз алмак иследи.

— Давид Захарович, менде-де галдыр-бассыр гүррүң ёк.

— Садалык өрән говы зат... Хава. Мырат Агалыевич, сиз маңа шол вака нәхили гараяныңызы мәлим этмедиңиз.

— Шол вака өрән айылганч. Мениң айтмакчы болянымы: гүнәлими-гүнәсизми бир байың бәш-үч гүн түрмеде ятмагы дәл-де, шол иш зерарлы халкың советлен үркүп башламагы. Мен шол ишде душман голы бардыр дийип дүшүнйән.

— Ине, бу сөз догры!

— Давид Захаровичиң өзүни алып барышы Черкез Чара ярамадык болара чемелиди. Шонуң үчин ол оңа:

— Эйсем нәмеси догры дәл? — дийип, чыплакай совал берди.

Чарыевиң сесиниң әхеңи өзүне ярамадык Давид Захарович өз ёлдашына бакан йүзленди:

— Черкез Чарыевич, меселәни әңигине-шәңигине ченли аңламак бизиң борҗумыз ахыры!

— Ол догры. Йөне вели, душнүкли бир зады чейнәп, жижжигини чыкарманың нәмә гереги бар? Шу отуранларың арасында кесеки адам болман, хеммәмиз совет адамсы ахыры!

— Черкез Чарыевич, мениң усулыма, стилиме сиз разы болмасаңыз, гүррүңи сиз өзүңиз алып барың.

— Ёк, башлык сиз.

— Онда маңа мүмкинлик бермегиңизи хайыш эдйәрин.

Черкез Чары келлесиниң гызгынына ериндеи галаны-да дуйман галды, сөзләнде болса сеси зарплы чыкды.

— Давид Захарович, мен хем өз келләме саман дыкамок. Сиз багышлаң, мен дүшүнҗәми облисполкомда-да, обкомда-да чекинмән айдып билйән. Мен шу ерде түркменчилиге я миллетчилиге йүз уряндыр, Агалыеви голдамак ислейәндир диен ой сизиң гөвнүңизе гелмесин. Совет хәкимиетине гаршы болан түркмене-де мен алты окы бирден табшырып билйән! — Ол өз гапдалындакы нагана элини етиренини хем дуйман галды.

Ара бирсалым ымы-салалык дүшди.

Агалыев өз янындан «булар нәхили дерңевчи» дийип ойланда, Давид Захарович өз янындан «Черкез Чарының өзүни алып барышыны областа мәлим этмелими я дерңевден эл чекип, ызымыза гайдыбермелими?.. Ёк, ёк, ол болмаз!.. Мен хөкман ики ере хасап бермели ахыры!.. Гөрежв бурнундан аңырсыны селжермейән Черкез Чара акыл өвретмеги, белки, Хожагула үмлемели болар» диен карара гелди. Черкез Чары болса хич бир зат ойламан, йүзүни ёкары тутуп отагың ичинде гезим эдйәрди...

Давид Захарович иң соңунда ослагсыз басан үмсүмлиги арадан гөтермек өз борҗум дийип дүшүнди, өңи билен болса Черкез Чарының шәхдини ачмагы дервайыс тапды.

— Хорматлы Черкез Чарыевич, мениң гылыгыма сиз белет дәлсиңиз. Мен гызмаракдырын, чендан өтерәк гидәймәм хем бардыр. Шонуң ялы пурсатда мениң жылавымдан чекмеги мен сизден достларча хайыш эдйәрин,

Шол сөз өз еринде отуран Черкезе кем ярамады.

— Давид Захарович, ганыгызгынлык менде-де азлык эдер ялы дәлдир. Сиз хем мениң гатырганаңымы гаты гөрмәң... Гүррүңи довам эдиң.

Байы ким тутдураны Черкезе мәлим болмаса-да, Давид Захаровиче кемсиз мәлим боланы үчин, ол шол барада совал бермән, гүнәни Агалыевиң үстүне агдармага чалышды.

— Хорматлы Мырат Агалыевич, байың тутулмагындан, сыясы әхенден башга, белки-де, ыкдысады бир бәхбит араландыр?

— Белки, сиз совалыңызы бираз аныкларсыңыз?

— Белки-де, баржамлы байы бираз сагылмак исленендир?

— Мүмкиндир.

— Шол барада сизе мәлим зат ёкмы?

— Бар — дийип, Мырат Агалыев Нуры көрли. вакаңы гүррүң берди.

— Сиз ол затлары ызына доландырдыңызмы?

— Ёк, кеселхана ибердик.

— Кеселхана?..

— Шубхәңиз болса, белки, шаятлар билен тассыкламак зерурдыр?

— Ёк, ёк... Диймели, Мырат Агалыевич, Недир байың тутулмагында сизиң элиңиз ёк?

— Бу нәме диен сөз?

— Мырат Агалыевич, багышлаң, гизлемәге хажат ёк. Хайп хем болса, шол арзаларда сизи айыплаярлар. Шейле дәлми, Черкез Чарыевич?

— Шейле.

— Арза язанлар кимлер?

— Багышлаң, оларың атларыны мәлим этмәге бизиң хакымыз ёк.

— Давид Захарович, арзалар барыны, шоларда-да мени айыплананыны ачык айданыңыза саг болуң. Йөне вели, мени дернешиңиз ялы, шол арзаларың эелерини хем дернемеги, нетижеде ким гүнәкәр болса жогапкәрлиге чекмегиңизи мен сизден талап эдйәрин!

— Талап?.. Хава, талап этмек, элбетде, мүмкин. Йөне вели...

Чарыев ара дүшди.

— Ери, сизиң велиңиз нәме? Агалыевиң талап этмәге хакы бар ахыры!

— Эйсем-де болса, арзачыны гүнәкәрлиге чекмек бизиң ишимиз дәл.

— Нәме үчин?

— Канун шейле.

— Догры дәл!

Агалыев өз талабыны ыкжамлады:

— Недир байы тутдуран ким болса, арзалары языран-да шолдур. Мен эгер хата гидйән болмасам, шу иш дине мениң дәл-де, совет душманының ишидир! Оңа гөрә, арзачыларың кимлердигини паш эдип, олары мениң билен, ене кими айыплаян болсалар шонуң билен йүзбе-йүз эдип, шу ериниң өзүнде аныкламагыңызы мен исполком адындан талап эдйән!

— Онда... онда биз ёкардан сорамалы боларыс-да?

Черкез оңа чаласын жогап гайтарды.

— Ёкары биз өзүмиз!.. Кимиң дүшүнмейән совалы болса, гой, бизден сорасын. Ханы ал, арзалары бәрик!

Давид Захаровичиң икирҗиңлемегине гарамаң, Черкез овуң портфелине япышып, бир топар кагызы чекип алды-да, бирин-бирин чаласын гарады.

— Ай, валла, шу арзалардан-а башам чыкарар ялы дәл... Ынха, бирине гол гоян Дойдук Дурды. Адресем ёк.

— Дойдук Дурды?.. Мениң-ә хенизе ченли эшиден адым дәл.

— Ынха бу арзада голам ёк... Муны болса окар ялам дәл... Ине, ене бири гол гоюпдыр — Сатлык молла. Адрес... Жувазлың көви.

— Сатлык молла?.. Теженде Сатлык молла диен адам ёкдур. Жувазлың көвүнде болса диңе шагал увлаяр.

Черкез Чары арзалары портфеле патладып урды.

— Шу хар-хамырлар үчин биз сап адамың, совет адамсының, жогапкәр ишчиниң башыны агырдярыс. Бизиң шу дернешимиз совет ишине пейда дәл. Протоколда биз: «Шу арзаларың хеммеси билкүлли төхмет! Индиден соң шейле арзалара ёл бермели дәл!» дийип язмалы. Догрумы?.. Догры болса биз өз ишимизи гутардык хасап эдйәс...

Исполком башлыгы Мырат Агалыеви, эдил шол чагда, Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы Атабаев прямой провода чагырды.

Мырадың гөввүне гелшиниң чепбесине Гайгысызың

сөзүниң әхеңи говы дәлди. Ол саглык-аманлыгы хем ондамы сорашман, өз сөзүни «Осламаздан авулык чыкмагы гөр нәхили ямап зат!» дийип гыгырып башлады. «Мен сени хакыкы сада йигит, чынлакай коммунист хасап эдйәрдим. Сен мениң ынанжымы әдемедиң!» Онуң чакы газабы жошан болара чемелиди, Агалыеве сөзлемәге, жогап гайтармага-да мүмкинлик бермеди. Чакы дүрли арзалар оңа-да барып етен болара чемелиди. Ол бирденкә «Сениң эклэп билмейәниң нәме? Харжылыгың етмейән болса, маңа хабар берәйсең болмаярмы?» дийип игенди. Мырат оңа: «Менде совук-салалык, белки, көрлүк хем болса боландыр, эмма сен хем аллаиыпсың» диймәге-де етишмеди. Гайгысызың сөзи хас зарплы чыкды: «Ашгабат сени ишиңден айрып, өзүни суда бермеги талап эдйәр. Дерңев үчин йөрите мен өзүм баржак. Гушгушыңы берк гуша!».

Гүррүң тапба кесилди.

Мырат Агалыевиң кейпи хас-да бозулды. Ол ики янлайын шелпели шапбат алды. Адамының ятса-турса хушуна гелмейән затлар башына-да гелип билжек экени. Хапа-да, ослагсыз чагда гүнүң өңүни булут хем алып билйәр. Агыр ой Агалыеви бирсалым доңдурды.

«Бир баша шейле мусаллат нәме үчин? Мениң нәме этмишим бар? Мен киме каст эдипдирин? Кимиң хакыны ийипдирин? Кимиң намысына дегипдирин? Елдан азыпмыдырын? Интервенция разведкасының алдавына гидипмидирин? Я-да халк бәхбидини назарда тутуп, жанымы орта гояным үчинми? Дүрли реңкли элхенчлериң сепригине каканым үчинми?.. Ягшы, Ашгабат мени оңлы танамаян экени, Гайгысыза нәме болупдыр? Агалыев шейле харамзадалыга йүз урандыр дийип, ол, хакыкатдан, ынанайдымыка? Онуң шол ынанжаңлыгының оны чендан хеләк эдйән ери ёк дәл ахыры!.. Хава-да, бир мүйнсүз гөзел болмышы ялы, онда-да ыңдармалык нәче дийсең бар. Шол ыңдармалыгы зерарлы онуң өте гидйән ери-де ёк дәл. Дайханларың гүррүңине гулак асып, дерңемән, тинтемән серхет начальнигини вагоның тамбурына басып алып гитмек, хей, акыла гелжек затмы? Онуң шол ыңдармалыгы зерарлы Агалыевиң-де ыкбалының шонуңка меңземеги гең зат дәл... Айыбы нәме... Хакыкат үчин гурбан боляның мен илкинжиси дәл ахыры... Мениң ялңышым, етмезим, элбетде, ёк дәлдир. Йөне вели, хыянат диен затдан мениң арам узак...»

Атабаев билен болан гүррүң нетижесини Агалыев олара мәлим этмеди. Эмма онуң йүзүниң салыклыгыны гөрен Давид Захарович нетижәни деррев аңлады. Агалыевиң өзи гүррүң бермәнсоң, Черкез Чары-да оңа сowал бермеги макул билмеди. Агалыев улудан демини аландан соң, өңки гүррүңи тәзеден башлады.

— Сиз гутарап болсаңыз, Черкез Чары, мен гутарамок.

— Нәме гүррүңиң болса, ханы, онда айт, эшидели.

— Нелир байың басылмагында, пара-пешгеш алынмагында, шәхердәки йүзе чыкян пыссы-пыжурлыкларың барында мен бир адамыны, исполком ишгәрлеринден бирини, жогапкәрлиге чекмекчи болян.

— Ким айт ол?

— Биз барымыз бир максада эерйән адамлар, шонуң үчин оны гизлемәге хажат ёк. Оңа... Хожагулы Ныязгулыев диййәлер.

Давид Захарович отурар ерине инне дүртүлен ялы зөвве еринден галаныны, пенснесини элине аланыны-да дуйман галды. Башгалар сызмадык болсалар-да, онуң эндамында гарынжа йөрән ялы бирхили тикевеклер эмеле гелипди. Шонуң үчин онуң сеси бирхили нәхошуңкы ялы чыкды.

— Административ управленийәниң начальниги Ныязгулыев?

— Хава.

— Бә, бә... мен нәме эшидйән?.. Ёк, ёк, ол болуп билмез!.. Сиз, белки, ялңышянсыңыз!..

— Шу агшам исполком йыгнагыны чагыржак. Мениң ялңышып-ялңышмаяныны сиз шонда билерсиңиз. Шол йыгнага сизиң хем гошулмагыңызы мен сизден хайыш эдйәрин.

Черкез Чары хайран галды.

— Хожагулы диййәниң, шол такыр келлә чалым эдйән гопбамжа йигит дәлми?

— Шол.

— Хей, сыпатың гурсун, чермек бити ялы харамзада!.. — Черкез юмругыны дүвенини дуйман галды. — Шол айдяның, хакыкатданда, догры болса, интервенцияң гуйругы болан доңзы халк көпчүлигиниң өңүнде атмак герек!..

Давид Захарович ысытма тутан ялы, бирхили галпылдады, сөзләнде сеси сандырап чыкды.

— Елдашлар, мен өзүми эртирден бәри бирхили ысгынсыз ялы дуйярдым. Хәзир болса эндамым тикенеклейәр. Гыздырма болара чемели. Ол менде граждаплык совешинде ятым зейинден галан мирас. Мен хәзириң өзүнде гоша асперин ювудып, мазалы дерлемесем, агшамкы йыгнага гелип билерин өйдемок. Мени багышлаң...

Портфелини гыссанмач гужаклан Давид Захарович топбак арзаларыны галдыраныны сызман, хасанаклап чыкып гитди.

Черкез онун ызындан баш үмләп, Агалыева гөз гыпды.

— Хошуна гелйәми?

— Догрудан хем адамыны илки гөренде танамак кын.

— Мениң хем оны илки гөршүм вели, мениң-ә ондан гөвнүм сув иченок.

— Бу адам я-ха адатдан дашары есер, я-да бир задың үстүни өртмек ниет билен өзүни есерлиге саляр.

— Мениң гөвнүме болмаса, өз арамыз вели, шу адам хем сизиң Хожагулыңыздан говудыр өйдемок.

— Хожагулының ады тутулан бадына ысытмаламагының өзи хем биртүйсли? Хер халда эгә болмалы.

— Ана, бардың үстүнден. Мен онда сәхел бир галдыр-бассырлык барыны сызайсам, сеңригини эдил күл эдерин!

— Черкез, агшамкы йыгнага гошулмагыңы ене бир гезек хайыш эдйәрин!

— Хөкман!

Оларын айрылышаны эдараларда иш гутаран вагтыды.

Эмма агшамкы йыгнага Хожагулы Ныязгулыев гелмеди. Оны иш гутарансоң хич ерде гөрен-эшиден-де болмады. Онуң өйүне адам иберилмекчи болуп дурка, бирян дулугыны сарап энтәп гелен Давид Захарович алжыраңңылык билен агламжырап хабар берди.

— Ай, гитди!.. Дат, гитди!..

Отуранлар бирхили гең галдылар. Агалыев аяк үстүне галып, жаныгып сорады.

— Ким гитди?

— Шол гитди! Вах, етсеңиз-ле ызындан!

— Шол ким?

— Халк душманы? Душман!..

— Административ управленийәниң начальниги Хожагулы Ныязгулыевми?

— Хава, хава!

— Нирә гитди?

— Башыны алып гитди. Гойбермежек болуп япышдым вели, дишимиң бирини оврадып, овурдымы юмрук ялы чиширип гитди.

Агалыев милиция начальнигине гөз үмләп, ере гирен хем болса чекип чыкармалы диен буйрук берди-де, соратгы довам этди.

— Давид Захарович, сиз онуң янында нәме ишләп йөрсүңиз?

— Вах, мен акмак болсам нәтжек!.. Сизиң хәлки мүңкүрлигиңизи осмакладып билейин диен ниет билен бардым... Барсам, онуң өвзайы өрән бозук экен. Ол өз сырының үстүниң ачыланыны билен болара чемелиди. Йүзүниң гызыллыгы, гөзлериниң нирә середйәни мәлим болмаян сымгылтлыгы ярым литри урана меңзейәрди. Маңа-да бир долы стаканы хөлүрләп «ич!» дийип гыгырды. Хөкүмине эмел этмезлиге чәрәм галмады, ичдим...

— Ери, онсоң?

— Ондан соң... Халк душманы чөле бакан өкже гөтерди...

Давид Захаровичиң хайярлыгына Черкезиң писиндинди отурмады.

Черкезиң гөвнүне болмаса, онуң айдан сөзлериниң бары кичи дилинден бәрден чыкярды. Саргын кенарында гав ёкы я сыпжырылан ери болманы үчин, овурдында чиш бара-да меңземейәрди. Шонуң үчин Черкез шоны барламак күйүне дүшди.

— Гадырлы Давид Захарович, кентлевүгиңиз азып, овурдыңыз сималәп, сизи хеләкләймесе-де биридир?.. Хайп, мүңлерче хайп!.. Ханы, сиз бәррәк дуруң, мен бир сынлап гөрейин — дийип, элини узатды.

Давид Захарович чарбайлыга салып гыгырды.

— Дат, азар бермәверин!.. Озал хем зордан чыдаян...

Черкезиң шол секунтда сарга етен эли оны чаласын сыпырып алды. Давид Захаровичиң овурдында чиш-де ёкды, елгин-де. Черкезиң гурплы пенжеси онуң ики дулугындан гысанда, агзы хатап ялы ачылды. Давид Захаровичиң гызыл отуз икисиниң хеммеси битевиди... Черке-

зиң огуп овурдына гезэп юмругыны гапдалындан тутмадык болсалар, Давид Захарович тогаланып гидйәрди...

Шол вагтда болса, бир гелин ичерик күрсэп урды. Онуң бүтин гөрнүши алҗыраңңылыгыны хабар берйэрди: башында пүренжеги ёкды, яшмагы ашак сырылгыды, узакдан гелен ялы хашылап дем алярды. Зүлплери дагыныкды, йүзи ювусгадан горканыңка чалым эдип, ховпли гөзлери бир задыны йитирен ялы алакжаярды... Ол эллерини сандырадып, агылы, алҗыраңңы гепледи.

— Мен... мен... сизе... хабара гелдим...

Агалыев оны өз голайында отурдып, бир кәсе сув берди. Яш гелин сув ичениден соң өзүни бираз растлан сөз урмакчы болды.

— Мениң бу ерде гөрүнмегим утанч ахыры!.. Айып ахыры!..

Ол өз сөзүни кесип, хамсыкжак болды.

Агалыев оңа тәвүилик берди.

— Сен, гелин, йыгрылма-да, хич бир затдан чекинме-де аркайын сөзләбер. Шу ерде отуран адамларың хеммеси сениң айтжак сөзүңе мәтәч. Айдыбер!..

— Мен... мен бир багтыгара болмасам, шейле чочгара чолашармыдым!.. Шейле вежералыгың шаяды болармыдым!..

Богазы долан гелниң гөзлеринден боюр-боюр яш тогаланды. Бош кәсәни чаласын додагына етирди. Ене бир кәсе сув ичип, сесини чыкарман, силкинип аглады... Шол гелниң өкүнҗиниң, гайгысының етерликдиги ач-ачан гөрнүп дурды. Оңа хәзир сөз айтсаң, белки, хоркулдап аглаҗакды. Шонуң үчин аз салым дыммакдан башга чәре ёкды... Ол иң соңунда үзүк-ёлук сөзе башлады.

— Үтүлип өлмүш... Эриңден айрайын. Сени мен өзүм алайын дийип аллап алып гайтды... Гелели гүнүм болса туссага дөнүп, депешегин ашагында галдым... — Онуң эпайы гөзлеринден ене монжук-монжук яш тогаланды.

— Кимдир ол үтүлип өлмүш?

— Хол... ер ювутмыш... Хожагулы...

— Хожагулы?..

— Хава

— Ери, онсон?

— Онсоң... Онуң эхли пыссы-пыжурлыгының үсти ачыларлы болды... Иң соңунда яңы иңрик гараланда, атыны гамча басды...

— Еке өзүми?

— Хава... Ек, дуруң энтек... — Онуң бөврүпин мүнкилдиси өзүне етик болса-да, энтек аркайынраклы... — Эмма шу гүн, дуруң энтек, хачанраклыка... хава, эдаралларда иш гутаран вагтларындады... Онуң янына гөзи әйнекли бир орс гелди...

Гелниң соңкы сөзүни эшиден Давид Захарович ассырылык билен юмлукмак күйүне дүшди. Эмма гошарындан берк гысымлан Черкез оны бутнатмады.

— Хава, шол орс оны ховп астында галдырып, хәзирин өзүнде өкже гөтермегини талап этди... «Ёгсам шу гиҗәниң өзүнде сен басыляасың» дийип айтды... Шол худай урап!.. — Онуң бирденкә япырылып отуран Давид Захаровиче гөзи дүшди. — Анха, отыр!..

Давид Захаровичиң эңегине япышан Черкез оны зәвве еринден галдырды, эмма депесинден екедабан инлермәге етишмеди, ара дүшдүлер. Оны гапыдан идирдедип чыкарыланда болса гелниң сеси яңланды.

— Хей, ылахым, сени ер чексин!..

Йигрими алтынжы баш

СИҢҢИН ГАРАЙЫШ

Хожагулы Ныязгулыев чөлдәки бөлек-бүчек галтаманлары топлап, өзүне хан лакамыны берди. Шонуң билен биле башына селле оравып, ыслам дининиң горагчысы ыглан этди. Патыша чиновнигиниң дурмушында иң бозук бир адамының башына селле орамасы эшегиң тезек гемирмек хәсиетинден гайдып, метжиде барып, намаз окашындан энайы дәлди. Эмма хилегәр агенте хәзирки гүнде шейле гөзбоягчылык зерурды.

Таракан ялы херекет эдйән галтаман топары бир гүн онда, бир гүн мунда пейда болды, кимде ягшы ат болса гапрып алды, халкың агзындакы азыгыны өзүниң атасындан галан мирасы хасап этди.

Хожагулыда хилегәрлигиң етерликлидиги Агалыеве мәлимди, эмма интеравент разведчиги Тиг Жовсдан алан таглыматындан онуң хабары ёкды. Иңлис империализминиң арап үлкелеринде метжит салдырмагы, мусулман кәбесини юмурмак үчин болшы ялы, Хожагулы ханың өз нәкерлерини ызына эердип, ымам болуп, намаз ока-

магы-да гарамаяк илатың гөзүни багламак, әхли пыссы-пыжурлыгының үстүни өртмек үчинди.

Гүнсайын өрч алып барян Хожагулы ханы байлар, ишанлар, сөвдагәрлер голдаярлар, оларың дашындан-да онуң ыкжам арка-диреги барды. Шол херекетиң өзи болса уезд ягдайында өрән ховплуды. Оңа гөрә-де, оны хем онуң атланан нөкерлерини дерби-дагын этмек үчин әхли гүйчден пейдаланмак зерурды. Тежен отрядының дашындан Керим ханың командасында ене бир отряд дүзүлди...

Революциядан өң деря боюндакы плантацияларда өз юрдундан гачып чыкан, ачлыгына тетәрик гөзләп гелен булучлар, жемшитлер көнди. Керим хан шоларың ичинде өзүниң эдермен сайян батырлардан бириди. Революция гүнлеринде ёлуружылыга, талаңчылыга йүз уруп, онуң өлдүрен адамлары-да аз дәлди. Эмма ери геленде голдавса Совет хәкимиетине гетирйән пейдасы-да көнди. Онуң билен бир вагтда—землемерка биле ишлешен Николай Андреевич Паскуцкий оны говы гөрйәрди. Хәзир болса Керим ханың отрядыны дүзмели дийип, Атабаевден буйрук болупды. Гайгысыз Атабаев Фергана басмачылары билен сөвешйәркә, шол областың харбы хәкимиети Паскуцкий, белки, оңа Керим ханы пейдаланмагы хөдүр эдендир.

Керим ханың булучлар, жемшитлер арасында абрайы, хакыкатдан-да, улуды. Онуң деми етйән еринде оларың хич бири жыңкыны чыкарып билмейәрди. Ким өз гаршысына гитсе Керим хан оны парчалап ташлаярды. Йөне вели, Керим ханың ызына дүшенде олар гөзсүз батырды. Хич бири өлүмден гайтмаярды. Керим ханың чадырының төверегинде тойнагыны пешәп дуран атлар-да барды, хепделәп сувсуз оңян, ичи чекгин, йындам елмая-да гөрүнйәрди. Чадырың ичинде болса, бири-биринден гөзел дөрт аял оңа яранжаңлык эдйәрди. Керим хан булучларың, жемшитлериң ханыды. Шонуң үчин хем олар:

— Бизки адам Керим хан адамсыдыр — диййәрди.

— Бизки адам Керим хан дайысыдыр! — дийип чишйәнлери-де барды.

— Бизки адам овгандыр, мусулмандыр, Керим хан нөкеридир...

Шол «бизиңки адамларың», ягны гөк селлели, дүрли гейимли, дүрли яшлы, дүрли ярагли атлы нөкерлериң

өңүндәки агалытыл маяның үстүнде отуран эпей адам... Керим ханды. Онуң гүр гашларының астындакы өсгүн кирпиклерини икә бөлйән мәхиет ала гөзлери өрән айылганчды, түңңи сеңригиниң астындакы товланан муртлары бир пенжеди, гегүмтил гырчув эңеги эдил чотга чалым эдйәрди. Онуң шол гөрнүши даяв гөвресине кемсиз гелишйәрди. Керим ханың өзүниң-де, нөкерлериниң-де дашкы гөрнүшине гаранда хич бир затдан гайдары ёкды. Эмма оны өз башына гойберсең баран еринде, белки, оны-да галтаман хасап этжекдилер, белки... Керим ханың өзүниң-де гадымкы кәри ядына дүшүп азмагы мүмкинди. Шонуң үчин онуң янында ынамдар адам зерурды.

Шол ынамдар адам... Чары Веллековды.

Узынак гөрмегей йигит, комсомол Чары Веллек шейле жогапкәрли везипә эелик эдерден хас яшды. Онуң гүлүмсәп дуран энайы додаклары энтек яш-еленлик шовхуңындан сапланманыны хабар берйәрди. Эмма телесмән гараян гарамтыл дүшби гөзлеринде маны барды. Өз яшына гөрә салыхатлы гөрүнйәрди. Ол шейле жогапкәрли везипеден боюн толгапды. Эмма:

— Болжак огланы биз болшундан танаяс, шонуң үчин хем саңа ынанаяс — дийленден соң сесини чыкармапды. Сәхел гаршылык гөркезәйсе, «белки, сен горкянсың» дийилмегинден ховатыр эдипди. Комсомол билен горкаклыгың жебис гелмейәнини аңланы үчин, бәшатаның хатарыны билине гушаныпды.

Тежен аягындакы Елбарслыны пазара алан селлели отряд ныжык гөзден йитенде болса Тежен дуралгасында Түркүстан автоном республикасының Халк Комиссарлар Советиниң хусусы вагоны гелип дурупды.

Атабаевиң прямой проводдакы игенжини гаты гөрен Мырат Агалыев онуң газабындан совулмак үчин өзүне делил араярды, эмма нәмәни тутарык эдинжегине акылы етмейәрди. Бирденкә болса Давид Захаровичиң галдыран арзаларыны ядына салып, деррев оны кисесине салды. Йөне вели, онуң аладасы хәзир кемсиз етикди. Хожагулы хан билен гызгалаңлы сөвеше тайынлык гидйән вагтында Совнарком башлыгы хем онуң үстүни басыпды. Ким билйәр, белки хем, ол көне саманы совруп, Давид Захарович ялы арзалары дериңемәге дурар, йөрите өзүм баржак диени шонуң үчинди ахыры... Ким билйәр, онуң үстүне-де Хожагулыны гачыран гүнәкәри тапмак

ниет билен эгтар-дүндер эдер... Эйсем-де болса хас агыррак ягдай билен хем адатланан Агалыев довла дүшмеди...

Адамың өзи гөрүнмесе-де, сесиниң алысдан гелип етиши ялы, Гайгысыз Атабаевиң гелжек хабары өңүнден яйрады.

— Гайгысыз хачан гелйә?

— Гайгысыз нәме үчин гелйә?

— Гайгысыз Хожагулы хана төвелла этмек үчин гелйәмикә?

— Гайгысыз кими айыпларка? — диен соваллар дүмлы-дүша ат чапярды. Шонуң үчин хем дуралга үйшен адам эдил байракчы ялыды. Әхли мәрекәниң назары отлының иң ызындакы вагондады. Шол вагон башгаларындан хас үйтгешикди. Онуң йүзүндәки ири алтын харплы белликлери, пенжирелериниң тутулары, ылайта-да дуры мавумтыл реңки оны башгаларындан ач-ачан сайлаярды. Шол вагона гирйән-чыкян-да болман, дине онуң агзында эли түпеңли гаравул дурды. Гөйә диерсиң яраглы гаравул азлык эдйән ялы, тежен милиционерлери-де вагонының төверегинде улы алададады.

Мәреке вагоның агзына ай гөржек ялы гаралы.

Томашачыны гарашдырман, вагоның агзында пейда болан узын адамың эгнинде шыры чыкан гара гайышдан тужурка-жалбар, аягында солдат әдик, башында болса гара папак барды. Ол басганчакдан ашак инен бадына папагыны элине алып, мәрекә салам берди, баш эгди. Шапырдап башлан эл чарпышыгы ол элини далдалап саклады. Ондан соң мәрекә бакан әдим уруп, исполком ишгәрлери хем яшулылар билен эллешип гөрүшди. Шол секунтда мәреке онуң төверегини гаплап алды. Ара серхет чекмекчи болан милиционерлере гөзи илен Атабаев элини салгап, олары аркан серпикдирди. Шол ериниң өзүнде болса эдил митинге гелен ялы, мәрекә йүзленди.

— Гадырлы ёлдашлар, Түркүстаның Совет республикасындан хем онуң ишгәрлериниден мен сизе ялкымлы салам гетирдим...

— Салам гетирен саг болсун! — диен вэгра элини далдалап. дуран еринде нутук сөзлемәге дурды.

— Жемагатлар! Совнарком башлыгы гелди дийип, сиз, белки, менден уллакан затлар тама эдйәнсиңиз. Эмма мен сизи хәзирликче нәм билен гувандыржагымы

билемок. Себәби хәзирки гүнде ягдайың бижай агырлыгы хич киме гизлин дәл. Тәзе чатынжаң ягдайыны сиз өзүңиз говы билйәнсиңиз. Онуң дулунда бир санач мүштеги болса, балагының дызы, донуның еңи йыртыкдыр, иңере чай тапса, сүйжә диши дегйән дәлдир. Гелжек бай дурмушы, көне моллалаң дили билен айтсам, женнети вада берйән бизиң шу гүнки гурлушыгымыз-да тәзе чатынжаң гүнүне чалым эдйәр. Догрусы, онуңкыдан-да кынрак. Себәби тәзе чатынжа бүтин төвереги көмек этсе, Совет хәкиметиниң гайта аягындан асылян кән. Маядарлар бизи гөзлеринде оклары болса урмага ымтылярлар, ичдеч дөрейән ичалылар-да аз дәл... Гадырлы юртдашлар, мен шу ерик доклад этмәге гелемок. Сиз өз мейлиңизе, өз аягыңыз билен гелениңиз үчин, мен шу хорматлы мәрекәни умумы бәхбиде гөрә пейдаланайын дийдим. Мениң сизден чынлакай бир хайышым бар: янкы айдышым ялы, ягдай кын. Шол кын ягдайы өз бәхбитлерине уланмак ислейән элхенчлер кән. Сиз халк душманларының Совет хәкиметине болан төхметлерине, гыбатларына гулак габартман, хакыката сиңцин гарап, совет душманларына мәхревсиз зарба урмагыңыз зерур. Сизиң шол барада мердана дурянлыңыза, дуржагыңыза мениң хич бир вечден шүбхәм ёк. Совет хәкимети гурлушыгында мен сизе хер бабатдан еңиш арзув эдйән!.. — Ол төверегине гөз гездирип, мәрекәниң үнс билен диңлейәнини аңлапдан соң, довам этди. — Инди мен нобаты сизе берйәрин. Кимде арза, кимде хайыш, кимде совал болса чекинман сөзләбермели...

Бирсалым хич ерден сес чыкмады. Етер-етмез барада надаралыга уржакларың ол өз сөзи билен өңүни аланы үчин, олар диллерини ярып билмедилер. Кәбири айтмакчы болян сөзүнден яйданды...

Үмсүмлиги бозмак ниет билен Атабаев ене сөзе башлады.

— Обадашлар, юртдашлар, хөкүмет башлыгы боланым билен мен сизден өзүми сайландыр өйтмәң. «Аязхан, чарыгыңа бакарак» диен ялы, сыгыр ызында селпәнимми мен хич ваггда ядымдан чыкарямок. Сүрүден сайлапап гойнуң гурда шам боляныны-да унудамок. Сизиң хер бириңиз маңа өз доганым Гелдиден-де якымлырак дийсем, сиз маңа шүбхеленмән. Мен хем сизиң билен бир ховадан дем алян. Сиз шат болсаңыз — мен шат, сизиң гайгыңыз — мениң гайгым. Догры, мен хер бир хайышыма

эмел эдерин диййип айдып билжек дәл, эмма элимден гелен иши гайгырмажагымы-да ынандырярын. Киминң бейнисинде бир үнжүси, бөврүнде бир ынжысы болса гизлемесин. Сөзләң...

Гызгылт телпекли, гызгылт хыва донлы, били сүтүк гушаклы, саг дулугы тойнак тагмалы дув ак сакгал, бармакларының дүвүнлери юмралышан бир адам элини узадып, Гайгысыз билен тәзеден гөрүшди, кирпиклерини гырпман, онуң йүзүне йүзүкчиң чинерилиши ялы гарады:

— Иним, Гайгысыз, менем, шу дуран адамларың көпүсем диңе сениң адың билен ашна. Ягшылык ерде ятанок, иним!.. Патыша адамсының йүзүне түйкүрениң, Жепбар Хораза шакырдык даканың, түпбозан Нарлыны мәрекеден кованың гүнүбирин ил ичине яйраяр. Оглум, худайым сени бизе көп гөрмесин!..

Гожаның сөзүне хошы гелмәни үчин, Гайгысыз онуң сөзүни бөлди.

— Агам, сениң белки, совалың бардыр?

Гожа онуң эгнине тозаныны какян ялы патлатды.

— Иним, Гайгысыз, дүшүнйән: йүзүне өвениң — йүзи гурасын диймекчи боляныңы-да билйән. Эмма мен өз хошаллыгымы шу мәрекә дуйдурман дуруп билемок... Хава, шу адамларам мен-ә, догрусы, өзүме осян — арза үчин йыгандырлар өйдемок. Кынлык, етмезчилик болса бизиң илкинжи гөрйән гүнүмиз дәл, гелжегиң элпе-шелпелигине болса сабрымыз етерлик...

Гожаның сөзүни эшиденде, Гайгысызың Мәнеде месене боюнда муршерип отураны, Нобат агаң хасасыны тыркылдадып гелени гөзүниң өңүне гелди, шонуң үчин веден оңа «Нобат ага» диййип йүз тутупды...

Гожа болса оңа шол демде бир совал берди.

— Иним, Гайгысыз, дүнъе парахатлыкмыдыр?

— Дүнъе... — диййип сакынан Гайгысыз онуң өзүне совал берди... — Агам, сениң адың нәме?

— Нобат.

— Нобат?.. — диййип, Гайгысыз өз янындан «Бә, Нобат атлы шейле кәнмикә? Айыбы ёк, шейле адам йүз хем болса көплүк эденок» диййип ойланды. — Өрән говы. Нобат ага, дүнъе диениң ашагы элмыдам отлы — бир ери чала бугарян, бир ери ларсылдап гайнаян кыркгулак газана чалым эдйәр...

— Мең, иним, Магтымгулының «Дүнъе гиңдир, хер дем билен-де бардыр» диййши ялы, дүнйәниң гиңлигиндеп, гайнаян газана чалым эдйәнинден хабарым бар. Мен өз гөзъетим дүнйәмизи сораян.

— Нобат ага, бизиң дүнйәмиз — Совет дүнйәси, уммуман, беркарар. Хәзир хемме ерде вейран хожалыгы абатландырыш гидйәр. Догры «Ил огрусыз болмаз, даг бөрүсиз» диен ялы ыңлис империализминиң алдавына ынаныл, бозгаклык турузян галтаманлар ёк дәл. Басмачылык херекети Ферганада хас-да гүйчли. Анха, сизиң юрдуныздада Хожагулы хан диен галтаман дөрәпдир.

— «Ит ата чекер...» диййлени догры-да. Мен Хожагулы диййлйән мүлхиди танамок, эмма атасына белет. Айыбы ёк, иним, о-да өз полиндев тапар. Эзиз ханың ыкбалы Хожагулы хана-да несип эдер, иншалла! Ери геленде, иним Гайгысыз, мен сенден ене бир совал сорайын.

— Сора, Нобат ага, сора.

— Сениң, иним Гайгысыз, Дашкентдәки тутян орнуң, элиңдәки эмелиң өрән улумы?

— Нобат ага, оны нәме үчин сорадың?

— Ай, иним, «Кеңганда патыша боландан, Мусурдегеда болан ягшы» диен ялы, мен-ә сениң еринде болсам, Дашкент-пашкент диййип йөрмән, өз ата ветениме гайдыбержек. Шу ерде-де мен-ә эмелиң иң улусыны саңа берерлермикән өйдйән.

— Нобат ага, биз эмел үчин ишләмзок ахыры!

— Онда нәме биз сениң йүзүни гөрмәге мызахар? Сен шу төверекде болсаң, Хожагулы ялы сакыртга ата чыкармыды?.. Дашкентде айрылышып билмез ялы өйүң-өвзарың бармы?

— Геп онда дәл.

— Эйсем нәмеде?

Агалыев өз янындан «эзенегинден чекәймесең, бу гожа шу ерде гүнүни яшыржак. Гайгысыз хем гөйә диерсиң ишин-аладасы ёк ялы, гожаның сакгалына гуванып дур» диййип ойланды. Шол ойлардан хабарсыз Гайгысыз өз жогабына довам этди.

— Совет хәкимиети сайлав билен сечилйәр. Сайланансоң болса хич яна бутнап билжек гүманың ёк.

— Оның догры. Бизем өз оба шурамызы сайлав билен сечдик...

Нәме бу ерде сени сайламазлар өйтдүңми?

— Шу ерде болсам, Нобат ага, мениң хут өзүм

учин-э өрән енил болжак. Хәзир болса мениң жогапкәрлигим өрән улы. Әхли Түркүстана гөзегчилик этмели.

— Өзбек-газак гарындашларам сениң гол астындамы?

— Ек, гол астымда дәл, ягны оларың хем ыкбалының бир яны маңа баглы.

— Хә-ә. Оң ялы болса боля. Гайрат эт, иним, алла кувват берсин!

Теҗен дуралгасында адам дурдугыча көпелйәрди. Поездден ёлнуп алнып галан вагон болса әййәм бир күнчде барын даяныпды. Гайгысыз өз бири-бирлери ялы сөзлешйәни үчин, сораг-жогап дурдугыча көпелйәрди. Бирденкә бир аял мәрекәң арасы билен сүссүрилип, Атабаевиң алкымына дыкылды. Пүренҗексиз, яшмаксыз аял йүзүни ёкары тутуп:

— Баяр, мениң арзым бар! — дийди.

— Ба-яр?.. — дийип, Гайгысыз ол аялың йүзүне чинерилди. Онуң дылчык йүзи йылпылдап, алкымы гошаланып гөрүнди. Гара сачындан ики-еке ак гөрүнмегине гараман, якасының бежериги яш гелниңкиден-де хайбатлыракды. Бедре ялы гөвүслери болса гөвшүллән кетени көйнеги ярайына гелйәрди. Маңлайының йыгырды, ала гөзлериниң агып-дөнмеси болса, хайярлыгыны хабар берйәрди. Шол аяла писинди отурмадык Гайгысыз өңки сөзи гайталады.

— Баяр?..

— Хава, баяр ага.

— Мен баяр дәл ахыры!

— Ай, нәме тапавуды бар, баяр болмасаң, эмелдар экениң-дә?

— Ягны, айт арзыны.

— Мени... әрим хорлая.

— Әриң ким?

— Өз гарныны отарып билмейән үтүлип өлмүш бир дайхан.

— Нәме, урярмы, енжйәрми?

— Ханы маңа бармагыны бир галдырып гөрсүн, нәдерсиң отуз икисини дамагына иберәйсем!

— Эйсем нәхили хорлаяр?

Ай... гепиң түммек ери, мен шондан айрылжак.

— Ягны, ол икарада мениң нәме ишим бар?

— Нәхили нәме ишим бар? Эрк-ыгтыяр сениң элиңде ахыры!

— Ай, енңе, әр-аялың давасы мениң ишим дәл ахыры!

— Эйсем кимиңки?

— Суд бар, сүлчи бар, исполком бар...

— Сүйдүңи-гатыгыны билемок вели, мениң талак хатымы алып бермән, сен шу ерден гитмерсиң!..

— Бә!..

— Бәңем билемок, хәңем! — дийип, аял хайярлыга урды.

Атабаевиң вагоны билен Абдырызак хем гелипди. Ол мәрекәң ичине гирмән, бир четде сынлап дурды. Совал-жогабың чөпе-чалама уруп башланыны аңландан соң, юмшаклык билен барып, Гайгысызың эгниндеи чекди. Оңа ялта середен Гайгысыз:

— Нәме сениң хем хөкүмиң бармы? — дийип сорады.

— Хава, бар.

— Ханы, айт онда.

— Сен хәзириң өзүнде вагона бармалы! Дүшүнүклими?

Гайгысыз хайяр аяла мәлим этди.

— Енңе, ана, гөрйәмиң. Сен маңа баяр диййәсиң. Ана, гөр, маңа хөкүм эдйән хем бар.

— Гайгысыз дийилйән сен дәлми?

— Ек, анха, ол ёлдаш,

— Ах, шейле дийсене. — Аял Абдырызага бакан йүзленди. — Ай, ёлдаш Гайгысыз, мениң талак хатымы онда сен алып бер!

Абдырызак сиз уграбериң дием теризде Гайгысыза гөз гыпып, аяла мәлим этди.

— Бу ерде ягшы дәл, мәрекәң четине чыкалы, нәме арзың болса, чолалыкда чөзерис.

Ол аял хошаллык билен онуң ызына дүшди. Абдырызак онуң гөзүне чинерилип дазарылды.

— Шундан соң шу меселе билен шәхерде гөрнәйсең, гөзүңи чекдиририн! Хәзир хем гаршылык гөркезип агзыңы ярайсаң, хол дуран милиционериң өңүне дүшүп гидерсиң. Барҗак ериң газаматдыр!

Аял хамсыгып, бир зат диййжек боланда

— Сем бол! — дийип, она бармагы билен ёл салгы берди. Аял иң сонунда асса гачан намарт — гынаҗына ел берди. Уезд исполкомының жайы бутхана мейданының гүндогар тарапындады. Шол ерлер Гайгысызың гөзүне өрән якымлы гөрүнйәрди. Яшлыкдакы зат адамының бейнисинде эдил даша язылан ялы сонмән галяны үчин,

шол төверегини хер бир агажы, хер бир керпижи эдил мөхүр ялы тагма салярды. Деряның кенарындакы мекдебе гөзи иленде болса йүреги жигледи. Мүдир эпенди хәзир хем онуң эгниниден гужаклап, өвүт берип дурана дөнди. Ол өз назарыны мекдебе дикип, бутхана билен исполком жайының арасында какылан газыга дөнүпди. Өз ичинден болса «Сыгыр чопанам адам эден мүдир эпендә, хас догрусы, бейик рус халкына шөхрат» дийди.

Онуң төверегини галлап барян адамлар бутнаман дуршуны геңиргедилер. Агалыев онуң гулагына пышырдап:

— Нәме школа салам бермек ислейәмиң? — дийип сорады.

— Школа?..

Атабаев бирденкә укудан ачылана дөнди.

— Мени, еке мени дәл, энчеме менлери адам сапына гошан шу школдур. Шонуң үчин хем ол мениң гөзүме өрән ыссы гөрүнйәр. Догрымы айтсам, мен онуң гапысында барып, дызыма чөкесим гелйәр.

Абдырызак она дегди.

— Чөке дүшсең, намазам окамалы боларсың.

— Намаз окамасам хем агзым сена санамадан яңа дек дурар-а өйдемок.

— Болжак, онда бир селлежигем эдин.

— Аркайын бол, сениң ялы мүриди болан ымамлыкдан-да йүз дөндереси ёк.

— Онда школа дәл-де, метжиде баралы! — дийип, Абдырызак бутхана бакан элини салгады.

— Сен, халыпа, мес болясың. Юрт горама аладаң ёк.

— Ай, сен хем Хожагулы хан билен атышаярсың өйдемок.

— Сен бей дийме, мениң хер зат болса сердар лакамым бардыр.

— Сердар сен дәл-де, сениң атаңдыр.

— «Ата кесби огла халал» диен накыл бар ахыры!

— Ай, ниерден юрда гайдар гөхердем эмеле гелип билйәндир... — Оларың дегишмеси Агалыеве таныш болса, бейлеки адамлара өрән гең хем өрән гөдекди. Оларың кәбири «Бә, булар эдил ашык үстүнде чекелешйән чагалар ялы айт» дийип хайран галды.

Исполкомың жайына йыгнанан жогапкәр ишгәр эп-эсли барды. Башлыгың орнунда хәзир Гайгысыз отырды. Ол уездиң ягдайындан гысгажык маглумат аландан соң, Хожагулыны гачыранлары үчин олара бираз игенди.

— Сиз — дийип, ол Агалыеве гарады. — Өлүңизи кемсиз бишишен хасап этсеңиз-де, гынанч ери, сиз энтек гөзъетимден аңырсыны сайгараңзок. Сиз хакыкы большевик болжак болсаңыз, кимиң деминиң нәхили аляныны дуймагыңыз зерур. Токая бир учгун өрт берши ялы, инди диңе бир ифласың харамзадалыгы үчин гөр нәхили хеләкчилик!.. Халка гөр нәхили аграм!.. Инди Хожагулы бир дәл-де, йүз. Шол йүз үчин йүзлерче атлының йүзлерче-мүңлерче километр херекети зерур. Энчеме жаның гурбан болжагы-да гутулгысыз... Сиз шол ягдая өңүнден гөз етирен болсаңыз, шейле хеләкчилиге ёл бермездиңиз. Арман, соңкы түйкүлик сакгал эзенок...

Ол Агалыеве, уком секретарына, ГПУ, милиция хем гарнизон начальнигине өвран-өвран чиңерилсе-де, дикарынлап, хич бирини айыпламады. Эмма «Гарайшың бар дилешден ямаң» диен ялы, шол гарайшы оларың хер бирине зарплы шарпык болуп дегди. Шейле гарайшың ызының, хакыкатданам-да, гүжүги барды: сен-ә маңа бирини эденсиң вели, унутма, арымы гидермен» дийип, юмрук гезейән ялыды.

— «Ятаның үстүне туран гелмесин» — диен ялы, асуда ил ичинде яраглы галтаман өрән эйменчди. Ол кими талаярды, мугаллымы енжйәрди, совет гуллукчысы дүшсе өлдүрип ташлаярды. Ол бир ерде душман, бир гезек Айраклыкда, ене бир гезек Айнакөлде, башга бир гезек Мамурда пейда болярды. Шонуң үчин оны эле салмак адатдан дашары кынды. Беевбар бир ерде миессер геләйсе-де, жан алып, жан бермән, эле дүшжек гүманы ёкды. Оларың ярагы, эсасан, интервент овбиратарыды. Атлары сайланды боланы үчин, гачса гутулжакды. Юрдуң ягдайыны говы билйән, өз ичинден пейда болан душманы чаласын ёк этмек үчин чыпылакай чәре зерурды.

Хожагулы ханы эле салмак барада нобатда чыпылакай операция дурды. Шол операция Совнарком башлыгының өзи ёлбашчылык этмекчиди.

Атабаев столуң үстүнде карта язып, чөлдәки гуюлары, галтаман мерген тутуп билжек ерлери мазалы сынлады, элиндәки галам билен бирнәче ерде нокат гойды: Мамур, Узының заводы, Ёлбарслы, Айнакөл, Атгыран, Кыркгуйы... Шол нокатларың хер хайсына бакан галам

билен инчежик чызык чекди. Ол өз планыны шол ердәки отуранлар билен маслахатлашды, кәбир ерине дүзедиш гиризди. Шол вагтың өзүнде болса отуран еринден хөкүм берди.

— Ашгабатдан Кыркгуйыны назарлап йүз атлы. Артыкдан Айнакөле бакан йүз атлы. Марыдан Мамуры назарлап йүз атлы. Керим ханың отряды Ёлбарсла бакан. Тежен отряды Атгыранда дурмалы. Операцияның штабы Узыныӊ заводы. Үпжүн яраглы, медицина көмекли үч гүнлүк азыклы отрядларың хеммеси биригүн, ягны айың елисинде эртир сагат бәш нол-нолда белленен нокадында пейда болмалы. Ашгабатдан хем Какадан учан самолёт душман херекетини корректирлемели. Операцияның мөхлетини йигрими дөрт сагат беллейәрин. Операцияның начальниклигине... Мен өзүми тассыклаян. Шәхер гарнизоны Сарагт ёлунда сак дурмалы. Операция вагтыны харбы ягдай ыглан эдйәрин...

Ол шол нокатлара ене бир гезек гөз гездиренден соң, нобатдакы плана нокат гойды.

— Херекет сагат пейкамына дөнмели...

Атабаев Агалыеве гарап, өзи билен вагона гитмеги ышарат этди...

Йигрими единжи баш

БАСМАЧЫ КИМ?

Гиже. Вагоның ичиндәки узын столуң башында үч адам отырды.

Пенжирелериң тутулары япык боланы үчин, не дашары гөрүнйәрди, не-де дашардан вагоның ичи. Дашда хениз херекет ятмадык болса-да, чендан паровоз гүгүлдысындан башга сес-үйн эшидилмейәрди.

Атабаев помощнигиң үсти билен берлен арзалара гарап, оларың хер хайсының йүзүне бир зат язярды. Абдырызак газет окап отырды. Агалыев болса бөврүни диңирләп, жогаба гарашып отырды.

Атабаев үч саны арзаны Агалыеве бакан узадып:

— Шу адамларың хер хайсына Совнарком хасабына йүз манатдан пул көмегини бермели — дийди. Ондан соң бир кагыза середип:

— Сизде милиция начальнигиниң орунбасары ким? — дийип сорады.

Атабаевиң совалында дәл-де, сесиниң әхеңинде бир киная эшидилди, шонуң үчин Мырат оңа гүмүртик жогап гайтарды.

— Ягмыр Яздыев диййәлер.

— Ол шейле мергенми?

— Мен-ә ончаклы билемок айт.

— Өз гарамагыңдакы хәли-шинди душушып дуран адамың хүй-хәсиетини билмезлик нәхили боля?

Совалың әхеңи оңлулык үчин дәлдиги анықды. Оңа гөрә-де өңүнден совалга тапмак зерурды.

— Мергенлигин-ә билемок вели, онуң чендан ичйәни барада маглумат бар.

— Ол түпеңи өзүне лайыклы тәзе усулда уланяв мерген болара чемели: ол обаның ортасында чатман үстүне атланып атямыш.

— Чатман?

— Ынха, гөр, бәш адам гол чекйәр — дийип, кагызы оңа бакан узатды.

Арза, хакыкатдан-да, милиция ишгәриниң обаның ортасындакы эдйән пьянчылыгындан, масгаралыгындан хәбәр берйәрди. Шол ягдайың өзи-де Совет хәкимиетине говы гылык бермейәрди. Шонуң үчин Атабаев ондан ене сорады.

— Шейле адам хөкүмете абрай гетирер өйдйәмиң?

— Ек.

— Ек болса, хут эртириң өзүнде шол адамың милицияның списогында ады болмалы дәл!.. Харамзадалыгы үчин болса, лайыклы теммисини бермели.

Шол гүррүң гулагына илен Абдырызак-да сөзе гошулды.

— Бә, Гайтысыз, оны нәдәйдиң айт?

— Хә, нәтдим?

— Тәзе нысак чыкаран адамыны гайта башгалара гөрелде этмели дәлми?

— Табшырыгы мен шонуң үчин берйән.

— Мен-ә сениң ериңде болсам, оны орден билен сылагладардым.

Атабаев исполком башлыгына буюрды.

— Мырат, шол помощниги Абдырызагың ыгтыярына иберип. Гой, оны бу нәме билен иелесе шонуң билен сылалсын.

Абдырызак ондан:

— Нәче ай мөхлетине? — диййп сорады.
— Тә болдум диййәнчәң.
— Мен оңа ер депмесин-ә өвредерин. Шонуң ялы башга-да болса иберибериң.
— Нәме помощник боласың гелйәми?
— Мугт хызматдан ким боюн толгар өйдйәсиң?
— Аркайын бол, шейле адам иен чөрегини хем өдәси ёк.
Гарныны бир хепбиге дөндерейин, нәдерсиң акылы дурланайса!
— Онда сени түрмә начальник белләгеде ордени саңа берәймели.
— Сенден диңе саг бол алянчам, бурнум билен ашакы энегим тапышармыкан өйдйән.
Гайгысыз оңа кейп эдип гүлди.
Атабаев, умумаң, гең адамды. Абдырызагы чагырдып, өзи яны билен алып гелмеги хем гең дәлди. Ол ил ичиндәки зехинли адамлары йөрите Дашкенде-де чагырдярды. Олара хеззет-хормат эдйәрди, сыляарды, шолардан Совет хөкүметине рухы көмеге гарашярды. Ол Молламурты йөрите чагырып, энчеме гүн мыхман эдинипди. Онуң реңкиниң солуклыгыны, «ихи-ихи» эдип, йүзүни ашәк салян мисгинлигини, ылайта-да гөк чайы зәхер ялы ажы ичйәнини халамаса-да, муны бираз голдасак, тәзе дөвре васп эдйән гошгулар гошар диййип умыт эдйәрди. Эмма Молламурт үчин Дашкент ол вагтда өрән гараңкыды. Ылайта-да чайың өңүнде богазына тогалаян хеп меселеси чатакды: ол өзүни капасдакы ялы дуйяны үчин, ызына доланмагы дынувсыз хайыш эдйәрди. Ол Молла Пүрини хем бирнәче вагт Дашкентде саклапды. Онуң шорта сөзлерине кейп эдип гүлйәрди. Оны тәзе дөвүр интеллигенциясына гошмак ниет билен элинден гелен чәрәни гөрйәрди. Молла Пүриниң чем гелен ерине жытдылдадян яшыл печадына-да чыдаярды. Эмма онуң-да Молламуртуңкы ялы реңкиниң солуклыгы, бурнуна салыш геплемеги, өз агасы Гелдини ядына салярды: чакы неше буларың хем башына чыкан болара чемели диййип ойланярды. Молла Пүри нәче зехинли болса-да оны тәзе дөвүр хызматкәрине айландырмак газакы ябыны алаша өвүрмекден энайы дәлди. «Товшана догдук депе» диен ялы, онуң-да гөзи бирсыхлы Тежене гараярды.
Олара гаранда, Абдырызак хас дүшнүкли адамды. Эмма ол өз гылыклы адам боланы үчин, оңа өвүт-үндев

кәр этмейәрди. Ол тәзе гурлушыга ончаклы ынам этмейәни үчинми я «Бозуланың өңүнден, дүзелениң соңундан» диен накыла эрмек биленми, хәзирликче өз пилиниң гулагыны әхли эмелден эй гөрйәрди. Гайгысыз өз янындан «көнәни тәзелемек нәхили кын» диен карара гелйәрди.
Умуман, Атабаевиң кәбир эдип йөрен задына дүшүнер ялы дәлди. Ол өнки бир геленде ярым халта үргүн чәге билен ярым халта шыкгы тойны вагона басдырыпды. Шол йүк гең галдыраны үчин, халтадакы чәгәни аягының бурны билен барлап, Абдырызак ондан:
— Муны, белки, Зояжыга оюнжак үчин экидйәнсиң? — диййп сорапды.
— Тоюндан хем дүе ясатмак үчинми? — диййп, Гайгысыз гүлүпди.
— Эйсем булар саңа нәме үчин герек?
— Буларың нәме үчин герекдигини, нәхили үйтгешик хәсиетлеринин барыны, Дашкенде барандан соң лабораториялар бизе хабар берер. Химики чәресиниң тапсаң, чәгеден айна, тоюндан чәйнек эмеле гелмеги мүмкин.
— Хава, болсады экишиң-ә яман дәл.
— Экйәнини орнындан сениң хабарың ёкмы?
— Чәге, мен-ә, бугдай дәнеси дәлмикән өйдйән.
— Нәме-де болса бир зат ниетләп, зәхметинден гачман ызында дик дурсаң, хасыл бермеги мүмкин.
— Мениң-ә ончаклы дүшүнйән задым ёк вели, гысыр сыгры нәче иймлесең-де, сүйт берер өйдемок.
— Ягшы, сыпагымдан зат чыкманда, мен нәме йитирйән?
— Оның догры.
— Догры болса, халк хожалыгының хажаты үчин сен хич бир заду өз назарыңдан сыпдырмазлыга чалыш...
Хәзир болса ол Аглыев билен Абдырызагың гөвнүне гелмейән бир зат сорады.
— Гүйзүң хем гышың ыгалы етик боланда нәме болярдыр?
Абдырызак бурнуны мысладып, эгнини йыгырды.
— Нәме шу адамларың шоңа-да акылы етмейәндир өйдйәмиң?
— Етйәнини билйәним үчин сораян.
— Аяз гүйчли болмаса, гоша яз боляндыр.
— Догры. Онсоң?
— Онсоң, ер йүзүнин бутинлейин кешби үйтгейәндир.

гумларда, чөллерде гызыл балдыр чомуч гөзүңи гамашара гетирйәндир.

— Ана, бардың үстүнден!..

— Нәмәң үстүнден?

— Чомужың инчекеселе пейдасының барыны сен, белки, билйәнсиң?

— Ериңден оңлы галып билмейән кеселлилериң алабахарда бир ай чомуч ийип, сагалып гайдянларыны хем гөрйән.

— Шу йылың режеси яман дәл. Мен эгер вагтында өзүм гелип билмесем, маңа бир халта чомуч ибермегиңизи икиңизден хем хайыш эдйән.

— Нәме сениң хем инчекеселиң бармы?

— Сениң сагатлыгың нәхили болса, мениңки хем эдил шонуң ялы.

— Онда нәме үчин?

— Инчекесел менде болмаса, ил арасында кән. Мен чомужы лабораторияларда дерңетдирип, нәхили гүйжүниң, укыбының барыны билмек ислейән. Инчекесел үчин, хакыкатдан хем, пейдалы болса, оны культвировать, ягны тохумыны алып, лайыклы ерлерде экдирмек мүмкин.

Дагдан дәш йүклән ялы. Гарагумуң чәгесини чекдирип йөрениң-ә писиндим отурмаярды вели, шуның-а акыллы иш.

— Мениң бирже пикирими макулланыңа-да шүкүр...

Атабаев галан арзалары топлап, шол вагтда пейда болан помощниге узатды.

— Булары гөркезилен адреслерине гөрә иберерсиңиз.

Агалыев өз янындан «бу адамының гижеде-гүндизде бир минут бидерек отурян вагты ёк. Бош минутыны хем гөр нәхили затлара сарп эдйәр!.. Хеммеден говы ери хем меселәни үзүл-кесил чөзйәр. Овунжак бир меселә-де дөвлет өлчегинде гараяр» дийип ойланды.

Ол шол оюны гутарып-гутарманка болса Атабаев шол прямой проводдакы сөзлешен меселесини гозгады. Агалыев оңа жогап бермән, жүбүсиндәки петде кагызы патладып, онуң өңүне оклады.

Гайгысыз олара хайрангалыжылык билен гарады, шол кагызларың хеммеси Халк Комиссарлар Советине баран арзаларың эдилже нусгасыды.

— Ери, сен булары нireden алдың? — дийип, шол секунтың өзүнде болса, гөвнүне бир зат гелип, янында ятан

папкасыны ахтарды. Онуң бейнисине гелен пикир ялңыш болуп, папкадан-да эдил шол арзалар ялы арза чыкды. Гайгысыз ики эгнини йыгырды.

— Мен-ә муңа хайрандырын?

Агалыев болуп гечен вакаларың хеммесини жикме-жик гүррүң берди.

Агалыевде шол арзаларда гөркезилиши ялы гүнә болман, хеммеси тосланан затлар болса-да, Гайгысыз оңа кәйинениңе өкүнмеди. Иши гышартман, башардыгындан гөнүмел алып барян адам «берекелла» арзыса-да, Мырадың башыны яш хасап эдип, ол: «Игенч онуң аңыны дурлар» диен карара гелди. Өвлен огланың этеги хапалаяныны хем унутмады. Гайгысыз меселәни чаласын чөзмәге адатлананы үчин, эден ишине, кәте гойберйән ялңышына өкүнмейәрди. Оба адамларының «Гайгысыза айдарын», «Гайгысыза дуйдурарын», «Гайгысыза арз эдерин» диймелери хем меселә айратын үнс берйән хем кесгин чөзйәни үчинди. Ярамаз адамлара онуң «Хамыны бойнуна йыгрып», «Иниңи-боюны деңләрин» дийип, азм урмасы хем барды. Шонуң ялы чәре-де гарамаяга говы ярарды.

Элиндәки галамыны ойнап отуран Гайгысызың бирденкә бир зат ядына дүшди.

Ёгсам хем Мырат, мен саңа Николай Антоновичиң саламыны говшурдыммы?

Агалыевиң кинеси энтек бүтинлейин совулманды, шонуң үчин игенчли гепледи.

— Эли таяклы гелен адамың нәме ими-салалык ядына дүшйәми?

— Онда багышла, Николай Антонович саңа достларча салам иберди.

— Салам гетирен саг болсун диенде, Мырадың сеси ысгынсыз чыкды. Гайгысыз оны дуймазлыга салып, Фергана гүррүңине довам этди.

— Хава, шол ерде басмачылык херекети гүйчли боланы үчин, Фергана областы хәзир харбы ягдайда. Шол ерде харбы Советиң башлыгы Николай Антонович Паскуцкий. Николай Антонович, хакыкатдан-да, говы адам.

Гайгысызы дүртмәге бахана тапман отуран Мырат бираз өвнеси гелди.

— «Йигиди достундан таны» диен накыл бардыр. Николай Антонович Мырадың достудыр.

— Онда Мырат хем яман йигит дәл-ов?

— Кәбир адамың гөзүне сүйт хем гара гөрнүши ялы, оңа мүңкүр гараян адам хем ёк дәл.

— Шейле болса индикиле сиңңинрәк гарамалы боларыс-да.

— Герегинден артык сиңңин гарасаң, сүйтде ган гөрнәймеги хем мүмкиндир.

— Хемише гөремизде ағзындан сүйт ысы гитмедик чагалар ыңжык болармыкан өйдйәдик вели...

— Чаган йүзүне бир йылгырып серетсең, шарпык авусыны ялындан чыкарып билер вели, бекән тейе деген таягың ярасы гич битйәр.

— Кәйинже артыкмач гадыр гойян адам үчин оны ене гайталамалы боларыс.

— Хава, гайрат эдиң. Хыва төрелериниң бирвагтда уруп-уруп, палта хакымы бер дийишлерине эрмишинизе хайрандырын.

Агалыевиң дердини артыкмач гозгасы гелмән, Атабаев Фергана барада гүррүңе башламакчы болуп дурка, Абдырызак оңа совал берди.

— Мен шу басмачылык херекетиниң нәмеден ыбаратдыгына дүшүнемок. Кәбир газет макаласы оңа сыясы гылык бермән, диңе төтәнден йүзе чыкан баш-башдаклык, галтаманчылык дийип ат берйәр...

Гайгысыз онуң сөзүни кесди.

— Догры дәл!..

— Онда догрусыны сен айт-да.

Фергана басмачылары билен айларча сөвеш алып баран Атабаев оңа басмачылык херекети барада лекция окап башлады.

— Басмачылык — «милли өзбашдаклык» шыгары билен байлар тарапындан гуралан контрреволюцион херекет. Шол херекети руханылар, уламалар-да голдаяр. Ферганадакы басмачыларың Иргеш, Мәдемин хем бейлеки ёлбашчылары өз херекетлерини мусулманларың хак-хукугыны горамак, милли өзбашдаклык газанмак шыгары билен алып барярлар. Басмачылык — халкчылык хем, демократик хем, милли херекет хем болман, зәхметкешлериң тәзе гуран хәкимиетине, ягны Совет хәкимиетине гаршы байлар хем руханылар тарапындан алнып барылян сынпы гөреш. Умуман айданда, басмачылыгың социал базасы эксплуататорлардан, ягны байлардан, руханылардан, сөвдагәрлерден, көп ерли хожайынлардан ыбарат. Мен ене гайталаян: басмачылык херекети миллетчиликден хем панысламизмден ыбарат, шол херекет «милли азатлык» хем «газабат» шыгары билен пролетариат диктатурасына гаршы сөвеш алып баряр. Басмачылык өрән ховплы бир херекет, себәби, ол диңе шу ериниң өзүнде пейда болян бир ягдай болман, ёлдаш Куйбышевиң айдышына гөрә «Кәбир дөвлет тарапындан бизиң гаршымыза гуралан сыясы фронт. Биз тә шол фронты гутарянчак, шол дөвлетлер бизиң гүйжүмизе ынанмазлар, шонлукда, иңлислер тарапына болан икирҗинлеме мейил-де ятмаз». Хениз аңы, дүшүнҗеси бишишмедик ерли халкың энчеси энтек, хакыкатдан-да, шейхинли терезә чалым эдйәр. Ол бир гезек Совет хәкимиетине, икинҗи гезек басмачылара бакан ыраң атяр. Меселем: хүнәрментлер, аз ерлилер, гарып дайханлар өзлериниң сынпы бәхбитлерини оңчаклы аңшырмасалар-да, басмачылара хем оларың сердарларына тарап оңчаклы мейил эденоклар. Оларың арасында кәбир ыраң атянлары болайса-да, диңе өз байларына долы бакналыклары зерарлыдыр. Лениниң «Дайханларың аз санлысы кулакларың ызына эерер, гозгалаң турзар» дийши ялы, Ферганада алланан дайхан аз дәл. Ол бираз ойдан соң ене довам этди.— «Айыбыны яшыран айңалмаз» диен нәкыл бар. Басмачылар бәхбидине биз өзүмиз хем ченден ялңышлык гойберйәрис...

Хәлиден үнс билен диңләп отуран Абдырызак онуң сөзүни кесди.

— Ине, бу сөзүң догры!..

Гайгысыз оңа игенчли назар билен чиңерилди.

— Нәмеси догры?

— Ялңышлык гойберйәниңиз, шол ялңышлык зерарлы бүдрейәниңиз.

— Меселем?

— Оңа нәме мысал гытмы? Мен иң ягшысы, сениң пикириңи бөлмәйин, довам эдибер.

— Бөлҗегини бөлеңсоң, индикиң нәме?

— Абдырызак билгешләнден оны бираз гыздырмак иследи.

— Ёлбашчы адама дар гурсаклык гелишмез, Гайгысыз.

Эмма Гайгысыз онуң алдавына дүшмән, довам этди.

— Биз кәбир сыясаты амала ашырмакчы боламызда, меселем, барлы сынпдан меҗбуры зат алнышда, оны дөвлет хайрына гечирилишде, зәхмет борҗуны өделиш-

де, азык-овкат сыясатында, кәвагтда дифференцированный, ягны парасатлы чәре гөремзок. Шонуң өзи болса, дайханларың арасында нәразылык дөредйәр.

— Мениң хем айтмакчы боляным шол.

Гайгысызын сеси бираз ынҗалы чыкды.

— Хемме зады өңүнден билйән билимдар болсаң, оңа етесн нәме бар?

— Шулар ялы зад-а ислесең мугаллым хем болуп билериң.

Абдырызагың гөз-гөртеле кечҗеллигине Гайгысызың гахары гелмишине Мырат хайран галды. Гайгысыз диңе уллакан гөзлерини оңа бакан агдарды-да, довам этди.

— Биз кәте чендечыкма өте гидйәс...

— Берекелла, ине, бу сөзүң макул!.. Йөне вели, өте гидйәнимизи айтмадың.

— Тәзесини оңлы гурамаң, көне усулы мекдеплери япамызда, медреселере вакф берлен ерлери аламызда, казы-келанлыгы чүрт-кесик ятырамызда...

— Аяллар азатлыгы дийип бидүзгүнчилиге ёл ачамызда-да дий.

— Онуң хем, белки, җаны бардыр... Мен халкың соватсызлыгы, медениетсизлиги, гараңкылыгы зерарлы Совет хәкимиетиниң идеясыны хем везипесини чаласын өзлешдирип билмейәнини назарда тутман, Меркезде гечирилйән чәрелери шу ерде-де йүзүниң угруна гечирмекчи боляилыгымызы айдян...

— Гөрйән вели, Гайгысыз, сени хөкумет башына нәхак гечирипдирлер.

— Сен маңа нәме диймекчи болясың?

— Сен өз айыбыңы өзүң ачып отырсың ахыры!

— «Айыбыны яшыран — айңалмаз» дийип эшитмәнмидиң?

— Мен-ә айып иш эдип, соңра чүңкүми салланымдан, сениң еринде болсам, өңүрти пайхаслырак ишләердим.

Атабаев оңа дикарынлап серетди.

— Бай, Абдырызак, сен хем кечҗал адам-ов!

— «Догры сөзлиң — досты ёк» дийлени догры-да. Сен эййәм маңа гөзүңи алардып башладың.

— Мениң хәлиден бәри айдып отуранларымы сен өзүң кечҗе дүшүнмек ислейәсиң.

— Боляр онда, пәсгел бермәйин, гойдум, гойдум.

— Илкибашда айдышым ялы, мен өзүми акламак исләмок. Ялңышлыгың эсасыны гойберен болса өңки пан-

түркчи хем панысламчы топар. Хәзир биз башардыгымыздан шоларың чыршагыны ювмага чалышярыс, халкың милли дуйгусына дегмезлиге чәре гөрйәрис, көне мекдебе ёл бермек хем шоңа меңзешлер барада бираз ыза тесмеден хем чекинемзок. — Ол бир кәсе совук чай овуртландан соң довам этди. — Түркүстан Россия билен бирлешенден соң болса басмачылык херекети бизиң үчин ончаклы улы ховп дәл. Бизиң хәзир ынамдар аркадаянҗымыз бар: Гызыл Гошун хәзир Фергана басмачыларыны дерби-дагын эдйәр!..

Шол вагтда пейда болан помощник башлыга мәлим этди.

— Үпҗүн яраглы бир йигит кабул этмегиңизи хайыш эдйәр.

— Ким ол йигит?

— Чары Веллеков диййәр.

— Чары Веллеков?

— Агалыев ховплы бир зат сызан ялы лаңңа ериңден галды.

— Чары Веллеков, ёлдаш Атабаев, Керим ханың отрядында бизиң тарапымыздан белленен комиссар.

— Гойбериң, гелсин.

Салоның агзында пейда болан харбы гөрнүшдәки яш йигит Совнарком башлыгына честь берип, узур өтүнди.

— Маглумат бермәге идин сораян.

— Рахат дуруң-да, айдың.

— Керим ханың отрядының херекети чаласынды. Биз Лүкгиҗе бентде ослагсыз ерден Хожагулы ханың отрядына учрадык. Шол секунтың өзүнде болса атышык башланды. Олар өзлерини бир оя ташлап экеплер. Бая Җаңгутараның көне жарына долдук. Буклаклашып атышык сагатлара чекди. Иңрик гараланда болса Хожагулы ханың гачмага мейиллейәнини сызып, хүҗүме гечдик. Эмма душман бирден енсе бермән, бизиң отрядымызы ока дүзди. Биз оңуикыны. Галтаманлар иң соңунда Тежен ягына бакан өкҗе гөтердилер. Өлен, яраланан ики яндан-да эп-эсли бар.

— Тежен отряды сизи голдамадымы?

— Ол Гурыданданың этегинде боланы үчин, хабар бермәге етишмедик.

— Керим хан хем онуң нөкерлери өзлерини нәхили алып бардылар.

— Отлично, ёлдаш Совнарком башлыгы.

— Хожагулы ханың чен билен нәче нөкери бар?
— Бизе душан элли атлы мөчбериди. Эмма оба адамларының айтмакларына гөрә, икинжи бир топары Айраклыда экени.
— Шонча нөкере ол ок-ярагы нирeден алярка?
— Хабардар адамларың гүррүң беришлерине гөрә, Сарагт билен Марың арасындакы чөлден оңа эп-эсли ок-яраг гелипдир. Оларың ок аладасыны чекмейәнлери атышыкларындан хем белли. Бизиң бир окумызың ерине олар иң азындан бәшини гойберйәрлер.
— Хәзирки гелмегиңизден максадыңыз нәме?
— Өни билен-ә... ёлдаш Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы...
— Йөнекей адымы тутай.
— Ёлдаш Атабаев, окумыз ягдайлы. Онсоң сув меселеси чатак. Догры, гуюларда сув бар. Йөне мешикдәки сув сөвешдәки нөкериң агзыны өллэп биленок. Хер нөкериң өзүне фляжка герек. Ондан соң хем, мениң аңлышыма гөрә, Хожагулы ханың отрядыны дерби-дагын этмек үчин Тежен отряды билен Керим ханың отряды етерлик дәл. Ол гүнсайын хем өрч аляр. Оңа гөрә, чаласын чәре гөрмек зерур.
Сырдым йигит Чары Веллековың гөрнүши-де, садалыгы-да, сөз уршы-да Атабаеве говы ярады. Ол өз янындан «шулар ялы йигит көпрәк болайса болмаямы» дийип арзув этди. Ондан соң буйруга гарашып дуран помощнигe табшырды.
— Чарыны мазалы нахарлаң.
— Чары бираз чекинди, икиржиңледи.
— Ёлдаш Атабаев...
Атабаев оңа бакан элини салгады.
— Сениң ачлыгыңы-доклугыңы мен саңа гөрә говурак билйән. — Ол бармагының ышараты билен помощнигини өз янына чагырып, гулагына пышырдады. — Бир кәсе арак бермәни хем унутмаң. Гой, ол өзүни мазалы тутсун...
Атабаев отуран еринден Ашгабат хем Мары билен хабарлашып, атлыларың ёла душенини аңлады, фляжка хем башга зерур затлар барада буйрук берди. Дашкент билен сөзлешип, операция уграяныны мәлим этди. Ондан соң Агалыевe йүзленди.
— Атлар тайынмыдыр?
— Атлар?..

— Нәме бейле укудан ачылмадык ялы?
— Атлар-а тайындыр вели...
— Ери, велиң нәме?
— Гижәниң ичинде бимахал чак нирә гидилжегине ончаклы акылым чатанок.
— Узыныӊ заводына гидйәс дийип, саңа айдылды ахыры!
— Айдылд-а вели, эртирден соң кере-мара гидилени кем дәлмикә өйдйән.
— Жәхт тутмалыише шейле кере-мара гарасак, Хожагулы ханы эле салып билермикәк?
— Хәзир Чары Веллек билен диңе мен өзүм өтәйтсем нәдеркә?
— Операцияң начальниги мен ахыры!
— Ёлбашчылык везипесини мен-ә шу ерде-де өдәп болармыкан өйдйән.
— Ёк, ол болмаз. Чары нахарыны иен бадына атланяс. Сен хем гидйәрсиң...
Меселәни чурт-кесик ёланы үчин оңа башга сөз айтмак мүмкин дәлди. Абдырызак өз янындан «Менем-ә өзүми ит жанлымыкам хасап эдйән вели, бу менден хем айылганч айт. Ишине етишип билсе, дынч алманы ядына-да саланок. Хәзир болса кирпикли гарагыны чалман, элли километрлик ёла атлы гитмекчи боляр. Муңа горкы-үркүи хем ят. Мунуң өзи шейле гоязы ялы вели, чендан галлавлыгы-да ёк дәл. Ягшы, диели, горкыны-үркини дуймаян экени, гижәниң ичинде сыңсыраклап йөрмәң нәмә гереги бар? Бирден бир багтсызлыга учрайса... Галтаманың гөзлеги шол ахыры!.. Мырадың айдышы ялы, эртирден соң кере-мара гиденде нәме етишмейәми?» дийип өйланды. Хожагулы хана оба адамларының нәхили гараяны, оны нәхилилик билен эле салмагың мүмкинлиги барада оба адамлары билен сөзлешмәге телесйәниндеи Абдырызагың хабары ёкды.
Гайгысыз Абдырызага:
— Сен хем бизиң билен гидермиң? — дийип сорады.
— Мен-ә кейпине гидердим вели... вагоны гаравулсыз галдырмак мүмкин дәл.
— Вагоны ит иеси ёк.
— Эйсем ичиндәки этлери ким иер?
— Богнум ысанок дий гутар-да.
— Гижеден-гиже сыңсыракландан, юмшак душекде мырланымы мен-ә, догрусы, кем гөремок.

— Хава, гайрат эт: тохумлык герекдир.

— Догры айдярсың.

Атабаев шайыны тутмага өз купесине гиренде, Агалыев телефон трубкасыны гөтерип, милиция начальнигине табшырык берди.

— Хәзир Түркүстан Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы операция штабына бакан ёла дүшйәр. Оңа гөрә хатарлы ерлерде гаравул гоюп, өңден барлаг ишини хут сениң өз бойнуңа йүклейәрин. Жогапкәрлигиң адатдан дашары улудыгыны бирже секунт хем унутмалы дәл.

Милиция начальнигине буйрук берсе-де, өзи онуң билен биле ёла дүшсе-де, исполком башлыгының ховатыры өзүне кемсиз етикди. Гарнизондан бир взвод штаба чепели уградайса, оңа етеси зат ёкды вели, Атабаев оңа нәме ыгтыяр бержекмиди?

Мырат иң соңкы чәре хасап эдип, Абдырызага йүзленди.

— Сен муны менден говурак тапаяңсың, бу сениң сөзүңе көпленч вагтда эерйәндир; хова ягтылянча хей муны гүймемек чәреси болмазмыкан?

— Ай, Мырат, сен нәхак ере аррыгыңы гынама: сөзен таягы, хатда тилграм пүрсүни дөвмек мүмкин, эмма мунуң айгыдына чат ачдырып болжак гүманы ёк. Бу герцетиң бир хөчжетдир!..

Шол вагтда шайыны тутуп чыкан Гайгысыз:

— Ким ол хөчжет? — дийип сорады.

— Ай, сен баркаң, ким болар өйдйәсиң?

— Менден нәме гөвнүң галан ери бар?

— Ай, барыбир, саңа зат дүшүрип боласы ёк-ла!

— Боляр онда, хәзирликче хош!

Олар ёла дүшенде, Үчйылдызы ызына тиркән Үлкер депә голайлапды...

Йигрими секизинжи баш

ГАРАҢКЫ ГИЖЕДЕ ЯГТЫ ЁЛ

Айсыз гараңкы гижәни ялдыравук йылдызлар чалажа ягтылдярды. Ёлагчылар гөйә диерсиң йыртыгындан йылдыз гөрүнйән мәхнет гара чадырың ичинде барян ялыды. Тозанлы ёл чала сайгарылып, топбак бир чөп эдил өй ялы, сырдым бир агачжыкда адам ялы сомалярды. Үмсүмлик, дым-дырслык болса бүтин төверегң сарсмаз дивар ялы гаплап алярды. Диңе узакда увлаян шагалың сеси диварың жайрыгындан сызып гечйән ялы ысгынсыз эшидилйәрди. Эмма шол үмсүмликде ат тойнагының дүкүрдиси узага гидйәрди. Атларың бурунларының паррылдысы болса километри барып тозадына меңзейәрди.

«Ятаның үстүне туран гелмесин» дийлени нәче догры болса-да, хәзир онуң чепбесинеди: гымылдысыз гөзүни гырпылдадып ятан адам херекетде бариңы бир секунтда түвдүрип билжекди. Шонуң үчин хем өзүни адатдан дашары жогапкәрли сайян Агалыевиң аладасы өзүне кемсиз етикди. Милиция атлысының кәбир ерде гаравул дурмагы, өңүнден биркисиниң дазор гитмеги-де ховп өңүни алардан эжизди: хер бир ябың кенарындан, хер бир чөпүң дүйбүнден түпең мисиниң ярылмагы, ослагсыз бир минутда ёлагчылардан бирини гума гармагы мүмкинди. Он-он бәш атлының бир ерде, ылайта-да чуңңур жарлардан гечилйән ерлерде үч-дөрт атлыны габап алмагы ыгтымалдан дашгын дәлди. Атабаеви эле салмак я ондан дынмак болса диңе бир Хожагулы хан үчин дәл-де, Түркүстандан энтек умыдыны үзмедик иңлис интервенциясы үчин улы еңишди... Агалыев өз жүбүсинде партбилет сакласа-да, агзының көнеден эндик этмегине гөрә «алла сакласын!» дийип хопугярды.

Атабаев болса шол алададан халасды. Онуң хәзир бар үнси гүйч биленми, алдав биленми, хайсы бир ёл билен хем болса, интервенцияң галыңды агентини эле салмакды. Шонуң үчин ол өз пикирине гелен бир күйи өңден барян Чары Веллек билен маслахатлашмак исләң, атыны дебсели-де, онуң билен янташып сүрмекчи болды.

Чары Веллек өз аягының астындакы аты гүндизки болан сөвешде галтаманлардан алыпды. Онуң үстүндәки гүрсагындан ок легин, түпеңи билен биле агдарыландан соң, жылавыны сүйрән ат үмдүзүне тутдурып, иң соңунда Керим ханың атлысына голайлапды. Догрусы, оны түпеңлəймесең эле салмак мүмкин дәлди. Эмма гөзе гайышдан болан берк жылав онуң аягына чоланандан соң, эдил үчүрдикленене дөнүпди. Шол ат Тежен аты болман, көне галтаманлар оны Ахалдан я Аркажың бир еринден эле салан болмаклары мүмкинди. Ол чакы сердарың мүпен аты болара чемелиди, өңүне ат гечиренден

өлеңини ибалы гөрйәрди: енсесини түңңердип, агызды-рыгыны басып, өңе бакан үмзүк атярды, ат чемине гел-се, арт аягы билен тойнак салярды, душуна гелсе топу-лып, агыз урярды.

Хәзир хем Атабаевиң атыны өз душуна гойбереси гелмеди. Эмма херекет хаяллашы хем өз душундакы атың өзмага хыяллайманыны аңланы үчин бираз рахат-ланды. Эйсем-де болса душундакы ат пәлини бозмага сәхел сынланса, дүйрмеги билен топулмага хәзирлиги-ни, енсесини түңңердип, агыздырыгыны чейнәп, гыйык гарап бармагы ач-ачан хабар берйәрди.

Сагрысы гүммезеклейән дор ат хошуна гелен Ата-баев:

— Ери-ов, Чары, бу аты нередеп эдиндиң? — дийип сорады. Дор аты вәхилилик билен эле саланыны Чары гысгажык гүррүң берип, ондан хошаллыгыны мәлим этди.

— Догрусы, шунуң ялы жынс ата мениң-ә илкинҗи гезек муншүм.

— Сен өзүң нереден?

— Шәхериң гапдалындакы бәш-алты өйлини сен, белки, гөренсиң, гөрмесең, белки, эшиденсиң — мен шол өйлерден.

— Хә, ясавуллардан?

— Хава.

— Онда икимизиң хем аң чешмәмиз бир гудукдан экени.

— Хава.

— Гайгысызың оңа бираз дегеси гелди.

— Сениң хава-хавадан башга-да бир билйән задың бармы?

— Елдаш Атабаев...

— Мениң адым Гайгысыз. Гел, икимиз йөнекей ёл-дашларча сөзлешели. — Атабаевиң адыны эшиденде йөв-селләп йөрен яш йигиде онуң билен өз дең-душы ялы сөзлешмек аңсат дәлди. Эйсем-де болса ол гайталап, ян-жап талап эденден соң, диңе адыны тутуп сөзлемәге межбур болды.

— Нәме дийсене, Гайгысыз, сениң башыңдан гечен-лер мениңкиден хем гечендe, белки, мениң хем кем-кәс душүнен задым болар.

Чарының сөз уршы Гайгысызың хошуна гелди:

— Сен нереде ишлейәрдиң?

— Нереде болуп, мениң эптек оңарян ишим, дүшүн-йән задым бармы нәме?

— Ери, ери, сапалак атаң киши болма-да, гөнел!

— Онда-мунда дилмач болан болуп йөрдүм. Соңкы гүнлерде болса Сарагтдадым.

— Сен Керим ханы говы танаярмын?

— Ек. Йөнекей дашкы таныш.

— Хәзир нирeдe?

— Мениң онуң билен душаныма хениз үч гүн дола-нок ахыры.

— Эйсем-де болса адамының өзүни алып баршына, хүй-хәсиетине гарап, оңа илкинҗи баханы бермек бо-лар ахыры.

— Керим хан, мениң аңлышыма гөрә, шол гадымкы ханлардан. Ол:

Акылында айланып сөвеш тәлими,
Душмана бермедин түркмен илими,
Васпыңа тапмарын кагыз-галамы
Тураным гөрмесе дөши Говшут хан.

Депелип душманлар ватан топрагын,
Мизелин билмеди багың япрагын.
Асман аңып дыңман какды депрегин,
Этән дийип ажап иши Говшут хан —

дийип тарыпы эдилйән ил бәхбиди үчин жаныны орта гозп, гуры чөрек билен мыдар эден Говшут хан ялы бол-мап, өз бәхбиди үчин муң жаны бирден гурбан этмәге хәзир хилегәр ханлардан. Керим хан бирвагтда чынла-кай совет адамсы болар дийселер, мен-ә ынанып билҗек дәл.

— Эйсем онуң отряды нәхак дүзүлипдир-дә?

— Ек, бейле дәл. Мениң аңлышыма гөрә, Керим хан шу гүнки гүнде зерур адам. Оны гөтергилесең, өлүми хич бир затча билеңок.

Йөне вели, сыпжык адам. Оңа өрән эсердең болма-саң, гадамыны кечҗе басмагы, бәхбит арап, душман пи-римине гулак асмагы, гызза-гызза геленде, бир гиҗәниң өзүнде әхли нөкерлери билен, ковум-хышы билен бос-магы-да мүмкин. «Агыр йүкүм — багжыгым» диен ялы, оларың эшек йүки чадырларындан башга небис агырар ялы затлары ёк...

Чарының Керим хан барадакы пикири догры болан үчин, Гайгысыз ол сөзи узалтмак испемеди.

— Чары, сениң оба адамларындан танаяның бармы?
— Ёк.
— Нәме үчин?
— Мениң энтек школуң ховлусындан, шәхериң төверегинден башга гөрен ерим бармы нәме?
— Мениң оны нәме үчин сораянымы билйәмиң?
— Ёк.
— «Ил агзы керамат» диен накыл бар. Пайхаслы адамлар билен гүррүңдеш болуп болса, Хожагулы ханың хайсы чешмеден сув ичйәнини тиз аңламак болар...
— Хәзир томус паслы болманы үчин, олара сув гытлык ховпы ёк ахыры.
— Мениң айтмакчы боляныма сен дүшүнмедиң: онуң ниреден, кимден, кимиң үсти билен ылхам аляныны, оны нәхилилик билен эле салмагың мүмкинлигини тиз аңлардык дийдигим. Умуман, илатың чаласын советлешмеги, халк хожалыгының нәхилилик билен чаласын өсмеги барада-да яшулулар бизе кән көмек берип билерлер...

Оларың хәзирки барян ёлларының ики ян кенары яндаклык, гүр чөплүкди. Бирденкә Чарың атының алкымындан бир сүлгүн гүсүрдәп галды. Үркен атлар шол секунтда аркан зыңды. Олар неден атдан агдарылмандылар: Гайгысыз атының бойнуны гужаклады, Чарының гөвреси бир яна гышарды...

Ховатыра гарк болуп гелйән Мырадың гөвнүне болса ниреде-дир букулып ятан адам гүмпүлди турзана дөнди. Атлар хоргурып, кееркжекләп, яңыжык ёла гөнүгенлеринде болса Мырат өз атыны дебсәп, Гайгысыз билен деңлешди.

— Хә, Мырат, кейп нәчик?
— Кейп-ә... яман дәл.
— Нәме бейле ысгынсыз геплейәрсиң, ёрулдыңмы?
— Ай, ончаклы ёрлуб-а дурамок велин...
— Ери, онсоң?
— Бир километрлик саг гапдалымызда бир оба бардыр...
— Шонуң үстүнден гечмелими?
— Ёк.
— Онда нәме?
— Шона барып, чай ичәйсек диймекчи боляң. Оңа ченли болса дәң саз берер.
— Нәме шейле сувсадыңызмы?
— Ай, ёк-ла...

— Ёк болса, чайы завода барып ичерис...

Ислегине лайык жогап алманы үчин, Агалыев атының башыны говшадышыны дуйман галды...

Нәме-де болса узак ёл өз хөкүмини йөредйәрди: ёлагчылар инди дымярдылар, паллаярдылар. Атларын-да угралаңдакы шәхди ёкды. Үчйылдыз депә галып, онуң ызындакы Ялдырак балкылдап гөрүнйәрди. Инди шагал-шагалың-да сеси эшидилмейәрди...

Олар атдан аганларында ховаң йүзи сүйт чалнан ялы чаңжарып угранды. Овунжак гушлар хованың ягтылянына, нобатдакы гүнүң дурмушы башланаңына буйсанышып, энайыжа сайрашып башлапды. Бири-бирине меңзеш гара өйлерден болса төңңе хем чыгар одун ыслы түтүн яйраярды.

Завод дийилйән үй харазды. Онуң хожайынының бири узынак рус боланы үчин «Узының заводы» я-да «Ныязгулының заводы» ат галыпды. Хожагулы ханың атасы шол завода шәрикди. Узын хожайын илиң ортасында болгусыз бир мотор гурап, саплы йылда уллакан бай болупды. Үвейән унучың муздуна ислесе өлчегсиз пул аляр, ислесе галланың пыланчадан бирини бөлүп аляр. Онда не кесгитленен нырх барды, не-де ынсап. Кырк километрлик ёл сөкүп, шәхере ун үвүтмәге гитмек үчин дайханың көпүсинде улаг ёкды, болаянда-да шәхердәки хожайынлар хем чүркейәрди. Узын хожайын революциядан соң бар эмлэгини алып өкже гөтерипди.

Штаб жайы шол хожайының ташлап гиден өйүди.

Узак гүн ишләп, узак гиже ёл йөрәп адамының дем алмагы, азажык-да болса иркилмеги зерурды. Эмма Атабаев оны этмән, Чары билен Мырада:

— Мен бирсалым шу төверереге сер салянчам, сиз дем-дынжыңызы алың — дийип дашарык чыкды. Өзи ислемесе, онуң ызына дүшмек мүмкин дәлди. Шонуң үчин Мырат диңе милиция начальнигине гөз үмледи. Эмма өз ызына милиция дүшмекчи боляныны аңлан Атабаев «гал» аламаты билен элини салгады.

Шол оба-да Тежениң бейлеки обаларындан үйтгешик дәлди. Кәбириниң гапдалы чатмалы, кәсиниң гапысы тәләрли хатар-хатар өйлерде мениңки болсун диер ялысы кән дәлди. Обаның арасында-да, төверегинде-де екеже-де агач гөрүнмейәрди. Диңе заводың яңындакы дөрт саны агач узакдан селеңләп гөрүнйәрди. Әхли төверек болса яп-чилли экеранчылык ери болуп, кәери сүсңәп гелен чә-

геди. Гуюларда эййәм ат, дүе якяплар-да, аркалары кәдили я күйзели барян гелин-гызлар-да гөрүнйәрди.

Оба аяк үстүне галыпды.

Ес-екерәк бир өйүң гапысында бир яшулы ики элини сыртында тутуп, хаял-агал гезим эдйәрди. Гайгысыз гөни шона бакан йүзленди.

Етип гелйән узын «орса» гөзи илен яшулы, яңыжык доган гүнүң шөхлесине элини көлегеледип, оңа хайрангалыжылык билен серетди. Онуң шейле чиңерилиши «Мениң гөрежим күтелип йөрмүкә? Я мен ялңышямыкам?» дийип шүбхеленйәне чалым эдйәрди. Яшулы Гайгысызың саламыны алса-да, шүбхесини аныклап билмән, оңа яңадан-да чиңерилди.

— Хош гелипсиң. Йөне вели, сен шол узын хожайының нәмеси боларсың?

Гайгысыз онуң нәме үчин чиңерилйәнини аңлап йылгырды.

— Хич зады.

— Хич зады?..

— Нәме ынанаңокмы?

— Мен-ә, догрусы, ончаклы ынаныбам дурамок.

— Мен сениң өз дилиңде геплейән ахыры.

— Узын хожайының өзем түркменче билйәди-дә. Йөне онуң дили чалгыртды... Хә, онда сен, белки, харазы тәзеден ёла салмага гелен уссасың?

— Ай, ёк, усса-да дәл.

— Онда сен ким ахыры?

— Ай, мен хем бир гезип йөрен ишсиз.

— Сен иним — гожа оңа ене чиңерилди — өңи билен-ә йөнекей ыкманда меңзәңок.

— Оны нәмеден билдиң?

— Мен эгер ялңышян болмасам, сениң сайхаллы гараян гөрежиңде бир задың аладасы бар. Онсоңам... Мен сениң шу гезип йөршүңи өрән хатарлы гөрйән.

— Нәме үчин?

— Сен нәхили бейле дүнйәден хабарсыз ялы? Хожагулы хан хөкүмет ишгәрине душ гелсе, кертип ташлаяныдан сениң нәме хабарың ёкмы?

— Бу төверекде Хожагулы хан ёк ахыры.

— Онуң өзи болмаса-да, ыкманда атлысының ёк ери бармы нәме? Хана, серет, шол гүммезеклейән хатар шоларың өзүнинки ахыры! Онуң бәш-алты атлысының обаның еңсе четинден яңыжык даң саз беренде атлананыны

тәрет гылмак нийт билен чыкамда мен өзүм гөрдүм ахыры! Иним, мениң саңа хайыным гелйә. Бу гезишиңе сен ол доңузлара гөрнетин ав боларсың!

— Бә, шейле дийле?

— Нәме бейле мөңсүрән болясың? Саңа асыл ким диййәлер?

— Маңамы?..

— Нәме бейле икирженлейәсиң?.. Я сенем бир юрдун... — Гожа сакыныды, «ыкмандасыңмы» диймәге дили бармады. — Шейле гизлин болса сорамайын.

— Ай, ёк-ла!

Гожаның шөхлеси гачан гарамтыл гөзлери кирпигини гырпман серетди.

— Онда ким сен?

— Маңа... Гайгысыз диййәрлер.

— Гай-гы-сыз?..

— Хава.

— Гайгысыз... — Гожа бирхили бимәмла ялы йылгырды. — Сен шол Гайгысыз Атабай дийилйәнми?

— Хава.

— Гарачынынмы я?..

— Агам, сени алдамага мениң нәме хакым бар?..

Гожа эти гачан узын бармаклы гоша элини узатды.

— Ханы онда элиңи бәри ал!..

Гожа онуң элини узак вагтлап сыпдырман, узур өтүнди.

— Иним, «тапамаз — сыламаз» дийлен накыл бар. Айыплашма.

— Агам, саңа ким диййәрлер?

— Мениң адым Гутлы. Хава, Гутлы мирап дийип гошандам гошуп йөрлер... Ханы, йөр өе — дийип, элинден тутуп алып гитди.

Эртир билен хова бираз чигрек болансоң, ожакда от якып, онуң гырасында агзы гәдик танка ласырдап отырды. Яңаи одун гуры боланы үчин, өйүң ичинде түссе ёкды. Йөне өңки түсселериң дүйди йүз башлы кенеже өйүң укларыны, үзүклерини хүйт гара эдипди. Хатда овадан нагышлы чемче торбалар-да дүйт зерарлы послан демре дөнүпди. Өйүң ичинде арта-таша зат болман, бәр дулунда ики богдак уп бейлекисинде реңки солан галайы сандыгың үстүнде үч-дөрт саны көне ёрган мүндерленгиди. Отурылян ерлерде халы-дүшекден хич зат болман, диңе кечериниң йүни түйжерип дурян көне кече барды.

Гутлы мирап Гайгысыза ожагың башындан ер хөдүрледи.

Аяклары эдикли, дар балаклы боланы хем адатланманы үчин, Атабаеве айбогдашыны гуруп отурмак аңсат дүшмеди. Дайханларың гиң балагының гадырыны ол диңе шол ерде билип галды. Айбогдашыны гурмага дар балаклы аяклары этмән, гышарман услыбыны тапман, гаты ерде чөкерилжек дүе ялы, ол алада галды. Гутлы мирабың «элхепис, иним, дүйәң дөрт аягы ашагына сыгя, сениң ики аягың сыганокмы» диййжек гыжалатындан-да ховатыр этди. Эмма онуң шол агыр ягдайыны сызан гожа оңа көмек этди.

— Иним Гайгысыз, ине, яссык гышарай, ёгсам сен ол эндамыңа елмешен гейимиң билен не отурып билерсиң, не-де рахатланып.

Яшының хуршы болмаса-да, югрумы етен тамдыр чөреги агза өрән якымлы дегди. Узак гиҗәниң шөврүнден соң гызгын чай-да кем ярамады. Оларың чай башындакы хемайын гүррүңи бирденкә Хожагула бакан айланды. Гутлы мирап жаңыгып сөзледи.

— Ах, иним, нәсини айдясың! Онуң атасы гурсун!.. Ныязгулы есериң узын хожайын билен илтешиги барды: заводa олар шәриклиди, товзаның хожайыны шолды. Үн чыкардянлар онуң харамзадалыгындан дат эдердилер. Оба арасында бир женжел я агзалалык болса, хеммесиниң башы шол мурдар Ныязгулыды. Ил оны итден бетер йигренйәрди. Ынха, гөр инди, онуң галман гечен перзенди өзүнден хем йүз эссе эймениң!

— Обаларда Хожагулыны голдаянлар кәнми?

— «Пис писи тапар, сув песи» диен ялы хер кимиң өзүниң хүйдеши бар. Оны голдаянлар байлар, хөкүметден шарпык дадаңлар хем еди гапыда ер тапмадыклар... Бир ерден хав сесини эшитсе, итлериң хеммесиниң шол тарапа бакан үйрүшлери ялы, Хожагулының ызына дүшйәнлер хич задың манысына дүшүнмән, халка хыянат эдйәнини аңламан, диңе шол хав-хава көрлерче йыкгын эдйән эрши гыллыклы гүжүклер ахыры... Шолара өз тәсирини етирип болса, Хожагулыны оларың сопбаш еке галдыржагына, хатда бойнуна танап салып, өзлери билен биле алып гелжеклерине мениң шеким ёк. Себәби, оларың хич бири Хожагулы ялы тохумы азан, яшлыкдан харамзадалык, талаңчылык тербиесини алан йигитлер дәл ахыры!..

Гожаның сөзи Атабаеве өрән макул гелди. Төве велиң, оларың арасында өвүт-үндев йөретмәге хәзир вагт ёкды, диңе эртириң өзүнде беллисини этмелиди. Хер халда шол маслахатың пейдалы нетиже бержегини ол унутмады. Гайгысыз шүбхели бир задың үстүни ачмак ниет билен гожа осмакладып совал берди.

— Гутлы ага диййән-ә, сен дурмушда ажыны-сүйжини башыңдан кән гечирен, садалык, есерлик, сапагыны түрген өврепен адам, сен айт: Хожагулы хан нәхили бәхбит арап ил бендәни басгыда галдырярка я бәш саны кел нөкери билен хөкумети агдарарын өйдйәмикә?..

— Мен саңа яңы «онуң тохумы азан» диййп айтдым ахыры!..

Гутлы мирап диң салян бар болаймасын диен теризде төверегине гаранжаклады, ондан соң Гайгысыза бакан бираз эглип, пессай сес билен гүррүң берди.

— Хожагулы ханың гара гейимлерде ишләни хич киме гизлин дәл ахыры. Ол диңе гара гейиме дәл, иңлисе хызмат эдендир...

— Интервентлереми?

— Тер бендиниң, мыссык бендиң-ә билемок велин, чакылыксыз гелен мыхманың сыртыны яландыр... Мен бир гезек оларың гоңшусында мыхмандым... Хава, ол иңлис жансызына нәме диййлйәр — Тыгы Жынсмы?

— Тиг Жонс.

— Хава, шол Тыгы Жынс гиҗәниң бирвагты гелип, оларың өйүне дүшди. Онуң яңында белет болуп, өңүне дүшүп алып гелен Елли йындам диен бир гара йүз-де барды. Догрусы, мен оларың гүррүңини эшидип билмедим. Төне мениң мыхман еримиң, ягны оларың одуныны чекип, күллерини агып йөрен хызматкәриниң айтмагына гөрә, Тыгы Жынс Хожагула: «Эзиз ханың санлыжа гүни галды. Тежене сен хан болмалысың» диенмиш... Шол сөз догры болуп чыкды. Арадан салым гечмәнкә Эзиз ханы иңлис сыпайылары тутдулар, ая етирмән атдылар. Илиң багтына гөрә, иңлислериң өзүнинем гуйругының шакырдык дакылана дөнди. Ёгсам Хожагулы ханың бу вагт хан болмагы мүмкинди... Мениң аңлышыма гөрә, Тыг Жынс билен онуң арагатнашыгы хенизем ёк дәл.

— Оны сен нәмеден чен урярсың?

— Хожагулы хан Тежен шәхеринден, ягны гуллук

эдйэп еринден гачар учурында, шол бетнышан Елли йындамы мен шоларың өйүнде гөрдүм.

— Эйсем Хожагулының Тежене хан боласы гелйәни чын-ов?

— Диңе Тежене дәл. Ол инди «әхли түркмени өз агзыма гарадарын. Туранда мен сыımаз, сарсмаз мусулман дөвлетини гурарын» дийип гүпүлйә...

— Бә, энеси яламадыгың абшакдыгыны айт!

— Хава, сөз уршуна гөрә, өз аркадаянжына гөвни етйән болара чемели. Йөне вели, мен бир зада гең галяп...

— Нәмә?

— Сиз нәме үчин онуң атасыны хем әхли машгаласыны йыгнаңзок?

— Машгалада гүнә ёк ахыры.

— Мен өзүм болсам-а оглы гелйәнчә, жуда болмаса атасыны дивара чүйлежек!

— Өңи билен-ә, Гутлы ага, огул ата, ата огла жогап беренок. Онсонам, әхли машгаласыны гыраяңда-да, Хожагулы гайдып гелмейәр.

— Нәбилейин. Шейле можуграк чәре гөрләйсе, шейдип гүпләп йөрер-ә өйдемок.

Гайгысыз өз ниетини мәлим этмән дуруп билмеди.

— Ханы, гөрели бакалы, нәче гүн гүпләркә?

— Гайгысыз, сен, белки, Хожагулы ханың аладасы үчин геленсиң?

— Мен йөрите гелемок. Ашгабада гечип барярдым. Теженде дүшеним үчин, онуң билен беллисини этмән гитмеги өзүме лайык билмедим.

— Эйсем якын гүнлерде чакнышык ниетиңиз бар-ов?

— Хава, Гутлы ага. Сен сада адам боланың үчин, сенден хич бир сыр гизлежек дәл: шу гижәниң өзүнде Тежениң әхли төверегини думлы-душдан гелен атлы нөкер гаплап алар. Сүрене уран тилки ялы бир ерден сап атаймаса, Хожагулы ханың эртир иң соңкы гүнүдир.

— Берекелла, иним! Илиң сенден тамасы шейледир.

Атабаев Гутлы ялы гожалары өрән говы гөрйәрди. мүмкинчилик тапан еринде онуң иң говы гүррүңдеши шолар ялы гожады. Гутлы мирап билен ол узак гүн хем отурышып билжекди. Обада шолар ялы гожаларың бирыны ол билйәрди хем шолар билен гүррүңдеш болмагы ол дынувсыз арзув эдйәрди. Эмма оңа хәзир вагт ёкды.

Абдырызак оңа:

— Сен, яшлыгыңда гаррап йөрсүң өйдйән. Саңа гожа тапсаң, гелин-гыз хем герек дәл өйдйән — дийип дегйәрди.

Гайгысыз оңа:

— Сен хем гожамы? Мен сениң билен хем сөзлешесим гелйәр — дийип чиңерилениден соң мәлим эдйәрди. — Гожаларың башында дурмушың асырлык тежрибеси бар. Шол тежрибәниң өзенини сыкып алып болса, дурмуш гөрешинде гойберилйән хем гойберилжек ялңышларың өңүни алмак мүмкин. Билмейән задыңы биленден өвренмән айыбы ёк ахыры!.. «Асырларча яша, асырларча өврен» диен рус накылы бар. Сен өзүң көне молла боланың үчин Мухаммет пыгамбериң «салланчакдан тә габра ченли билим ал» диен өзүдини шинди унудан дәл болсаң герек...

Нобат аганың месене боюндакы илкинжи берен сапагы хич вагт онуң ядындан чыкмаярды.

Гутлы мирап билен хошлашан Атабаеве башга гожалар билен сөзлешмәге мүмкинчилик ёкды: штабда оңа дүрли сораглар, ёл гөркезмелер гарашярды.

Гайгысыз узак гүн келлесини ере гойман, диңе стол башында отырка энегини элиниң аясына, тирсегини стола дирәп, бирнәче минут иркилинди. Фергана басмачылары билен сөвешйәркә адатланаңы үчин, шол иркилме оңа укусыны аланчарак дынч берйәрди.

Штаб начальнигиниң хөкүмине гөрә, отрядларың хеммеси гөркезилен еринде бәш йол-йолда пейда болуп, Хожагулы ханың өрүсини төвереклейин йыгрып башлапды. Бирнәче ерде гача, кәерде чакнышык болуп, чөлде серлип галан гөвре, йыкылып галан ат, элини галдырып гелен есир аз дәлди. Эмма ирик гараландан соң сөвеш кыналып, Хожагулы хан диңе еди-секиз атлысы билен бир ерден сүмүп, ия соңунда Сарагт голайында бир ерден серхетден ашыпды...

Ийгрими докузынжы бап

РЕВОЛЮЦИОН КАНУН

Хожагулы ханың алжак галасы, ончаклы элип билжек зыяны болмаса-да, чермегиң гасынында гизленип галан сиркә дөнди: онуң эртир жаңа гелип, биригүн ене

гондалав бермеги мүмкинди. Топарчак атлылар областың башга ерлеринде-де гөрүнйәрди. Олардан барлышыга гелйәнлери-де барды, дерби-дагын эдилйәнлери-де барды.

Умуман бир мүң докуз йүз йигрими биринжи йылда-да ягдай энтек еңлемәнди. Кынчылык көп ерде хөкүм сүрйәрди. Байлар, руханылар болса шол агыр ягдайы өз пейдаларына уланып, «Таңрыны танамаз большевиклер юртда гахатлык дөретди. Шу гидишде кыямат-кайым болмаса-да бирдир» дийип, мүмкинлик дөрән еринде Совет хәкимиетине гаршы өвүт-үндев йөредйәрдилер.

Тәзе ыкдысады сыясат азык-овкат хем харыт барада бираз еңиллик дөретди: тәзе дүканлар, шерекетлер пейда болды, алыш-беришчилер ёк харыды йүзе чыкарып, ондан-оңа йылдырым йитилигинде гездирип, гытлык билен боллугы көп ерде деңледилер. Йөне вели, ханнаслар, пейдакешлер билен гөреш хас-да кыналып галды.

Азык салгыды, элбетде, еңил дәлди. Ылайта-да байлара агыр дүшйәрди. Эйсем-де болса ачлык аждарының агзына лукма бермек үчин галла топламак зерурды. Азык отряды ослагсыз чагда пейда болярды. Екдан зат алып болмаяны, элбетде, мәлим. Шонуң үчин олар, эсасан, байлары гыссаярдылар. Байлар болса өзлерине гачалга агтарып, гарып-гасарлары-да Совет хәкимиетине гаршы гозгамага ымтылярдылар...

Халк Комиссарлар Советиниң вагоны отлының иң ызындады. Теженден ушран отлы Ашгабады назара алыпды. Пенжирәниң дашында аңырсына гөз етмез гиң чөл яйнап ятырды. Шол чөлүң бир яны Мәне, Чәче усташыры Сарагта бакан узаса, бейлекиси Көпетдагың этеги билен Миссириан сәхрасына — Каспи деңзине бакан яйнаярды. Диңе яз ыгалы билен яп-яшыл өвүсйән гөзел сәхра хәзир онуң саманы хем гүйзүң елгини билен саргылт өвүсйәрди. Элиң аясы ялы такырың көп еринде дишини сынчгамага-да чөп ёкды. Узакдакы кичижик бир чөпи салгым гөтерип, эдил дүе ялы гөркезйәрди. Атабаевиң аңлышына гөрә, шол чөллериң ызгарыны етирсең, ер йүзүнде женнет эмеле гетирмек мүмкинди. Даглардан шырлап инйән чешмелер шол чөллер үчин дерялардан ашырлап инйән чешмелер шол чөллер үчин деря...

өмүрлик арзувыды. Халк арзувы, Гайгысызың аңлышына гөрә, хөкман йүзе чыкмалыды: Амыдеряның бол сувы Түркменистан чөлүне бакан агдарылмалыды...

Шол арзува гарк болан Атабаев кимедир гүррүң берйән ялы, өз оюның нетижесини мәлим эдипди.

— Юрт парахатлыгы беркарар болуп, халк хожалыгы аяк үстүне галандан соң, Амыдеряның жылавына япышжагымыза мен хич бир вечден шүбхеленемок!..

Шол секунтда болса отлы Душак дуралгасында даянды. Атабаев өз адатына гөрә вагондан чыкып, өзүне бакан сырыган үйшмек адама таран йүзленди, мәрекә хошаллык билен салам берди. Саглык-аманлык гутарманка болса онуң дашына үйшен адамлар бири-биринден өңе дүшүп, арз этмәге дурдулар.

— Елдаш Атабай, хей, бу бидүзгүнлигиң аңырсына чыкмак бармыка?

— Бу таланчылык хачан гутарарка?

— Сен онат өз аягың билен гелипсиң, бизиң арзымыза мазалы гулак ас.

— Сен өзүң бираз хай дийәймесең, или тоздуржаклар хав!..

Совал-жогаба май болмышы ялы, гүррүңиң нәме хакда гидйәни-де мәлим дәлди. Гайгысызың гөрежи ялцышян болмаса, агзындан от билен ялын чыкянларың көпүси-де гарыплардыр. Догры, совет эдараларына гирен Хожагулы ялыларың гарыплары ыңжытмагы-да мүмкинди. Йөне вели, оларың агзындан «Мениң машгаламы гөз гыйдылар», «Мениң агзымдакы азыгы алдылар», «мени пыяда галдырдылар» диен ялы сөз чыкман, тов берлен граммофон ялы умумы әхеңде говга туруздылар. Атабаевиң аңлышына гөрә, өзлери гөрүнмән, олары өңе итеклейәнлер барды. Шонуң ялы ягдайы сызанда Гайгысызда рехим ёкды. Эмма бу сапар шол адамларың гаррылардыгыны аңланы үчинми я, умуман, өз шәхсиңиң ачыклыгы үчинми, гахарланман, гайта оларың жаныгып айдян сөзлерине кейп этди. Эйсем-де болса ишиң аслына етмек зерурды, шонуң үчин элини даллалады.

— Дуруң энтек, дуруң, бираз сабыр эдиң...

Чөвүрме телпегини чүмре геен үч бөлек сакгаллы еңи ёлугын бири оңа гулак асман:

— Бизиң сабыр кәсәмиз долды! — дийип гыгырды.

Атабаев онуң үстүне абанса-да, газап билен гыгыр-
ман, йылгырып сөзледи.
— Сен айт нәме бейле жикжерйәсиң?
— Ай, баяр ага, саңа оюн герек, мениң ичим болса
элжук диййә.
Гайгысызың сесиниң әхеңи бу сапар бираз үйтгеди.
— Сен ёлдаш нәме дийсене: мен ол бош богаз хайяр-
лыга өзүни алдырян адамлар хилинден дәл. Шонуң би-
лен биле мениң күштчүлигим ялан болмаса, шу айдян
сөзлериң өз агзыңдан чыкжак сөз дәл. Ынха, ики-
миз йүзбе-йүз дурус. Гел, нәме арзың, нәме дердиң
болса чекинмән дүшүндирип айт. Баяры болса Нико-
лай дөврүнден, жула болмаса өз обаңдан гөзле. Ягшы-
мы?
Гулагының еңсесини дырмаян чөвүрме телпек бираз
йөвселледи.
— Ай, мен онуң хайсы бирини айдайын?
— Хеммесини айт!
— Ай, оңа сениң вагтыңам боласы ёк.
— Сен өз сөзүңи гутарянчаң, отлыны сакламак ме-
ниң билен. Ягшы, сениң нәмәңи алдылар?
— Аягымдакы чарыгыма япышаймасалар, менде
алар-гояр ялы нәме бар?
— Онда сени ким ынжытды?
— Мени нәме билен ынжытсынлар?
— Эйсем ким саңа зорлук этди?
— Ким маңа бармагыны узадып билжек?
— Онда, бу хайярлыгың нәме?
— Ай, бу төверекде эзъет берилйән адам аз дәл.
— Ким бар? Анык айт!
— Ай, иние, шу дуранларың хеммеси.
Атабаев төверегине гөз гездирди.
— Адамлар, нәме дердиңиз, нәме аладаңыз болса,
кимден зорлук-сүтем гөрен болсаңыз, чекинмән айдың.
Йөне вели, говача пайлашян ялы вагыр турузман, еке-
-екеден сөзлән...
Мәрекеде дуранларың хич бириңден сес чыкмады.
Гайгысыз ене гайталады.
— Чекинмәң, айдың. Меселе нәхили кын-да болса,
билелешсек чөзүп билерис.
Ене хич кимден сес чыкмады. Чөвүрме телпек ассы-
рынлык билен юмлугарлы гөрүнди. Гайгысыз оңа бар-
магы билен ышарат этди.

— Ай, гардаш, нирә?
— Ай, мен... эшегимиң гаңңасы агайдымыкан өйд-
йән — дийип, мәрекәниң ичинде йитип гитди.
Ягырнысы түңңүрәк, япырык бир адам сесини сан-
дырадып гепледи.
— Гайгысыз сердар, яңкы кел башына яңрая. Ол
өзүниң дәл-де, Келек байың гепини геплейәр ахыры.
Шу ерде дуран адамлар хөкүметден аздан-көпден алян-
дырлар, эмма шу адамларың ичинде хөкүмете зат бер-
йәни, хас догрусы, берип билйән ёк болса герек.
— Белки, сүтем-зорлук гөренлери бардыр?
— Сүтем гөрселер байлардан гөрйән болаймасалар.
— Йөнекей ере шейле топалаң турузмак, хәкимиети
айыпламак болмаз ахыры!
— Яңкы айдышым ялы, оларың хеммеси өзгәң гепи-
ни геплэндир...
Шол вагтда помощник гелип, Атабаевиң гулагына
чавуш чакды.
— Отлының дурмак мөхлети өтди. Хайыш эдйәлер...
Эмма Атабаев оңа үнс бермән «бар айт, телесмесин-
лер» диен терзде элини салгады.
— Гадырлы дайханлар, Совет хөкүмети сизиң өз
хөкүметиңиз. Оны эдара эдйәнлер-де сизиң өзүңизден,
эдил өзүңиз ялы адамлар. Догры, салгыт оңчаклы еңил
дәл: зерурыет межбур эдйәр. Эгер-де кададан чыкылян
ери болса я адалатсызлык гойберилйән болса айдың. Хәзир
чекинйән болсаңыз, соңра хат үсти билен мәлим эдиң.
Йөне вели, мениң сизден хайышым: өзгәниң гепине гит-
мән, гайта дүрли бәхана билен дайханларың агзыны
алартмакчы болян байларың башарсаңыз сеңригине
какың... Ягшы, хәзирликче хош!..
Вагон эп-эсли узаклашянча галгаян телпеклер хо-
шаллык аламатыны мәлим эдйәрди.
Шонуң ялы арзачылар я йөнекей салама гелйәнлер
Кәкада-да, Говшутда-да, умуман, отлының дурян ду-
ралгаларында аз дәлди.
Түркүстан Реввоенсоветиң члениви Ашгабатда иш-
гәрлер хем харбылар гаршыладылар. Командующиниң ра-
порты хем ресмиет оңа йөнекей жемагат билен салам-
лашмага мүмкинлик бермәнди.
Түркмен (өңки Закаспия) областында ягдай, умуман,
товулашярды. Етмезчилик шинди кән болса-да, галла
гытлыгы ёкды. Кооперация аяк үстүне галманы үчин,

сөвда, эсасан, хусусыетчилериң элиндеди. Арачәк ончаклы берк болманы үчин, гачак мал-да гыт дәлди. Гөк чай хем шона меңзеш харыт Эйран үстүнден ат аркасы билен гелйәрди. Байларың деми энтек говшаманды. Дин хызматкәрлериниң энтек ели ятманды. Эйсем-де болса Совет хәкимиети беркарарды.

Областың ягдайы барада месавы гүррүң гидйәрди. Өвезбаевиң юморы хем шорта сөзи олары гүлүшдирйәрди. Бир гөзи чала гүлли кичижик, чепикси адамың шейле дилеварлыгына Гайгысыз хемише хайран галярды. Хава-да, билбилгөйәң хем мүчеси мениңки болсун диер ялы дәл дийип, меңзетме гетирйәрди...

Гүррүңиң ахыры сыясата сырыганда, Өвезбаев бир яна чыкып гитди. Областың, ылайта-да обаның ягдайы барада дүрли пикир довам этди...

Облисполкомың башлыгы Сары Нурлыев бир аягыны бейлекисиниң үстүнде гоюп, ысытма тутян ялы сандырап отырды: аякларыны сандырадып отурмак оңа адат болуп галыпды. Ол папиросың бирини сөндүрмән, икинжисини отлаярды. Ортадан ёкары инчемик эгрес йигит габакларыны ашак дүшүрип, айдылян сөзлере гулак асярды. Бирденкә болса түпеңиң миси ярылана дөнди.

— Меселе маңа галса, мен-ә чүрт-кесик ёлайжак!..

Онуң шол сөзи ослагсыз гүбүрдини яда салды. Атабаев Сары Нурлыны говы танаярды: оңа хер бир иши ынанмак мүмкин дийип ойлаярды. Арман, оңа өмүрлик ёлдаш болуп галан неше хем артыграк гөндерилйән арак оны бираз бозяр диен нетижә гелйәрди. Атабаев онуң сөзүниң айгыдыны аныкламак иследи.

— Сары Нурлы, областың хожайыны хәзир сен ахыры!

— Хожайыны мен хем болсам, ханы мен дәл.

— Диели, әхли эрк сениң элиңде экени, шонда нәтжек?

— Эрк элимде болса... — Ол бираз пикирленди. — Догры, тәзе ыкдысады сыясаты ятырман, сөвдагәрлери герегинче богмак мүмкин дәл. Йөне вели, оларың аркадаянжы болан руханылар-а мен петиклердим!

— Нәхилилик билен?

— Метжит-мәхрапларыны гулплардым-да, үйшүп, намаз окамак гадаган диердим...

— Ал, герек болса!

— Руханыларың өвүт-үндевлери, эсасан, метжитде гидйәр ахыры!..

— Гарамаяк халк оңа нәхили гарар?

— Гулагыны бир үшердер-де, нетижеде, хакыкат шейле экени диен карара гелер...

— Догры дәл! — дийип, элини галдыран орта бойлы, салыхатлы йигит обкомың секретары Халмырат Сәхетмырадовды.

Сары оңа гөзлерини жикжердип серетди.

— Нәме үчин?

— Асырлык адата бир гүнде галам чекмек хей мүмкинми? «Ган билен гирен — жан билен чыкар» диен накыл бар. Дини канун бизиң үлкәмизде мүң йылдан артык хөкүм сүрйәр ахыры. Шу гүнки гүнде руханылары ынжытмак халкы өзүмизден бездирмек диймекден башга бир зат дәл.

— Сен, белки, сыясата менден говурак дүшүнйәнсиң. Маңа галса-ха, янкы айдышым ялы, динде-де, традицияда-да революцион канун йөредәйжек?

Сары Нурлы билен жеделлешмегиң пейдасызлыгыны аңлан Сәхетмырадов сесини чыкармады. Шонуң үчин гүррүңе Атабаевиң өзи гошулды.

— Нәме дийсене, Сары Нурлы, гызгыны етмесе, газандакы сув хем гайнанок. Революция, элбетде, бир гүнде эмеле геленок. Дини традициялары гүйчден салмак үчин динсизлик тохумыны экмек, гарашык этмек, гөгертмек, бол хасыл алмак зерур. Шоны этмән, сен шу гүн алагада метжидиң агзыны петиклесең, эртир Хожагулы хан ялы хан онларча ерде пейда болар. Шол меселе барада мениң саңа бир теклибим бар.

— Айт.

— Сен өз ишиңде, ягны жогапкәрли ишде ялңышлык гойбермезлигиң үчин революцион тарых билен таныш болмага чалыш...

Сары Нурлы өз нәразылыгыны мәлим эдйән аламат билен йүзүни совуп гепледи.

— Айыбы нәме, гуллугың улы боланы үчин, элбетде, өвретмәге хакың бар... Ёгсам...

— Ёгсам?..

— Икимизиң хем гутаранымыз Тежен школы дәлми?

Гайгысыз оңа жогап гайтарман, кинаялы йылгырды. Эмма Сәхетмырадов үмсүм отурып билмеди.

— Сары, сен нәхак күршерйәрсиң: Атабаевиң револ-

юнион университет гутараныңдан сениң гөйә диерсиң хабарың ёк ялы.

— Школы гутараныңдан соң, мен нәме... — дийип, Сары Нурлы дымды.

— Дурмушдан сен хем, әлбетде, өзүңе лайыклы саңагы аларсың. Пөне вели, хер кимиң кабилиети, хер кимиң укыбы башга.

Шол сөз Сары Нурла хас хем агыр дегди. «Гайгысыз революцион сөвеше гызыкса, сен кейпе гызыкдың» диен маны душунди. Шонуң үчин хем отуран ериңден зөвве галып, түссели отагың ичинде чаласын гезим этди, бирденкә-де аяк чекип, Сәхетмырадова чиңерилди.

— Сиз нәме мени инди танамалымы?

— О нәме диен сөз?

— Мен нәме шу эдйән гуллугымы диләп алдыммы?

— Ким оңа шек гетирйәр?

— Халамасаңыз, лайык билмесеңиз, айрып билйәсиңиз ахыры!

— Сары, сен нәхак ере өз дашыңа чөп айлаярсың!

— Габавда ятар ялы, мениң хич бир затдан горкым ёк!

— Айыбы нәме, бар дүшүнишиң шол болса боля-да.

— Боляны шол!..

Гайгысыз оларың икисине тайлы гезек гарап йылгырды.

— Хөрп алшыңыз-а яман дәл, ёлдашлар. Иш усулыңыз хем шейле болса, мен-ә сизиң гаршыңызда дуран зат болар өйдемок.

Сәхетмырадов аркайын сөзледи.

— Бизиң жеделимиз, Гайгысыз, дине өз арамыздакы гүррүңде, ише гезек геленде, бизиң агзымыз әдил жүбтек ялы бирдир.

Өз ынжысыны ювудып билмедик Сары Нурлы бейлеки отага гечди.

Закаспия фронты вагтының командующиси, хәзир областың харбы комиссары хем харбы гүйжүң командующиси Сергей Прокофьевич йөңекей гүррүңе гулак асып отырды. Ол Сары Нурлыевиң өзүни Атабаев билен деңләнини геңиргейәрди. Сары доланып геленде болса өз пикирини мәлим этди.

— Хорматлы Сары Нурлыевич, мен сизиң тарапыңыздакы терезә кем даш гояридан әжиз, сизе мениң хер

бабатдан хорматым улы, йөне вели. Константин Сергеевичи мен революцияң солдаты хасап эдйән.

Сарының сесини чыкарман өз еринде отурмагы айдылан сөзден разылыгының аламатыды...

Чылакай меселелериң бирнәчеси йыгнакда дәл-де, өзара гүррүңде гутарандан соң, фронт достлары — Атабаев билен Тимашков вагонда ичкиче душдулар. Атабаевиң ичги билен ончаклы арасы болмаса-да, гражданлык сөвешде әгирт хызматың эеси болан ёлдаш билен бирки рюмка ичишмезлик мүмкин дәлди. Ол Николай Андреевич билен Сергей Прокофьевичиң хер хайсыны өзүниң бир голы хасап эдйәрди, шол адамлары халыс йүрекден сөййәрди.

Достлар гражданлык сөвешиң агыр ягдайларыны ятларына салдылар... Гайгысызың Агажан сердарың мазарында чөке дүшени ядына гелди. Шол ягдай Гайгысызың өзи үчин-де өрән геңди: доганы душман хөкмүнде атмак, дүшманың мазарында чөке дүшмек бири-бирине жебис гелмейәрди. Атабаев өз яныңдан «бу-да революция кануның бир маддасы» диен нетижә гелди.

Революция кануныңа гирмели маддалар шинди кәнди. Түркүстан топрагында Бухара хем Хыва ханлыклары халк республикаларына айлансалар-да, оларың башларында отуранларың көпүси халк адамсы болман, байлар сыныпының векиллериди. Революция кануны шол республикалара-да, гиң сәхралара-да яйрамалыды. Хожагулы хана кыбапдаш галтаманлар шинди кән ерлерде өз таланчылыкларына довам эдйәрдилер. Шол ягдайлары гөз өңүне гетирен Атабаев өз сөзүниң харбы ягдая айлананыны-да дуйман галды.

— Сергей Прокофьевич, Закаспи фронтунын айылганчлыгы хич вагтда мениң гөзүмиң өңүнден гиденок. Гызыл Гошунын хем онуң командующисиниң гайдувсыз гайраты нетижесинде душман галыңдысының деңзе гарк эдилениңи-де унуданок. Пөне вели. Сергей Прокофьевич, фронт энтек гутаранок...

— Мәлим зат, Константин Сергеевич.

— Харбы ягдай барада сизе акыл өвретжек болмагым, әлбетде, акыллылык аламаты дәл. Мен дине сизиң ядыңыза бир зат салмак ислейән: фронтуң эсасы покады дерби-дагын эдилсе, сычрантгы гуртлары гиң сәхраның көп ерлеринде мүңедеклешип йөр. Оңа гөрә харбы

комиссарың хем командующиниң везипеси шу гүнки гүнде-де аңсат дәл.

Дүйнки гачып чыкан Хожагулы ханың эртир гайдып гелмеги, енелериниң дөремеги, ылайта-да Жүнейт ханың гелмеги, енелериниң дөремеги, ылайта-да Жүнейт ханың Хорезм республикасында оңа гаршы дурарлык гүйч ёк. Хорезм республикасының ёлбашчылары ислеселер-ислемеселер Түркүстан республикасы оңа көмек бермели болар. Түркүстан диймек билен мен Хорезмиң гоңшусы Түркмен областыны гөз өңүнде тутярын. Шол ягдайлар сизиң гөзүңизиң өңүнде-лигинден мениң хабарым бар. Мениң чынлакай анламакчы боляным сизиң шу ердәки харбы гүйжүңиз?

— Шу гүнки ягдая етерлик.

— А эртире?

— Эртир барада Түркүстаның харбы комиссарына хем хут сизиң өз адыңыза язан докладнойым бар. Изин берсеңиз, хәзириң өзүнде талап эдейин.

— Ёк, оңа соңра гарарыс... Жүнейт билен чакнышык болайса, эсасы гүйч Гарагум усташыры гечмели болар.

— Догры.

— Шейле ягдай үчин умумы зерурыетден башга, юрда белетлер, дилмачлар етерликми?

— Бизиң агсаян еримизиң эсас бири шолар, Константин Сергеевич.

— Шейле болса, гөрүлжек чәре барада проект тайынлаң.

— Ягшы.

— Ылайта-да Гарагум чөлүниң сувсузлыгыны унутман...

Гиң сәхраны ядына салан Атабаевиң бирденкә дүйнки гөрени гөзүниң өңүне гелди: Аксув билен Гәверсиң арасындакы чөлде бир сүри кейик байра дырмашып барярды. Оларың гүммезеклейән сагрылары, акжарян бутлары нәхили оңат гөрүнйәрди. Түпеңи гарбап алан Гайгысыз вагоның пенжиресини-де чаласын ачдырыпды. Оңа чепли болса кейиклер ок етерден араны ачыпдылар. Егсам отлының херекетде болмагына хем авы эле салып билжегине гараман, шонуң ялы пурсатда ол пешени ызлы-ызына бошадярды. Өңки геленде вагоның пенжиресинден атып, Артык дуралгасына етип барярка бир кейик урупды. Авдан хабар алмак үчин вагондан гыссанмач дүшенде болса серхет сакчысы сержант оңа түпең гезәп, өңүне дүшмегини талап эдипди. Қануны

бозан ким-де болса серхет сакчысының хөкүм этмәге хакы боланы үчин, Совнарком башлыгы буйруга эмел этмәге межбур болупды. Эмма оны гаршылан начальник «гүнәкәре» честь беренде болса сержант дуран еринде доңуп галыпды...

Дүйнки кейиклериң гөрнүши гөзүниң өңүнден гитмедик Атабаев өз гүррүңдешине совал берди.

— Атларыңыз бармы?

Ослагсыз совал командующини бираз алжыратды.

— Бар. Нәме вели... Жүнейт хан билен сөвеше етерлик дәл.

— Бу ики ара Жүнейт хан ниреден гелип чыкды?

— Эйсем ат нәме үчин герек?

— Ав үчин.

— «Ав?»... — дийип дыман командующий кәбир командириң ав эдйәни барада Совнарком башлыгына арза дүшән болса герек дийип ойланды. Шонуң үчин оны ювмарламага дурды.

— Константин Сергеевич, сиз онуң ялы асылсыз зада гулак габартман...

— О нәхили асылсыз?

— Эсгерлериң диңе бир херекети дәл, хатда сапалып берилйән оклары-да хасаплыдыр.

— Мен сизден ок диләмок ахыры.

Тимашков оңа хайраңгалыжылык билен гарады.

— Константин Сергеевич, биз нәме барада гүррүң эдйәс?

— Ав барада.

— О нәхили ав?

— Ав нәхили болар?.. Сергей Прокофьевич, кейик авламага гитмек үчин, мен сизден ат сораян, ат!

— Хачан?

— Хәзириң өзүнде.

Хәзир гиҗе сагат икиден ишлейәрди. Шонуң үчин Гайгысызың ав сөзи Тимашкова бирхили оюн ялы эшидилди.

— Константин Сергеевич, мен хич вагтда сизиң пьян боланыңызы гөрмәндим...

Атабаев оңа хайраңгалыжылык билен серетди.

— Эйсем хәзир мен...

Тимашков элини далдалап, онуң сөзүни кесди.

— Ёк, ёк, мен башга бир зат диймекчидим.

— Нәме диймекчидиңиз?

— Сизиң «ав» сөзүңиз мени булутсыз гиҗәниң йылдырымы ялы гең галдырды.

— Нәме үчин?

— Гиҗе сагат икиде ав?!

— Биз хәзир атлансак, Гәверс билен Аксувуң дүзүне барянчак, даң саз берер. Яланчы ягтылып барян чагы болса авуң түйс вагтыдыр.

— Кейик этиниң несиңиз гелйәни чыныңыз болса, солдатларың мергенлериңден ики саныcыны ибераерис.

— Кейп оны авламакда ахыры!

— Узак гиҗе укудан галыпмы?

— Сергей Прокофьевич, гөрйән вели, сиз ав кейпинден хабарсыз. Тимашков ав кейпинден хабарсыз дәлди. Ол Совнарком башлыгының гиҗәниң бирвагты чөл ичине чыкмагындан ховатыр эдйәрди.

— Белки, эртир хова ягтыландан соң гидерис?

— Вагоны Красноводскә уградыпмы?

— А, белки, гайдышыңызда?

— Ёк, хәзириң өзүнде.

Гүррүң гутарныклы боланы үчин, командующий аладада галды.

— Телефон трубкасыны гөтермек мүмкинми?

Онуң нәхили буйрук бержек болняныны анланы үчин, Гайгысыз оңа дуйдурыш берди.

— Диңе бир шерт билен мүмкин.

— Нәхили шерт?

— Диңе ики саны ат, бир атлы солдат билен үчимизден башга хич киме азар хем бермели дәл, хич киме дуйдурмалы хем дәл.

Тимашков, хакыкатдан-да, бир взводуң өңден уградылмагыны талап этмекчиди. Атабаев оны шол ниетинден дөндерени үчин, ол башга сапалак арады.

— Белки, Сәхетмырадов билен Нурлыеви хем алып гидерис?

— Үчимизден башга бир адам болмалы дәл диййип, мен айтдым ахыры!..

Гайгысыз ава гиденде дүнйәни унудяны барада Тимашков кән гүррүң эшидипди. Оңа йыңдам ат берсең, кейигиң ызына дүшенде гөзден йитжегини гөз өңүне гетирени үчин, оны гөрнүги говы, эмма аяклары чаман бир алаша мүндүрип, оны хич ерде сыпдырмазлык ниет билен өзи йыңдам ата атланды.

Шәхерден чыкып уграң үч атлының ниръә барянына диңе ялдыравук йылдызлар шаятлык эдйәрди...

Отузынҗы баш

ТҮРКҮСТАНЫҢ ИЧКИ ВАКАЛАРЫ

Бир мүң докуз йүз йигрими икинҗи йылда басмачылык херекети Түркүстанда ене гүйҗәп гитди. Фергана басмачыларына Руссиядан хем Түркүстандан гачып баран көне офицерлер, Түркие хем башга ерлерден гачып гелен харбы гуллукчылар хем банкрот галан кәбир дипломатлар ёлбашчылык эдйәрди. Иңлис интервенциясының ролы хас-да гүйчлүрәкди. Басмачылык херекети өрән улы хем өрән гиң мөчбердеди.

Овганыстана гачып чыкан Бухара эмири өз төрелериниң, эмелдарларының үсти билен басмачыларың эл-эсли мукдарына ёлбашчылык эдйәрди. Бухара эмири билен сөвешип оны гачыран, Бухара республикасының баш эдараларына ерлешен, соңра гачмага межбур болан өңки яш бухаралылар хем өз отрядларыны дүзүпдилер. Республиканың президенти Османхоҗа йигрими биринҗи йылың ахырында секиз йүз атлы билен басмачылара барып гошулыпды. Онуң харбы комиссары Абдыхамид Арыпов хем онуң ызысүре үч йүз элли атлы билен барып гошулыпды. Бухара миллетчилери, Бухараның гүндогарындакы басмачылара ёлбашчылык этмек үчин, Түркийәден гачып чыкан Энвер патышаны чагырып гетирипдилер. Ол гүндогар Бухара басмачыларыны Фергана хем Хорезм басмачылары билен бирлешдирип, Орта Азияда Совет хәкимиетини агдарып ташламак ниет билен гөреше башлапды. Шол заманда, Башгырдыстан хөкүметиниң дашары ишлер везири Велидов Бухара гачып гелипди. Ол «Миллы бирлешик» гурамасының ёлбашчысы сыпатында Түркүстан, Бухара хем Хорезм миллетчилери билен билеликде басмачылык херекетине ёлбашчылык этмекчиди. Бухара миллетчилери ики йүзлүлиге баш уруп, Энвер хем Велидов билен арагатнашык эдйәрди. Җүнейит ханың ховпы хем онуң үстүне болуп, Түркүстанда басмачылык херекети өрч алып галыпды. Шонуң хеммесиниң меркези болса Ферганады...

Шол айылганч херекет зерарлы, йылларча довам эден сөвеш гөзел ФерганаHы вейран ягдая салыпды. Дайханчылык, умуман, халк хоҗалыгы аяк астында галыпды. Медениет, ар-намыс басгыланярды. Гүнсайын

нэхак гап дөкүлйэрди. Басмачылык херекетини өвүт-үндев, элмайыш хем мэхрибанлык билен ятырмак шовлы дүшмэнди. Чынлакай чэре гөрүлмесе, эхли Түркүстан ховп астында галыпды...

Басмачылык херекетини бир ыңалак этмек ниет билен партиявың Меркези Комитетиниң Түркбюросы адатдан дашары комиссия дүзди. Шол комиссияның башлыклыгына Совнаркомың башлыгы хем Реввоенсоветиң члени Гайгысыз Атабаев белленди.

Басмачылык херекети эйменч бир халда боланы үчин сөвеш, элбетде, бир хепделик я бир айлык дэлди. Шонуң үчин гиң мөчберде план гурлуп, сөвеш бүтин төверек-лейин гайдувсыз хем мэхревсиз бир ягдайда алнып барылярды. Ат тойнагының дүкүрдиси, топ-түпеңиң гүммүрдиси бүтин областы ыңландырярды. Ферганаың гүл ысының ерине дэри ысы күкейэрди. Адатдан дашары комиссияның членлери, ылайта-да онуң башлыгы Атабаев сөвешиң иң гызгын еринде пейда болярды. Батыра ок кэр этмиши ялы, ховпдан хедер этмейэн Гайгысызың-да баран ери еңиш билен гутарярды...

Полковод Фрунзэниң хем граждаңлык сөвешинде улы тежрибэниң эеси болан Паскуцкиниң командасындакы Гызыл Гошун хем халк отрядлары Фергана басмачыларыны тар-мар этди...

Гөзел Ферганада парахатлык гүнеши өвшүн атды.

Эйсем-де болса, халк душманлары дек ятмады. Адатдан дашары комиссияның, ылайта-да онуң башлыгы Атабаевиң мэхревсизлиги барада дүрли адамларың ясама голлары билен Түркбюроны хем Москваны арзадан долдурдылар. Шол арзалардакы гөркезилйэн төхметлериң йүзден бирине ынансаң-да Атабаеви дуран еринде атаймалыды. Эмма революцион тежрибэни башындан гечирен хакыкы коммунисти хич бир төхмет хапалап билмейэрди. Душманларың дүрли төхмети акяң арык болса, Гайгысыз шонуң ичинде бойчуды. Атабаевиң кимдигини диңе Түркүстан ишгэрлери дэл, Түрккомиссия-да, Түркбюро-да, Москва-да, хатда бейик Ленин-де говы таиаярды.

Ферганада хем башга областларда басмачылык херекети эсасан гутарса-да, дава-женжел энтек гутармаңды. Кэбир меселе гайтадан өрч алып галыпды. Автоном Түркүстан республикасының областларында-да, Хорезм хем Бухара халк республикаларында-да милли меселэ

баш гөтерилипди. Миллетлер өзлериниң эдим-гылымлары, урп-адатлары, диллери, бүтин ыкбаллары бир болап доган-гарындашлары билен биригип, Орта Азияда Түркүстан, Бухара хем Хорезм диен республикалар болман, Түркменистан, Өзбегистан, Гыргызыстан, Тэжигистан диен ялы милли республикаларың гуралмагыны талап эдйэрдилер. Шейле талап Бухара хем Хорезм республикаларының хер йыгнагында, Дашховуз хем Чэржев область маслахатларында, Түркүстандакы областларың гурултайларында гоюлярды. Шол талаплар Түркүстанда, Түрккомиссияда, Түркбюрода дурман, Москва-да барярды, Миллетлер комиссариатына, хатда Владимир Ильиче-де етйэрди...

Халкларың хаклы талабыны ред этмек, элбетде, мүмкин дэлди. Йөне вели, онуң үчин чынлакай тайынлык зерурды. Асырлардан бэри бөлүнен миллетлери бирдеңкэ сен эйлэк, мен бейлэк диймек, түвиниң челтигини гөз юмуп, аяк билен арассаламакдан энайы дэлди. Миллетлери бирлешдирмек максат билен бирини эйлэк, бирини бейлэк гөчүрмек-де, абадыы бибатламакдан ыбаратды. Догры, меселе дервайысды, эмма өрэн чылшырымлыды. Ыкдысадыет, медениет хем территориал тайдан бири-бирине пәсгел бермэн, гайта бири-бирини голдар ялы чэре гөрмелиди. Шонуң билен биле, халклары шона кемсиз тайынламалыды. Шонуң өзи болса, җикбе-җик өвренмеги хем вагт талап эдйэрди.

Умумы халкларың талаплары шейле болса-да, Бухара хем Хорезм республикаларының башларындакы отуранларың мейиллери башга хилиди. Бухара хем Хорезмдэки миллетчилер халкларың хаклы талабыны динлемэн, шол талаплары герекли ерине етирмэн, сувлы гуя душен даша дөндерйэрдилер. Олар гайта республикаларда яшаян өзбеклер, түркменлер хем тэжиклер арасында алагөзлүк дөредип, милли женжели гүйчлендирмэге чалышярдылар. Дөвлет эдараларыны элэн өзбек миллетчилери түркменлериң, тэжиклериң хак-хукукларыны гысдылар, түркмен хем тэжик векиллерини дөвлет эдараларына голайлатмак ислемедилер. Реакцион түркмен феодаллары шол ягдайдан пейдаланып, республикалара гаршы өвүт-үндев йөретдилер. Нетижеде, Хорезм республикасының ичинде нэразылык гүйчленди.

Шонуң ялы дава-женжел Бухара өзбеклери билен түркменлериң, тэжиклер билен өзбеклериң арасында өрч

алды. Шол дава-жеңжел бир яндан халк арасында ковчум-ковчумлык эмеле гетирсе, икинжи тайдан зәхметкешлериң сыясы активлигини артдырды. Гечен йылда Хорезмде Халк Комиссарлар Советиниң башлыгының хем кәбир парткомының агдарылмагы, түрмә басылмагы шонуң нетижесиди.

Бухара басмачылары билен болан гөреше, партия хем Совет гурамаларына көмек бермәге партияның Меркези Комитети тарапындан Орджоникидзе гелипди. Ол шәхер активиниң йыгнагында шейле дийипди:

— Биз Бухара хөкүметини диңе контрреволюцион элементлерден тәзелемек билен канагатланман, оны гарындаш-доганлык арагатнашыкларындан хем тәзелемәге бар гүйжүмизи гоймагымыз герек. Ёлбашчылардан кәбири шу гүне ченли дөвлет хызматкәрлерини уруг-тиречилик хем дайы-егенлик эсасында уланыпдыр. Инди болса башга ёл ызарлап, дөвлет ишгәрлерини Совет хәкимиетиниң талабына гөрә, сап адалатлы хем иш башарян тәмиз адамлардан алмагымыз зерур...

Шол несихат Бухара хем Хорезм миллетчилериниң гулагына-да илмәнди. Олар өзлерини дүзетмек ерине, гайта көпчүлигиң пикирине гаршы чыкып, Бухара Компартиясыны РК(б)П-ге гошмак дәл, Коминтерне агза болмагыны талап этдилер. Партияның Меркези Комитетиниң Түркбюро дүзмегине-де гаршы чыкдылар. Олар өзлерини зәхметкешлериң дери, ганы билен дикелдилен Совет топрагында дәл-де, өзбашдак дөвлет хөкмүнде хасап этдилер...

«Бухара хабарлары» атлы газет өзүниң бир номеринде шейле язды:

«Кәбир адамлар хөкүмет башында отурып, өзлериниң революцион везипелерини унудярлар, халк өңүндәки борчларыны ятларындан чыкарярлар, өзлериниң хусусы бәхбитлерини жемгыетинкиден үстүн тутярлар. Шонуң үчин хем бизиң арзувларымызың көпүси амала ашырыланок. Банкларымыз, кооперацияларымыз хем дайханлара көмек бермек үчин дүзүлен комиссарлыкларымыз сөвдагәрлериң пейдасына хызмат эдйәрлер, дөвлет эдараларына ерлешен кәбир адамларың бәхбитлерини гөз өңүнде тутярлар...»

Миллетчилер ички сыясаты шейлеликде алып барсалар, дашкы сыясатда Хорезм хем Бухара республикаларыны Руссиядан узакда сакламага дыржашдылар...

Бухара Советлериниң биринжи гурултайы өз карарында республиканы РСФСР-е гошмак үчин дервайыс чәрелер беллесин дийип язса, Бухара Компартиясының гурултайы шоны макулласа, кәбир миллетчилер республиканы РСФСР-е гошмак онуң өзбашдаклыгыны ёк этмек диймекдир диен дава билен орта чыкды. Олар Бухара Советлериниң Үчүнжи гурултайында шейле пикир өңе сүрди:

— Мундан озал бизиң сөвдагәрлеримиз үлкеде етишдирилйән харытларың хеммесини рус сөвдагәрлерине хем фабрикантларына сатярдылар. Герекли затлары болса шолардан алярдылар. Инди биз чет юртларың эйчеси билен сөвда арагатнашыгыны багладык, сөвдагәрлеримизи гурпландырмак үчин олара бәш йүз мүң манат мукдарында алтын пул карз бердик. Биз гаракөли хем пагта сөвдасы барада Германия билен арагатнашык багладык. Шейле арагатнашык бағламак мынасыбети билен Түркийә, Эйрана хем Овганыстана векиллер ибердик...

Эйсем Бухара хем Хорезм миллетчилери Европадакы империалистик мемлекетлер билен арагатнашык дүзйәрдилер.

Бухара Халк Комиссарларындан бири өзүниң «Өзбашдак дөвлет нәме» атлы макаласында шейле язды:

— Биз өзбашдак болмагымыз үчин, өз гошунымыза, өз демир ёлумыза, өз хүнәрментлеримизе эе болмалыдырыс...

Шол пикир миллетчилер топарының Гызыл Гошуны Бухара үлкесинден ковуп чыкармалы диен талабыны хем оларың векилиниң шу йылын өзүнде Германия гидип, олар билен сөвда хем дипломатик арагатнашык дүзенини макуллалы нәдогры херекетлериди...

Бухара үлкесинден бир дайханың газет хабарчысына айдан сөзи шол дөври аның суратландырярды:

— Бизиң талаян өңки бир эмириң еринде инди отуз эмир пейда болды. Шоларың хер бири эдил өңки эмир ялы халка жебир-сүтем эдйә, бозгаклыга, пагышалыга йүз уря...

Түркүстан үлкесинде шол республика башлыкларының өзбашдак хем хеңе гелмез иш алып барышлары чыдарлык дәлди. Шейле топара халкың нәразылыгы гүнсайын артярды. Бухараның дүрли велаятындан Түркбюрона адына хем Москва арзалар ягярды...

Бухара хем Хорезм халк республикаларының ички ишлерине гатышмага Түркүстан республикасының-да, Түркбюроның-да хакы ёкды. Диңе жемгыетиң хем партиялыларың хайышына гөрә, Түркбюро Түркүстандан партия хем совет ишгәрлерини топлап, Бухара хем Хорезм Компартияларына көмеге иберди.

Эйсем-де болса шол чәре етерлик дәлди. Совет топрагында Түркүстаның ортасында отурып, чет юрт империалистлери билен арагатнашыкда болмак хич бир хеңе гележек зат дәлди. Халкларың талабыны ерине етирмек үчин, миллетчилериң сеңригине какмак, ики республиканың икисини-де РСФСР-е гошмак, нетижеде Түркүстанда милли республикалар гурамак зерурды. Партияның Меркези Комитети шол барада энчеме чәрелер гөрди. Шолардан бири — Атабаеви Москва чагырып, оны Миллетлер комиссариатының коллегиясына член белледи. Түркүстан партия Меркези Комитетиниң секретары Рахымбаев хем Москва чагырылды.

Түркүстандакы ялы чылшырымлы ягдайлардан сапак бержек, кын меселелерден баш чыкарманы өвретжек-де шол комиссариатды.

Түркүстан меселеси болса Миллетлер комиссариатында биринжи орунда дурярды...

Отуз биринжи баш

ЧИГШЕН ДҮВҮН ЧӨЗҮЛИӘР

Москвадан угран поезд узак Орта Азияны назара алыпды. Поездиң ахырына тиркелен вагон өзгелерден үйтгешикди: онуң дашкы формасы-да, пенжирелериниң агымтыл өртүси-де, сарымтыл-гызгылт агыр тутусы-да бейлекилерден өзүни кемсиз сайлаярды. Дуралгаларда шол вагона гирип чыкян-да гөрүнмейәрди, диңе шонда проводникми, поварымы — ики саны демир ёлчының гезегине гаравуллык чекйәни сайгарылярды. Шонуң үчин хем гоңшы вагондакылар шол вагоны, онуң ичинде ким барыны гениргейәрдилер.

Елагчылары гең галдырян вагоның гиң салонында узынак бир адам кагыз дензине булашып отырды. Бир мүң докуз йүз йигрими үчүнжи йылың июнь айы Түркүстан топрагында өрән ыссыды. Тозан зерарлы пенжирелер мәкәм япык боланы үчин, диңе тор көйнекдәки адам хем гара дерди. Ол полотенце билен йүзүни, бойнуны, ачык голларыны йыгы-йыгыдан сүпүрсе-де, ыссыны дуйян болара чемели дәлди. Ол узын столуң үстүнде дагаңып ятан — көпүси голязма, кәси машынкада урлан кагызлары аггар-дүкдер эдйәрди, мүндерлеңишини дуран китапларың жабырыны ачып середйәрди, бирденкә-де аяк үстүне галып, ики элини аркасында тутярды-да, узын столуң гапдалы билен ики яна гезим эдйәрди...

Столуң бир четинде буйруга хәзир отуран стенографистка оңа гөзүниң гытагыны айлаярды. Аякларының херекетине гарамаан, йүзүни ашак салып, габакларыны бертдүрен узын адамың чуңңур ойланыгы ач-ачан гөрнүп дурды. Эмма онуң ёл боюнда нәмәниң пикирини эдйәнини алла билсин... Онуң билен бирнәче гүнден бәри ёлдаш болуп гелйән стенографистка шол адама хайран галып, өз-өзүне гүррүң берйәрди: «Бу нәхили гең адам? Мунуң сүңңи полатдан, йүреги... алтынданмыкан? Москвадан угралымыз бәри инди дөрт гиже-гүндизден ашды. Бу адам не дынч аляр, не вагтлы-вагтында оңлы иййип-ичйәр, не-де ятып укусыны аляр? Шу дөрт гүнүң ичинде маңа диктовать эдип, машинкадан гечирден затларының өзи хем аррык яба йүк болжак. Бу материалларың көпүсине мен-ә дүшүнип хем дурамок: «Милли меселе» дийди, «бөлүнишик» дийди, «Хорезм» дийди, «Горкулы элемент» дийди, «клас» дийди, «өйдениччер» дийди... — ай, гараз, башымы агырдып нәдейин, мен нәмәлим сөзлериң жүммүшине дүшүп галдым. Бу адамың бейнисиниң мен-ә түкениксиз гөзбашы бармыкан өйдйән? Шейле башы гарышык адам гахаржаң болагаң болайндыр велин, бу адам бейле-де дәл: чендан пурсат тапан чагы дашына гечип, гөвресини гүлдүрип, эрелип баряр. Йөне велин бу адама шейле пурсат хер гүнде бир гезек мыхман хем боланок. Бу адамың ики агыз чөрек билен эртирки ичен чайы. Хәзир болса, сагат бәшден ишлейәр. Нахары бирейнәм тайынлан повар муңа зат хем дийип биленок, чендан маңа гөз үмлейәр. Мен нәдейин? Дүйн мен оңа дуйдурып нәме гөрдүм? «Ёк, энтек бираз сабыр эдели» диййәр. Шол сабыр болса сагада чекйәр. Бирденкә-де: «Наталия Петровна, сиз ажыган болайман?» дийип сораяр. Ажыганымы, ядавымы нәме айдып болямы? Оңа совгы-гызгының сызмаян галың йүз герек. Догрусыны

айтсам, ишдәм хәзир хем эдил соган иениңки ялы. Повары бахаҥалап дуйдурайсаммыкам?..»

Стенографистка өз оюны гутармаика болса, шол адам гезим эдип йөрен ериндеи оңа диктоват этди. Ене «миллетлер бөлүнишиги», «миллетлер бирлешиги»...

Стенографисткаҥ гелен карарына гөрә, шол өрән геҥ адамды.

Шол геҥ адам... Гайгысыз Атабаевди...

Шол хөкүмет вагонынын даш йүзүнде болса «Москва — Каган» диен ири хатлы язгы барды.

«Миллетлер бөлүнишигини» бир нокатда саклан Атабаев бирденкә стенографистка йүзленди:

— Наталия Петровна, сиз ажыган болайман?

Шол совал хошуна гелен Наталия Петровна онуҥ өзүне хабар гатды:

— Константин Сергеевич, сиз өз сагадыңыза гарап гөрүҥ.

Гайгысыз элиндәки сагада гарады-да, йылгырды:

— Бә, сагат алты болаян огшыя! Багышлаҥ, мен сизи ажыкдырыпдырын. Дуйдурайсаңыз болмадымы?

Наталия Петровна-да энайы йылгырды:

— Дуйи дуйдурамда, нәме дийдиңиз?

— Бә, мен нәме дийдимкәм?

— Бираз сабыр эдели дийдиңиз.

— Догры.

— Догры болса, сизиҥ шол сабрыныз хем сагат алта чекипди.

— Гөвнүме болмаса, Наталия Петровна, сиз мениҥ зерарлы Москвадан уградымыз бәри үч-дөрт кило еиледиңизмикәниз өйдйән.

— Константин Сергеевич, сиз машинкадан чыкан кагызлары окаян вагтыңызда, мен бираз тамшаныпдым, сизиҥ болса, шол эртирки ичен чайыныз. Мен эгер ялнышян болмасам, дөрт килоны сиз диңе шу гүнүҥ өзүнде-де йитирдиңизмикәниз өйдйән.

Гайгысыз оңа бирхили сөйги билен гарады:

— Мәхрибан Наталия Петровна, сиз өз дегишгенлигиңизи, шадыянлыгыңызы нәме үчин Москвадан уграп гүнүмиз дуйдурмадыныз?

— Константин Сергеевич, сизи мен-ә кагыз-галамдан башга гызыкдырян зат бардыр өйдемок.

— Ах, Наталия Петровна, дурмушы ким сөймейәр? Сизиҥ ялы машгала мен баш эгмәге хәзир, арман...

Онуҥ нәме диймекчи боляныиа ымтылан Наталия Петровна сесини чыкарман гарашды.

— Арман... бейик максат, идея, жогапкәрлик оңа көп вагтда мүмкинлик беренок.

Онуҥ сөзүниҥ халыс йүрекден чыканыны аңлан Наталия Петровна макулламакдан башга чәре ёкды:

— Константин Сергеевич, сиз өз жогапкәрлигиңизе пәхили гараяныңызы, максадыңызын угрунда жаныңызы аямаянлыгыңызы шу дөрт гүн маңа кемсиз гөркезди. Мен сизе халыс йүрекден арзув эдйәрин: максадыңыз ёлдашыңыз болсун!

— Сизиҥ ялы гызларыҥ йылгырып гарамагыны мен, максадыҥ гуйругына элими етирдигим хасап эдйәрин.

Оларыҥ дегишмеси нахар башында-да довам этди.

Шейле дегишмек болса Атабаевиҥ ядан гөвресине гурп берйәрди...

Поезд бәшинжи гүн Дашкент шәхериниҥ четинден гирипди. Атабаев өзүни сакларлар ховатыры билен, дост-ярларына хабар бермәнди. Хәзир болса шолары онуҥ пәхили гөреси гелйәрди: долы ики йыл гызгыны-совгы башдан биле гечирен ёлдашлара салам бермән гечмек адамчылыкдан дәл ялыды. Ол узак ойдан соң, куда болмаса эллешип галмак ниет билен, поезд аяк чекен бадына жаҥ урмак карарына гелди.

Поезд Дашкент дуралгасында даянан бадына болса, дост-ярлар онуҥ салоныны ярайна гетирди. Оны өңи билен гужакланлар: Айтаков, Ысламов хем Паскуцкиди.

Дабаралы душушыкда бәш-үч агыз шовхунлы гүррүңден соң, достлар оңа вагондан дүшүп, машына отурмагы теклип этдилер. Хатда олар аяк үстүне галып, гапа бакан эл салгадылар. Эмма Атабаев өз достларының хәсиетини, ылайта-да өзбек гардашларыҥ мыхмандарлыгыны өрән говы билйәрди: мыхманчылык бахаҥасы билен оны поездден алып галжак боляиларына кемсиз дүшүнйәрди. Шонуҥ үчин, олары поезд уграянча гүймемек нети билен о-да өзүни есерлиге урды.

— Өе гирип, дуз датман чыкмак, мениҥ аңлышыма гөрә, өзбек гылыгына-да, түркмен гылыгына-да, хатда рус гылыгына-да догры геленок.

Ол повара гөз үмледи.

Йөне вели өрән геҥ зат: достларыҥ хич бири гарышлык гөркезмән, хеммеси столуҥ дашында рахатланып

отурды. Гайгысыз өз янындан «халкың товы дәби» гөр нәхили хәкимиетли дийип дүшүнди.

Перронда гаршылаян, ураджы адамларың говгасы гүвлесе, салонда овунжак рюмкаларың жыңңырдысы янланды.

Дегишмелер, гүлүшмелер билен салымың нәхили гечени, нәче гечени-де мәлим болмады. Өз вагонында отуран Атабаев үчин поездиң угранының хич бир әхмиети ёкды, йөне гаршылаян достларың бирденкә кын ягдайда галмаклары мүмкинди. Эмма олар оны я-ха сызмаярдылар, я-да оңа әхмиет бермейәрдилер, гөйә диерсиң, өз өйлеринде отуран ялы гызыклы гүррүңи довам эдйәрдилер.

— Ёлдашлар, поезд хәзир ураджа чемели, пурсады голдан бермән хошлашайсак нәдеркә? — диймәге Гайгысызың-да дили бармады.

Рюмкалар икинжи гезек янланды.

Шол секунтда болса, проводник гелип мәлим этди:

— Константин Сергеевич, бизиң вагонымызы поезден айырярлар.

Атабаев еринден галаныны-да дуйман галды.

— Нәме үчин?

— Себәбини айданоклар.

Шол секунтда болса, вагоның тигирлери ызына бакан тигирленди.

Меселәниң аслыны аңлан Атабаев достларына йүзленди:

— Ери ёлдашлар, бу нәтдигиңиз болды?

Оларың хич бири оңа жогап гайтарман, диңе йылгырдылар. Атабаев пенжиреден гаранда, вокзал, хакыкатдан-да, Ашгабат тарапда галып барярды. Ол өз совалыны ене гайталады:

— Ери-ов, ёлдашлар, бу нәтдигиңиз болды?

Әвмән еринден галан Ысламов онуң эгнине элини гойды:

— Гадырлы дост, вагона гирен ичмән чыкмасыз болса, ёлдан гечен душмән гечип билерми?

Гайгысызың сеси ынандырыжы чыкды:

— Маңа гарашярлар ахыры!

— Саңа биз нәме аз гарашдыкмы?

— Диймели...

— Хава, вагон бизиң табшырыгымыза гөрә херекет эдйәр.

Башга ёл галманыны аңлан Атабаевиң сеси бу сапар табын бир әхенде янланды:

— Онда, Бухара хабар бермели экен-дә!

— Сен аркайын бол.

Вагонын дуйдансыз вагтда ызына херекет этжеги, оны ики-үч гүн гойберилмән саклаижагы, хакыкатдан-да, өңүнден тайынлыкды. Шол ягдайдан Бухара-да хабардарды. Шоны диңе хәзир аңлан Атабаев өз шүбхесини мәлим этди:

— Хич бириңиз гаршылык гөркезмән, столуң дашына айланышаныңызда-да, бир зат гөвнүме гелипди, әйсемде болса мен оны, сиз халкың дәп-дүзгүнине жүр адамлар дийип дүшүнипдим.

— Дүшүнен болсаң, ханы инди йөр гөрели.

Хөкүмет вагоны бир ерде өрклеНене дөнди. Атабаев болса, өз достлары билен биле машына аяк басды.

Олар Дашкендиң этегиндәки гөзел дачада хеззет-хорматдан соң гиң әйвана чыкып отурдылар. Чендан көвсарлап гелйән пессайжа шемал дүрли мивәниң, дүрли өсүмлигиң ысыны гетирйәрди. Черешний, үлжеден башга, ир бишер алмалар, армытлар вазаларда үйшүп дурды. Хатда «Гарып галдыран» ат берилйән, гошюмрук ялы, сарыжа кыркгүнлүклер-де барды. Оларың ысы болса, Гайгысызың бурнуна хас якымлы дегйәрди. Гүндизки ыссы совланы үчин, хова өрән хоштапды.

Сейрек уграян шейле душушыклар нәхили якымлыды!

Түркүстаның көне, тәзе ёлбашчыларының, ягны дөвлет хызматкәрлериниң хемайын гүррүни-де бирденкә сыясата, дөвлет ишине айланып гидйәрди. Оларың шол ягдайдан кәте бираз даш дураслары, аз-да болса дем-дынч аласлары гелйәрди, эмма тагамлы йимитден эл үзүп болмыны ялы, дуйдансыз пурсатда жеделе баш урапларыны дуйман галярдылар.

Элиндәки эрик шәниклерине диши өтмәни үчинми я башга бир сөй билепми олары корзинка оклап, ёгын муртларыны товламага дуран Айтакова гөзи илен Гайгысыз оңа деги:

— Недирбай, элиң ширесини муртуңа чалайямың?

Недирбай хем онуң совалына гөрә жогап гайтарды:

— Болмаса, бу ичигар тов тутямы нәме?

— Хер задыы өврениш гоймалы айт! — дийип, Гайгысыз гүлди.

— Өврененде нәме, сачыңа чалаймасаң, сенде нәме мурт бармы?

— Мен муртларымы гойберсем, икисини енсәмде чатаймалы болармыкан өйдйән.

— Сакгалыны гойберсең, ики бөлүп билиңеми?

— Хер халда, гечиң сакгалы ялы санаймалы-а болар өйдемок, — дийип, Айтаковың бир вагткы селчеңже, чокгажа сакгалжыгыны гөз өңүне гетирди.

— Бу сапар мени утдуң! — дийип, Недирбай эллериниң эден адатына гөрә, ене муртларыны товлады.

Гижесине-де ишден эл үзмейән Паскуцкий чыкып гитмедик болса, шол дегишме, белки, хас узага чекерди.

Ысламов иң соңунда, оларың дегишмесини өзүниң вашы сөзи билен гутарды:

— Сакгал-муртларыңызы тарыплап болан болсаңыз, гелиң бирселлем багда сейил эделиң.

Елдашларың кә дегишмеси, кә оны-муны ятламасы баг ичинде гезим эдйәркәлер-де кесилмәнди. Бир гапдалы бираз гәдилип башлан ягты ай багың хем оларың үстүне шөхле сачярды. Багың селчеңрәк ерлеринде оларың өчүгси көлгелери-де өзлери билен биле херекет эдйәрди. Голайжакда гугуллаян бир гушуң сесинеми я багың ховесинеми — оларың гүррүңи бирсалым кесилип, хер хайсы өз ичини гепледип барярды. Бирденкә болса шол үмсүмлиги Айтаков бозды:

— Орта Азияда бир вагтда дәл-де, дүрли йылда, дүрли ягдайда эмеле гелен Түркүстан автоном республикасы, Бухара хем Хорезм халк республикалары хениз хем шол өңки ягдайда довам эдйәр...

Шол вагт олар төвереги отургычлы бир айтымча барыпдылар.

Атабаевиң сакга даяныш, Айтакова чиңерилмеги, оларың хем аякларына душак болды. Ай ягтысына Недирбайың кешбинде чынлакай сыпат гөрен Гайгысыз онуң сөзүни гециргән ялы, йылгырды. Шол кинаялы йылгырышы сайгаран Айтаковың сеси ынжылы чыкды:

— Нәме, ынам эдеңокмы?

— Ынаным вели...

— Ери онсоң?

— Шол ягдайы киме гүррүң берйәниңе душүнемок.

— Мениң айтжак боляныма, сен, душүнсене айт: шол республикаларың хер бири милли принципден дәл-де, диңе территориал тайдан болуп, хер бири көп миллетли дөвлет диймекчи болярын.

— Мен Москвадан геленим үчин, шу затлардан хабарсыз Вологда мужигидир өйдйәмиң?

— Москвада сениң эсас ишиң милли меселедигини биленим үчин айдян. Сен пелтегиң геплешине гүлме-де, соңуна гулак ас: үч республикаң хер биринде үч-дөрт миллет боланы, ягны хер миллет үче бөлүнени үчин, оларың хич бири өз ыкбалыны өз элине алып биленок.

— Эйсем-де болса, мен-ә, шол республикалар өз вагтында ялңыш гурулапдыр өйдемок.

— Оңа кимиң шеки бар?

Хәлиден бәри аяк үстүнде оларың гүррүңини диңләп дуран Ысламов оларың эллеринден тутды-да, хер хайсыны бир янындан отургыжа отуртды. Ондан соңра шол меселә өзи-де гошулып гитди.

— Бир мүң докуз йүз он единжи йылдан, ягны Совет дөврүнден бәри Орта Азияда газанылан үстүнлик, етилен дереже санардан кән. Оңа, элбетде, хич ким шүбхеленип билмез. Эмма вели дөвүр үйтгедигиче, талап үйтгейәр. Дагыныкк миллетлер эййәмден бири-бирине биригеслери, өз ыкбалларыны өз эллерине аласлары, ягны, милли меселәни дүйпли чөзеслери гелйәр. Шоңа болса хевизе ченли долы мүмкинлик дөрәнок...

Атабаев оңа жогап хөкмүнде мәлим этди:

— Себәби, Орта Азия зәхметкешлер көпчүлиги милли дөвлет гурлушыгыны хас оңайлырак, макулрак вагта галдырып, хәзире ченли революцияның эсас меселелерини, Хәкимиет меселелерини чөзмек билен мешгулды. Хәзир болса, сениң яңкы айдышың ялы, талап өзгерйәр. Дөрт-бәш йыл мундан өңки межбуры чаласын гурлушык миллетлериң ыкдысады, медени тайдан-да өсүшине, бири-бирлери билен доганлыгына, достлугына мүмкинлик беренок.

Шол ерде Айтаков ара душди:

— Мен эгер ялңышян болмасам, хәзирки бөлүнишик шонуң хеммесине пәсгел берйәр.

Ысламов Атабаевиң эгнине элини гоюп сөзледи:

— Орта Азиядакы үч республиканың хер биринде үч-дөрт миллет бар. Меселем, Түркүстанда өзбек, түркмен, газак, гыргыз; Бухарада түркмен, өзбек, тәжик; Хорезмде болса өзбек, түркмен, газак хем гарагалпак болуп, миллетлер эдил тохум берлен ялы дагынык. Шейле ягдайда дөвлети эдара этмек адатдан дашары кын: хер бир задыы үче-дөрде лайыклап гурамалы. Меселем, диңе бир окув үчин дөрт-бәш дилде мекдеп ачмалы. Себәби, миллетлериң диллери-де, урп-адатлары-да, эдим-гылымлары-да бири-бириден башга-башга. Ол, элбетде, мүмкин дәл. Шонуң үчин хем, соңкы йылларың тежрибесине, эдйән талабына гөрә, Орта Азияда милли меселәни чынлакай дерңәп, дөвлет гурлушыгыны тәзелемек зерур.

Айтаков ене дуруп билмеди:

— Хакыкаты гизлемәге, элбетде, хажат ёк: хәзирки ягдайда миллетлер арасында алагөзлүлик довам эдйәр.

Шол ягдайы Ысламов хем тассыклады:

— Хер республиканың гурултайында, Пленумында башлыклар сайламак барада нәче дава-женжеллер эмеле гелйәр.

Атабаев хем оңа механики гошулып гитди:

— Партия хем Совет ишгәрлериниң арасындакы агзалалыкдан зәхметкешлер көпчүлиги-де хабардар. Шол ягдай, догрусыны айтсам, миллетлер арасындакы душманчылыга гурп берйәр.

— Хорезм хөкүметиниң ёлбашчысы Пәлваняз Юсуповың түркмен яшулуларындан йигрими бир адамы маслахат үчин мыхман чагырып, эртеси барыны атдыраны шонуң үчин дәлми нәме?

Недирбай жаныгып сөзледи:

— Гайгысыз, саңа тәзе бир айылганч хабар етенмидир-етен дәлмидир, билемок: халкың ганым душманы болан Жүнейит хан түркмен хем газак чарваларының малларыны талаңа салып, гүнәни оларың өз үстүне йүклемеги, ягны газагы түркмен, түркмени газак талады дийип, олары бири-бирине күшгүрмеги хем шонуң үчин ахыры. Нетижеде, Маңгышлак газаклары билен Красноводск түркменлериниң арасында мүңлерче адам гатнашян эйменч сөвеш болуп, йүз адам өлди, энчеме адамыны болса бири-бириден есир алды.

Ысламов еринден галып, олара йүз тутуп гепледи:

— Хәзирки ягдайың кынлыгындан мен сизе кичижик бир мысал гетирейин: шу республикада диңе бир неширят бар, шол неширят газак дилинде бир китап чыкарайса, нәме үчин өзбек дилинде чыкаранок, нәме үчин түркмен дилинде чыкаранок диен женжел Ортаазбюро барып етйәр. Бухара халк республикасының башлыкларының көпүси өзбеклерден боланы үчин, түркменлер оңа нәгиле гараяр...

Миллетлер арасында феодализмден мирас болуп көнеден гелйән агзалалыклар пролетариат диктатурасының дүйбүни көвйәрди, совет хәкимиетини говшадярды, социализм гуруш херекетини бираз теслирйәрди. Шоңа гөрә-де, Орта Азия халкларының милли душманчылыгыны ёк эдип, доганлык-достлугы беркарар этмек, хәзирки гүнүң иң зерур хем биринжи меселеси болуп дурярды, социалистик дөвлетиң чаласын гурпланмагы үчин-де шол дервайыс серишдеди. Шонуң үчин, ёлдашларың йөнекей гүррүңи-де шол меселә барып етйәрди. Шоңа гөрә-де, мирас эсасында үче бөлүнен Түркүстан, Бухара хем Хорезм республикаларыны ятырып, дили, аңы-дүшүнжеси, бүтин ыкбалы бир болан миллетлери бириклирип, милли совет республикаларыны гурмалыды.

Милли дүшүнже диңе бир ёлбашчылар я интеллигенция арасында дәл-де, зәхметкеш халк көпчүлигинде өсйәрди. Шонуң үчин хем милли бөлүнишик, милли республикаларың гурулмак талабы гүнсайын артярды.

Шол барада Атабаев айратын мысал гетирди:

— Сиз, элбетде, хабарлысыңыз: Түркүстан республикасына гирйән Сырдеря хем Семиречя областларыны Газагыстан автоном республикасына гошмак барада, Газагыстанда болуп гечйән гурултайлар партияның Меркези Комитетинден, Руссия Федерациясының дөвлет эдараларындан хем миллетлер комиссариатындан дынувсыз хайыш эдйәрлер.

Шол ерде отуранларың хеммесине мәлим боланы үчин, Атабаев башга мысал гетирмеди, ёгсам, Бухара хем Хорезмде болуп гечйән гурултайлар, улы йыгнаклар карар үстүне карар чыкарып, әхли түркменлери бириклирйән бир республика гурамагы — Меркези Комитетден хем, Милли Комиссариатдан хем дынувсыз хайыш

эдйәрдилер. Шейле талаплар өзбеклерде-де, тәжиклерде-де, гыргызларда-да довам эдйәрди.

Шол меселәни дүйплейин өвренип, пейдалы нетиже чыкармак барада РК(б)П Меркези Комитети хем РК(б)П-нин Ортаазбюросы көпден бәри алада эдйәрди. Шонуң үчин Меркези Комитет Орта Азияны өз элинин бармаклары ялы сайгарян Гайгысыз Атабаеви Бухара халк республикасына — Совнарком башлыгының орунбасарлыгына иберипди. Шонуң үчин хем Түркүстан республикасының башлыклары хем Ортаазбюроң членлери онуң вагоныны маслахатсыз ёлуп алып галыпдылар. Шонуң үчин хем оларың гезим вагтындакы хемайын гүррүңлери-де милли меселә айланып гидйәрди.

Хәзир олар бири-бириниң гөвнүне дегмән мылайым гүррүң эдишселер-де, эрте-биригүнки ресми йыгнакларда шол меселәниң бүтин залы яңландырмагы мүмкиндир: үч республиканы даргатмак, миллетлери гоюн-гузы сечен ялы сечип, тәзеден республикалар, автоном областлар гурамак оюнжак иш дәлди. Арачәклер беллемек, хайсы обаны хайсы республика гошмак барада нәхили дүрли пикирлер эмеле гелжекди.

Шонуң үчин хем Наталия Петровнаны хайран галдыран Атабаев ёл бойы дынман ишләпди. Шонуң үчин хем онуң вагоны Дашкент дуралгасында үч-гиже гүндизләп көкерленене дөнүпди. Шонуң үчин хем онуң бойнундан агыр везипе асылярды...

Елдашлар багың ичинде ене бирки гезек айланып, кровада сүйненлеринде, гиже ярымдан эп-эсли агыпды. Эмма Атабаевиң вагты билен укусы тутманды. Хәзир онуң гөзүниң өңүнде Зейнеп гелип даянярды. Зоя Москвадан угран чагында-да онуң гөзүниң өңүндеди. Она дуралга чык дийип телеграмма бермезлиги, Бухара барып, ене деррев Дашкенде доланмак ниети биленди. Хәзир болса ол, Дашкент этегиндәки дачада гышарып ятырды: чаганың якымлыжа ысыны алмак, онуң выжырдысына гуванмак нәхили улы арзувды!..

Шол пикир билен ука гиден Атабаев эртир ювнупгейинйәргә Зояжыгы онуң янына алып гелипдилер. Дөрт яшына яңыжык аяк басан болдумлыжа чагажык машындан дүшүп-дүшмән, «Папа! Папа!» дийип, оңа бакан дүвденеклейәрди. Какасының гужагына гонан чагажык «мен инди сени сыпдырман» диен теризде онуң бойнундан мәкәм гужаклапды. Чаганы дынувсыз сыпалаян, оны ганувсыз ысгаян Гайгысыз:

— Зылыхам! Зылыхам!.. дийип гайталаярды.

Яңагыны атасының яңагына гоян чагажык болса:

— Ёк, Зылыха дәл, Зейнеп, Зебушка — дийип, ынандырмага чалышярды.

— Зейнеп жан! Түвелеме, сен уллакан гыз болупсың.

— Ёк, мен энтек кичижик. Эжем маңа Кинниванжа диййә.

Чаганың «эже» сөзи гулагына иленде Гайгысыз бираз күртдүрди. Эмма чага оңа дүшүнмән, энайыжа дили билен выжырдады:

— Кака жан, сен инди хемишелик гелдиңми?

«Хава» дийип, чаганы алдамак болмаярды, «ёк» дийсе, ол ынжажакды. Шонуң үчин атасы башга совалга агтарды.

— Зейнеп жан, ынха икижигимиз вагона гидерис.

— Ёк, өйүмизе гиделиң, өйүмизе.

— Вагон өйден хем говы.

— Өйденем говы? Чүйжүк кәнми?

— Хер хили гуржаклар хем бар.

— Гуржак? Маңа-да бийрлерми?

— Хеммесини мен сениң үчин гетирдим ахырын!

Чагажык какасыны огшанда, жоннук мурт онуң нәзижек тенини бираз тикенеклетди. Ол шол мурты мымыжак бармажыгы билен барлап гөрди, чиңерилди.

— Кака жан, бу нәме? Томзакмы?

Чагаң энайы совалына Гайгысыз жакгыллап гүленини-де дуйман галды.

— Ёк, кейгим, муңа мурт диййәндирлер.

— Мурт?

— Хава.

— Онда нәме эжемде мурт ёк?

— Эжең кейгим, аялдыр.

— Боланда нәме?

— Аялда мурт болмаз.

Шол вагтда Недирбая гөзи дүшен чагажык бармагыны узатды.

— Кака, а кака, анха ол адамың бурнуның ашагында ики саны шахы бар.

Гайгысыз кейп эдип гүлди-де, Зейнебиң сөзүни Недирбая мәлим этди. Ол муртларыны товлап жогап гайтарды.

— Атасы шол болса, мен онуң чагасындан нәме тама эдейин?..

Вагондакы тукат Наталия Петровна Зейнебжик ики-үч гүнләп уллакан гүйменже болды. Вагон тигирлененде болса сәлоны агтар-дүңдер эдйән Зояжык ёкды...

Отуз икинжи баш

ЧИНЕРИЛИШЕН ГӨРЕЧЛЕР

Бир заманда «ыслам дининиң кувваты» хасап эдилйән Бухара билен Атабаевиң гөзи өвренишип билмейәрди. Мәнеден Дашкенде баранда тәзелик оны нәхили гең галдыран болса, гөзел Москвадан соң Бухараның көнелиги оны шондан-да бетер гең галдырды. Гадымдан галан көне шәхериң көчелери эмелсиз дайханың жоясы ялы эгрем-бүграм хем өрән даражыкды. Бири-бирине габат гелен араба бири-бириниң душундан гечип билмән, ики арабакешиң арасында җенҗел эмеле гелйәрди:

— Сен ызыңа сүр!

— Ек, сен долан!

— Сүр дийдим, сүр! Болмаса, арабаңы ябың билен биле ер билен егсан эдерин!

— Гүйжүң нәче бар?

— Хожайның билен икиңизи бир демде ювдарчарак бар!..

Ыза доланмак өңе гитмекден-де кынракды. Шонуң үчин шейле дава-җенҗел сагада чекйәрди.

Көпленч башлары селлели, гиң ала донлы, кәси ала-мула тахялы, дөши ачык, салпы гушаклы адамлар шол даражык көчелерде гарынжа ялы гырмылдашярдылар. Деңелерине нан, иймиш гөтерип, «ыссы нан», «шири шалгам» дийип гыгырышып йөрен җерчилериң-де саны ёкды.

Көп ерлерде агач-угач хем палчык, сuваг билен дикелдилен тамлар лагшаны үчин, үстүңе йыкылар ховпуны ядыңа салярды. Кәбир ерде көчәниң ики йүзүни хем гаплап овнук дуканларың, нахарханаларың, чайханаларың, хүнәрментлериң саны ёкды. Гижесине болса шол көчелериң гаравуллары дынувсыз какяны үчин, тә хова агтыляныча депрек такырдысы яңланярды.

Шәхериң ичиндәки ховузларың сувлары акып гитмейәни үчин, оларың реңки сарымтыл гөм-гөк гөрүнйәрди. Мешгәплер шол ховузлардан әгирт мешиклерини долдурып, аркаларына алярдылар-да, зордан моймулдап, өйме-өй ичимлик сув даргадярдылар. Шол сува сине сын эден Гайгысыз «Бу сув дурмушы билен кесел, йөне бир кесел хем дәл-де, ёкանч кесел!» диен карара гелйәрди. Шол сув хем шоңа мензеш хапалыклар зерарлы шәхерде чендән мерги эмеле гелйәрди. Руханылар шол мергини алла тарапдайын хасап эдип, шондан таңрың өзи халас эдер диен ынанжа билен шәхер ичинде көпчүликлейин азан айдып гезйәрдилер...

Атабаевиң аңлышына гөрә, бейнисине вехим-хурапат тохумы экилен галак халкы беладан, өлүмден дынддырмак, тәзе багтлы дөвре бакан гөңүкдирмек үчин нәхили гүйч, нәхили вагт герекди!.. Шоңа болса багтсыз халкларың багтына дөрән диңе Совет хәкимиетиниң гүйжи етер диен ынанжа гелйәрди. Йөне вели оңа вагт герекди. Шонуң билен биле, хәкимиет башында отуранларың кәсиниң, гөйә диерсиң, шол ажы хакыкат гөрежине илмейән ялыды. олар көчә сыгман чишйәрдилер, өзлерини ериң-гөгүң диреги хасап эдйәрдилер, республиканың ишине ишчи-дайхандан гошулан чала соватлы кадрлары болса хасап этмейәрдилер. Шонуң үчин хем Атабаев милли бөлүнишиги мүмкин болдугыча чалтландырмак зерур диен нетижә гелйәрди.

Атабаев шол барадакы пикирини РК(б)П, Милли Комиссариата хем Ортаазбюро иберди.

Бухара шәхериниң хеммеси, элбетде, вейран жайлардан ыбарат дәлди. Онда кәбир байларың жайлары, кәбир сөвда магазинлери тәзеди. Ондакы онларча метжитлер, медреселер, минаралар диңе бир берклиги тайдан дәл, архитектура жәхтден өрән овадангды. Шолара әкли Гүндогарың бир ере жемленен нагышлары диймек мүмкинди. Улы метжидиң янындакы «өлүм минарасы» ат берилйән минара өзге онларча минаралардан өзүни сайлап, ал-асмана эл булаярды. Гөгелдаш хем Мирараб медреселеринде ичи сырчаланан, гүллер билен нагышланан, кешделенен нәхили гөзел хүжрелер барды!.. Шол хүжрелериң хер бирини бай огуллары дөрт-бәш мүң алтын манада сатын алярдылар. Хүжрелериң гыммәтлыгы диңе говулыгы, овадандыгы үчин болман, онуң хожайынына вакыфдан хер айда эп-эсли гирдежи гел-

йәрди: нәче бисарпа совса-да, шол гирдежи онуң айлык харажатындан-да артярды:

Шол медреселери салдыран байлар оларда окаян талыплара хемишелик харч-харажат болар ялы, энчеме ер-сув, энчеме мүлк вакыф галдырыпды. Шол вакыф болса дини ёлбашчыларының небси хем хилеси зерарлы сөвда малына айланыпды. Алянлар, сатянлар хүжрәниң дәл-де, онуң ичиндәки бирҗе кечәниң, я дөрт-бәш саны чәйнек-кәсәниң сөвдасыны эдйәрди. Нетиҗеде ыслам дининиң «кувваты» асырлар боюнча руханыларың кисесине гонупды.

Шол медреселерде дини окува баш гошан мүңлерче талыбың яш өмри күл боляны Атабаеве мәлимди. Себәби, Закаспия хем бейлеки областларда окува; халкың гөзүниң ачылмагына башардыгындан пәсгел берйән патыша чиновниклери Бухара окува гитҗеклери кейпихон уградярды. Бухарада Мирарап медрессинде энчеме йыл күл дөкен, илатың хүшүр-зекатыны топлан Мәнели Сейидахмет ишаның ил чагасына окув, тербие бермек ерине, халк гөрежиниң өңүне дин пердесини герйәни Гайгысыза гизлин дәлди. Шонуң үчин хем онуң руханылара болан йигренҗи шол гүнлерден башлапды.

Догры, үйтгешиклик хәзир Бухара медреселеринде-де дөрәпди. Хәзир оларың бирнәчесинде талып болман, диңе ерганатлар учуп-гонярды. Гөгелдаш хәзир дөвлет эдараларына айланыпды. Эйсем-де болса, бейниси дини зәхери билен авуланан, якасына букуп йөрен узын ала ектайлы талыплар гыт дәлди.

Гайгысыз Атабаев Бухарада саллах яшаярды. Гүндизине хусусы дурмуш барада ойланмага онуң мүмкинлиги-де ёкды. Ол диңе бир эдара ишине боглуп отурмалы дәлди-де, Бухара халк республикасыны, мүмкин болдугыча Хорезм республикасыны хем милли бөлүнишиге тайынламалыды. Шол республикаларың халкларың шол бөлүнишиги, хас догрусы, милли биригишмеги нәче ислеселер, шол барада нәче тагалла этселер-де, агалыга адатланан кәбир ёлбашчылар онуң тарапдары дәлди. Олар гөрер гөзе шол меселә жаныксалар-да, мүмкинлик болан еринде пәсгеллик дөредйәрдилер. Шейле мейиллере гаршы гөреш, ылайта-да онуң кән вагтыны алярды. Гөрешиң хич вагтда чакнышыксыз гечмейәни хич киме гизлин дәл. Онуң гаршысыны алмак, оны бираз хайыкдырмак ниет билен:

Түркменистан Меркези Исполнитель Комитетиниң башлыгы Недирбай Айтаков.

— Eлдаш Атабаев, мен партия агзасы боланым үчин, сизиң йүзүңизе айтмагым зерур: сизиң бу пикириңизде миллетчилик әхеңи бар! — дийип, падаралыга йүз уранлар хем болупды. Хатда «Гайгысыз Атабаев Бухарада миллетчилик одуны өлчерйәр» диен атсыз арзалар эййәм Ортаазбюро-да барып етипди...

Ярамаз хем говы хабар хемише йылдырым херекетинде яйраган боляр. Атабаевиң Бухара гелен хабары эййәм хемме ере яйрапды. Шонуң үчин, Чәржевден-де, Керкиден-де, Дашховуздан-да, Ашгабатдан-да, Марыдан-да онуң үстүне адамлар дынувсыз ягярды. Шол гелйән адамлар-да йөнекей адам болман, я-ха көпчүлигиң векиллиди, я-да дүшүнжели интеллигентди. Шоңа гөрә-де, оларың хеммеси милли бирлешигиң гүррүңини эдйәрди. Шол адамларың хеммеси Атабаевиң өзүне-де герек адамларды. Миллетлери тәзе гурлушыга тайынламак онуң эсасы боржунын бириди. Стенографистка Наталия Петровнаның хайран галышы ялы, онуң гижелериниң-де аглабасына шол иш эелик эдйәрди.

Эйсем-де болса дурмуш өз хөкүмини йөредйәрди. Ол ишден эли сыпынан вагты екелик дуйярды. Шол екелик кәте онуң якасына япышып: «Ханы мениң тайым? Ханы мениң сөхбетдешим? Ханы мениң йүрекдешим? дийип силкелейәне чалым эдйәрди. Хакыкатдан-да ол хәзир йүрекдешден махрумды. Наталия Петровнаның унудыланына эййәм үч ярым йыл вагт гечипди. Шол чаганың ыкбалы онуң намысыны хорлаярды, шейле-де болса, яшашмага мүмкинлигиң болманы оны бираз рахатландырярды. Чендан ол өз янындан «мүжеррет гечәен кем дәл өйдйән» дийип ойлаярды. Эйсем-де болса, дурмушың талабы оны тәзе гөвүндеш агтармага межбур эдйәрди. Йөне вели меселе аңсат дәлди, индики ялнышсызлык үчин «ниреден, кими» диен совал гелип дурярды. Гыз, элбетде, гыт дәлди...

Бухара Совнаркомының машын бюросында-да бирнәче гыз ишлейәрди. Шоларың ичинде бир гыз онуң гөвүне ыссы гөрүнйәрди. Сарыягыз, гөрмегей, даяв гызың гушаклыгындан ашып ятан саргылт ёгын өрме сачы онуң гөзүниң өңүнден гитмейәрди, кәте болса шол өрме сач онуң бойнуна долашып, нирәдир идирдедйән ялы дуйярды. Шәхдачык, уллакан, ягты гөзли гызың йылгырышы-да ерән энайы ялыды. Гайгысызың гөвнүне болмаса, кабинете гиренде-чыкавда (гапылары бири-бири-

не гараярды) шол гыз оңа огрын-огрын гараяна чалым эдйәрди. Онуң шол ойы белки-де «ач товугың ятанда дүйшүнде дары гөршүне» кыбапдашдыр? Эйсем-де болса ол шол гызы өз гөрежинден сыпдырмаярды. Пурсат тапан чагы гапының ышыгындан гарап, шол гызы дынувсыз сынлаярды. Шол гызың адыны-да билинди. Оңа Любовь Алексеевна диййәрдилер. Ол гызың даявлыгы, болдумлылыгы үчин, оңа йигрими яш бермек мүмкин болса-да, хакыкатда онуң диңе он секиз яшындадыгыны аңлапды.

Гыз, әлбетде, яшды. Гайгысызың өзи онуң долы ики яшыны яшапды. Шонуң үчин хем онуң ислеги баша барарлы дәлди. Кәте шол деңсизлик оңа «ёлдаш Гайгысыз, сен өз деңиңи гөзле» дийип хөкүм эдйәрди. Ылайта-да онуң ынсабы «сен нәме озал аз ялңышдыңмы? Хамана диели, арзувың йүзе чыкжак хем экени, шонда сизиң хүйүңиз-хәсиетиңиз бири-бириңизиңкә жебис гелжекми — ёкмы? Сен нәмә гыссанярсың? Жуда болмаса, таныш-билишден сора, аслына ет, кемсиз таныш, мейлиңе, гылыгына белет бол» дийип өзүне буюрярды.

Гайгысыз өзүне буюрса-да, телесмезлиге мейил этсе-де, шол гызың күйи оны бош гоймаярды. Ол эййәм Люба билен сөзлешмек, танышмак күйүне дүшйәрди. Йөне вели нәхилилик билен?

Ол узак ойдан соң чынлакай бахана тапып, диктовать этмек үчин машинисткаларың говуракларындан бирини өз кабинетине чагыртды. Онуң гөвнүне болмаса, Люба машинисткаларың иң говусы болмалыды. Шонуң үчин хем онуң хәзир өз янына гелмегине сабырсызлык билен гарашярды.

Машинкаң ызына дүшүп гелен болса... гараягыз йүзүни чала мама дишән, ала гөзли бир гызды. Гайгысызың гөрежи өзүни алдамаян болса, шол гыз эрмени я азербайжан болмалыды. Шол гелен гыз онуң мейлиниң чепбесине-де болса: «Кейгим, мениң чагыраным сен дәл. Сен ызыңа доланай» диймәге дили бармады, хатда онуң билен вагт гидерип, бидерек сөзлешеси-де гелмеди. Эйсем-де болса сыпайычылыгы голдан бермән:

— Оңат печать эдйәрсиңизми? — дийип сорады.

Утанжаң гыз йылгырып жогап гайтарды:

— Башардыгымыздан эден-ә боляс.

Шол гыз диктовканы печать эдйәнлериң иң ынамдары боланы үчин, онун башга зерур ишиниң көпчилигине-де гараман, йөрите гетирипдилер, йөне вели Гайгысыза гереги хәзир ол дәлди. Машинкаң клавишасы хәзир кагызда дәл-де, онуң йүрегинде жүңкүлдемелиди, онда-да шол гызыңкы дәл-де. Любаның узын зүлмайы бармакларының какымы болмалыды. Йүзе чыкмадык арзувларының кейпини бираз бозупды. Атабаев йүзүни ашак салып, диктовать эдиң, гезин йөркә диңе шол шовсуз арзувы ядына салярды. Шонуң үчин хем онуң печать этдирйән затларының манысы эндиган акмаярды. Шол иште тежрибели гыз «Константин Сергеевич, сөзлемиң шу ери бир хилирәк ялыла» дийип сорасы гелйәрди, эмма соңкы сөзлем ондан хем булашыграк боланы үчин, онун сөзлемини дүзетмәге чалышман, «Константин Сергеевичиң башында хәзир гарышык пикирлер бар болара чемели» диен нетижә гелйәрди. Гайгысызың аяк чекип айдан сөзи болса гызың шол пикирини тассыклады:

— Кейгим, билмедим ядавлыкданмы, нәмеми — мен хәзир өз пикирими дурлап билемок: шонуң үчин хәзир энтек бес эдәели.

Ол гыз машинканы алып гитмелими, галдырмалы дийип икиржиңләнде, Гайгысыз оңа хабар гатды:

— Гызларың хеммеси хем сизиң ялы говы печать эдйәлерми?

— Хава — дийип, ол гыз бирхили киная билен йылгырды, эмма Гайгысыз оны сызманы үчин, ол довам этди. — Любовь Алексеевна менден хем говы печать эдйәр.

Шол жогап Гайгысызың хошуна гелди:

— Шейлеми?.. Ол гыз өрән яш ялы гөрүнйә-ле?

— Яш хем болса, өрән укыплы гыз.

— Онда... Люба гелэйсин дийип билмән, башга совал берди.

— Машинка сизиң өз печать эдйән машинкаңызмы?

— Ек, бужагаз машинка еңилжек боланы үчин, диңе диктовкада уланылар.

— Онда, машинка энтек шу ерде дуруберсин: бираздан соң ене печать этмели боларыс.

Гыз чыкып гитмекчи болды. Эмма «Ит гедайдан горкар, гедай итден» диен гелшиксиз накыл боюнча,

оларын икиси хем айтжак боляи затларындан чекиийәң ялы икиржиңледилер. Гайгысыз оңа «Люба геләйсин» дийип билмеди. Эмма, гөйә диерсиң, Гайгысызың пикиринден бир зат сызян ялы, гыз онуң гөвнүнден турды:

— Белки, Любовь Алексеевнаң хем чап эдишини сынап гөрерсиңиз?

— Любовь Алексеевнаң?!

— Хава.

Атабаев ене гөни айдып билмән, совалга агтарды:

— Сизиң нәме гыссаг ишиңиз бармы?

— Иш, элбетде, хеммәмизе-де етйәр.

— Болжак онда, сиз ол гыза айдың, ярым сагатдан геләйсин.

Шол ярым сагат Гайгысызың гөвнүне болмаса, өрән узага чекди.

Иң соңунда, гапыны чала тыркылдадып, гүлүмсәп гелен Любовь Алексеевнады. Атабаев оңа хәзир хырыдар чиңерилди. Өзүниң яшлыгына гараман, эти-гаңы еринде болан гүлүмсейән гыз оңа өрән говы гөрүнди. Гайгысыз гүррүңи нәмеден башлажагыны билмән, билмезлиге салып:

— А гыз, сениң адың нәме? — дийип сорады.

Ол өңки гыз ялы йылгырман, гүлүмсәп айтды:

— Люба.

— А Любочка!

Улы адамын өз адыны кичелдип тутмагы бирхилирәк ялы эшидилсе-де, гыз онуң үчин дүйрүкмән, гайта хошаллык билен йылгырды.

— Любочка, печать эдишиң говумы?

Гыз догрусыны айтды:

— Ек, мен энтек ончаклы өкде дәл.

— Нәме үчин?

— Тежрибәм етерлик дәлмикән өйдйән.

Машинка хем печать хакдакы гүррүң танышлыга ёл ачмак үчинди. Гайгысыз аз салымың ичинде онуң фамилиясыны, какасының демир ёл ишчисидигини, асыл әхли машгалаларының кимлердигине ченли билди. Люба ондан илкибада бираз чекинжек ялы этди: онуң Москвадан иберилен уллакан адамдыгыны эшидипди. Онуң догрусында гызларың арасында кән гүррүң гидйәрди. Бири оны хич киме үнс бермейән улумсы адам хасап этсе, бейлекиси онуң үмсүмлигини, салыхатлылыгыны өвйәрди, үчүнжиси болса:

— Бу адам, элбетде, йөнекей дәл. Мунуң гелен гүнүнден башлаң, Совнаркомың дыгы-дүзгүни бүтинлейин үйтгәп гитди — дийип ишеңңирлиги барада гүррүң этди. Гайгысыз барада оларың хер хайсысы бир зат дийди.

— Шу адамың биз-э хенизе ченли хич киме гыгыраныны эшидемзок вели, жогапкәр ишгәрлериң хеммеси мундан горкярлар.

— Болса-да, гыз, өз-э даяв, сыратлы йигит.

— А гыз, ол үмүш мал ялы, бирхили түнт-ле!

— Шу вагта ченли өйленмедик адамдан сен ёгсам нәме тама эдйәң?

Шол гүррүңлериң Люба тәсири етмән дурмады. Гызлар нәхили гүррүң этселер-де, шол парахат йигит оны бирхили өзүне чекйән ялыды. Онуң барасындакы гүррүңлери ыхлас билен диңлиши ялы, мүмкинчилик дөрән еринде онуң өзүне дуйдурман сынлаян чаглары хем ёк дәлди, хатда өйлерине баранда эжесине-де гүррүң берйәрди. Хәзир болса шол йигит онуң адыны Любочка дийип тутярды. Онуң хәзир өзүни алып барышы «түнте-де» меңземейәрди, «үмүше-де». Шол нәхили гарашылмадык, осланмадык душушыкды!..

Шол кабинетден машинка тыркылдысының эшидилмезлиги, элбетде, гең дәлди: диктовка меселеси дегишмә, пессайжа гүлүшмә айланыпды. Любаның узын бармаклары машинканың клавишасыны диңе ойнаярды, машинка гойлан кагыз аклыгына дурды. Гайгысыз болса адатдакы ялы гезим этмән, онуң эдил гаршысында отурып, диңе агзындан чыкан сөзи дәл, бүтин дурмушына өзүни-де ювдайсам диййәрди. Ол өз элини Любаң элиниң үстүнде нәхили гояныны-да дуйман галды. Люба болса элине от деген ялы тисгинип, машинкадакы бош кагызлары шыкырдатды-да:

— Мен сизиң диктовкаңыза хәзир — дийди. Эмма онуң сеси бирхили горкаңыңкы ялы чыкды.

Онуң зүлмайы бармагыны сыпдырмадык Гайгысыз хас илеррәк сүйшди:

— Любочка, диктовка меселесини энтек соңа галдыралы.

— Эйсем, маңа ругсатмы?

— Ёк.
— Онда?
— Мен сениң билен... сен диеними гең гөрме, себәби, сен хем-ә яш гыз, хем-де мен сени өзүме хас голай хасап эдип, сениң билен сөзлешесим гелйәр.
Люба кынаялы йылгырды:
— Мен хөкүмет адамсы дәл ахыры.
— Сен маңа хөкүмет адамсындан хем голайрак.
— Гең зат!
— Любочка, сениң, белки, өзүңден хабарың ёкдур: сенде хөкүмет адамсыны хем өзүңе чекип билерлик гүйч бар.
Люба нәме диййҗегини билмән, ене өңки сөзүни гайталады:
— Өрән гең зат!
— Шол гең зат барада сениң билен сөзлешесим гелйәр.
— Мен-ә хич зат хем дүшүнемок.
— Мен... мен Любочка, сени говы гөрйәрин.
— Вий, утанавериң! — дийип, Люба зөвве еринден галмакчы болды.
Эмма Гайгысыз онуң эмай билен эгниинден басды:
— Любочка, бираз сабыр эт. Мениң саңа айдян, айтҗак болян сөзүм оюн я йөнекей дегишме дәл-де, халыс йүрекден.
Любаң сеси бирхили мылайым чыкды:
— Сизиң йүрегиңизиң маңа нәме дахылы бар?
— Мен сени... сөййән!..
— Гоявериң, гоявериң! — дийип, Люба элини далдалады.
— Мен ене гайталаян, Любочка, мен сени халыс йүрекден сөййән!
Люба лаңңа еринден галды. Оларың икиси бойдаш болуп, бири-бирине гениргенижилик билен гарады. Эмма шол гөречлериң икисинде-де хиле гатанжы болман, бири-бирине мәхир-мухаббет билен назар салярды. шол гөречлер йүреклериниң сырларыны бир-бирлерине айдаслары гелйәне чалым эдйәрди...
Шол минутда гапыдан изинсиз гирен уллакан телпеклилер шол гөречлери бири-бириниден эҗретдилер.

ИКИ ГОЧУҢ ЧАКНЫШЫГЫ

Бухара хем Хорезм республикаларының совет дүзгүниниден хас узакдадыгыны Атабаев өңден хем билйәрди, шол барада герекли еринде меселе-де гозгаярды. Москва хем Миллетлер комиссариатына барян арзалар оны хас хем аныклады. Шол ики республикада милли алагөзлүк болса дурдугыча ровачланярды. Халклар милли бөлүнишиги хем совет дүзгүнини талап эдйәрдилер. Шол талаплара бәс гелмедик кәбир Миллетчилер соңкы вагтда башга хили хең чалярды: бир мүң докуз йүз йигрими үчүнжи йылың башларында, Бухараны шол дуршуна Совет Союзына (Совет Союзы 1922-нжи йылың декабрь айының 30-нда гурлупды) гошмак барада гүррүң гөтерипдилер. Шол йылың ортасына голай Меркези Комитетде милли меселе барада генеш болупды. Шол генешде Милли комиссариатың адындан Гайгысыз Атабаев Бухара хем Хорезм республикаларының кәбир эмелдарларына мазалыжа дегипди. Бири шонда: «Бухара хем Хорезм республикаларының суверинетине шикест етирмекчи болярсыңыз» дийип, Гайгысызың үстүне гыгырып башлапды. Эмма Меркези Комитет онуң надаралык билен гүн гөрйән ери болманы үчин, сөзүниң соңуны ювутмага меҗбур болупды...
Атабаев Бухара гелен гүнлериниден башлап, Файзулла Хожаев икисиниң арасында чакнышма эмеле гелипди. Хакыкатдан-да оларың икиси ики гоча чалым эдйәрди.
Икичәк бир дүшүшыкда Атабаев эдара ишгәрлериниден бириәче адамың атларыны, терҗимехалларыны мәлим эдип Файзулладан:
— Сиз шу адамлара нәхили гараярсыңыз? — дийип сорады.
Файзулла бирденкә зөвве ериндеп галды, гүррүңдешине газап билен гарады:
— Нәме башга эдере иш тапаңызокмы?
— Иш кемсиз етерлик болансы үчин, шол адамлар барада сизиң пикириңизи билмек ислейән.
— Мени дерңев үчинми?
— Гадырлы дост, сиз өз дашыңыза чөп айламаң. Мен хакыкаты аңламак үчин сораян.

— Мен шол адамлара дөвлет ишгәрлери хөкмүнде гарамн.

Хожаев өз еринде отуруп, столуң үстүндәки галамлары икибака пызышдырды. Гайгысыз онун сусссуны белент тутмак усулына үнс бермән, сорагына довам этди:

— Эмириң эмелдарлары, сүйтхорлар, сөвдагәрлер, байлар Совет дөврүнде дөвлет ишгәри болуп билерми?

— Мен демократия бейле дүшүнемок. Сиз шунам унутман: — Бухара халк республикасы.

— Совет Союзында, Түркүстаның эдил гөбегинде буржуаз республика болуп билерми эйсем?

— Гайгысыз Сердарович, сиз өте гидйәрсиңиз. Бухара буржуаз республика дәл.

Гайгысыз оңа дикарылады:

— Мен республика бейле гылык бермән, диңе онуң хөкүметиниң башлыгы барада гүррүң эдйән: Совет Союзының усташыры Германия хем шоңа меңзешлер билен сөвда хем дипломатик арагатнашыкда болян ким?

— Ол мениң өзбашдак хукугым!

— Ортак Файзулла, сиз акыллы адам, дүшүниң: мен өз бөврүмде бир мүңкүлли барыны дуйсам, хей-де рахат ятып билерими?

Хожаев столы юмруклап, сесини сандырадып гыгырды:

— Сиз мени ким хасап эдйәрсиңиз?

— Хорматлы Файзулла, нәхак гызмаң, рахатланың.

— Бөврүне ханжар гезелйән адамың өзүни нәхили алып баржагындан сизиң хабарыңыз ёкмы? Мен диңе габрымда рахатланарын!

Гайгысыз өзүни нәхили рахат сакламага чалышса-да, бу сапар онуң сеси үйтгеди:

— Шу адамлары дөвлет хызматындан бошатмагы, мен Бухара республикасының партия Комитетиниң адындан талап эдйәрин!

— Ах!... республикаң ишгәрлерини гапма-гаршы гоймага эййәм етишдим дийсене!...

— Хорматлы Хожаев, талап көпчүлигиң талабы.

— Менден талап?! — Файзуллаң гөзлери ханасындан чыкайына гелди. — Мен сизи танамок! Душнүклими?

— Догры, сиз шу вагта ченли республикаң партия комитетини-де танацызокдыңыз. Халкың талабыны-да сиз өз пагтабендиңиз билен үфлейәрдиңиз...

Файзулла Хожаев өзүниң айылганч ееси билен Атабаевиң сөзүни кесди:

— Мен хениз хем өңки Хожаев!... Хөкүмет башлыгы сиз дәл, мен!.. Шонуң үчин ики гепе хажат ёк: шундан соң я сиз, я-да мен! — дийип, ол өз гурсагына урды.

— Ялңышярсыңыз?

— Ким ялңышяр? Эерленен ат ялы саз үлкәни буламак ислейән бозгак ялңышяр!

Атабаев лаңңа еринден галды:

— Галат!

Хетденаша гызан Хожаев гапа бакан элини салгады:

— Мени өз кабинетимде еке галдырмагыңызы талап эдйәрин!

— Болшуңыз шу болса... — дийип, «хемишелик еке галмагыңыздан ховатыр эдйән» диен сөзи айдып билмән, аяк үстүне галан Атабаев йүзүни ашак салып, гиң кабинетде хаял-ягал гезим этди-де оя чүмди: «Мен хакыкатдан хем өте гидйән болаймайын? Белки, шу гүнки гүнүң ягдайында Хожаевиң тутян сыясаты догрудыр? Хожаевиң айдышы ялы, догрудан-да, халк республикасының хукугы чәклененок ахыры!.. Белки-де мениң оңа дүшүнмерҗек болшум, ылайта-да өзүми алып баршым өрән гөдекдир? Йөнекей бир сөвүт агаҗыны-да, мылайым йылылык билен юмшатман, өз ислән угруңа бакан эгип боланок ахыры! Өз пейвагтына өсен агаҗын дидимзорлуга чыдаман, шарта дөвүлши ялы, мен өз гөмелтей талабым билен, диңе Бухараның дәл, эхли Түркүстаның мешхур ишгәрлериңден бири болан Файзулла пейда ерне зыян этмегим — гаш дүзетҗек болуп гөз чыкармагым мүмкин? Аслында шейле гызмалык коммунист гылыгына лайыкмы?.. Эйсем нәтмели? Инди баш эгип, ондан узур өтүнмелими? Онда Файзы өңкүсинден бетер чишмезми? Я шейле ягдайда чыкып гитмелими? Шейле боланда, мен партияң өңүнде хайсы йүз билен дуруп билерин? «Түвелеме, йигит нәче-де иш битирипдир-ов?!» дийип, маңа шелпели шапбат урмазлармы? Эйсем нәтмели?...

Столуң үстүндәки затлары гахарлы пызышдырып, өз еринде отуран Файзулла ики эгниндең дем алды, газабына бәс гелмән, «гөрйәсдә» дийип сесленениңи-де дуйман галды. Сесини чыкарман, мүйнли ялы элим уряң

Гайгысыза гөрежи иленде болса, бир хили говшап гитди. Эйсем-де болса, ол өзүне буйруп билмән, «дүйн гелип, бу гүн маңа акыл өвретмекчи боляр» дийип игенди. Бирденкә болса хашамлы потолога хайран галыжы тердде гарап: «Ёк, бейле дәл! Бейле дәл!» дийип, өз-өзүне гаршы гитди. «Атабаев нәме бу ерик башга ерден иш тапман гелдими? Оны бу ерик зерурриет үчин, көмек үчин иберилени маңа нәме гизлинми? Әхли Түркүстаның Совнаркомының башлыгы, Бүтинсоюз Миллн Комиссариатың коллегия члени болан мешхур бир адамың маңа орунбасар болуп гелмеги өзүне кичилик билмезлигинде-де бир адамкәрчилик бар ахыры!.. Мениң билен чакнышмагы, мениң гаршымда ач-ачан талап гоймагы, нәме онуң өз бәхбиди үчинми? Гайгысыз Ленин партиясының векили ахыры!.. Эйсем мен ким? Шу вагта ченли, гаршымда дик дурарлык гүйч болманы үчин, белки-де мениң гышык басан әдимим ёк дәлдир? Хәзирликче гөвүн диен ишгәр, элбетде, етерлик дәл. Эйсем-де болса, эмир эмелдарлары барада Гайгысызың пикири догры. Аслында мен нәме үчин гызярын? Меселәни анықламак үчин, жедели достларча алып бармагың зерурлыгыны мен нәме үчин унудярын?..»

Хожаев маңлайыны ики элиниң аясында гойды.

Хожаевиң ягдайының еңил дәлдигини сызан Атабаев онуң ики эгниинден гужакласы гелди, оңа бакан әдим урды, бирденкә-де сакга даянып. «ёк, сабыр этмек зерур» диен ой билен гапа бакан мейил этди.

Шол секундда аяк үстүне галап Файзулла:

— Гайгысыз, ал бәши! — дийип элини узатды.

Гөвүнли-гөвүнсиз долаган Гайгысыз:

— Файзы, нәме дийсене... — диенде, Хожаев онуң сөзүни кесди:

— Догры, мен сениң өз пейвагтыңа гелмәниңем билйән, бәхбит арамаяныңа-да гөзүм етйәр. Сен, гардаш, мениң гөдеклигими йүзүңе алма.

Олар бири-бирине сөйги билен гарап, бири-бириниң эгнине элини гойды.

Атабаевиң, элбетде, эсасы вагтыны жеделли, гызгалаңлы иш алярды. Ишсизлиге адатланмадык адамың иши нәче көп болса, шонча-да онуң шоңа көхи гелйәрди. Ылайта-да иш көпчүлигиң хайрына боланда, аздан-көпден нетиже гөрненде, ганата хажат ёкды. Эйсем-де болса халк бәхбидини гөз өңүнде тутуп, өзүңи унутмага

нәче чалышсаң-да, ички хусусы дуйгы саңа өз хөкүмини йөредйәрди. Ол агыр ишден сәхел сыпынан вагты, гөрежиниң өңүне... Люба гелип дайнярды. Сарыпосалак даяв гыз шол вагтда онуң бүтин үнсүни өзүне чекйәрди. Гайгысызың гөзүне хәзир Любадан башга гыз гөрүнмейәрди. Сәхел бөвшеңлик тапанда, оны гөреси, онуң билен сөзлешеси гелйәрди. «Диктовка» чагырып, нәзли-нәзли гарашмак, ширин-ширин сөзлешмек нәхили якымлыды!.. Эмма телефон жыңңырдысы, ылайта-да иш-алада, сораг-совал билен гелйән адамларың ызы кесилмейәрди. Индики душушык, индики сөзлешик болса оңайлы ер хем герегинче вагт талап эдйәрди.

Нобатдакы диктовкада Гайгысыз шол душушыгы анықламак иследи:

— Любочка, дынч гүни хачан?

Люба өз янындан: «Бә, бу адам иш-алада билен гүнлериң хасабыны хем унудайдымыка» дийип ойланды-да, гөвнүне башга зат гетирмән мәлим этди:

— Эртир.

— Эртир сен нәме ишлейәсиң?

Шол гөмелтей сораг Гайгысызың өзүни-де геңиргендирди, «хас морта чыкайды өйдйән» дийип өзүнден сорады. Люба болса:

— Геñ совал? — дийип йылгырды.

— Нәме үчин геñ?

— Дынч гүнүнде дынч алнар-да.

— Нәхили дынч аляныңы билмек үчин сораян.

— Өй ишинде эжеме көмек эдйән.

— Белки, эжең эртир өз өйүни көмекчисиз сүпүрип билер?

— Нәме шейле гыссаг иш бармы?

— Бижай гыссаг.

— О нәхили иш?

— Эртир мен сени... мыхман чагырян.

Люба бирденкә эл чарпып гүлди:

— Ал герек болса!

Гайгысыз онуң эмай билен эгнинден басды:

— Ювашрак, эшдәймесинлер.

Люба ики эли билен агзыны тутды-да, пышырдап гепледи:

— Ене кими чагырярсыңыз?

— Хич кими.

— А... Эжеми, какамы?

— Олары соңра.
— Ёк, мен гелип билмен.
— Нәме үчин?
— Мен еке өзүм өйден чыкып билмен ахыры.
— Ай, бәбежик бол-а!
— Улы гызың гөрүнмесиз ерде гөрүнмеги айп болар ахыры!
— Улы гыз мүжеррет гечмели диен кануның барыны мен-ә билемок.
— Эйсем-де болса вагты, сагады бар ахыры.
— Шол сагады мен... эртә беллейән.
— Догры, сиз хөкүм этмәге адатланыпсыңыз. Буйругыңыза эмел этмек болса мениң боржум...
— Хей, берекелла!
— Йөне вели... эртир мен өз эркимде.
— Ах, шейле дийсене. Онда, хайыш эдйән.
— Ёк, мен гелип билмен.
— Нәме үчин гелип билмерсиң?
— Өңи билен-ә эжем гойбермез, онсоңам мен Бухарада дәл-де Каганда яшаян.
Гайгысыз Любаның өз геплишине өйкүнмек иследи:
— Өңи билен-ә, сен эжеңе бахананы өзүң тап, онсоңам, даш ёлы якынлатмак мениң билен.
— Даш ёлы нәхили якынладарсыңыз?
— Пайтун ибериберерин.
— Ёк, өңи билен-ә, мен энтек пайтуна мүнере етишемок, онсоңам, гөрене гөз болуп билмен.
— Ине муның акыллы сөз, онда өзүң отлы биленжик геләй.
— Ёк, ёк! — дийип, Люба элини далдалады.
Гайгысыз онуң элинден тутуп, зарын ялбарды:
— Любочка, башыңа дөнейин, екеже хайышымы кабул эт.
— Ёк, ёк. Сизиң багыңыз өрән тукат.
— Тукат? Сен оны нireден билйәсиң?
— Мен сизиң деми нәхили алянлыңызы-да билйән.
— Гең зат?
— Файзулла Хожаев билен юмруклашаныңыз-да хич киме гизлин дәл.
— Люба, сен башыңа яңраясың.
— Файзулла экән дашкырак үкесини хызматдан кованыңызы хем эшитдим...

Әхли сыясатың йөнекей бир гыза-да етеннге Атабаев хайран галды. Онуң «билйәнлериниң» узамагындан хедер эдип, гүррүңи өңки өзүне якымлы месело бакан айландырмага чалышды:
— Ханы сен айт, бизиң багымызың нәмеси тукат?
— Диңе сизиң багыңыз дәл, Файзулла экемиң-де багындан шан-шөвкет гөтерилнмиш...
— Любочка, сен ол бидерек гүррүңлере гулак габартма-да, бизиң багымызың нәме етмезиниң барыны айт.
— Сизиң багыңызда не салланчак бар, не хиңңиллик бар, не-де шадыян дурмуш бар...
— Онсоң?
— Галаныны... гөремде айдарын.
— Эртире ченли хиңңиллик-де болар, салланчак-да. Шатлыклы дурмушы болса... икимиз биле гурарыс.
— Бай, ямаң аңсат боля-ла.
— Гөвүн бириксе, кын зат болмаз, Любочка!
— Вий, гояверин, сизиң айдяныңыз нәме?..
Шол секунтда болса, бирденкә Файзулла Хожаев гирди, бирденкә-де гапың агзында аяк чекип:
— Пәсгел берәено дәлдирин-дә? — дийип сорады.
— Ёк, ёк. Гелибер.
Гош-голаңыны гөтерен Люба гапа баранда, Гайгысыз онуң ызындан мәлим этди:
— Любовь Алексеевна, эртир сагат онда.
Гапыны япмакчы болан Люба она йылгырып гараса-да, дүшүнени-дүшүнмәни, гелжеги-гелмежеги гүмүртик болуп галды.
Бир гезек чыкып барян гыза, икинжи гезек Гайгысыза гаран Файзулла болса:
— Ай-яй-яй! — дийип башыны яйкады.
Онуң эгнине элини гоян Гайгысыз болса:
— Файзи, сен өз арчының билен өлчеме! — дийип силкеледи.

Отуз дөрдүнжи баш

ДУЙГЫНЫ ӨРКЛӘП БОЛАНОК

Любаның «сизиң багыңыз тукат» диймеги, хакыкатдан-да, догруды. Баг, элбетде, гөзелди, дүрли иймишли агачларда дүрли мивелер салланышып дурды. Йөне

вели шол багың ичинде багбандан хем өе середйән аялдан башга хич ким ёкды. Диңе ир аяк үстүне галян Гайгысыз шол багда иш вагтына ченли гезим эдйәрди. Эмма онуң-да күйи багда я баг ичинде гөзел дурмуш гечирмекде болман, гүнделик алада билен мешгулды. Догры, онуң өйүнде кә Ашгабатдан, кә Чәржевден, кә Дашховуздан гелйән мыхман аз дәлди, йөне оларың-да бүтин гүррүңи, әхли аладасы деңлик-деңсизлик хем бөлүнишик-бирлешик барада гидйәрди. Шонуң үчин хем багың ичи, Любаның айдышы ялы, гум-гуклукды.

Диңе шу гүн мыхман болманы үчин Гайгысызың бир өзи багда сейил эдип йөрди. Эмма бу гүн онуң күйүнде иш-алада болман, оны шол багың ичиниң шатлыклы дурмушы, ягны шол барадакы пикир гаплап алыпды. Онуң бир еринде эййәм салланчак герилги дурды, башга бир еринде болса хиңңиллик салланып дурды. Гайгысызың гөвнүне болмаса, баг бу гүн үйтгешик гөрнүш берйәрди. Булутсыз гүнешиң дуры шөхлеси япракларың арасы билен баг ичине теңңе сепелейәрди. Онуң гөвнүне болмаса, баг ичиниң бу гүн ысы-кокы-да говуды.

Гайгысызың өзи-де бу гүн сакгалыны сырып, җоннук муртуна тимар берип, эллерине, чекгелерине вазелин чалып, үстүне атыр пүркүп, томус гүнүниң талабына гөрә ощат гейнип чыкды. Йөне вели өз эгниндәки гейим, гөвнүне болмаса, өзүнiңки дәл ялы, аманат ялыды. Хатда ол: «Люба-да бир бада мени танамаса герек» дийип ойланды. Себәби, ол өзүниң бир болшуны үйтгетмишин ялы, галапын вагтда бир гейимде гезйәрди.

Бу гүн, әлбетде, үйтгешик бир гүнди. Гайгысызың дашкы гөрнүши дәл, ички рухы халы-да үйтгәпди. Ол бу гүн тәзе бир дурмуша, шатлыклы, багтлы бир гүне аяк басдым дийип ойлапды. Бу гүн онуң такатсыз гарашян сабырсыз гөвни ганат какярды. Ол адатда гүнүң нәхили гечениничи дуйман галян болса, бу гүн хер минут сыгада, сагат болса гүне узаярды. Ол нәче гезеде, нәче гарашса-да, нәче ой-пикире чүмсе-де, сагат оңа етип билмейәрди. Гайгысыз умумы дурмушың ажысына-сүйҗүсине, умуман леззетине дүшүнйән адамды. Эмма хусусы дурмушың шемалы яңыҗык өвсүп, гөйә диерсиң, дүнйә тәзе гелене дөнди. «Бә, мен айт, дүнйәден хабарсыз экеним-ов!.. Рухумың хенизе ченли шейле ёкары гөтерилениничи мен-ә билемок. Сөйги дийилйән зат адамыңы шыкгы палчык ялы тәзеден эйләйән ог-

шы... Хава-да, «Ятар сен, яңы өйленген йигит дек, төвнүде гусса галмаз бир чигит дек» дийип, Сопы Аллаяр нәхак айтмандыр ахыры!... Өйленмек... онда-да киме... Люба... Люба... Люба йөнекей бир гыз дәл. Ол бәгүлүң яңыҗык йыршарян юмруҗа гунчасы. Ол мениң багымда, мениң багтыма дөрән гунча!...

Өзүне гуҗак ачян шатлыклы дурмуш барада Гайгысызың арзувының серхеди ёкды...

Эмма сагат он болса-да, онбире голайласа-да шол гунчадан дерек ёкды. Сагат пейкамлары он икини... сагат икини гөркезйәрди. Онуң бурнуна гүл-гунчаның ысы каклышмаярды... Даң аталы бәри дынувсыз пел-пеллейән йүрек ядав гушуң ганаты ялы ашак салланыпды. Гайгысызың гөзи ёлда галан гөрежине болмаса, гөзел баг мазарыстан гөркүне айланыпды. Хиңңиллик онуң гөзүне, богазына сыртмак болҗак дара чалым эдйәрди. Гушларың җүйгүлдиси оңа «алдандың-алдандың», «багтың пес-багтың пес» диййән ялы гайгылы хабар берйәрди. Кәбири болса «Гайгысыз-гайгылы, Гайгысыз-гайгылы...» дийип, гүлйәне чалым эдйәрди.

Гайгысыз хәзир хакыкатдан-да гайгы көлүне гарк болупды...

Атабаевиң бегенҗиниң-гуванҗының ерине ынҗы доланы үчин, эртеси гүн кабинетиң гапысыны ичгили ялы япыпды, хемишекиси ялы, ислән адам ышыңдан гарар ялы дәлди. Гайгысыз бу гүн Любаны диктовка-да чагырмады, даш-ич чыканда машын бюро бакан гөзүниң гытагыны-да айламады, хатда бир гезек гапма-гаршы гелен Любаны гөрмезлиге, баш атып адаҗыкҗа берен саламыны эшитмезлиге салды. Йүреги Люба бакан атыгсап, агзындан чыкып барса-да, өзүне берк буйраны үчин, гөйә диерсиң, онуң билен нәтаныш ялы гөрүнди. «Люба мениң үмүме, белки, дүшүнен дәлдир. Онуң гелмезлигине белки чынлакай бир себәп боландыр» дийип ойламак онуң ядына-да гелмеди. Ол узак гиже нәче азап чекен-де болса, гүнделик ишиң, ылайта-да шу гүнүң гыссаглы чәреси оны унутмага межбур этди: ол шол гүнүң өзүнде, Түркбюроның телесдирйән табшырыгы боюнча Хорезме бакан атланды. Йөне вели дуйгусы ызында өркли галып, өзи танапыны сүйрәп гидене дөнди...

Онуң дуйгусының өрки Любадады. Дынувсыз дызаян шол дуйгы Любаны-да ыраярды. Йөне бир ыралама дәл, онуң гөзүнин дуры яшыны гүйз гүнүниң сара-

лан япрагы ялы декдүрйәрди. Люба онуң «эртир сагат онда» диенине кемсиз дүшүнипди, шонуң үчин хем эртир ир билен өзүни беземәге, бирден-бир абрайлы көйнегини геймәге дурупды. Любаның эртир билен шейле бесленмеги гызына соңкы гүнлерде чынлакай эсеван эдйән энәни мүңкүрлик атына атарыпды, Любаның голайына гелип:

— А гыз, сен нирә куйленйәсиң? — дийип сорапды.

Любаның баханасы, элбетде, кәпди: гыссаглы ише чагырдылар дийсе, ким оңа мүңкүрлик этжекди. Эмма ол адатланманы үчин алдаманы башармады, шонуң билен биле ол өз йүрегиниң жошгунлыны энесине дуйдурмагы макул билди:

— Эже жан, мениң сенден гизлин задым ёк, коемесең айдайын.

— Айт, айт.

— Мени шу гүн бир йигит мыхман чагырды.

— Мыхман? — диенде, энәниң гөзи диңе бир хайран галыжкылык дәл, гахар аламаты билен аларылды. Эмма оңа үнс бермедик гыз шатлыклы мәлим этди:

— Ол өрән говы йигит.

Эне өз гызының эдил гөрежине чиңерилди:

— Сен шинди йөремесини оңлы оңарамок, эййәм йигит ядыңа дүшдүми?

Люба өзүни нәче экабыр хасап этсе-де, хениз энәниң тәсиринден чыкып билмәнди, шонуң үчин бирхили йөвселләп башлады:

— Эже жан, сениң ёк затлар гөвнүңе гелйәр. Ол мени алма йыгышмага чагырды ахыры.

— Бага?

— Хава, онуң багам бар, багбанам бар, гаравулам бар, өйүне середйән хызматкәр аялам бар.

— Гой ким болса шол болсун, сениң ол ерде ишиң ёк!

— Эже жан...

— Сем бол!

Энәниң нәхак ере жошан газабы гызы йөвселлетмән, гайта оңа бирхили гурп берди:

— Эже жан, сен маңа гөзлериңи шейле алартма!..

— Түкет!..

— Догрусыны айтсам, мен сениң хайбатыңданам ончаклы горкуп дурамок, гыкылыгыңданам. Мен диңе сениң энелик хатыраңы тутярын.

— Нәме, нәме?

— Эже жан, гыгырма. Мен... монашка боласым гелеок!

— Ах, сен эне-ата хормат гоймаян ярамаз гыз!.. Мениң нәме өз перзендиме ямаплыгым бармы?.. Мен сениң ёлуңы сайгарман энтемегиңден горкян... Дурмушың талабына мениң хич бир гаршылыгым ёк... Сен ким билен хам-чам болмак иелейән болсаң, атаң-энең билен таныштырман, шу ере мыхман чагырман, хич ере аягыңам секмерсиң!..

— Эже жан, мен саңа инди хемишеки ялы бакна дәл, өз ийжек чөрегими, өзүм газанып билйән, сениң гөзүңе ек гөрүнйән болсам, ишлейән еримде өзүме көлгеләр ялы күлбе тапарын.

— Ах, шейле дийсене!..

— Хава, шейле.

Газабына бәс гелмедик эне шкафы шакырды билен япып, сандыравук сеси билен гыгырды:

— Ал көйнегиң. Ал көвшүң. Гөрүнме гөзүме! — дийип, ызлы-ызына зыңышдырды.

Гөзяшына боглан гыза камода япланып силкинмекден башга чәре галмады.

Бичәрәниң өйлеринде гөрен жебриниң үстүне, Гайгысыз онуң йүзүне-де серетмеди, саламыны-да алмады... Белки, ол яман ыңжандыр?.. Ким билйәр, белки, гөвнүнде башга куйи бардыр?.. Шейле йигиде, онуң үстүне шейле эмелдәки адама гыз гытмы нәме?.. Ким билйәр, белки, ол хер диктовкада бир гызы алдаян бозгак адамдыр?.. Ким билйәр, белки-де ол непис дуйгудан махрумдыр?.. Ким билйәр, белки, онуң йүреги мениңкиден-де бетер аваяндыр?.. Шейле болса нәме үчин ол мениң йүзүме-де серетмеди?..

Дүрли ойлары башындан гечирен Любаның халы хакыкатдан-да агырды. Онуң кешбиниң солгунлыгының үстүне, гөзлеринде агы гөрүнйәрди. Онуң меңзиниң солуклыгыны гөрен, кейпиниң нәсазлыгыны аңлан гызлар сораг үстүне сораг ягдырдылар:

— А гыз, Люба, саңа нәме болды?

— А гыз, сениң жаның бери сагмы?

— А гыз, сениң адатдакы шахдың ёк-ла?

— А гыз, сениң гөзлериң нәме үчин гүленок?..

Люба оларың хеммесине:

— Келләмиң бираз чакызасы бар — диен жогап

билен сыпмак иследи. Эмма тызларың есерлери, оюнчылары оны яиса алып башладылар:

— А гыз, сизиң болшуңыз нәхили? Хамана диерсиң, өз башыңыздан гечмедик ялы?

Икинҗи бир гыз шол совал, гөйә диерсиң, өзүне берлен ялы дүшүнип, ыңҗылы сорады:

— А гыз, мениң башымдан нәме геченмишин?

— Сенем мен-ә сөйгиң үстүнден әтләп өтәйденсиң өйдемок.

— Ах, сөйги диййсене!

— Хава сөйги.

— А гыз, сөйгиң Люба нәме дахылы бар?

Люба шол гыза гөзлерини алардып середенини дуйман галды. Онуң шол гарашында «мен нәме дурмушдан хукуксызмы» диен игенч гөрүнди.

Өңки гыз довам этди:

— Нәме Люба бәбежикдир өйдйәмиң?

— Любаң дуйгусының оянанына мениң шеким ёк. Йөне вели сөйги дерясының гүзерине энтек гадам басмадымыкан өйдйән.

— Онда сен ялнышясың?

— Бә, онда бу кими сөййәкә?

— А гыз, ол инди саңа ички дуйгусындан хем хасап берсинми? Юрдумыза тәзе гелйән бар, гелйәнлериң арасында оян-буян гидйән бар...

— Нирә диййдиң?

— Хемме ере. Хатда... Хорезме гиден-де бар.

— Хә, Хорезме диййсене!..

— Йөне вели, гыз...— диййип ол элиниң аясыны агзына тутды-да «дым» диен ышарат этди. Эмма ол гыз дымман, гайта алып гөтерди:

— Хә, онда Любочкаң агламага-да хакы бар, гүлмәге-де...

Гызларың хайсы бирине жогап гайтаржагыны билмән, бокурдагы долан гыз йүзүни тутды-да, дашарык юмлукды...

Отуз бәшинҗи баш

РЕСПУБЛИКАЛАРЫҢ ЯЗГЫДЫ

Хорезм хем Бухара республикаларында миллетлер өз хак-хукукларына эе болшуп башлаярдылар, дөвлет

эдараларына-да ерлешийәрдилер. Самаркант хем Душенбеде ёлбашчы ишгәрлер тәжиклерден болуп, Чәржев, Керки, Дашховузда түркменлерденди. Хәзир Мырат Агалыев Чәржев велаятының исполком башлыгы болуп, республикан йыгнага гелипди.

Мыхманханаларда көпленч вагтда ер болманы үчинми я умуман түркменчилик кадасы үчинми, ол отлудан дүшен бадына хемише Гайгысызың өйүне барярды: саллахың өйи саллах үчин яман дәлди. Эмма бу сапар ол өз гөзүне ынам этмеди. Хемише геленде, чайхана гелен ялы, йүзүниң угруна гечип, аманат дүшелен халының үстүнде тирсегини яссыга берйәрди. Бу сапар хем оны гаршылан хемишеки хозяйкады, эмма ол хемишеки ялы йөнекей кабул этмән, дүзгүн-тертиби мәлим этди:

— Хорматлы мыхман, аягыңызы сүпүриң. Гейимиңизи, телпегиңизи асгычлардан асың. Отага соңра гечерсиниз...

Агалыев хайран галды:

— Нәме Гайгысызың гояи тәзе дүзгүнми?

— Ёк.

— Сизиңкими?

— Ёк.

— Эйсем киминки?

— Тәзе хозяйканың өвредиши шейле.

— Тәзе хозяйка?..

— Вий, сизиң асыл хабарыңыз хем ёкмы?

— Нәмеден?

— Константин Сергеевич өйленендир.

— Ал герек болса. Гутлаиң!

— Сиз онуң өзүни гутлаң.

— Ол киме өйленди?

— Демир ёлчың гызына.

— Той этдиңизми?

— Гыз энесиниң өйүнде бир гиже отурышыпдырлар. Бу ерде ёк.

— Бу ерде нәме үчин эдениңзок?

— Константин Сергеевичи сиз, белки, говы танаянсыңыз. Ол не тойы билйәр, не шагаланы, не-де ичмәни. Тойы болса огул боланда эдерис диййә. Йөне вели өе гелин гелели бәри ол гүнсайын үйтгейәр. Мен айтсам, сиз, белки, ынанмарсыңыз: хемишеки аграс адам эдил он секиз яшлы йигдекчә дөнүпдир. Ол өз гелни билен

ойнашяр, ковалашяр, кәте салланчагыны үврәп, хиңңиллигине бат берйәр.

— Салланчагыны үврейәр?

— Любовь Алексеевнаң гылыгыны сиз, хей, йөне гояйың!...

— Нәхили?

— Өрән шатлыкды хем өз гылыклы.

— Эйсем, Гайгысызы ол өз тәсирине салып йөр-дә?

— Йөне вели бирденкә гахары геләйсе, онуң газабындан аллаң өзи сакласын!

— Нәме кәйинйәми?

— ...Гайнап дуран газаны башындан эңтерер дийсем, ынанай!

— Бә!.. Онда мен, иң ягшысы, өзүме башга ерден ятак жай гөзләйин.

— Ек. Любочка мыхман үчин өрән говудыр... Ханха өзлерем гелйәр.

Гоша атлы гөзел пайтундан дүшен ёгын, саргылт, өрме сачлы сарыпосалак гыз Гайгысызың өзүче болмаса-да, сыратлы гөвреси даявды. Онуң гүлүмсейән ачык йүзи, уллакан шатлыклы гөзлери оны оңат гөркезйәрди. Агалыев өз яныңдан «Гайгысыз шу сапар өзүне мынасып гелин тапындыр өйдйән» дийип ойлады-да, гәррыаялың сөзүни ядына салып, «депәнден гайнан сув эңтерерли болса вели, әгирт ховп экен» диен карара гелди.

Гайгысыз таныşдырандан соң:

— Хош гелипсиңиз! — дийип, Люба оңа элини берди.

— Гутлаян. Сизиң икиңизе-де шатлыклы дурмуш арзув эдйән.

— Нәме үчин бу ерде дурдуңыз? Миронова, мыхманы нәме үчин ярамаз гаршылаярсыңыз?

— Ек, бейле дәл, мен сизиң гелйәниңизи гөрүп дурдум.

— Хаңы онда йөрүң, өе гирелиң.

Өй өрән оңат болуп, нәче тәмиз болса-да, ичинде арта-таша зат ёкды. Өңкүден үйтгән ери диңе мыхман тамында ики саны кровать барды. Өйи дөвлет хасабына нәче беземекчи болсалар-да, Атабаев олара элини далдалаярды. Шол барада хатда өзгылыклы Люба-да оңа артык тәсир эдип билмән, диңе шол ики кроваты гойдурыпды.

Люба хакыкатдан-да шатлыклыды, өзүниң яшлыгына гараман, утаныпдурмаярды, мыхман билен көне та-

ныш ялыды, гүррүңи-де салыхатлыды. Йөне вели бирденкә күртдүрип, гөзлерини бирхили алартмагы Мырада ярамады: «Гайгысызың гояныны тапдыраймасаң хем биридир» дийип ойланды. Эмма ол барада энтек хич бир зат ойламаян Гайгысызың гөвнүнде чигит ялыжак гусса болман, шәхди өрән ачык, кейпи өрән сазды: бир гезек Мырада, бир гезек Люба дегип, яшлык елеңи билен шовхун турузярды.

Мырадың аңлышына гөрә, хәзирки Гайгысыз өңки Гайгысызлара — гиже Абдырызагың гапысыны какып, өзүне гачалга агтарян, Хожагулы хан билен сөвеше тайынланян Гайгысыза меңземейәрди. Ол өз яныңдан: «Аял дурмушың ярысы дәл-де, барысы» дийсем, ялңыш дүшмесе герек. «Белент башыңы ашак салдырян-да, өли руха жан берйән-де аял» дийип ойланды. Ол өзүниң гысгажык тежрибесине эерип: «Янёлдашың, яссыкдашың билен сулхуң алышман, мәшиң бишишмесе, гиң жахан саңа зындан, өмүрлик ёлдашың раст гелсе, зындан-да сениң үчин көшк» диен карара гелди. Гайгысызың-да дүшүнжеси шол болуп, диңе гөвүндеш ёлдаш агтарярды, эмма хенизе ченли шейле ёлдаш оңа душ гелмәнди, шу сапар шовуна дүшәен болса герек диен ынанжа оны багт атына атарыпды. Шол багтың жебис гелип-гелмежегине ынамы болманы үчин, ол хич ким билен язылышмаярды, Люба-да хәзир шол ягдайдады.

Дурмушың чылшырымлылыгына кимиң шеки бар?.. Шол гүн Дашкентден гелен ики хатың бири Гайгысызы эп-эсли ойландырса, бейлекиси бүтинлейин кейпини бозды. Шол букжаларың бириндәки Зейнебиң суратыды. Илки чаганың мәхри ондан хич вагтда совулмаярды. Шонуң үчин оны бирсалым агыр ой басды. Бейлеки букжадан болса «Мен хәзир Дашкентде. Үч-дөрт гүнден баржак. Я чаласын адресиңи гөндер, я-да хөкман гаршыла» диен хат чыкды. «Бирденкә Люба үстүне геләйсе...» диен Гайгысыз оюның нетижесини гөзүниң өңүне гетирип билмән, зөвве ериңден галды-да, башыны ашак салып, кабинетиң ичинде гезди... Бирденкә-де еринде отурып: «Хәзир Бухара гелмек мүмкин дәл: холера довам эдйәр. Мүмкинлик дөрән вагтында хабар тутарын» дийип язан хатыны букжа салды-да, «гыссаглы почта билен иберилсин» дийип секретара табшырды...

Шол вагтда пейда болан Люба оңа чиңерилип:

— Костя, йүзүң нәме бейле салык? Саңа нәме болды? — диййп сорады.

Хакыкаты мәлим этмек, әлбетде, мүмкин дәлди: шол гыздан-да, әжесинден-де Любаның хабары ёкды. Атабаев шонуң үчин сапалак агтармага межбур болды:

— Любочка, хәзирки ягдайың өрән чылшырымлылыгы өзүңе мәлим ахыр. Сениң кейпиңи гүнде бир дәл, хер минутда бозялар.

— Хемише, сен шейле дарыкманы билмейәрдиң ахырын!

— Биз дүйн Хожаев билен итиң дерисини ики пайлашдык...

— Костя, шейле чыкгынсыз чекелешик нәмә герек?

— Сен аркайын бол. Мениң газабымың чилим түссесинден энайы дәлдигини, деррев совулярдыгыны өзүң говы билйәсиң ахыры.

Шол секунтда пейда болан Хожаев билен Атабаев срииден туруп шадыян гөрүшди...

Люба болса хошаллык билен чыкып гитди.

Ащырсы ярым йыл ичинде Бухара хем Хорезм республикаларында дүзгүн эп-эсли үйтгәпди. Хожаев билен Атабаевиң арасы-да яман дәлди. Мырат Агалыев-де соңкы айларда милли меселәниң җүммүшинде гайнаярды...

Бир мүң докуз йүз йигрими дөрдүнжи йылың февраль айында болуп гечен Бухара республикасының партия хем совет активлериниң геңеши милли меселәни чөзмәге вагт етди диен карар чыкарды. Бухара партия Меркези Комитетиниң пленумы хем шол карары макуллады. Март айында болуп гечен Хыва шәхериниң хем партия-совет активи хем шол меселәни зерур тапды. Түркүстан Компартиясының Меркези Комитети, Орта Азия бюросының агзалары, Түркүстан Меркези Ижрайы Комитети хем Халк Комиссарлар Советиниң гошмача йыгнагы шол меселәни бишишен хасап этди. Милли меселе барада Түркүстан, Бухара хем Хорезм республикаларының хемме областларында, шәхерлеринде йыгнаклар гидип, газетлер гүнсайын өвүт-үндев эдип, җемагаты шол тәзе гурлушыга тайынлаярды.

Меркези Комитетиң Орта Азия бюросы Түркүстан, Бухара, Хорезм хем Газагыстан республикаларының партия хем совет гурамаларының милли бөлүнишик хем

бирлешик карарларыны макуллап, ашакдакы тертип боюнча аныклады: Өзбеклер хем түркменлер өзбашдак совет социалистик республика гурап, гөс-гөни СССР составына гирмели. Тәжиклер хем гыргызлар автоном область болуп, гоңшы республикалардан бирине гошулмалы. Орта Азиядакы газаклар Газагыстан республикасына гошулмалы.

Шол йылың июнь айында шол планы БК(б)П Меркези Комитети-де макуллады.

Милли бөлүнишик хем бирлешик планларыны тайынламак үчин милли, территориал хем ыкдысадыетден ыбарат үч саны комиссия дүзүлди. Оларың хер бирине гарашлы овнук комиссиялар-да пейда болды. Шол комиссияларың хер бирине Орта Азия халкларының хер хайсындан вekиллер гирйәрди...

Түркүстан, Бухара хем Хорезм Компартиялары өзлерини дарган ыглан эдип, Өзбегистан хем Түркменистан Компартиялары дүзүлди, ТуркЦИК-де дарглды хасап эдилип, хер республика өзүниң Ревкомыны белледи.

Милли меселе барадакы вакаларың хеммеси эсасан агзыбирлик билен чөзүлсе-де, миллетлериң бири-бириндең айрылып, бири-бирине бирикмеги өрән давалы башлады. Шол дава-җенҗеллер эсасан комиссияларың арасында гечди.

— Хайсы обаны, хайсы районы хайсы республика гошмалы диен совал өрән чылшырымлыды. Шол дава ылайта-да серхетдәки районларың үстүндеди.

Шол меселеде буржуаз миллетчилер улы гопгун турузды. Меселем, Чимкент, Түркүстан, Өвлйәата хем Сайрамга ялы шәхерлерде өзбеклер көп болуп, бүтин төверeклерини газаклар орап алыпды. Өзбек миллетчилери шол шәхерлериң, обаларың Газагыстана гошулмагына гаршы болуп, Өзбегистана гиризилмегини талап этдилер. Ылайта-да Дашкент шәхериниң үстүнде дартышык көп болды. Газак миллетчилери Дашкент уездинде яшаянлары газак хасап эдип, Дашкендиң Газагыстана гошулмагыны талап этдилер. Шол газакларың диллери Газагыстанынка голай болса-да, ыкдысады дурмушлары, урп-адатлары җәхтден өзбеклере голайды:

Хорезм өзбек миллетчилери шол ердәки өзбеклериң Өзбегистан республикасына гошулман, Хорезм өзбеклеринден өзбашдак республика гурап, онуң гөс-гөни СССР-е гиризилмегини талап этдилер. Эмма Хорезм

өзбеклериниң өзлери оларың терс пикирлерини ред этдилер.

Шол меселеде Хожаев билен Атабаевиң арасында-да гүйчли чакнышма эмеле гелди. Хожаев өңки Бухара эмирлигине гирйән Чәржев хем Керки областларының Өзбегистана гошулмагыны талап этди.

Шейле хайярлыга гарашмадык Атабаев сесине бат берип:

— Нәме үчин? — дийип сорады.

— Себәби шол шәхерлерде отуранларың көпүси өзбеклер.

— Шол ики областы тутушлайын аланда, өзбек нәче процент?

— Мен оны билмек хем ислəмок.

— Болайса бир я ики процент.

— Мен диңе шәхерлери билйән.

— Бир областың ортасындакы шәхери гөтерип, оны Өзбегистана гошуп билмерсиң ахыры. Хей-де халк оңа разылык берерми? Бухара республикасындакы бөлүнишик талап эдйәнлериң эсасы шолар дәлми нәме?

— Мен өзбеклери Өзбегистана топламак ислейән.

— Өзлери разы болсалар, гөчүр...

— Ек! Мен оны отурым ерлери хем мүлклери билен аларын!

— Файзи эпенди, түркменлерде «берселер иерсиң яг билен чөреги» диен накыл бар. Оны берселер аларсың.

— Бермеселер хем аларын!..

Хожаев өте гидени үчин Атабаев оңа юмругыны гөркезди:

— Шуны нәме өзүңкиден эҗиз хасап эдйәмиң?

Хожаев тасапҗырап гиденден соң, өз юмругыңа гөзи дүшен Гайгысыз айдан сөзүне өкүнди: «Догрусыны айтсам, мен өзүм хем бир паңкелле. Меселәни юмрук билен айгыт эдер ялы, биз ата-баба деврүнде яшамзок ахыры!.. «Меселәни чөзүлйән еринде хасаплашарыс» диен болсам, белки, акыллы адамлар хатарында саналардым. Болманда, бизиң гөни ёлумыз шол дәлми нәме?.. Инди юмрук меселеси Ортаазбюро-да етер, меркезе-де. Шонда бер хабарыны!..»

Чәрҗев, Керки, Дашховуз шәхерлеринде хем район меркезлеринде өзбеклер хакыкатдан-да кәнди. Эмма оларың көпүси ханларың, эмирлериң отурдан диңмелери болуп, бег-төрелерден, эмелдарлардан, сөвдагәрлерден хем овнук хүнәрментлерден ыбаратды. Бүтин төвереги болса түркмен топрагы болуп, шол өзбеклериң дилиңе бир ыкдысадыети, урп-адаты болман, хатда диллери-де төверереклериндәки түркменлериңкә голайлапды...

Атабаевиң-де өз гезегинде талабы болуп, миллисоставжәхтинден Гаракөл районыны Түркменистана гошмалыды. Хожаеве миллетчилик дуйгусы хөкүм этсе, Атабаев-де энтек феодал дуйгудан азат дәлди. Оларың давасы Ортаазбюросына барып етди. Атабаев өз гойберен ялңышыны сорагдан чакылыкдан өң өзи мәлим эдени үчин, айбының эп-эсли мукдарыны ювярды. Эйсем-де болса, оларың икиси-де шол ерден өзлерине лайыклы дуйдурышсыз сыпманды.

Орта Азияда бөлүнишик хем бирлешик вакасы өрән гызгаланлы гидйәрди. Шол меселе Түркүстаның хер бир районына дәл, хатда хер бир өйүне гадырлы мыхман болупды.

Отуз алтынҗы баш

БЕЙИК АКТ

Бир мүң докуз йүз йигрими дөрдүнҗи йылың октябрь айының ахырларында Москвада Әхлисоюз Иҗрайы Комитетиниң Икинҗи сессиясы гидйәрди. Сессияның башлыгы Михаил Иванович Калинин Түркменистан республикасындан Атабаеве сөз берди.

Атабаев өңи билен умуман Түркүстан тарыхыны гысгаҗык суратландырмагы зерур хасап этди:

— Елдашлар, асырлардан бәри ханлык-беглик, дава-җенҗел нетиҗесинде, Орта Азияда ягдай адатдан дашары чылшырымлыды. Түркүстанда Совет хәкимети шейле булам-бужар ягдайда йүзе чыкды. Орта Азияның тарыхы дурмушы өрән агыр болуп, энчеме ковумлар, гөчүшлер эмеле гелди, бирнәче гезек юртлар бошап галды, гезел шәхерлер харабахана айландырылды. Эмма үлкәниң өнүмчилик-дөредиҗилик гүйҗи әгирт боланы үчин, аңырсы он-йигрими йыл ичинде тәзе медениет, тәзе шәхерлер ынададан җанланып гитди...

Рус патышасы юрда эе болуп, үлкә индустриал капитал гиренден соң Өзбегистаның өсүшине, ылайта-да пагтачылыга ёл ачышы, бир тарапдан сөвда-сенагат буржуазиясының дөрүши, икинҗи тайдан ер-сувуң байларың элине гечиши барада тарыхы делиллер билен

суратландырып, Атабаев гүррүң берди. Шонуң үчин оба хожалыгының хем шәхер буржуазиясының тә революция чевли өзбек жемгыетиниң идеологиясыны өз элинде саклаланыны хем шол вагтда пейда болан панисламизм идеясының шоларыңкы билен жебис геленини, Өзбегистан гарыпларының шоларың гуйругында сүйренип, үч-дөрт йыл айгытлы сөвеши алып гелениини суратландырды. Шондан соң Түркменистаның ягдайына гечди.

— Руссия патышасының юрда ээ болмагы түркмен халкына ылайта-да агыр тәсир этди: иңлис-рус комиссиясы оны бәше бөлүп, бәш дөвлете даргатды. Шоларданх дине Закаспия областы Түркүстана гирди. Догры, рус хәкимиети шол ерде халкың отурымлы болмагына, экеранчылыгың өсмегине азажык ёл ачды...

Атабаев революциядан соңкы Түркүстаның чылшырымлы ягдайларыны гүррүң берип, Бухара ханлыгына гечди:

— Бухара эмирлиги Орта Азияда деспот меркези болуп, кән санлы дворянлар кадрыны етишдирди. Шоларың көпүси эмириң ковум-гарындашлары хем дөвлет хызматында якасыны танадан адамларданды. Сонра болса дворянлыга гечмекде үч зат улы роль ойнады: пара-пешгеш, аял хем... базлык. Шол үч ягдай билен оларың хеммеси мешгулды. Нетижеде эмирлигиң дворян-чиновник гошуны эмеле гелип, шоларың көпүсинде хич хили эмел болман, диңе эмириң гөзи хем гулагы хөкмүнде ил арасында сүмсүнип гезди. Йөне вели шол дворянлар соңра дөвлетиң бозулмагына көмек этди: дүрли нәразылыклар, гозгаланлар туруп, граждаңлык сөвешине барып етди. Шол ягдайда хәкимиетиң эсас аркадаянжы руханылардыы. Шол вагтда Бухара Орта Азияның мусулманчылык меркезиди. Руханыларың тәсири гүнсайын өсени үчин, эмириң өзи хем руханыларың башында дурды. Көне усулдакы мекдеплер, медреселер хем шоларың етишдирйән кадрлары: моллалар, ахунлар, ишанлар эмириң беркарарлыгына көмек этди. Нетижеде үлкәни эдара эдйән эсасан руханылар болуп, эмир өзүниң хер бир әдимини шоларың маслахаты билен этледи... Соңабакан — хожалык, ылайта-да гирдежиси көп болан гаракөлүчилик ровачланандан соң, сөвда хем сенагат буржуазиясы өсди. Шолар эмириң хем онуң чиновниклериниң дөвлети эдара эдиш көне формасы хем эмириң аркадаянжы болан руханылар билен-

-де чакнышды. Нетижеде олар «Яш бухаралылар» партиясыны гурап, ыкдысады хем сыясы гөреш ёлуна дүшдүлер. Шонуң билен бир вагтда руханы интеллигентлер-де руханы мекдеплериң реформасыны зерур хасап эдип, «жедитлер» партиясыны гурадылар-да, гадымы руханылара гаршы гөреше башладылар. Шол ики партияның хем иң сагат манзы коммунистлер болуп, бир мүң докуз йүз йигриминжи йылда эмире үстүн чыкдылар...

— Бухара ханлыгындакы түркменлериң ягдайы шейлерәкди. Амыдеряның кенарында яшаян түркменлер өз хожалыкларыны беркидип билмейәрдилер. Себәби, деряның хәсиети үйтгешик болуп, ол бир эйләк-бир бейләк гечйәрди, бу гүнки газылан ябы эртир гырманча ташлаярды. Шонуң үчин хем дайханларың көпүси жыкыр билен гүн гөрйәрдилер. Жыкыр диңе өлмезеди хасыл берйәни үчин, дайханларың көпүси байлара боюн эгмәге межбур болярды...

— Чекилен картинаң етмезини долдурмак үчин Хорезм ягдайы барада-да дуруп гечмек герек. Хорезм ханлыгындакы түркменлер билен өзбеклериң асырлык гөреши гадымы Хорезми дагытмак дережесине барып етди. Тарыхчылар Хорезми Орта Азияның иң гөзел үлкеси хасап эдйәрдилер. Гадым вагтда түркменлер Амыдеряның әгирт голы болан Дерялык угрунда яшаярдылар. Эмма өзбек ханларының Дерялыгы Арал көлүне бакан совмагы, түркменлер үчин агыр зарба болупды. Өзбеклер сувуң ёкарысында, түркменлер ашагында отурянлары үчин, сув давасы хич вагтда гутармаярды. Хорезм ханлары өз дикмелерине шейле гизлин табшырык берйәрди: түркменлере сувы орта ягдайда гойбермели. Себәби, кән гойберсең, док түркмен сениң өзүң билен сөвеш эдер, аз гойберсең, сени талар, ол диңе ярым ач, ярым док боланда, сениң үчин ховпсуздыр... Шейле сыясатың ики топарың арасындакы арагатнашыгы чөзүп билмежеги, өзүнден-өзи белли зат. Шол ерде ховсалалы ягдай хемише довам эдйәрди. Йыллар сайын үсти-үстүне орнан денсизлик ченден гавлы чакнышма элтйәрди. Өз хожалыгыны гурнандырмак гөрешинде, түркменлер улы бир гүйч болуп, ханларың даргамагына айгытлы бир ховп болуп дурярды. Шол ягдайы гөз өңүнде тутян хан хәкимиети түркменлериң өз араларында агзалалык дөретмек үчин

чәре агтарярды, тире-уругчылык токайына өрт берйәрди, яраг билен үнжүнләп, олары бири-бирине күшгүрйәрди. Эмма вагтың өтмеги, ер-сув хожалыгының беркемеги нетиҗесинде, халкда парахат дурмуша мейил дөрейәрди. Иң сонунда өз идеологиясыны беркиден Җүнейит хан диңе бир тире-уругчылыгы, душманчылыгы дәл, хатда хәлиигы хем ёк эдип, хәкимиети эсасан өз элине алды. Җүнейидиң агалыгы диңе бир өзбек дәл, түркменлери-де парчалады. Шовлукда бир мүң докуз йүз йигрими ики йылың революциясы түркмен билен өзбек арасындакы милли гөреше айланды... Яңадан-да хәкимиетиң башына гечен өзбек буржуазиясы ене шол тире-уругчылык сыясатыны йөретди. Революция хожалык арагатнашыгында хич бир тәзелик дөретмән, гөреш өңки йитилигинде довам этди. Шол гөрешде, өзбек «совет» хөкүмети түркмен обасында Варфоломей гиҗесини эмеле гетирип, бир гиҗеде мүң адам гырды. Түркменлер болса ар алмак үчин обалардакы гүнәсиз өзбеклери гырдылар, таладылар. Өзбеклер болса диңе бир түркмени дәл, хатда түркмен якалы көйнек геен өзбеги хем гырмалы диен шыгар чыкардылар. Шейле арагатнашык узак вагт довам этди. Нетиҗеде болса, шейле совал гелип чыкяр:

— Хожалык гаршылыгы довам эдип дурка, айратын милли топарлары бирикдирмек билен дөвлет өзгериши шол беладан халас эдермикә?

— Айратын республикаларың хожалык мүмкинлиги шейле белент боланы үчин, айратын халкың мәтәчлигини даш яны билен хем өртүп билҗек. Багтсызлыгың эсасы шундан ыбарат: Орта Азиядакы яшаян халкларың хич бирине өз хожалыгы билен мешгул болмага хем онуң өсуши үчин өзбашдак чәре агтармага мүмкинлик болмады. Шонуң үчин хич бир ягдай ёкды, онуң үстесине дөвлет ёлбашчыларының өзи агзалалык дөретди, халклары бири-бирине күшгүрип, бириниң бейлекисини эзмегине ёл ачды. Эйсем Орта Азияда йүзе чыкан милли бөлүнишик үлкәниң хожалык гурлушыгыны ёла салмак үчин эдилен әгирт әдимди. Милли бөлүнишик ылайта-да медени әсүше ёл ачар. Асырлардан бәри довам эдип гелен ярамаз ягдай, бирлешик гурлан бадына эййәм гүйчден дүшди: өзүниң дилини, хер хили шертлерини хем өз дурмушыны өз ислегине гөрә азат өсдүрмекде хер миллет өзүне мүмкинлик газанды. Эйсем,

түпцогарың галак үлкелеринде милли республикалар гурамак, совет хәкимиетини аныкламага, шол хәкимиети халка голайлатмага хем шол көпчүлиги совет хәкимиетиниң дашына өвүрмәге бирден-бир чәре болды. Мен Орта Азияда милли бөлүнишигиң эсасы себәбини сизе мәлим этмек билен, сизи Түркменистан республикасы билен танышдырмага хем шол республикаң гележекде нәхили формада довам этҗегини мәлим этмәге гечйәрин...

— Түркүстан, Бухара хем Хорезм областларындан гуралан Түркменистан республикасы Овганыстан, Эйран, Өзбегистан хем Газагыстан билен серхетдешдир. Азербайҗан билен араны болса, диңе Каспи деңзи бөлйәр. Түркменистаның халкы хәзирликче бир миллион бир йүз мүң. Эйран билен Овганыстанда-да шонча түркмен яшаяр. Оңа гөрә-де Түркменистаның формасыны аныкламаздан, онуң географики ягдайыны, этнографик багланышыгыны хем пролетар революциясының бәхбидини гөз өңүнде тутмалы. Бизиң аңлышымыза гөрә, иң якымлы, иң лайыклы форма Түркменистан Совет Социалистик Республикасының СССР-е Союз болуп гирмегидир. Түркменистан республикасының СССР-е гирмеги билен Союз нәме газаняр? Шол совала җогап беремизде, биз уллакан ада гызыкман, хем оны айратын улалтман, анык айдып билерис: Түркменистан республикасы Союзың хожалыгында айратын роль ойнар. Өңи билен, Түркменистан өрән ыссы үлке. Бу ерде вегетацион дөвүр 213 гүне чекйәр. Субтропик өсүмликден болан пагта болса диңе 153 гүн талап эдйәр. Бу ерде йылылык 5000 градус хасап эдилйәр. Пагта болса диңе 3200 градус герек. Шол артыкмач йылының өзи өрән гымматбаха өсүмлик, шол санда узынсүйүмли, ягны йүпек пагта өсдүрмәге мүмкинлик берйәр. Топрагы иң говы танаянларың аныкламагына гөрә, түркмен топрагы Ферганаңкыдан хем ёкары дуряр. «Хасаңы ере дүрт-де түйкүр, гөгермесе, мен җогапкәр» диен накыл хем шоны тассыклаяр.

Түркменистаның иң эсасы байлыгы болса—үлкәниң хожалыгының өзени болан Амыдеряның бол сувудыр. Дүнйәде иң мешхур Нил деряcы суварыш дүзгүнинде бир десятин ере 690 пут гырманча дөкүн берйән болса, Амыдеря бол хасыл үчин 2400 пут гырманча дөкүн берйәр. Түркменистаның үч миллион десятин су-

варма ери болуп, пагта хожалыгында онуң әгирт әхмиети бар. Пагтаның шол бай перспективи патыша хәкимиетиниң-де, ер министрлигиниң-де, америка капиталистлериниң-де, рус кәрханачыларының-да, ылмы гурамаларың-да гадымдан бәри үнсүни өзүне чекйәрди. Түркменистанда революциядан өң соңкы отуз йылың ичинде топрагы тайдан хем, тебигаты тайдан хем бүтин төверeклейин дернев гечди. Съёмка, нивелировка хем каналларын угруны аныкламак билен үлкәниң хемме ери тагмалавып чыкды. Сувармак хем пагта районларыны артдырмак барада герeги гадар өвренилди. Шол дерневлер нетижесинде, бирнәче проект пейда болды: өзүниң әгиртлиги билен баш айланарлык, өзүниң чылшырымлылыгы билен хәзирликче гурп-кувват этмезлик хем өзүниң эмел эдижи везипеси тайдан өрән лайыклы болуп, бизиң гүйжүмиз етерлик проектлер-де кәнди. Йөне вели, гынанч ери, практик чәре барада өнки дөврде екеже әдим хем әдилмеди... Түркменистан республикасының сув етмезлик зерарлы агыр трагедияда дем аляны сизе мәлим болса герек. Этрек хем Гүрген районларындакы ики тирәниң арасында сув етмезлик зерарлы йигрим еди йылдан бәри барлышыксыз гөреш гидйәр. Шол гөреши ятырмак болса хәзирликче мүмкин дәл. Себәби, даваның эсасы сув меселеси: сув оларың хич бирине етенок... Закаспия гелйән сувларың хеммеси болса Эйран топрагының үстүнден гелйәр. Шоңа гөрә-де сув азаланда, яплары бүтинлейин богуп ташлаярлар. Шол ягдайлара гөрә-де, тәзе каналлар чекмек, ер фондуны гиңелтмек диңе бизиң хожалык везипәмиз болман, Союза дегишли улы меселедир...

Бизиң хожалыгымызда, гаракөлүчилигиң әгирт факторлыгыны шу ашакдакы екеже мысалдан хем аңламак мүмкин: Бухара ханлыгының әхли экспорт балансы 34 миллиондан ыбаратды. Шонуң 20 миллионы болса диңе гаракөлүден эмеле гелйәрди. Шол гаракөлини етишдирйән болса эсасан түркменлерди. Түркменистаның тебигы байлыгы-да улы: азокерит, небит, глауберо дузлары хем башгалар. Әгирт небит ятагы хәзир концессион капиталың үнсүни өзүне чекйәр. Глауберо дузуның болса бизиң үлкәмизде өлчеги ёк. Ёлдаш Лениниң айдышына гөрә, шол дуз әхли дүнйәниң талабыны-да өдәп билжек. Ёлдашлар, Түркменистаның байлыгыны өвемде, мен келле гызгынлык эдемок. Бизиң гөзел халымыз хем

өзүниң нагшы, овадандлыгы, ылайта-да хили билен дүнйәде биринжи орунда дурйәр. Бизиң ахал-теке атларымызың-да овадандлыкда, йындамлыкда дүнйәде деңи-тайы ёк...

Ёлдашлар, мен ене бир гезек гайталаян: герeги гадар үнс берилсе, Союз үчин Түркменистан хожалык меселесинде әгирт база болуп билер... Мен шу ёкардакы айдып гечeнлеримиң эсасында шейле карар теклип эдйәрин:

«...Орта Азияда Совет хәкимиети еди йыл довам эден вагтында медени өсүше хем милли дуйгының мәкәмленмегине көмек этди, дагыныык түркмен халкының бирикмек мейли артды. Халкларың өз ыкбалларыны өзлери чөзмек принципине эерип, Союзың Меркези Ижрайы Комитетиниң Икинжи сессиясы Түркменистан Совет Социалистик Республикасының ССР Союзына гирмегини гутлаяр».

Михаил Иванович Калинин теклип гиризмек үчин Ысламова сөз берйәр.

Трибуна чыкан Ысламов гысгажык карар теклип эдйәр:

— Орта Азияның милли-территориал бөлүнишиги хем Өзбегистан билен Түркменистаның Союза гирмеклери барада маслахат ачмага хажат ёк. Себәби, шол меселелер барада герекли ерлеринде болуп гечен карарлар кән. Мен шейле теклип гиризйәрин: «...Зәхметкеш халкларың беян эден азат мейиллери иң ёкары канунудыр. Оңа гөрә, Орта Азияда гуралан республикалардан Өзбегистан Совет Социалистик Республикасы билен Түркменистан Совет Социалистик Республикасының ССР Союзына гирмегини Союзың Ижрайы Комитетиниң Икинжи сессиясы бирагыздан макуллаяр».

Ысламовың теклибини Икинжи сессия дабаралы кабул этди.

Отуз бирижи баш

ТАРЫХЫ ГҮН

Бир мүң докуз йүз йигрими бәшинжи йылың февраль айының ортасында Ашгабадың ховасы адатдан дашары говуды. Ялаңач тенини ялаян аяз-да ёкды,

чытавуң шемал-да. Өз нуруны боллук билен дөкйән гүнеш шәхериң дабарасыны хас-да шөхратландырярды.

Йигрими дөрдүнжи февралда Ашгабат тарыхында хениз чепли гөрлүп-эшидилмедик үйтгешик вака йүзе чыкыпды...

Ашгабат арачәк якынында харбы хем сөвда шәхери боланы үчин, онда үйтгешик адамлар хемише-де гөрүнйәрди. Өзлерине айратын әхмиет берйән офицерлер, көчелери дар хасап эдйән узын шляпалы завод-фабрикчилер, чаласын пикир йөредйән чүри телпекли, човлы муртлы тәжирлер, гөречлери алдыраны бар ялы алакжаян желлаплар Ашгабада революциядан өң-де мыхман болярдылар. Олар Ашгабады — «сөйги шәхерини» гөрмек үчин гелмән, жүнтеклерини габартмак үчин гелйәрдилер. Ондан бәри гар бирнәче гезек ягып, бирнәче гезек эрәпди.

Ашгабадың бу гүнки мыхманлары бүтинлейин үйтгешикди. Думлы-дущдан гелен шәхдачык шадыян адамлар шәхери хырын-дыкын долдурярды. Башлары гулакжын телпекли, эгинлери силкме постунлы, аяклары бөкежем әдикли эпей адамлар үлкәниң демиргазыгыны гөз өңүне гетирйәрди. Башлары гаракөл телпекли, көси гөк селлели, эгинлери гызгылт-ала гоша донлы, аяклары эсасан меси-галошлы адамлар үлкәниң гүнортасындан хабар берйәрди. Эгинлери гырмызы донлы, башлары габа телпекли, биллери йүпек гушаклы, аяклары гара әдикли сырдым йигитлер «поссуның ичинде дерләп ятанымдан, гырмызы донуң ичинде гатап ятанымы эй гөрйән» диййән Көпетдаг этегиниң адамларыды.

Дүрли гөрнүшдәки, дүрли сыпатдакы адамлар Ревкомың жайыны — өңки йигитлер гимназиясыны ярайына гетирйәрди.

Ер йүзүниң кешбине тәзе безег берйән Совет Союзының яшулусы Михаил Иванович Калинин-де Ашгабадың сөйгүли мыхманыды.

Шу гүн Түркменистан Совет Социалистик Республикасының Советлериниң Биринжи гурултайы ачылярды.

Адам аз боланда гиң ховла чалым эдйән зал ичинде жеменде көп боланы үчин, элиң аясы ялы даражык гөрүнйәрди. Шол залың ичи вагырды билен долуды...

Орта бойлы, овадан муртлы, ялпылдавук гара сачлы, пешенели бир адам сахнада пейда боланда, гопгунлы зал бирденкә дым-дырс болды. Шол адам өңки

Түркменистан Коммунистик партиясының Меркези Комитетиниң секретары Чары Веллеков.

ТуркЦИК-иң, хәзир болса Ревкомың башлыгы Недирбай Айтаковды. Ол президиум столуның ортарасында даянып, мәрекә овадан гара гөзлерини айландан соң сөзе башлады:

— Елдашлар! Бизиң яш Совет Социалистик Республикамызы гутламага үлкәмизиң думлы-душундан гелен адамлары шу тарыхы пурсатда гутламага ыгтыяр бериң!.

Шовхунлы элчарпышык залы яңландырды.

— Шу гүнүң белент әхмиетини тарыхың өзи белләр. Ханлар, эмирлер хем патыша дөврүнде бизи дерби-дагын эдип, гул хөкмүне айландыран зынжырың тар-мар эдиленини мен сизе бейик шатлык билен хабар берйән. Шу гүн диңе бизиң үчин болман, эзилен гүндогар халкларының хеммеси үчин бейик бир гүн. Бизиң өзбашдаклыгымыз, бизиң азатлыгымыз Гүндогарың эзилйән халкларының хеммесине ёл гөркезйән ялдыравук йылдыз болар. Түркменистан Совет Социалистик Республикасының гуралмагы, бизиң бейик сердарымыз Владимир Ильич Ленииң милли сыясатының дурмуша гечириленининң гөрнетин шаяды болар. Биз өр турмак билен оңа хормат гоялың!...

Аяк үстүнде доңан гөврә айланан адамларың хеммесиниң гөрежининң өңүнде бейик адамың сөнмез образы шөхле болуп гөрүнди. Оны гөренлер-де, гөрмән, бейик идеясына эерйәнлер-де оңа өмүрлик миннетдардылар. Шу гүнки гүнүн сөнмез дабарасына ёл ачан-да эсасан шолды. Адамларың гөзлерини гырпман сиңңин гарап дурушлары, Ленииң гоян бейик максады угрунда жанларыны гайгырмажакларына шаятлык эдйәрди...

— Түркменистан Совет Социалистик Республикасының Советлерининң Биринжи гурултайыны ачык дийип ыглан эдйән.

Атабаевиң теклибине гөрә президиум сайланандан соң, мүмбере чыкан гөзел йигит Чары Веллеков шовхунлы сөзледи:

— Бизиң шу гүнки дабарамыза яшулымыз, гадырлы достумыз, хорматлы мыхманымыз Михаил Иванович Калинини Сизиң адыңыздан гутламага ыгтыяр бериң!

Шовхунлы элчарпышык залы ярайына гетирди. Думлы-душдан оваз яңланды:

— Әхлируссия яшулусы бизиң мундан соңракки болжак гурултайларымыза-да гатнашсын!

— Бейик Ленииң эгиндешине шөхрат!

— Ура!..

Атабаевиң голтугындан гоп берип, президиума элтен ак сакгаллы, гөзлери әйнекли йөнекей адам нәхили махирли гөрүнйәрди. Гурултай делегатларының гөрежине оны йөнекей адам бейик рус халкының достлуклы кишисиниң мәхрибан образыды.

Президиум башлыгы Недирбай Айтаков Михаил Иванович Калинине хеммеден өң сөз берди. Шовхунлы әлчарпышык Михаил Иванович трибуна чыкандан соң-да вагты билен диңмеди.

— Елдашлар! Совет Союзының Меркези Исполнитель Комитетиниң табшырыгына гөрә, Түркменистаның ишчи, дайхан хем Гызыл Гошун делегатларының Советлер гурултайыны мен хошаллык билен гутлаярын!..

Елдашлар! Халклар арасындакы сыясатда хәзир иң гызыклы меселе еңишли чыкан үлкелериң бири-бирлерине болан бергилериниң ылалашык гүррүңлери барада гидйәр. Иңлислер билен френклер гечен империализм урушының әхли харбы бергилерини Германия билен Совет Хөкүметиниң үстүне урмага әхли гүйчлерини сарп эдйәрлер...

Михаил Иванович дөвлетлер арасының алгы-берги жеделлери барадакы вакалары жикбе-жик гүррүң берди. Иңлислер, американлылар хем френклер арасында узак вагтлардан бәри гүррүңлер гидйәнини, шол гүррүңлериң хич бир нетиже бермейәнини мәлим этди:

— Берги барада бизиң, ягны Совет Союзының гарайшы еңкүлигинде галяр: биз өңки билен-ә харбы бергини үзүл-кесил ред эдйәс. Империалистик уруш дөврүнде уруша харч болан бергилериң хеммесинден биз йүз өвүрйәрис, урушдан өңки бергилере болса биз башга хили гараярыс. Биз хемме хөкүметлере болан шол бергилери бойнун аляры с, йөне вели шоны азалтмак, мөхлетини узалтмак, нетижеде шол берги бизе-де пейда боларлык этмек шерти билен диййәс.

Диңчилериң аңында «хей берги хем адама пейда берерми» диен совал пейда болды. Михаил Иванович шол совалы аныклады:

— Меселем, биз френклере бәш йүз миллион боржумызы төлемек үчин, олардан тәзеден бир миллиард карз алып, бергиден галан бәш йүз миллионына тәзе сенагатлар гурап шолардан гиржек ёкары гирдежи билен өз мөхлетинде шол миллиарды хем үзүп билжек...

Чары Веллек Агалыевиң гулагына пышырдады: «Дөвлет иши гөр нәхили чылшырымлы. Оны доландырмасыны башарсаң, бергиден хем пейда газанмак болжак экени».

Михаил Иванович Совет Союзына душман дөвлетлериң өз бири-бирлери билен-де нәсазлыкларыны гиң суратда гүррүң берип, нетижәни мәлим этди:

— Олар өз араларында гемришйәнлери үчин, лабырларыны бизиң үстүмизе агдармага мүмкинлик тапаноклар. Шонуң үчин хем Европа мөчберинде бизиң ягдайымыз ямаң дәл. Хәзирки дөврүрде Совет Союзының Европада дурдугыча гурпланян гүйчдүгини олар кемсиз аңласалар-да, яңкы айдышым ялы, өз гушакларының чигинлерини чөзүп биленоклар...

Үлкәниң ички ягдайы хем ыкдысадыети барада сөзләнден соң, Совет Союзының пул маясының нәхили ягдайдадыгыны Михаил Ивановичиң гетирен гысгажык мысалы дөвлетиң гурп-кувватының чаласын артяныны анык гөркезйәрди:

— Биз өз бюджетимизи хер айда диен ялы тассыклаярдык, соңра үч айдан бир тассыкладык, шу йыл болса бир йыллык бюджети тассыкладык...

— Елдашлар! Түркменистан республикасының Советлериниң Биринжи Гурултайына үстүнлик, түркмен халкына багтлы дурмуш арзув эдйәрин!..

Гурултайы гоңшы республикалардан гелен векиллер-де, дүрли гурамалар-да, ишчи, дайхан хем Гызыл Гошун адамлары-да дабара билен гутлаярдылар. Залда әлчарпышык билен шовхунланян түркмен, рус дили гелегине яңлаярды. Хәзир гурултайың хакыкатдан-да дабаралы чагыды. Бирденкә болса тагамлы йымитиң ичине хапа бир зат дүшеве дөнди: башлык көне яраны гозгаяң ослагсыз бир хабар мәлим этди:

— Гурултая... Жүнейит ханың векили гелипдир. Түркменистан Совет Социалистик Республикасының иң Ёкары Хәкимиетиниң, ягны гурултайың адындан Жүнейит хан өз гүнәсиниң багышланмагыны хем аркайын зәхмете гиришмегине мүмкинлик дөредилмегини хайыш эдйәр. Гаршылык болмаса, Жүнейит ханың векили Абдырахман Гурбансейит оглуна сөз берилйәр.

Егын муртлары чогмак хем чортмак чал сакгалына гошулян, гөгүмтил чиширик йүзүниң готуры мәлим боляв, галың габаклы гөзлериниң бири чепине бакан гышарян,

маңлайының йыгырды жоялан ёгнас бир адам мүмбере чыкып, бир залыны йитирен я бир затдан хедер эдйән ялы, төверегине гаранжаклады:

— Хава, онда, ёлдашлар! — дийип, ол чортмак сакгалыны тайлы эли билен сыпалап, айтжак болян сөзүни пикирленди. — Хава, меселем, мен Жүнейит хан тарапындан иберилен адам... Хава-да, гизләп өртүп болжак гүманы ёк, хан аганың, хава, хеммәмизиң эден ишимиз гөдегрәкдир... Догрусыны айтсам, адамлар, биз иляты таламак үчин-ә атланмандык. Бизи ата атаран Хыва ханларының чыдамсыз зулмы дәлмиди нәме?.. Хава, Совет хөкүметине-де биз элимизден гелен ичигаралыгы этдик. Эйсемем болса, гараз, гөрен гүнүмизиң онлы болманы-а өзүңизе-де мәлимдир. Ковха-ковда, гачха-гачда энтәп, кә гырып, кә гырлып, ондан-оңа ач-сувсуз сүмсүнип йөрмек, хава, гурда ягшы. Шол ит гүнүнде ханың өзем, галан нөкерлерем халыс безди. Догрусыны айтсам, айплашмаң, биз тезек гемирен пышбага дөндүк... Биз Түркменистан хөкүметиниң гуралянына эшитдик. Шонуң үчин хем мен Жүнейит ханың хут өз адындан, бизиң өзүмиз билен деӊ болман, бизе мерхемет назарыңызы салмагыңызы, бизиң гүнәмизи багышламагыңызы сораян. Мен өз ёлдашларым билен биле башымы этегиме салып гелип, гурултай бизи өз адамсы хөкмүнде кабул эдер, ниреде-де болса бизе яшамага мүмкинлик берер тама эдйән. Гурултай бизе нәме буюрса, шоңа гышарныксыз эмел этжегимизе мен хан Жүнейидиң хем алла тагаланың адындан вада берйән. Биз сизиң мутыг гулуңыз. Сиз бизе рехим эдиң!..

Совет гурлушыгына гаршы Жүнейит ханың берен зыяныны, эден йыкгынчылыгының хетди-хасабы ёклугы залдакы отуранларың хич бирине гизлин дәлди. Ылайта-да Жүнейит хан ады агзаланда, Дашховуз тарапындан гелен делегатларың эндамы титреди. Обалары тутушлайын яндырып, эркек гөбеклисини гырып, аял-гызлары сүйрәп гидени хич кимиң гөзүниң өңүнден гитмейәрди. Оңа гөрә-де шол адамларың бирнәчесинден яңгылы сес чыкды:

— Жүнейит хан хачан бейле мусулман болдука?

— Жүнейит ханың гыран адамсына сакгалының түйи хем етерлик дәл ахыры!

— Жүнейит ханың хер тикесини бир жан эдип, хер

хайсыны мүң гезек өлдүрсем-де мениң йүрегим совамаз!

— Жүнейит ханы әхли небереси хем ызына эерйән итлери билен биле гылычдан гечирмесем, мен арманлы гидерин!

— Абдырахман, сен айт: хайсы йүзүң билен шу мәрекә гелип билйәсиң?

— Ай, сенем ёлдаш, ёк задың гүррүңини эдйәсиң: онда утанч ёкар ялы, йүзүне алар ялы, йүз бамы нәме?

— Жүнейит ханың жезасы — ил гөзлүгин дардан асмакдыр!...

Залың ичинде пейда болан гопгуны башлык кынлык билен кешетди, пессай хүңүрди онда-да эп-эсли салым довам этди. Башлык иң соңунда өз пикирини мәлим этди:

— Ёлдашлар, сизиң айдянларыңызың хеммеси догры. Оны Абдырахман хем өз сөзүнде боюн алды. Эйсем-де болса «Жан берене жай бер» диен накыл бар...

— Ол жан беренок-да жан алды...

— Гадырлы ёлдаш, кын гөрмесең, гезегиңе гепләли — дийип, бирсалым дымандан соң, Недирбай довам этди. — Жүнейит ханың векили «башымызы этегимизе салып гелдик» дийди ахыры!.. «Башыны этегине салып геленден ган алгың болса-да гечилйә» дәлми нәме?.. Жүнейит ханың хем онуң нөкерлериниң тоба эденлери чынлары болса — чынларыдыгына-да олар шүбхе галдыранок — белли мукдардакы шерт билен гүнәлерини багышламак герек. Жүнейит хан тарыхы гурултая йүз тутяр ахыры!... Гурултай гүнәкәрлериң гүнәсини багышлаян умумы амнистия чыкарса-да гелишмән дуранок...

Жүнейит ханың гүнәси гечилмели дийилсе-де, гечилсе-де, «гурт чагасындан экди болмажагы» отуранларың хеммесине мәлимди. Отуранларың көпүси «гүнәсини гечдим» диймек, белки, сыясат үчин зерурдыр дийип дүшүнди.

Ара бираз салым салнып, дем-дынч алнандан соң, Ревкомың башлыгы Айтаков гүррүң берйәрди. Ол милли бөлүнишик барадакы болуп гечен вакалары, комиссиялары, гелнен нетижелери, соңкы вагтда эдилен ишлери гүррүң берип, республиканың иң зерур меселеси болан сув хожалыгына гечди:

— Амыдеряның сувуны пейдаланмак барада бирнә-

че проект тайынланды. Догры, шол проектлериң ичинде гаты говулары бар. Эмма шолары амала ашырмага бизиң гүйжүмиз етенок, хәзирликче Союзынкы хем етерлик дәл. Биз иң соңунда, ики бөлек гурлушыкдан ыбарат бир проектиң үстүнде даяндык. Шонуң өзи үч йыллык иш болуп, алты миллион харч талап эдйәр. Шол проект шейле ягдайда: оны билен Амыдеряның сувуны көне акгыда — Келиф-Узбоя гойбермели, ондан соң болса Хорезм үлкесиндәки Көнедерялыга сув гойбермели. Шол проекти Москва тассыклады. Хәзир шол проекти амала ашырмак ниет билен йөрите партиялар барлаг ишине гиришди. Оларың бири Керкиде, бейлекиси Үчаджыда, үчүнжиси болса Хорезмде. Шол партияларың хеммеси якын вагтда барлаг ишлерини гутармалы, ондан соң болса гурлушык ишине башламалы...

Шол проект, шол эдилйән гүррүң делегатларын гөвнүне болмаса эртекә чалым эдйәрди. Совет хөкүметиниң агирт гурлушыклара баш уряны мәлим болса-да, Амыдеряның сувуны совмак бирхили болсады экйән ялыды. Эйсем-де болса шол отуранларың хер бири өз ичинден «кәшки шейле болаяды!» дийип арзув эдйәрди.

Докладчы Түркүстан, Бухара хем Хорезм республикаларының фондларының бөлүнишигинден етен маялары мәлим эденден соң, административ гурлушыга гечип, шейле тамамлады:

— Тәзе административ бөлүниш боюнча бизде бәш округ бар. Керки, Дашховуз, Чәржев, Полторацк хем Мары. Шол округлар боюнча бизде хәзир йигрим алты район бар, якын вагтда оларың артмагы мүмкин... Ревком канун ягдайлары барада кән кынлыклара учрады. Республика гурулянча, Чәржев, Керки хем Дашховуз областларының канунлары Түркмен областынынка гарада бүтинлейин башгады: көп ерлерде дини канунлар хем казылар довам эдйәрди. Шол кын ягдайдан гутулмак үчин, Ревком вагтлайынча кәбир маддаларыны ерли ягдая гөрә үйтгедип, РСФСР-иң кануныны кабул этди.

— Мен сыясы меселә гечип, басмачылык барада бирнәче сөз айдасым гелйәр. Бизде ики хили басмачы бар: бири сыясы, бейлекиси җенаят. Җенаятчы басмачылар — таланчылар, галтаманлар. Олар шу гүн совет хәкимиетине өзлерини табшырып, эртир ене гачярлар. Биз җенаятчы басмачылар билен айгытлы гөреш алып

бармалы. Олара хич бир мәхрев болмалы дәл. Хич бир вежден җенаятчы басмачылара меңземән, дүшүнипми-дүшүнмәнми совет хәкимиетине гаршы гөреши, хәзир Гарагумда я чет юртлардан Овганыстанда, Эйранда яшап, ызларына доланып гелмеги ислейәнлере биз өз юртларына гайтмага мүмкинчилик дөретмели.

— Бизиң сыясы дурмушымызда эмигрант меселесине айратын әхмиет бермели. Эйран хем Овганыстанда яшаян эмигрантларың көпүси Совет хәкимиети барада ачык дүшүнҗеси болман, эмириң гошуны билен я-да йөнекей алданып гиден адамлар. Хатда байларың ызына эерип, тутушлайын гөчен оба-да бар. Биз шу гурултайда: Түркменистана доланып гелмек ислейән эмигрантлара биз тарапдан хич бир зовал, хич бир гарав ёк, ер-сувларына өзлери эе боларлар, хоҗалыкларыны аяк үстүне галдырмага оларың гарыпларына көмек берлер дийип ач-ачан ыглан этмели.

— Совет гурлушыгы барада ёлдаш Атабаевиң йөрите доклады бар болапы үчин, мен ол барада гүррүң этҗек дәл...

Делегатлары айратын-да Атабаевиң доклады гызыкдырярды.

Отуз секизинҗи баш

АТСЫЗ АЛЫМ

Недирбай Айтаковың хөкүмет ишине гиришенине яңы ики-үч йыл болупды. Гайгысыз Атабаев болса, башына иш гирели гүнден бәри сыясат көлүнде йүзүп, хәкимиет гүзериинден сув ичйәрди. Шонуң үчин хем диңчилер онуң докладындан йөнекей хасабат дәл-де, милли бөлүнишигиң эсасы барада теоретики дерңеве гарашярдылар...

Йөне вели трибуна чыкан даяв адам меселә сиңишин гарардан өрән гөмелтей гөрүнйәрди. Оны чынлакай назар билен сынлан бир дайхан «Элиңе пил берсең, чәгини гоцалап алайса герек» дийип ойланса, Амыдерядакы пароходчылардан бир капитан «Атабаев түйс сув бойладаймалы адам экени-ов» дийип йылгырды. Җүнейит ханың нөкери Абдырахман болса «Гайгысызың элине бәшатар берсең, бир полкы еке өзи гайтарайса

герек» дийип ойланды. Гайгысызың элине яраг дәл-де галам гелишйәниңден, сөвеш үчин дәл-де, парахат дурмуш үчин гөрешйәниңден таланчы галтаманың хабары ёкды.

Атабаев делегатлары гутлап: «Ёлдашлар, мениң боюм эп-эсли боланы үчин, арчын ярым доклада гарашмаң» дийип гүлүшдирди-де сөзе башлады:

— Бизиң шу гурултайымыз гуражы гурултай болуп, түркмен халкының дагыныкы топарларыны бирикдирмеги, олары бири-бирине ысныщдырмагы хем дөвлет гурамагы өз өңүнде везипе эдип гойды. Дурмушда тире-уругчылык довам эдйән вагтда, шейле бирлешигиң өзи мүмкинми, түркмен халкының шол бирлешиги йүзе чыкармага мейли бармы, бар болса, ол нәхили формада?.. Халкларың тарыхында шейле бирлешик феодализм шертлеринде эмеле гелеген боляр, ягны феодаллар өзара сөвешип, хайсы бейлекисине өкде гелсе, шол бейик князь я-да хәким боляр, шол ягдайың өзүнде-де, топрагың хем хожалыгың битевүлиги айгыт эдижи роль ойнаяр.

Түркмен халкының бирлешмегинде хожалыгының меңзеш дәллиги, топрагының бири-бириңден үзңелиги адатдан дашары кынлык дөредйәр. Түркмен халкының ичтимагы дурмушы, дөвлет гурлушыгыны хас-да четинлешдирйәр: онуң үч бөлек районының биринде тире-уругчылык дурмушы хенизе ченли өңкүлигинде довам эдйәр, бейлекисинде рухавылар хөкүм сүрйәр, үчүнжисинде болса буржуазия эмеле гелип, онуң гапдалындакы дайханчылык атам дөврүндәки ягдайында сүйренйәр.

Шунлукда, гарындашлык арагатнашыгыны хем территориясының битевүлигини назара алмасаң, түркмен халкының хәзирки бирикжек болшы хич бир вежден мүмкин дәл ялы гөрүнйәр. Йөне вели ыкдысады арагатнашык ёк ялылыгы догры дәл. Бизде шоңа хәзир долы мүмкинчилик бар: тәзе ирригация гурлушыгының биринжи әдими хем Амыдеряның сувуның пейдаланылмагы, шол бошлугы герк-гәбе долдуряр-да, бизиң бири-бириңден үзңе районларымызы ыкдысады битевүлиге ысныщдыряр. Районларың арасындакы идеология арагатнашыгының болмазлыгы болса, кәбир районың бейлекисинден галаклыгы хем медени ягдайының дүрлүлиги зерарлыдыр. Шол кемчилик болса галагы бейлекиниң

ызындан етирмәге айратын үнс берлип, умумы фронты сазламак билен дүзелер.

Үлкәниң ыкдысады хем медени өсүшини газанмага гөрнетин мүмкинчилик болуп дурка, шу иң зерур ягдайлар энтек үсти өртүгли галяр. Диңе түркмен халкының бирикмеги шол өсүше нормал ягдай дөредер.

Ичтимагы дурмуш ягдайыны назара алып, түркмен халкыны үче бөлмек мүмкин: олардан иң галагы Хорезм түркменлери. Хорезмде сердарларың-яшулуларың долы хәкимлиги астында тире-уругчылык дурмушы битевүлигине галыпдыр. Шонуң өзи болса Хорезм түркменлериниң арасында айгыт эдижи роль ойнаяр. Сердарлар шол ерде долы хәким болуп, өзүне табын тирелере салгыт саляр, кимсине темми берйәр, кимсине гаргаяр. Довамлы тире-уругчылык давасы нетижесинде, сердарларың гүйжи хемме затдан озал яраглы нөкерлере баглы. Шол ягдайлара гөрә-де, дайхан өз хожалыгының ховпсузлыгыны үпжүн этмек үчин яшула я сердара табынлыга межбур боляр. Шонуң билен биле, сердар өзүниң ыкдысады гүйжи билен дайханы эзйәр: оңа ери кәрендесине берип, тохум хем хожалык гураллары үчин-де хасылдан пай аляр.

Хорезмиң шол ягдайында феодализм дүзгүни долы довам эдип, крепостной хукук аяга галяр.

Шол ерде сердарың өзи хем экспанчылык эдйәр, йөне вели талаңчылыкдан эл чекенок: онуң херекетде гезйән нөкерлери оны олжа билен үпжүн эдйәр. Шонуң үчин хем ол хич бир дөвлети гөрүп биленок. Себәби, дөвлет онуң өз агалыгыны элинден алар дийип горкяр.

Йөне вели Орта Азияда рус патышалыгы агалык сүрен дөврүнде, сөвда хожалыгының эмеле гелмегине шерт дөредйән сөвда капиталының йүзе чыкмагы зерарлы тире-уругчылык дүзгүни бираз сарсды, сердарың абрайына зарба дегди. Шейле-де болса яралы айы өз товагыны элинден береси геленок.

Эйсем биз Хорезмде: бир тарапдан дайханы өзүне бакна эден яраглы сердар, бейлеки тайдан сердара табын болуп, онуң зулмундан бошамага ымтылян дайхан гөрйәрис. Шейле-де болса сыпкы гөреше аяк басардан ол энтек өрән дашда дуряр. Себәби, дайхан энтек өз бәхбидини кемсиз танып, гөреше ыкжам аяк басардан эжиз.

Шейле максат билен болса хер тирәниң өзүнден сер-

дөра гайтавул берип, совет дүзгүнини амала ашырмага гурбаты етерлик дүшүнжели топар агтармалы, шол топар болса сайлавлара актив гатнашсын, дайхан гурамасыны гурасын.

Дайханы сердарларын хожалык дузагындан сыпдырмак үчин, ыкдысады чәре гөрмән, дине бир гурамачылык ёлы билен ондан халас эдип болмажагы белли зат. Шол максат билен болса оба хожалык карз гурамасыны гуран, республиканың ыгтыярындакы маядан шоңа герегиниче гойберип, дайхана көмек этмек зерур. Шонуң билен биле, оба хожалык харыдыны герекли мукдарда сатын алмак ёлы билен хожалык харыт фондуны дикелтмели. Себәби, Хорезмде хәзирликче довам эдйән феодализм ягдайыны бозмага дөвлет сөвдасы улы көмек эдип билер.

Бухара түркменлери башга хили бир ягдайда. Ол ерде тире сердары болман, онуң ерине бүтин руханылар эелик эдйәр. Орта Азияда ысламың меркези болан Бухара шоңа айратын тәсир эдйәр. Бухара ханлыгында дини када йөретмек өрән гүйчли депгинде гитди. Бухара түркменлериниң арасында дини мекдеплер, медреселер, метжит-мәхраплар, өвлиялар, ишанлар, пирлер, ахунлар, моллалар өрән кән болуп, олар илата узак вагтдан бәри өз тәсирлерини йөредип гелйәрлер. Оңа гөрә-де түркмениң ички хем дашкы гөрнүши бүтинлейин өзгерипдир. Рус патышалыгының Бухара ханлыгына хәкимлети вагтында-да оларың мейли эмир тарапындады. Өз тебигатында азатлыгы сөййән түркмен уругларындан бирнәчесиниң революция эмеле геленден соң контрреволюция лагеринде, ягны эмириң тарапында болмагы, эмир дерби-дагын эдиленден соң оларың бирнәчесиниң Овганыстана гечмеги мениң яңкы айдан пикирими тассыклаяр.

Шол ердәки халкың руханылара болан гарайшыны, оларың гүррүңсиз шолара табынлыкларындан-да аңламак мүмкин. Илатың назарында руханыларың абрайы шейле гүйчли боланы үчин, дайханлар өзлериниң әхли меселелерини шолара чөздүрйәрлер. Руханыларың тәсири шол ерде өлчегсиз боланы үчин, Совет хәкимиетине олар оңлы гөз билен гараноклар.

Руханыларың тәсириниң зорлугыны дине шейле бир мысал билен хем дүшүндирмек мүмкин: өз юртларына доланып гелмек ислейән эмигрантлар тәзе усуллы мек-

деплден азат эдилмегини хөкманы шерт эдип гойярлар. Хәзире ченли шоларың арасында казыларың хөкүм бермеги, меселәни дини кануна гөрә чөзмеги-де шоны тассыклаяр. Әхли яшайыш меселелерине, хожалык меселелерине-де казылар середйәр.

Шейле ягдайда Совет хәкимиетини гурамак айратын эсерденлик талап эдйәр. Шол ерде өңи билен руханылары абрайдан салмалы. Шол максат билен болса халк мугаллымларындан ыбарат болан прогрессив руханылары пейдаланмак зерур, шолары совет ишине-де чекмели, себәби, олар социал чыкышлары жәхтден Совет хәкимиетине чеп дәл.

Шонун билен биле, Бухара түркменлери революциядан өң сөвда капиталының гүйчли тәсирине сезевар болды: капиталың арачы ролуны ойнамагы нетижесинде дайханларың аграмы аз ерли я-да ерсиз галды. Шу ерде «Багтыма багтсызлык пейда этди» диен рус накылы мениң ядыма гелйәр. Хәзир багтсызлыга сезевар болан шол дайханлара аркадаянмак мүмкин. Олар совет гурлушында, ылайта-да, «кошчи» союз гурлушыгында оңат иш алып барып билерлер.

Өңки Закаспия түркменлери болса рус сенагат капиталының гөнүмел тәсирине гөрә, тире-уруг сердарларындан биреййәм дынды. Оңун ерине, харыт айланышыгының процеси нетижесинде өсүп етишен, өңи билен чиг харыды ишләп чыкарян сенагаты өз эллерине алан тәзе милли буржуазия пейда болды. Түркмен байларының өсмеги хем ыкжамланмагы, батракларың хем ерсиз дайханларың дөремегине ёл ачды. Революцияның башларында Совет хәкимиетине гаршы чыкан байлар революцияның хем шол дайханларың көмеги билен даргадылды. Батраклар, гарыплар шол дөвурде тәзе гүйч болуп дөреди. Йөне вели тәзе ыкдысады сыясат нетижесинде байлар өзлерини ыкжамладылар. Олар хәзириң өзүнде-де Совет хәкимиетине гаршы кә гизлин, кә әшгәр гөреш алып баярлар.

Шоңа гөрә-де, обаларда Совет хәкимиетини хем жемгыетчилик гурамаларыны беркитмәге чынлакай үнс бермек зерур...

Докладың үбтүжегини-де дамдырман диңлейән Мырат Агалыев янындакы отуран Чары Веллековың гулагына пышырдады:

— Доклада гөвнүң етдими?

— Яман дәл.

— Маңа галса, доклады диссертация хасап эдердим-де, Гайгысыза ылымларың доктлоры ат берердим.

— Ыкдысатданмы, сыясатданмы?

— Икисинден хем.

— Сениң пикириңче, эйсем, Атабаев атсыз алым-да.

— Мениң оңа шүбхәм ёк. Сениң гөвнүңе гелшине гөрә нәхили: мен бир гөвреде ики Гайгысыз гөрйән?

— Бә, оңа нәхили дүшүнмели?

— Ол докладларыны ики дилде-де өзи язяр, ики дилде-де өзи сөзлейәр.

— Догры.

— Догры болса, оңа ене нәхили ат бермели?

— Маңа галса, мен-ә оңа ат хем берҗек дәл, адыны хем алҗак дәл, йөнекей шу болшунда көпрәк яшайсын диййәк.

— Чары, сен гөрйән вели, акыллы йигит айт!

— Нәме мениң угумы екелемек ислейәмиң?..

Оларың гүррүңине дынч алыш ыглан эдилмеги пәсгел берди.

Трибунада пейда болан даяв гөрмегей йигит Сергей Прокофьевич Тимошковды. Онуң харбы комиссарлыгыны эгниндәки формасы мәлим эдип дурды. Ол харбыларча гөчгүнли сөзледи:

— Ёлдашлар! Гурултай харбы гүйҗи, милли формированияны гүррүң этмесе, тәзе гуралан хөкүметиң эсасы бир ери говуз галарды. Бүтин төверегини капиталист дөвлетлер агыллайын алан Совет дөвлетине гүйчли, оңат яраглы, берк тайярлыклы хем ылмы-техниканы биркемсиз өвренен Гызыл Гошун зерур. Душманларың шу гүнки гүнүң өзүнде-де бизи рахат гоймаянлары сизиң өзүңизе мәлим. Түркмен йигиди ата нәхили говы гелишйәр!.. Мен милли формалы түркмен дивизиясыны гөз өңүне гетирйәрин. Гой, Көпетдаг этеги ат тойнагының гүпүрдиси билен яңлансын!..

Тәзе карарлар кабул эдиленден, тәзе хөкүметиң составы дүзүленден хем Бүтинсоюз гурултайына делегатлар сайланандан соң трибуна чыкан Совнарком башлыгы Гайгысыз Атабаевди:

— Ёлдашлар, биз хәзир гурултайың ишини гутардык, эрте болса, ерли-еримизе даргамалы. Шол хошлашыкдан өң ёл хатырасы болар ялы, мен сизе бирнәче сөз айдасым гелйәр.

— Гадырлы ёлдашлар! Биз хәзир тарыхы акта гол чекдик: дагыныкк түркмен ковумларыны бир ере йыгнап, өз ыкбалыны өзи чөзерлик республика гурадык. Биз диңе бир республика гураман, шонуң билен биле, хожалык гурлушыгымызың хем совет гурлушыгымызың ёлуны аныкладык. Биз өз өңүмизде дуран кынчылыкларың хеммесине гаршы гөреш ёлуны белледик. Биз бирнәче карар кабул этмек билен, йөнекей гимнастика гечирмән, хай-ховайы шовхуна эл галдырман, дөвлет ишинде бейик әхмиетли болан дөредиҗилик иши этдик. Бизи сайлап, шу тарыхы гурултая ынамдар векил эдип иберен, республиканың ыкбалыны бизе табшыран зәхметкешлере биз өз карарларымыз билен вада бердик...

«Гуры сөзден палав болмаз, яг билен түвүеи болмаса» диен накыл бар. Сөз бермек аңсат, ерине етирмек кын. Берлен сөз амала ашырылмаса, агзың ягҗарҗак гүманы ёк!..

Бизиң шу ерде аныклан чәрелеримизи амала ашырмак, шолары халка мазалы гандырмак, әхли зәхметкеш халкы дөвлет гурлушыгына кемсиз ысгышдырмак — сизиң хем бизиң боюнумыздан совулмаз мукаддес борҗумыз!..

Биз өз әхли ишлеримизи назара аламызда, бизиң өңүмизде эсасан үч меселе дуряр. Онуң бириниҗиси — обаларда хәкимиет гурамак меселеси. Биз шол гурлушыгың принципини аныкладык.

Йөне вели, ёлдашлар, сиз өзүңизи кемсиз тутяңчаңыз, бүтин үнсүңизи шол ише берйәнчәңиз, билиңизи берк гушап шол ише актив гошулянчаңыз, обаларда хәкимиет гурамак мүмкин дәл. Биз хәзир уруг-тиречилик дурмушдан өзүмизи сайламанымыз сизе гизлин дәл. Оңа гөрә-де сизиң бириңиз ковум-гарындашлык дузагына илэйсеңиз — өз отурдан вахалыңызы өзүңиз пычгыладыгыңыз болар. Мениң айтмак ислейәним: совет хәкимиетини гурамакда сады гошмаклык дәл-де, мәхревсизлик зерур!

Бизиң икинҗи борҗумыз — илатың пелегине, хаҗатына, мәтәчлигине адатдан дашары дуйгур болмалы. Халкың мейлине гарамасаң, гөвнүнден турмасаң, ол саңа бил багламаз. Ёлдашлар, сизден ким-де ким бириңиз дервайыс хасап эдйән меселәңизи өңе сүрүп билмесеңиз, сиз өз аркадаңыжыңыза йүз тутуң: зәхметкеш көпчүлигинден маслахат хем көмек сораң — шолар сизи

гышарныксыз ёла гөнүкдирерлер. Гелжегиң эесиниң яшлардыгыны сиз билйәнсиңиз, шонуң үчин комсомол гурамасыны ровачландырмага чалышың, пионерлер херекетини чаласын угрукдырың. Сизиң әхли көне дүшүнжелерден өзүңизи сайламагыңыз, аяллар гурамасына элиңизден гелен кемеги этмегиңиз, гарыплар гурамасыны голдамагыңыз зерур. Сиз шоларың хеммеси билен билеликде сынмаз, сарсмаз бир гүйчсүңиз!..

Ёлдашлар, обаларда совет хәкимиетиниң абрайы энтек етерлик дәл. Бизиң обалардакы гурамаларымызда зәхметкешлер энтек өз ислейән адамларыны кән гөреноклар. Онуң-да себәби шейле: бизиң арамыза ең астындан сүмүп гечен кулаклар, чет элементлер, хатда хыянатчылар-да кән. Оңа гөрә-де биз өз хатарымызы арассаламагымыз зерур. Биз әхли парахорлара, әхли огрулара, әхли таланчылара, дүйрмекләп айдамда, довлет гурамаларына буруңларыны гысдырып, бизиң абрайымыза токунмак ислейәнлериң хеммесине рехимсиз сөвеш ыглан этмели!..

Шоңа гөрә-де өз арамызы арассаламак, совет дүзгүнине чеп болан бозгаклары арамыздан пызмак — бизиң өңүмизде дуран иң агирт везипелерден биридир.

Гадырлы ёлдашлар, шу везипелериң хеммесини амала ашырмак үчин, сизиң хеммәңизиң адатдан дашары хөвесҗеңлигиңиз зерур. Хөвес билен, гызгын йүрек билен япышылан иш битмән галмаз. Хөвессиз совет ишгәриниң йөнекей гарантгадан пархы болмаз... Бизиң әхли ишлеримизиң герегинче гурамакда, оны пәсгелсиз алып бармакда — хөвесҗеңлигиң айратын роль бар. Гой, шол хөвес, шол ыхлас сизиң хеммәңизе, хемишелик ёлдаш болсун!..

Отуз докузынжы баш

БУ-ДА РЕВОЛЮЦИЯ

Биринжи гурултайың ер-сув реформасы барада карар кабул этмеги төтәнден дәлди.

Ер-сув гадымдан бәри зәхмет эсасында дәл-де, тире-уруг дүзгүнине гөрә пейдаланылярды. «Үлешдирене үч газ, хениз хем болса аз...» накылына кыбапдаш, тире башлыклар, ханлар-беглер, галыберсе-де руханылар ериң өзенине эе болуп, сувдан-да өлчегсиз пай алярдылар. Дайхан көпчүлиги диңе шоларың сыпрагындан сызаныны иляарды...

Ер-сув зәхмете пайланман, ника пайланяны үчин, ондан диңе өйленен адамының пейдаланмага хакы бардыы. Гарып бир өйде бәш болуп, хер хайсының сакгалы сечекли торба дөнсе-де, өйленип билмәнсоң ер-сувдан хакы ёкды. Өйленмек үчин галың төлемек зерурды. Гарыпда галың төләрлик гурп ниреде ди? Байың бәш оглы болуп, хеммесини, хатда ики-үч яшлысыны хем өердим хасап этсе, ер-сувдан бәш пай алярды. Шонуң үчин байлар эмин отуран оглуна-да бириниң гызыны никалап, шоңа пай алярды. Гөр нәхили деңлик?!

Соңабака болса халка дегишли ер-сув сөвда малына айланып, байларың, ханнасларың, мүлкдарларың голуна гечди. Гүзераны кын дайхан еке пай сувуны-да өлдүрилен баха сатмага межбур болярды. Гүн гөрмек, өлмезөди яшамак үчин болса өз сатан ерини байдан экерине алмага межбур болуп, арлы йыллык хасылың үчден бирини я ярпысыны хожайының доймаз-долмаз аммарына дөкйәрди.

Бир гарыбың асмана йүзүни тутуп:

— Ай алла, ериңе байлар эе болды, асманыңа пугта бол! — дийип зейренмеги шонуң зерарлыды.

Атабаевиң өз докладында ханнаслар крепостной хукугы дикелтмәге чалышдылар диймеги шол айылганч ягдайы гөз өңүне гетирени үчинди.

Өңки Бухара эмирлигине хем Хыва ханлыгына табың дайханлар хасап хем дәл, хатда прогрессив хасап эдилжек Закаспия областында-да ер-сув сөвда капиталына айланыпды. Байлар, сөвдагәрлер диңе өз бәхбидиниң эшеги болан арчынлара, дайханың өңүне дүшйән мираплара халат-серпай салып, кәсине элмайыш эдип, көпчүлигиң мүлемма ерини сәхел зада сатын алярдылар-да, шол ери дайханың өзүне үчден я дөртден бирине экерине берйәрдилер, нетижеде ер-сувдан уммасыз пейда газанярдылар.

Гүлжемал хан Байрамалының уммасыз ерини патыша билен пайлашып, икиси хем шол бол ер-сувы дайхана экерине берйәрдилер. Аз ерли, көпленч ерсиз дайханлар байларың, сөвдагәрлериң хызматкәрине айланыпды. Дайхан бир десятин ере зар боланда, Марыда Дервүшлер, Батманлар, Сәхетдурды ишанлар бир мүң, җуда болмаса, бәш йүз десятин ере эелик эдйәрдилер.

Шонуң үчин хем республиканың биринжи гурултайы ер-сув реформасы барада карар кабул эдипди. Хорезм хем Бухара топрагындакы дайханларың арасында реформа хәзир пейдалы нетиже бермежегини аңлананы үчин, ер-сув меселесини шол ерлерде ягдая гарап дүзгүне салмалыды. Өңки Закаспия областы барада болса, карарда шейле пункт барды: «Өңки Түркүстан республикасына гирйән районларда шол чәрәни деррев амала ашырмалы, ер-сува хусусы эечилиги хем мүлкдарлыгы чаласын гутармалы».

Ер-сувуң асырлардан бәри уланып гелниш дүзгүнини дегишдирмегиң өзи-де бир революциязы. Революция гурбансыз гечмейәни мәлим болса-да, Октябрь революциясының берен мивеси гөз өңүнде боланы үчин, гурултай шол меселеде икиржиңлемәнди. Адатдан дашары жогапкәрли меселәниң инициаторы Атабаевди. «Ити өлдүрен сүйрәр» диен накыл ончаклы овадан болмаса-да, шол ише ёлбашчылык этмек, байларың сеңригине какмак — Атабаеве дегишлиди.

Шонуң үчин хем Түркменистаның Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы Атабаев йөрите шол иши гечирмек үчин, өзүне герекли жогапкәр ишгәрлер билен шол йылың сентябрь айында вагтлайынча Мара гөчүп барыпды. Көпетдаг этегиниң сувы чәйнегиң жүрүнинден дөкүлйән ялы ужыпсыз боланы үчин, шол төверегиң мүлкдарлары-да ягдайлыды. Оңа гөрә-де реформа шол ерде ончаклы чылшырымлы дәлди. Улы мүлкдарлар Мургап хем Тежен дерясының яйраян ерлериндеди. Тежен-де Мары округына гирйәрди.

Совнарком хем реформа комиссиясы башлыгының эдарасы Мары дуралгасының өң янындакы ики гат жайлы онат мыхманханада ерлешйәрди. Шол мыхманхананың гижеде-гүндизде чырасы сөнмейәрди, гижеде-гүндизде иш дәянмаярды, гижеси-гүндизи онуң ичи-дашы адамсыз галмаярды. Шол мыхманхана өзүне гөрә революцион штаба айланыпды. Шол мыхманханада дынувсыз тыркылдаян машынкалар караpлар, шахадатнамалар, хөкүмлер, буйруклар, хайышлар, чакылыклар чап эдйәрди. Шол мыхманханадан асырлык дөврүң гадымы кануңларыны чаласын дегишдирерлик тәзе дөврүң тәзе кануңлары яйраярды.

Көне билен тәзәниң бири-бирине чапразлыгы тарыхы бир зат. Сөвеш чакнышыксыз боланок. Көне гызганы

гөпарып ерине тәзе экин экжек боланда гейминиң түйдйәр; эл-аягыңы персала эдйәр. Мүлкдар-да күшт диениң билен гарав гөрен гурбакга ялы лоңкуллап өтәйденок, башарса гайтавул берйәр, гүйжүни эжиз дуйса, хилә йүз уряр, ослагсыз вагтда жаңа каст этмекден-де чекиненок. Шонуң үчин хем шол мыхманханадан сөвеш командасы берилйәр.

Округ районлара, районлар обалара, обалар тирелере, тирелер уруглара бөлүниши ялы, Мургап хем Тежен деряларыда илки нобурлара, соңра эпе яплара, ондан соң кичи яплара бөлүнйәр. Ер-сув шол бөлүниш кала гөрә пейдаланыляр. Шол бөлүнишиклере биркемсиз гөз етирмән, хайсы тираң нирeде нәхили бәхбидиниң барыны аңламан, дайханларың мүлкдарлара нирeде гаршы дуруп билжегини, нирeде йөвселлежегини селжермән, хайсы ерде нәхили чәрәниң зерурлыгыны аныкламан, иши ислегине гөрә гечирип болмажагы хич киме гизлин дәл. Шонуң үчин хем комиссия башлыгының дүрли маслахаты, дүрли гeңеши, дүрли табшырыгы гутармаярды. Реформада пейда гетирип билерли адамларың хеммеси ише чагырыляpды.

Ишиң илки башлангыч гүнлеринде Гайгысыз Атабаев Абдырызак билен ики-чәк отырды. Атабаев телефонда гүрлешйән чагында, Абдырызак кәсесиндәки чайы овуртлаярды. Гайгысызың сүйренжекли гүррүң этмән, «Гамыңы говшак тутсаң — элиңи гыяр. Гаршылык гөркезйән болса — басмалы. Хеммеси гошулян болса, маңгаласынам гайгырмалы дәл» диен сөзүни эшиденде, Абдырызак «Шу адамда мәхрев диен зат ёг-ов» дийип ичини гепледи. Гайгысыз трубканы гояп бадына болса гапыдан гирен чал сач аял гөзүниң яшыны сечелендирди. Ол агыны сес билен:

— Жанларым, Гайгысыз дийилйән ким? — дийип сорады.

— Гайгысыз-а мен.

— Балам, мен саңа арза гелдим...

Абдырызак өз янындан «Арзыңы киме этсең шоңа эт. Жөгүлиге салып шумжаран киши болма-да гөрүнме гөзүме» дийәйсе герек дийип ойланды.

Гайгысыз отуран ериндeн туруп, дургушан аялың эгнине япышды-да отургыжа отуртды, өзи хем янында отуруп:

— Дайза, рахатлан, шу ериңи өз өйүң хасап эт! — диййп, мылайым сөзледи.

Абдырызак өз янындан «Бә, мен ялнышыпдырын айт. Бу адамда мәхир-мухуббет диен задам ёк дәл экени. Хава-да, Магтымгулының айдышы ялы, «Мүң гөвүн йыкмайн әрден, бир гөвүн шатлыгы чыканок» диен карара гелди.

Орта яшлы, салыхатлы аял бираз өзүни тутандан соң Гайгысыз оңа хабар гатды:

— Ери, дайза, бизлик нәме юмшуң бар?

— Гайгысыз диййлйән, жаным, сенми?

— Хава. Йөне вели өзүни йитирмән, гөвнүңде нәме болса шоны перт-перт айтмагыны хайыш эдйән. Бу ерде зорлук-сүтемлик диен зат болмаз.

— Мен бир дул аял. Ики гызым әре чыкып гитди. Өз элимде хәзир дөрт саны чагам бар. Иң улусы хениз йигрими яшыны долдуранок.

— Ери онсоң?

— Сениң әриң бай болупдыр диййп, мени ер-сувдан кесжек болялар.

— Ким кесжек боляр?

— Оба шура.

— Комиссиялар нәме диййә?

— Оларам, жаным, биле отурышып-туршуп йөренсоңлар шонуң гепини геплейә.

— Нәче ериңиз бар?

— Бир танапа етер-етмез багжагазымыз бар.

— Башга?

— Ер билен гөгүң арасында худайдан башга хич задым ёк.

— Малыңыз?

— Хава, чагалара сүйт берйән бирже сыгрым бар.

— Әриң хачан ёгалды?

— Инди бәш йыл долуп баря. Ол пакырың өзи барка-да арта-таша задымыз ёкды вели, жаным, инди-хә гүндекини гүнде газанмалы, йыкма-йыкылма мылар эдйәс.

Атабаев өз ериңе гечип, звоногы басанда, гапыдан гара гөз, гара гаш, даяв бир йигит гелди. Онуң товланмадык жоннук гара мурты гараягыз йүзүне говы гелишйәрди. Гайгысыз оңа совал берди:

— Хажы, бу аялы танаяңмың?

Шол аяла чиңерилен Хажы башыны яйкады:

— Ёк.

— Ёк болса, өз яныңа алып бар-да, мазалы таңа, сораг-идег эт. Эмма шу дайза инжидилмәсин. Дүшүнүклими?

— Дүшүнүкли, ёлдаш Атабаев.

Хажы республиканың ер-сув министриди. Онуң-да фамилиясы Атабаевди. Ол, Мухамметгулы Атабаевиң гардашыды. Хажыдан улы, Мухамметгулыдан кичи Өвезгелди Атабаев болса Москвада постпредди. Оларың Аннамухаммет хем Мыратберди атларында ики саны кичи доганлары-да барды. Шол йигитлерде Мухамметгулының кешбини гөрйән Гайгысыз олары голдаярды. Табшырылан иши жан-дилден ериңе етирйән Атабаевлер-де онуң йүзүне чирк гетирмейәрди.

Хажы Атабаев шол аял билен тиркешип чыкандан соң Абдырызак Гайгысыза хабар гатды:

— Мени нәме үчин чагырдың?

Абдырызагың сөз урşы-да өз гөрнүши ялы мортады. Йөне вели Гайгысыз оны хем онуң хәсиетини башга кишиден сорамалы дәлди. Шонуң үчин оңа хемайын жогап гайтарды:

— Сени гөресим гелди.

— Мени гөресиң гелйәдими?

— Хава, шонуң үчин мыхман чагырдым.

— Шол барада мен саңа бир накыл айдып берейин.

— Боляр, айт.

— Бир вагт эшеги мыхман чагырыпдырлар. Шонда эшек айдыпдыр: Мен ким — мыхманчылык ким? Мениң өңүме арпа дөкмежеклерин-ә гөзүм етйә. Мени чагырян болсалар, я хожайының өйүниң одуны түкенендир, я-да аялының уны гутарандыр диййпдир... Хава, сен хем мениң өңүмде үвмеклән палав гоймажагыңа-а гөзүм етйә. Сен хем мени я урша я-да сөгүше ибержексиң.

Нәме хызматың болса айдып отур.

— Мен саңа ер-сувдан пай бержек болсам билдиңми?

— Ол барада, Гайгысыз, мениң саңа миннетим ёк.

— О нәхили ёк? Ер-сувуң ыгтыяры хәзир мениң элимде ахыры.

— Пилимя элимден алаймасаңыз, ташланды партав ери хем өзүме ер эдинип билйән.

— Ере сув хем герек ахыры.

— Башга алач тапмадык вагтым, өкүзчәң хамындан това эдинйән-де гуюдан чекиберйән.

— Диймели, сениң дөредиҗилик ылхамың бар?

— Мен ене гайталаян: мининети пилиң гулагындан чекйәң.

— Нәме диййсене, Абдырызак, гепиң түммек ери, мен сени шу ерик ёкдан бар эдип билйән адам боланың үчин чагырдым.

— Сен, сувүмсиз магтав билен мениң башымы агыртма-да, максадыны айт.

— Сенден... ёк, кечжал сенден дәл-ле, хакыкы Абдырызакдан мениң ики хайышым бар. Хәзир шонуң бирини айтҗак.

— Айт.

— Мары округында хәзир бизиң нәхили иш гечирйәнимизден сениң хабарың бардыр.

— Кими агладып, кими гүлдүрйәнимиз киме гизлин?

— Сениң сөз уршуң хем бирхили кечжал!... Айбы ёк, ол сениң салланчакдакаң эне сүйди билен алан хәсиетиң. Оны иң соңкы отагыңа-да өзүң билен алып гитҗегиңе мениң шүбхәм ёк. Мениң хәзир саңа айтҗак боляң задым: сен хем чөреги шу топракдан иййәсиң. Шейле дәлми?

— Мен киши гүйҗүни уланамок.

— Абдырызак, сен маңа бир секунт гулак гой: шу мукаддес топрак шу гүн саңа-да мәтәч. Ынсабыңы аркаңа атмадык болсаң, гел, сен хем нең наныңы өде!

Абдырызак билгешләнден кеҗине тутды:

— Өдемәмде, сениң элиңден гелҗек зат бармы?

— Өдемесең... — Гайгысыз оңа гөзлерини улалдып чиңерилди. — эшитмедим дийме — йүзүни сыпамаң!

Абдырызак йөнекей йылгырып оңа совал берди:

— Гайгысыз, сен бурказың карысыны билйәмиң?

Гайгысызың сеси хемлели чыкды:

— Онуң бу ики ара нәме дахылы бар?

— Сен маңа бирҗе секунт гулак гой... Кырк йыл мундан озал, Мургап себтинде «кары» ат алан бир көр болупдыр. Ол өрән дилевар экени. Майлы хан бир гезек оны ясавул билен гетирдип, газап билен сорапдыр...

— Мен сениң үчин көрем дәл, керем дәл!

— Сабрыңы элиңе алма!... Хава, Майлы хан ондан сорапдыр:

— Сен, көр, нас атямың?

Көр сечекли кәдисиниң жүбүсинден чыкарыпдыр-да питиклэпдир:

— Хан ага, кейпиң гызыклысы шудур.

— Сен, көр, чилимем чекйәмиң?

— Чилимиң түссеси, хан ага, жаныңа ношдур.

— Хей, пелит. Сен көр, тиръегем атямың?

— Тапсам, хич бириндең гайдамок, хан ага.

— Сен көр, мениң газабымдан горкаңокмы?

— Мен-ә, хан ага, худайданам горкамок.

— Мен сени өрән яман эдерин!

Көр яңса алыпдыр:

— Бә, менимми?!

— Мениң газабыма дучар болсаң, гайдып өзүңи тутмаз ялы эдерин, көр!

— Хә, болжак онда, сен нәме газабың болса, шоны маңа гөркез! Нәме бу бир гарып бичәре дийип маңа халат-серпай салжакмы? Бу пакыр бир еке чыкан дийип маңа доган берҗекми? Бу пакыр ягты дүнйәден махрум экен дийип маңа нәме гөз гойдурҗакмы? Саллах пакыра рехмиң иниип, мени нәме өерҗекми?.. Шу дурмушдан үйтгетсең, мениң-ә арманым ёк!... Ханы, хан ага, газабың болса, шоны маңа гөркез-ле!..

Гайгысыз онуң гетирен мысалына кейп эдип гүлди-де, еринден туруп эгнине какды:

— Гадырлы дост, хей саңа-да газап эдип бормы? Сениң ондан бириңче болуп билсем, мениң нәме арманым бар? Сен кир ёкмаз акжа гушсуң!..

— Ери, ери, маңа шейле шеланайылык этмәниңде-де башаран ишимден боюн толгасым ёк.

— Мен сени шоны билйәним үчин чагырдым.

— Чагыран болсаң, мен хәзир.

— Сен, ер-сув пайлашыгында бир оба комиссиясының башлыгы болмалы.

— Башлыгы?

— Хөкман башлыгы болмалы.

— Мениң шонуң ялы булашык ише гошаныңдан, араба гошсаң, белки, говурак ишләрдим.

— Нирә гошмалыдыгыны, мен саңа гөрә говурак билйән.

— Мен ол иши башарман ахыры.

— Хек эдерсиң!

— Оңсоң бирден, яңкы аял ялы аяллар, эркеклер үстүңи тапырды эдәймесин?

— Шу ерик гелениң дилини тапмак мениң ишим.

— Мениң ишим нәме?

— Сениң ишиң: байың ерини алып, гарыба бермек.
— Озал хем мени обада өрән говы гөрйәндирлер!?
— Айбы нәме: токай отла — ат газан. Сен хайсы обаны говы билйән болсаң, шоны ал.
— Мениң өз обамыздан башга билйән обам бармы нәме?
— Өрән говы!...
— Йөне вели шейле бир шерт билен...
— Айт, айт.
— Сизиң инструкцияңыза, сизиң берен табшырыгыңыза гөрә, мен шол обаның ер-сув реформасыны тайярлайын. Нетижә гелненде мен гук диейин вели, сен хем шол ерде тайын бол.
— Боля.
— Боля болса, ругсатмы?
— Ёк.
— Нәме, палав тайынмы?
— Сен Любадан палав иесиң ёк-ла. Борщ, котлет... ген онда дәл.
— Эйсем нәмеде?
Звоногың сесине гөрә гелен Хажы Атабаеве Гайгысыз мәлим этди:
— Ынха сизе Гонур оба комиссиясының башлыгы. Бирсалымдан янына барар вели, сен Абдырызагы эхли чәрелериңиз билен танышдыр.
Хажы чыкандан соң, Гайгысыз Абдырызага гүррүң берди:
— Орта Азияда, шол хатарда Түркменистанда-да, аялларың дурмушы саңа мәлим. Ыслам дини олары хак-хукукдан кесип, дөрт тәримиң ичинде туссаг эдип гойды. Аялларың гулагына рече дыкып, дилини баглап, гөзүниң өңүне перде чекип, дин олары жанлы гарантга айландырды, аялларың дөрдүсини бир ере чатды...
— Онуң аслы себәбинден сениң хабарың бармы?
— Ёк.
— Онда гулак гой: Мухаммет пыгамбер ыслам динини бир яндан өвүт-үндев, икинжи тайдан гылыч зарбасы билен яйратды. Довамлы ганлы сөвешлерде эркек гөбеклиниң аграмы гырландан соң, бир яндан аяллар гопгун турузды, икинжи тайдан илатың саныны көпелтмек зерур болды. Шонуң үчин хем Мухаммет алланың адындан шейле эмир яйратды: «Пенкиху матабалекум миненнисайи месна ве сүласа ве рубаг... ягны, гурбуңызың етишине гөрә аяллардан икисине, үчүсине, дөрдүсине ченли ника гыйдырмага-алмага хакыңыз бар... Феодализмиң ханлары, небсевүр руханылары болса, шол вагтлайын чәрәни ысламың эсас кануны хөкмүнде беркитди...
— Сен нәме Мухаммеди акламак ислейәниң?
— Мениң селләни метжидиң мәхрәбине биреййәм ураныңдан сениң хабарың ёк дәлдир.
— Мениң нәме дегишимәге хакым ёкмы?
— Догрусы, ыслам дининиң зынжыры аяллары хениз хем сыпдырмаок.
— Мениң хем айтмакчы боляным шол. Шол зынжыры гырмак, аяллары асырлык зулумдан бошатмак үчин, мүмкин болдугыча чаласын чәре гөрмек зерур. Мениң сенден икинжи хайышым ана шол барада.
— Нәме мени дине гаршы өвүт-үндевчи эдиниесиң гелйәми?
— Ёк, иш башга. Гулак гой: ики-үч аялың үстүне алнан яш аяллардан айрыласы гелйәни, айрыляны, сатылжак боляи улы гызлардан гачып гелйәнлери кән. Умуман тәзе дөвре, тәзелиге ымтылян аяллар-да ёк дәл. Шолары хем шолара меңзешлери бир ере топлап, якын гележекде чынлакай ишгәр болуп етишер ялы, шолары коммунистик партияның таглыматына гөрә тербиелемек герек.
«Бә, бу адамының гозгамаян, алада эдинмейән меселеси ёк өйдйән» дийип ойланан Абдырызак:
— Догры — дийип тассыклады.
— Догры болса, шу ерде Марының өзүнде аяллар интернадыны ачмакчы боляс. Оңа эййәм буйрук хем берилди. Йөне вели шол гелин-гызлары ынанар ялы, дөвлет хатырасы, халк хатырасы үчин шолара халыс йүрекден хызмат эдер ялы адам тапмак кын. Шол мукаддес иши мен сениң ынсабыңа табшырасым гелйә...
— Ондан йөне: дынч башыңы депиржек бела галдырайын дий гутар-да!
— Нәме дийсеңе, Абдырызак, мен саңа хер хили ишлер хөдүрледим. Сен оларың хеммесинден боюн толгадың. Бу сапар мен саңа теклип хем этжек дәл-де, шол иши диңе сениң ынсабыңа табшыржак.
— Мен коммунист дәл ахыры.
— Шол иши коммунистлер диңе саңа ынаняр.
Абдырызак йүзүни ашак салып дымандан соң, Ата-

баев «Дыммак разылык аламаты» дийип, дүшүнди-де оңа маслахат салды:

— Егсам хем аяллар интернадына нәме ат береркәк? Кемине дийсек гелишмезми?

— Кемине адына мекдеп бар ахыры.

— Догры. Онда нәме ат береркәк?

— Интернат шахандазрак болсун дийсең Молланепесиң адыны дак. Ек эгер гоязы болсун дийсең, Магтымгулының адыны гой.

— Өрән говы тапдың. Интернадың Магтымгулы адыны хем онуң директорыны гутламага ыгтыяр берйәмиң?

— Сен айт чекермән йүк уруп барясың-ла!

— Нер болан ерде йүк ерде галмажагыны билйән ахыры.

Шол вагтда тайынланып гетирилен кагыза Совнарком башлыгы гол гойды. Шол чекилен гол Магтымгулы адындакы аял-гызлар интернадыны ачмак хакындакы карарды.

Кыркынжы баш

ЧЫЛШЫРЫМЛЫ ВАКАЛАР

Реформа өрән говгалы гидйәрди. Мүлкдара бол хасыл берйән ерден, мивели багдан айрылмак өрән кынды. «Менден гидйән болса, индики алжагы хем гөпендирмесин» дийип, гурутмак ниет билен үзүмиң дүйбүне небит дөкйәнлер, эрик агажына пычгы чекйәнлер-де барды. Оба шурасының нәмәлим адам тарапындан енжилйән ери-де ёк дәлди. Комиссия башлыкларындан бириниң маслыгыны ики гүнден соң бир горпдан тапыпдылар. Дава-женжел нетижесинде гызыл юмруга гирилйән ери-де барды. Кәбир оба шураның тире-уруг душманчылыгы нетижесинде, орта дайхан бай хасап эдилип ер-сувдан кесилйән ери-де ёк дәлди. Тирелериң ер-сувы бу япдан дәл, ол япдан алжак дийип дава турузян ерлери-де кәнди. «Киши ери харам» дийип, бай мүлкүнден боюн толгаян гарып-да барды.

Окружкомың секретары Байрамалы Мырадов, окружисполкомың башлыгы Хан Казыев, кошчылар союзының башлыгы Сапаржа Аманеков хем әхли ёлбашчы ишгәрлер шол давалар билен мешгулды. Прокурора-да

алада стерликди. Милициялары-да атларыны гамчылаян ерлери гыт дәлди. Жеделли, давалы меселелериң кыны болса Комиссия башлыгының гошулмагы хем айгыт этмеги билен чөзүлйәрди.

Комиссия башлыгы Атабаев онуң дашындан Совнаркомың ишини хем ЦИК-иң ишини алып барярды. Оны партияның Меркези Комитетиниң секретарлары Межлаук, Сәхетмырадов, ЦИК-иң башлыгы Айтаков хем Совнарком башлыгының орунбасары Паскуцкий хәли-шинди телефона чагырярды. Диңе бир сыясат хем хожалык дәл, медениет ишини хем дең дережеде алып бармалыды. Түркменистаның классык сазыны нота гечирмек хем оны нешир этмек үчин, Дашкентден сунгат ылымларының докторы, профессор, композитор Виктор Александрович Успенский чагырылыпды. Ол саз хүнәрини говы билйән Мухамметмырат Нецеслиев билен биле әхли шәхерлери, обалары, чөллери, гумлары атлы, дүели, эшекли, машынлы айланып йөрди. Молланың өли, багшының той агтарышы ялы, олар диңе багшы агтарярдылар. Багшыларың оңайсыз өйлеринде, чатмаларында ятып-туруп, сазларыны өврүп-өврүп синчин диңләп, Виктор Александрович олары нота гечирйәрди. Ол өз зәхметиниң бидерек гитмегинден ховатыр эдип, алан ноталарындан бирнәчесини саза говы дүшүнйән адамлара эшитдирмек хем шоларың бержек бахасыны аңламак ислейәрди.

Атабаев шол иши гурамага-да мүмкинлик тапыпды.

Марының әхли медениетли адамсы агшам бир клуба үйшүпди. Өз хүнәрини гөркезмек ислейән профессор Успенский пианинада «Гырыклар» сазыны чалярды. Саза дүшүнйән адамлар синчин диңлесе, дүшүнмейән адамларың арасында хышы-вышы көпелйәрди...

Саз гутаран бадына болса, маслахата гойлуп-гоюлмазына, сөз берлип-берилмезине гараман, кошчылар союзының башлыгы Сапаржа Аманеков сахна дазырдап чыкды. Ол өзүниң сүзгек гөзлерини үшердип, эллерини булайлады-да гыкылык этди:

— Ек! Бу чалнан зык-зык гырыгам дәл, гапатлам дәл. Бу асыл түркмен сазы дәл. Хей шейле-де бир түркмен сазы бормы? Мунуң зыңңылдысы бизиң гулагымыза эшегиң гулагына ясин окандан эбайы дәл ахыры!...

Сапаржаны сакламак ниет билен ики-үч ерден сес чыкды:

— Ёк, ёлдаш Аманеков, бейле дәл!
— Ёлдаш Сапаржа, ялңышясың!
— Ёлдаш Аманеков, ягдай билен...

Сапаржа оларың хич бирине гулак асман, гыкылыгына довам этди:

— Галат айдясыңыз!.. Бу сазандар дәл, алдавчы!.. Муңа дүйәниң пулы харч эдилйәр, халк маясы еле совруляр. Бу алдавчыны ёк этмек, ковмак герек!..

Аманековың иң соңунда кимдир бири голуна япышды. Сапаржа онуң билен чекелешмәге тайынлананда, Гайгысызың газаплы гараян гөрежине гөзи илди-де, сесини чыкарман, еринде барып отурды.

Аманековың гаршысыны алмага Атабаев-де, хич ким-де етишмеди: онуң сахна чыкышы йылдырым йитилигинде эмеле гелди. Онуң шол гөмелтей сөзлери болса әхли отуранларың, ылайта-да профессорың кейпини бозды. Ол пианинаның гапдалында дуран еринден агылы сёс билен сөзе башлады:

— Гадырлы ёлдашлар!.. Сазың нәзик нотасыны сиңдин дуймак, оны гыл ялы гышартман нота гечирмек, ансат иш дәл. Мениң, элбетде, ялңышмагым мүмкин. Йөне вели кырк йыллык тежрибәм мени хениз ченли хеләк эденок. Арман, алты айлык зәхметимиң бидерек гиденини мен диңе шу гүн сызып галдым... Ёлдашлар, янкы ёлдашың айдышы ялы, мен пул ызында селпейән хечкәре болман, әхли укыбымы, жанымы сунгата сарп эдйән адам. Маңа хормат гоюп йөрите чагыран Халк Комиссарлар Советиниң башлыгының хем түркмен халкының өңүнде мениң ынсабым сап, арасса... Мен шу ерде өз везипәми ерине етирип билмедик болсам, багышлаң, мен өзүме гүйменже тапян...

Успенский Орта Азия мөчберинде өз хүнәрине иң мешхур художникди. Дашкентде-де онуң өз иши өзүне кемсиз етикди. Ол диңе Атабаевиң йүзүнден гечип билмән гелипди: саглыгы ончаклы мәкәм болманы үчин чөллерде гезмек, болар-болмаз ерде ятып-турмак, өвренишилмедик нймит билен мыдар этмек оңа ансат дәлди. Онуң үстүне-де сап адамыны масгараламак, нәхили хайыпды!.. Хәзир Аманековың үстүне гыгырмак, сөкмек, мәрекеде гелшикли дәлди, ончаклы хайры-да ёкды. Атабаев шонуң үчин шол айп иши улалтман, йөнекейрәк гечирмек ниет билен диңе Успенскиң өзүне ювашжа мәлим этди:

— Гадырлы Виктор Александрович, Сапаржа Аманеков бирхили гең адамдыр: чендан онуң аклына гуланегының үстүн геләймеси бардыр. Дәлиниң йүз гепи тегыпың үстүн...

ёмут шивесини гиризжек боля. Биз оңа чыдап билмерис. Түркмен топрагында ыкдысатда Мары өңе дүшйәндир. Оңа гөрә-де языв дүзгүни Мары шивесине эрмелидир...

Сапаржаның сөзүни йылгырып диңлейән Атабаев Гелдиевиң гулагына пышырдады. Гелдиев ериңден галып, элиндәки мели Аманекова берди-де, гара тагтаны гөркезди:

— Елдаш Аманеков, дил билен айданда дүшүнмесиз боляр. Сен шу өз айдянларыңы бизе гара тагтада язып гөркез!..

Аманеков элипбиден шерменде соватсызды. Ол бираз алжыражак ялы этди. Бирденкә-де мели Гараханова оклады:

— Ал айт, Аллагулы, ислесе шоңа язып гөркезәй-ле!..

Аманековың совалга тапышына Гайгысыз-да кейп эдип гүлүпди...

Йөне вели Аманеков дайхан дурмушыны хем оның психологиясыны говы билйәрди, ылайта-да ол байлар сыныпына рехимсизди. Хәзир нире говгалы болса, Атабаев шол ерик Аманековы иберйәрди. Бир гезек ол гиже еке өзи гелйәкә көприң үстүнде саклап, нәмәлим адамлар оны тултуклы сув эдипдилер: «Шундан соң байлар-пыланлар дийип дилиңи ярайсаң, жаныңы жәхеннемде гөрәйгин» дийип горкузыпдылар. Эмма инди били сапанчалы гезйән Сапаржаның эйсем-де болса гайдувы ёкды.

Дөвлет ишини дынувсыз херекет этдирйәни үчин Атабаев нирә гитсе стенографисткаңы, машинисткаңы хем өзи билен биле алып гидйәрди. Хәзир Люба-да оның өз янындады. Йөне вели Люба инди өңки утанжаң гыз дәл-де, кемсиз етилен гелинди: биле яшаянларына ики ярым йыл долуп барярды. Ылайта-да Любаның гылыгы етжек дережесине етипди. Ол хер бир зат барада өз диени болмаса, кыямат гопдурярды. Вагтының аграмыны билен гечйән Гайгысыза яссыкдаш яга ян бермекден башга чәре галмандьы. Йөне вели Люба хетдинден аша гидйәрди. Ол хәзир өз янлары билен алнып гелнен стенографисткадан габанярды. Атабаев диңе гүндиз дәл, көпленч вагтда гижесине диктовать эдйәни үчин, Любаның ёк затлар гөвнүне гелйәрди. Шонуң үчин хем гүнлери бир болса, давалары икиди.

Бир гиже сагат он икә голайлап барярды. Гайгысыз реформаның женжелли бир меселеси барада өз пикирини диктовать эдйәрди. Стенографисткаңың гернени гөрежине илени үчин:

— Сиз ядан вагтыңызда дуйдурайың — дийип, малим этди.

— Константин Сергеевич, сиз ядамасаңыз, мен яламан.

— Молодец!.. — дийип, янындакы гызың эгнине какды.

Шол пурсатда Люба пейда болды. Ол хич киме хич зат диймән, «мениң әрим билен гүррүңим бар» диен ышарат билен стенографистка гапыны салгы берди. Ол гыз чыкандан соң болса, Гайгысызың үстүне эбанды-да, хемлели совал берди:

— Ол гыз билен нәме гүррүң эдипдиң?

— Мениң диктовкадан башга нәме гүррүңим болсун?

Люба юмругы билен тайлы гезек столы таркылдатды:

— Айт дийдим, айт!

— Люба, саңа нәме болды?

— Ах, сен огурлык эден утанмаз, үстүне гелен утанар эдйәмиң?

— Сен нәме үчин ятанок?

— Сен нәме мени ятар ялы этдиңми!—диенде, оның сеси саңдырап чыкды.

Атабаев оны көшетмек үчин ялынжалыга йүз урды:

— Любочка, сен нәхак габанясың. Мен ишиме етишдим-де, инди маңа кейп чекмек галдымы? Сенден башга хич бир гыз гөзүме гөрүнмейәнине сен өзүң нәбелетми нәме?

— Мен саңа гаты белет! Шонуң үчин хем, яңкы гыз билен эдишен гүррүңиңи сораян.

— Мен-ә... ядан вагтың дуйдурайгын диен болаймасам, башга нәме диениме ядыма дүшенок.

— Ах, шей дийсене?! Оның сачыны сыпалаян кимиң элиди?

— Сачыны?..

— Ынха саңа гепиң чыны!..

Атабаевиң табшырыгына хем өз адатына гөрә, Ичери Ишлер Халк Комиссары Бәшим Гулбешеров гапыны какман гирибер йәрди. Хәзир ол гижәниң бир вагты ишиги ачанда, гулагына бир шарпылды илди, гөрежине-

-де Гайгысыз билен Любаның бойдаш болуп дураны илди. Оларың икиси хем бири-бирине иң соңкы айгытлы сораг билен гараярды, эмма оларың икисиниң-де эллери өз ялларындады. Гайгысыз иң соңунда Люба ёл гөркезип, гапа бакан элини узатды... Гулбешеровың иши нәче гыссаг болса-да, хәзирки душушыгы бир салым гижикдирмәге межбур болуп, аркан чекилди...

Шол ваканы Гулбешеровдан башга гөрен ёкды. Догры. Бәшим өрән вәшиди. Эйсем-де болса, айгытлы меселе барада онуң дилини ярҗагына Гайгысыз-да ынанмаярды, хич ким-де. Шейле-де болса, шол барада дүрли гүррүң гүнүбирин яйрап гитди:

— Гайгысызың аялы онуң чекгесине чалаңмыш.

— Гайгысыз оңа нәхили чыдадыка?

— Аялына эл гайтармадык болса, мерт адам экен-ов!

— Әхли иле буйруп, бир аяла буйруп билмейән болса, мениң-ә Гайгысызданам гөвнүм гечип баря.

— А хав, сен оны айтма. Бир аяла диенини этдиренден, мүң гошуны бирден өлүме гөндермек аңсат ахыры!

— Шейле аял билен, догрусы, мен өзүм-ә яшап билмездим.

— Олам-а оңа гапыны гөркезенмишин.

— Гайгысыз аялы эллик ялы чалышямышам ахыры!..

«Гайгысыз аялы кән чалышямыш» диен гүррүң онуң өзүне-де етйәрди. Шол мыш-мышлар барада партия комитетинде онуң өзи билен гүррүң хем эдипдилер. Атабаев шол барада йүрегини ачып гөркезипди:

— Аял барада мени догры танкыт эдйәрлер. Шол барада, белки, мениң салым говшагракдыр. Йөне вели, ёлдашлар, бир ягдай бар: аял адамының дурмушында иң азындан ярпы, болмаса, хас көпрәк роль ойнаяр. Аял өзүң билен күйдеш дүшенде, сени бирки гез ёкары гөтерйәр, сен өзүңи хакыкатдан-да абрайлы адамлардан дийип дүшүнйәрсиң, рухуң-да белент боляр. Эмма аялың күйи, хүйи-хәсиети сениңки билен чапраз дүшенде, дүнйәде сениң үчин рахат гүн ёк. Аял гөвүндеш душмаса, гиң җахан саңа ожакдан-да дар. Аял ылайта-да дөвлет ишгәринде улы роль ойнаяр. Сен дөвлет иши билен мешгул вагтыңда — ондан бош вагтың болса ёк — сениң дереҗәңи, абрайыңы сакламак ерине, ниреде-дир кейп чекеси гелип, сени абрайдан саляр. Кәси диңе өзүни беземек, додагыны, дырнагыны гызартмак, мода эрмек, гөрүнмесиз ерде гөрүнмек билен мешгул. Аял угурсыз болса, сениң өйүңе достлардан, дөвлет ишгәрлериңден бири геленде сыпайчылык билен хеззет-хормат этмек ерине, сеңригини йыгыряр я-да гапыны шакырдадып чыкып гидйәр. Сенден я саңа меңзешлерден сәхел бир зат гулагына илэйсе, он эссе артдырып, өзи ялылара паш эдйәр. Аялы чалшырмага, мениң хем ынсабым мени үйдәнок вели, эдиң янса нәдерсиң?!.. Халк сенден дөвлет мөчберинде пейдалы бир меселә гарашяр, сениң болса пикириң әп-әсли мукдарыны ярамаз дурмуш, бозук пикир гаплап аляр. Ким билйәр, белки хем мен өзүм оңшуксыз мурдардырын... Гөвүндеш бир аял душса, мен онуң дабаныны гөзүме сүрме этжек ахыры!..

Хакыкатдан-да Люба икисиниң гылыгы-да жебис гелишмеди.

Гиҗәниң агыр оюндан соң Атабаевиң кейпи өрән бозукды. Онуң кешбинден гар ягярды. Кагызларың кәсини эйләк-бейләк пызышы-да, совала жогап бериши-де өрән гахарлыды. Ишгәрлерден ики саңысы бири-бирине:

— Шу вагт онуң омзуна дүшен өзүң болма! — дийсе, бейлекиси:

— Мен мунуң шейле газаплылыгыны илкинҗи гезек гөрйән — дийди.

Секретарь гелип, Халк магарыф комиссары Переңлиевиң телефонда гарашяныны хабар берди. Телефон трубкасына япышан Атабаевиң сеси өрән зарплы чыкды:

— Бәшим Переңлиев?.. Салам. Аяллар интерналының ачыланы барада нәме үчин хабар береңизок?.. Нәме?... Жай тапамызок?.. Жай тапып берер ялы, мен нәме сизиң тутма гулуңызмы? Хеммесини мен этжек болсам, онда сизе нәме галяр?.. Бәшим келле ялаңач дийип, халк өрән билип айдыпдыр... Хан Казыеве-де айт. Мен сизиң икиңизе хөкүм эдйән: аяллар интернады үч гүнден бәрде ачылмалы. Эгер-де жай-пай бахана билен енә гижикдирәйсеңиз, менден оңлулык тама этмәң! Дүшүнүклими?.. — Ол телефон трубкасыны ерине урап-да, неден онуң хачжасы ики айрылыпды. Шол газапдан хелер эден адамлар болса, дараклыкларының үстүнде херекет эдйәрдилер.

Секретарь оңа хабар берди:

— Сизиң чакылыгыңыза гөрә гелен Кулы Хүммет дашкы отагда гарашып отыр.

— Кимдир ол?

— Реформада Берсин оба комиссиясының башлыгы.

— Гелсин.

Гапыдан гирен гара муртлы яш йигидиң саламыны-да оңлы алман, еринден галан Атабаевиң улалан гөзлери ханасындан чыкайна гелйәрди. Шол гөрнүш билен хем ол газаплы гыгырды:

— Сен нәме үчин мениң буйругымы ерине етирмедиң?

— Ёлдаш Атабаев...

— Сем бол!.. Мен сенден хасап сорамок. Гайталаян: Нәме үчин мениң буйругыма эмел этмедиң?

— Ёлдаш Атабаев...

— Дыммм!.. Нәдерсиң шу дуран еринде гөзүңи еңсәңден чекәйсем!.. Зәхметкеши ер-сувдан кесмәге ким саңа эрк берди?

Кулы Хүммедиң гөзүне болмаса, Атабаевиң юмругы-да дүвүлги ялыды, онуң гөрнүши-де шу минудың өзүнде херекет этжек элине эрк бержеге чалым этди. Шонуң үчин ол сесини чыкарып билмән сандырады. Гайгысызың нобатдакы зарплы сеси онуң гулакларына шарпык болуп дегди:

— Сен мениң бир дәл, ики буйругыма эмел этмедиң, нәме үчин? Җогап бер!..

Кулы Хүммет сандыраклаян эллери билен голтугындан чыкаран ики даңы червонцы столуң үстүнде гойды:

— Ине шунуң үчин.

Червонца хайран галыжылык билен гаран Гайгысызың суссы бираз говшады: элбетде, шол даңылар оюнжак дәлди. Шонуң үчин инди пессай сес билен сорады:

— Булар нәме?

— Червонец, ёлдаш Атабаев.

— Нәме, маңа пара бермекчи болямың?

— Сизе дәл, маңа берлен пара.

— Кимден?

— Сиз Керим байы белки танаянсыңыз?

— Керим бай ким?

— Шол он бәш дайханың өңүне дүшүп гелен ягаллак адам.

— Сен мени үмүрде йөрән ялы этме-де, дүшүнидирибрәк айтсаңа айт!..

— Мүмкинлик берсеңиз, хошаллык билен.

Өз еринде отуран Атабаев Кула-да отурмагы ундәп, бирхили чага ялы узур өтүнди:

— Нәме дийсене, Кулы, өз гылыгымың эрбетлигинденми я хәкимиет мени бираз бозаны үчинми — кәте мен өзүми йитирйәнимми дуйман галян. Догры, саңа мениң гахарым етерликди. Йөне вели хәзирки дөкен газабым онуң үчин дәл-де, йүрегимдәки яраның ириңини дашыма пүркмегим үчин. Оңа-да эдил сен габат гелдиң. Сен мениң ажы сөзүми айп гөрме-де, ваканы болшы ялы мәлим эт.

Кулы Хүммет ховлукмач сөзледи:

— Сизе арза гелен он алты дайханың Берсин обасында ери-сувы барды. Оларың бирнәчеси өй уссасы, галанлары хем гурплы адамлар болуп, Яймадакы дайханларың ер-сувларыны сатын алып, ене өзлерине экерине берипдилер. Олар көп йыллардан бәри ики ериң хасылына адатланыпдылар. Хәзир болса Берсин обасындан ер-сув пайларыны алыпдылар. Онуң үстүне Яймадакы көне ер-сувларыны хем алмак, ягны ики ерден пейдаланмак үчин сизе арза гелйәрлер. «Бар, бу хөкүмиңе нас дола» дийди дийип, сизиң йүрегиңизи бозан хем шолар. Хакыкат маңа мәлим боланы үчин, сизиң хөкүмиңизе эмел эдип билмән, өзүңизе хабар бермекчидим.

— Ах, шейле дийсене.

— Башга галдыр-бассыр зат ёк, ёлдаш Атабаев. Шол ягдайдан Хажы Атабаев хем хабарлыдыр.

— Бу червонецлер нәме?

— Сизиң яныңыза гелип хакыкаты мәлим этжегими олар аңлапдырлар. Шонуң үчин мени сатын алмак нието билен Керим бай шу червонецлери маңа хөдүрледи. Мен икирҗиңледим. Догрусы, пара алыпдыр ада галаймайын дийип, илки бада боюн толгадым. Өз хаклыгымы тассыкламак ниети билен болса червонецлери алып, олары аркайын эдип, ыша сизе гетирип бердим.

— Ах, харамзадалар!

Шол вагтда пейда болан Хажы Атабаев хем Кулы Хүммедиң сөзүни тассыклады.

Реформада чылшырымлы вака өрән кән учраярды.

Кырк биринжи баш

ГОВГАЛЫ БИЖЕ

*

Вагт гүйз айы болса-да, энтек гөк чөпи совук урманы үчин, хова хоштапды. Йөне вели мөхледиң кемсиз етмегине гөрә, багларың реңки солуп, еле-гүне саралан япраклар икиден-екеден гайып дүшйәрди. Гүнүң нуры әлеми гарк этсе-де, пессайжа шемалың азажык-да болса авусы бар ялы дуюлярды. Багың бөвшең ерине үйшен адамлар көлгә баранларындан гүнешде дуранларыны кем гөрмейәрдилер.

Япраклар нәче саралса-да, тертипли экилип, тимарлап сакланян улы баг өрән говы гөрүнйәрди. Кәбир агачда хениз йыгылмадык алмалар-да саралышып, гызарышып гөрүнйәрди. Гушларың селчең жүйгүлдиси болса, «Аяз гелйә — алманы йыг», «Аяз гелйә — алманы йыг» диййән ялы дуйдурыш берйәрди. Эмма алманың киме дегишлидиги энтек мәлим дәлди. Гушларың дуйдурышы ялы, совугың ураймак ховпы-да шонуң үчинди.

Шол баг... Оразмухаммет ахуның мүлкүди.

Чагалык хем яшлык дөври шол багда гечени үчин, Абдырызагың гөзүне ол бирхили якымлы гөрүнйәрди. Шол багың ичинде өз деӊ-душлары билен ковалашаны, бири-бирини алма билен уряны, кәте тултук шетдалыны бириниң яңагына шапбылладяныны гөзүниң өңүне гетирип, кейпихон йылгырярды.

Абдырызак чагака-да бирхили генди: онуң хәзирки гылыгының шол вагт башлангыч дөврүди. Ол гоңшудакы бай огуллары, өз мекдеп деӊ-душлары билен ойнаман, илки дили билеликде ачанлары үчинми, биле энтешип, биле галанлары үчинми, шол багың багбанларының огуллары билен биле ойнаярды. Онуң чагалык ёлдашларындан бирине Лоллук диййәрдилер. Ол бирхили говшаклач, әвмезек, лопбуш огланды. Бейлекисиниң ады Тархан болуп, гараягыз, чепиксиже есерже огланды. Эмма олара мекдебиң гапысы ят болуп, олар багың ичинде өз аталарына көмек эдйәрдилер. Абдырызак шолар билен чынлакай дост болуп, кәте өйден алып чыкян яглы чөрегини шолар билен биле багың астында отурып ийййәрди. Абдырызаклара гелмәге олар горкярдылар. Бир гезек хүжрелериң арасындан шол

огланлар билен коваляшып гечениңи ахун гөрүпдир-де, соңра Абдырызагы өз янына чагырып, йүзүне хырылар чиңерилипдир.

— Сен ким билен ойнаясың?

Он үч-он дөрт яшлы огланың гөвнүне хич бир заг гелмән, аркайын жогап берипди.

— Тархан дагы билен.

— Сен нәме олардан огурлык өврeнжекми?

— Огурлык?!

— Багың мивесини гизлин сатян шоларың аталары дәлми нәме?

— Багың мивесини?..

— Хава, ол саңа дегишли дәл. Сен оны хич ерде агзыңдан чыкараймагын!

— Нәме үчин? Мен-ә оны шолардан хөкман сорарын.

— Абдырызак, мен саңа айтдым — гутарды. Шундан соңра не сен шоларың янына бар, не геплеш, не-де олар сениң яныңа гелсин! Дүшүнүклими?

— Ек. Мен нәме инди ойнамалам дәлми?

— Ким билен ойнаяныңы бил: Байрам ханың оглы билен, Баллы бегиң оглы билен, Мырат байың оглы билен ойна.

— Мен олары халамок. Мен өз достларым Лоллук дагы билен ойнарын.

— Ойнамарсың!

— Мен-ә ойнарын!

— Сен ханы сие-де бир агзыңы ач, пелакет! — дийип, ахун оңа юмругыны гезеди.

Шол секундың өзүнде, ахуның ятса-турса гөвнүне гелмейән бир горкуш гөзүниң өңүне гелди: Абдырызак бөрүгини чыкарып башыны ашак эгди.

— Ур!.. Шу гүн элиңден геленини эт. Эмма шонам унутма: эртир мени шу ерде гөрмерсиң!

Абдырызагың болуп дуршы-да, айдан сөзи-де, еңсесине чаланда шумжарып өтәгитжек оглан дәлдигини ачык гөркезип дурды. Шоңуң үчин хем ахун:

— Ай аллам, өз ичимден өзүме ичалы дөретдиң! — дийип, юмругыны янында ятан юмры яссыга энтерди...

Шондан соң ахун оны горкузмак дәл, хатда бир агыз сөз хем айдып билмеди.

Ахуның огурлык япян адамлары Абдырызагың хәли-шинди гөзүниң өңүндәки адамларды. Олар эртирден

агшама багдан чыкман ишлейәрдилер, балакларының ямасы гат-гат болуп, эндамларының ажы дери көйнеклерини шорладярды. Олар мивелериң шикеслилерине, чүйрәнлерине ченли чөпләп, ахуның сыгырларының ахырына гетирип дөкйәрдилер. Ахун болса шол багың ичинде бирже чөп галдырман, ики элини аркасында тутуп, олара өвредйәрди, игенйәрди, кәте ёк зады бахана эдип гаргаярды. Бир гезек ахуның шолара болан гаргынжыны эшиденде, Абдырызак неден: «Бес эт!» дийип гыгырыпды. Өз япындан болса: «Ишлейән, дер дөкйән адамың мугт иййәне ярапын билмезлиги нәхили деңсизлик» дийип ойланды. «Алланың адалаты шол болжак болса, мен-ә билмедим» дийип, диңе бирхили мүңкүрлик этҗек болды. Шол вагтдан башлап атасының болшуны, гылыгыны бирхили сөймезлик башланды...

Сонра болса шол баг Абдырызагың гөзүне башга бирхили болуп гөрүнди: баг, зорлап алнып гачылан, гөзлеринден боюр-боюр яш гойберйән гүнәсиз яш гыза чалым этди...

Шонуң үчин хем ер-сув реформасының ишине гошулып, Абдырызак өз обасыны сайлап алыпды. Шонуң үчин хем ол шол овадан, эмма алнып гачылан багы өз эесине гайтарып бермекчиди. Йөне вели, хак эесине: «Мал сениңки» дийип ынандырмак, адатдан дашары кын дүшди. Абдырызагың Атабаеве: «Бизиң обамыздакы пайлашыгың төвирини икимиз биле галдыралы» диении, шоны өңүнден аңланы үчинди.

Обаның ер-сув пайлашыгы эсасан гутарыпды. Диңе шол багдан пай алмадан ики саны дайхан боюн толгаярды. Шол дайханлар... Лоллук билен Тарханды.

Олар өзлериниң чагалык досты Абдырызагы говы гөрселерде, шондан ямаңлык ёгуны билселер-де, оңа бирхили ынамсыз гараярдылар. Абдырызак атасының медресесине хем онуң мүлкүне түйкүрип гайдандан соң, онуң барасында хер хили гүррүңлер яйрапды.

— Абдырызак диңден чыкыпдыр.

— Абдырызак орус болупдыр.

— Вах-вах, нәме диерсиң, нәме айдарсың! Инерден юрда гайдар гөхерт дөрейәни чын-да.

— Илиң иң абрайлы ахунының — өзүниң жан ялы атасының йүзүне түйкүрип гиденден соң, ёгсам ондан нәме тама эдип болжак?

— Абдырызак ыслам динине гаршы вагыз-несихат йөредйәмиш.

— Абдырызагың иймити доңуз этимиш.

— Абдырызак йүз селлели ахундан бир чекичли орсы говы гөрйән диййәмиш.

— Атасының оңа нәлет оканы шонуң үчин дәлми нәме?..

Шол мыш-мышлар өзгелер билен бир хатарда, Лоллук билен Тарханың гулагыны-да камата гетирипди. Хатда оларың аталары:

— Гөрдүңизми, сизиң достуңыз капыр болупдыр. Шонуң ялы бимандан худайың өзи сакласын! Шундан сонра сиз шол элхенч билен душушайсаңыз, сизем алланың газабына дучар боларсыңыз, сизем дүнйәден биман өтерсиңиз. Җәхеннемде сизи аждарлар гемирер, шахлы дөвлер чым-пытрак эдер! — дийип, өз перзентлерини горкузыпдылар.

Шондан соң Тархан билен Лоллук Абдырызагы узакдан гөренлеринде ичлерини чекйәрдилер: дар гейимли, хүжжүк сачлы Абдырызак оларың гөзүне хакыкатдан-да эйменч гөрүнйәрди. Олар: «Бу оруедан-да гечирипдир» дийип, онуң гөрежинден совулмага чалышярдылар.

Гөч гайданда агсагың озушы ялы, довур үйтгәнде аяк астындакылар баша чыкян экени. Гөр нәхили ажайып иш. Илден чыкан Абдырызак өз обасына гелип, атасының мүлкүни пайлап йөр. Шейле зат кимиң аклына гелйәрди? Гөр нәхили гең вака!..

Гөйә диерсиң билгешләнден эдилен ялы, Лоллук билен Тарханың бижеси хем ахуның мүлкүне дүшди. Ол болса Абдырызагың оба гелип ер пайлашыгындан-да бир үйтгешик вака!.. Ахуның мукаддес ерине гарыбың кирли аягы лайыкмы нәме? Бейнисинде аңы бар адам шол терс ише гадам уруп билерми? Хава-да, илчилик: аларыны билсе, алласыны гарамаянлар кән. Эййәм бирнәче дайхан онуң мүлкүни өзүниңки хасап эдип, депип-агдарып йөр. Эмма шол ойлары башларындан гечирен Лоллук билен Тарханың оңа богуны ысмады. Олар өз багтларына, өз бижелерине игендилер. Оларың бижеси хөкман ахуның мүлкүне дүшәймелимиди? Олар икиси билеликде өлчерип-бичишенлеринден соң, икиси бир агыздан мәлим этдилер.

— Биз хорматлы ахуның эмлəгине эл гатып билмерис.

— Нəме үчин бейле? Сизе айратын нəме болды? Ерде гүнə ёк ахыры!

— Сөйгүли ахуның ерине эе болуп гарнымызы гəберленимизден, сырылжап дем беренимизи ибалы гөрерис.

Олар кес-келлəм боюн толгадылар.

Шонуң үчин хем Абдырызак Атабаеви чагырыпды. Шонуң үчин хем шол ерик жеменде өрəн көп үйшүпди.

Гайгысызың «революцияң ады билен» диййип, Нарла сапанча чекени хич киме гизлин дəлди. Шонуң үчин хем адамлар: «Бижесине боюн эгмейəн Тархан билен Лоллугы ол нəдеркə? Я бирден Сибирден чыкараярмыка?» диййип ойлаярдылар. Атабаевиң дайхана якымлылыгыны билселер-де, хөкүмет ишине боюн эгмейəн адама мəхрев эдер өйтмедилер. Шонуң үчин хем онуң гелмегине сабырсыз гарашышлары ялы, геленден соң агзына-да ай гөржек ялы серетдилер.

Эмма Атабаев оларың гөвнүне гелшинин кечжесине болуп, дайханларың өз бирлери ялы саламлашды, яшулулар билен гөрүшди, хал-ахвал сорашды, киме ослагсыз совал берди, киме дегди, кимиң сөзүне кейп эдип гүлди. Гиң багың ичиндəки гиң мейданда шовхун яңланып гитди. Дайханларың шовлы дегишмеси онуң өзүнинкə гөрə-де өкдерəк болуп, хахахайлар багы яңландырды. Лоллук билен Тархан барада ол асыл гүррүң хем агзамады, асыл реформа барада-да сөз урмады. Ол гүйз экишине дайханларың хачан чыкянларыны, кимде тохум бар, кимде ёгуны, ким хожалык абзалына, ким карз пула мəтəчлигини, дайханларың хажатына нəхили гаралянына, хожалыгы аяк үстүне галдырмага нəмəниң пəсгел берйəнини сорап, əхли дайханың үнсүни өзүне чекди. Ол сораг-совалы йөнекей бош гечирмəн, хакыкы мəтəч дайханлара банкдан пул, амбардан тохум гойберилмегини, өз янындакы адамларың кагызларына беллетди. Кəбир чекелешикли меселəни ол эгинмəн ачды, кəбир дайхана:

— Ёлдаш, сениң гөрежиңи мен өрəн есер гөрйəн. Галланы дулуңа басып, тохумы менден аллап алжак болян болайма? — диййип дегди.

Башга бирине болса:

— Ёлдаш, сен пул сораясың вели, кисəң яман юмры гөрүнйə-ле? — диййип, билгешлəнден дегди.

Ол иң соңунда реформаң нетижесине гелди.

— Мениң эшдишиме гөрə, Гоңур обасының, ягны сизиң обаңызың ер-сув реформасы гутарыпдыр. Ерин-сувуң телленишинден, оба Шураның өзүни алып баршындан, комиссияның херекетинден нəразылык ёкмы?

Хич кимден сес чыкмады. Абдырызак билгешлəнден ондан узакда дурупды. О-да сесини чыкармады. Гайгысыз гайталады.

— Кимиң арзасы болса чекинмели дəл...

Оба Шурасы чал сакгаллы салыхатлы адамэ

— Мениң бир-ики агыз сөзүм бар — диййди.

— Айт, агам, эшидели.

— Бизиң обамызда ики саны дайхан өз бижесине нəгилелик эдйə.

— Белки, биже карам атыландыр?

— Ёк, оңа мүңкүрлик эденоклар.

— Онда нəме?

— Оны өзлериңден сораңызыз ягшы.

— Кимлер олар?

— Ынха бири. Муңа Лоллук Токга диййəлер. Ана, о-да бири. Онуң ады Тархан Тайлы.

— Ханы «Бижели оглан агламаз» диен накыл бар ахыры.

— Шулар-а бирхили шумжаряр-айт.

Атабаев ашакы додагы юмрурак, гөзлери пөкгүрəк ягаллак адама хабар гатды.

— Ери-ов, Лоллук, бижəңден нəме нəразылыгың бар?

Лоллугы көпчүлигиң, ылайта-да Гайгысызың суссы басды. Ол өзүни бираз йитиржек ялы эдип, алжыраңңы гепледи.

— Ай, ёлдаш Гайгысыз, биз бир түркəпе адам-да. Өзүң билйəсиңдə... Бижəмиң дүшен ерини мен-ə, бирхили, өзүме мынасып билемок..

— Бə, мынасып болмаз ялы, адамдан улы, адамың өзүнден хорматлам бир зат бормы?

— Ол бизиң хорматлы ахунымызың ери ахыры!

— Нəме ахуна ол ер алла тараплайын гөкден индимикə?

— Ай, илиң сылап берен ери-дə.

— Берен ил өзүне герек боланда алып хем билйәр ахыры.

— Ай, шейле-де болса...

— Ахун ери теперрик болар ахыры!

— Ай, Атабай ага...

— Нәме сен мени өзүңден улудыр өйдйәмиң?

— Ай, ул-а дәлсең дәлсиң вели... сиз бейик адамлар-да.

— Сен ёлдаш, мени боюма гөрә өлчеме.

— Ай, ёк-ла, эмелиңе гөрә диййәи.

— Лоллук, нәме диййсене, сен, эмел-пемел диййип, өзүңи есерлиге салан болма. Сен мени, белки: «Дегимсизе дегим дегсе бир сапар, йылда гечини ики гыркар» диййлйән дегимсизлерден хасап эдйәнсиң?

— Ай ёкла. Бейле зад-а хушума-да геленок.

— Боляр онда, мен ага дәл, сен хем хызматкәр дәл. Гел, икимиз йөнекей дайхан болуп сөзлешели. Нәме ахуның ерини алмага оглы гаршы болямы?

— Ай ёк-ла, Абдырызага гайта, өйүңи эдил багың ортасында дик диййә.

— Онда нәме?

— Ай, мен-ә шоны нәхили эдип айтжагымам билемок... Тархан, икимизиң дердимиз бир ахыры! Сен менден есеррәксиң. Ханы шоны өзүң бир кебширләп айдып берсене.

Селчең сакгаллы, бурнуның ужы човлы, гөзлери есерлик билен гарпылдаян Тархан Гайгысыздан өйкели ялы йүзүни совуп гепледи.

— Ай, сенем, Лоллук, бирхили айт: бу ерде кебширләп, тенекәрләп йөрмәге нәме хажат бар? Өвлийә ер дий — гутар-да.

— Бә, өвлийә?

— Хава.

— Өвлийә болса, оңа етеси нәме бар? Көрлериң гөз, огулсызларың огул диләп баш эгйәни өвлийә дәлми нәме?

— Ай, шейле-де болса, шол ере пил урмага бизиң-ә богнумыз ысаног-айт!

Атабаев Абдырызага йүзленди.

— Абдырызак, нәме какаң ол ере маңлайының дерини кән дөкүпмиди?

— Яглы палавдан, ширели этден эмеле гелен дөкүн дөкен болаймаса. — Абдырызак билгешләнден кечжелиге тутды. — Шу ер өвлийә дәл-де, ит тезегинден хапа боланы үчин, мен-ә үстүне түйкүрип гидипдим. Буларам мен-ә ериң хапалыгындан чекинйәмикәлер өйдйән.

— Абдырызак, көне достлугың хем аллаң хатырасына агзыңы хак ач ахыры!.. Намаз окабермели тәмиз ери нежис диййип болмаз ахыры!

— Шу ери ер эден сизиң какаларыңыз болуп, багы баг эден сиз өзүңиз дәлми нәме?

— Оңа кимиң шүбхеси бар?

— Онда нәме тәрет эдип билмейән көпек ялы дыржашып дурсуңыз?

— Шоңа богнумыз ысанок диййип, биз айтдык ахыры!

Төвелладан зат чыкмажагыны аңлан Атабаев башга ёла тутды.

— Нәме онда, өңки бижәни сөкүп, тәзеден аталы диййәмисиңиз?

— Ай ёк, оңа дилимиз бармаз.

— Эйсем бизи бу ерден Тежене я Түркменгала гөчүрәйиң диймекчи болямысыңыз?

— Шу ерден бизиң маслыгымызы экидәймеселер, өзүмиз-ә гымыллатмаалар.

— Эйсем онда нәтмели?

— Бу йөне гуры бир ерем дәл: ахун агаң эли деген кераматлы багы бар.

Атабаев оба Шура буюрды.

— Он саны эли пычгылы, палталы адам салың-да, эртире ченли шол кераматлы багы йыгырып, булара ери гуры эдип бериң. Харжы мениң бойнума. Агачларыны болса өзүңиз йыгнарсыңыз!

— Эй, теверриш Гайгысыз, эй теверриш! — Бир еңиёлук көсе элини галгатды.

— Айт, агам, айт.

— Анха, обаң демиргазык четинде мениң оглум билен икимизиң ики пай еримиз бар. Гой, булар шол ерик гөчсүнлер, биз бу ерик. Худай билен арада бир күррели эшегим бар, онам үсе берейин. Гелин янагы ялы алманы гемирмәге буларың диши өтенок ахыры! Гой, икарада мен хезил эдинейин!

Тархан оңа бармагыны чоммалдып гепледи.

— Нәме диййсене, Гытды, сен бейле чикжерен болма: мениң велилләхим окалман, бир-ә сениң хелейиң

шу ерик күл дөкмез, бир-де сениң дишиң мениң алмама дегмез! Сен эшегини ниреде аңыртсаң, бар, шонда аңыррыт! Абдырызак валла-да догры айдя: шу ерини ер эден, багы баг эден биз өзүмиз ахыры!.. Сен-ә билемок, Лоллук, мен-ә инди Абдырызагың өзи элине гылыжыны алып гелсе-де, шу ерден гөзганарын өйдемок.

Лоллугың сеси ынандырыжы чыкды.

— Ай Тархан, мен-ә онда ики эл билен!

— Ёлдаш оба Шура башлыгы, биз өз бижәмизи макуллап, сениң карарыңа икимиз ики ерден бармак басяс!

— Шейле болжагыны-а мен өңем билйәдим вели, йөне адамлара бираз азар берениңиз галды.

— Ай, ёлдаш башлык, сен өз гөврүмиңи гиң тутгун. Биз шунуң ялы кежеңеге тутмадык болсак, Гайгысыз шу оба салама гелжекмиди!..

Лоллук башга хили гепледи:

— Ёлдаш Гайгысыз, биз комиссиялара хем сизе алада боланымыз үчин, утанжымыздан ер ярыланок, биз гиремзок. Биз дүртгүләп йөретмели гарамаяк боланымыз үчин, гүнәмизи өтүң. Биз шу ерден инди гоша хасыл аларыс, ишаллам!

Шол вагтда мәрекәң үстүне керсен-керсен алма сечен шоларың машгалаларыды.

— Тойдан-топукча! — дийип, ким алманы гапярды, ким тогалананының ызындан йүврйәрди...

Кырк икинжи баш

ОСЛАГСЫЗ УЧУШ

Атабаев дынч гүни бир сөй билен ава гитмән галса, хөкман Пөвризә гидйәрди. Ол хич вагтда, хич ерде курортда дынч алып гөрмәни үчин болса герек, Пөвризәни хемме курортдан говы хасап эдйәрди. Догрусы, онуң Пөвризеде дынжының хем мөхлети өрән гысга болуп, болайса бир гүнди.

Кәбир шәхерлери, кәбир курортлары өвйәне ол:

— Догры айдярсыңыз, говы шәхерлер, говы жайлар кән, эмма Ашгабат мениң үчин алтын йүзүк болуп, Пөвризе онуң бриллиант гашыдыр — дийййәрди.

Ашгабатдан кырк километрликде, деңизден еди йүз метр мөчберли белентликде, дагың жүлгесинде болан

Пөвризе хакыкатдан-да гөзелди. Язың гүни дагың дересине гадам басанда, акациянын хем бейлеки тебигы агачларың күкейән ысы бихуш эдер хала гетирйәрди. Билбиллериң хошоваз жүррүлдиси болса, дагларың гаяларына ченли барып яңланярды.

Томсуна гүнүң ховры яндырып барян чагда шол дереден гиренде, йүзүне салкын шемал урярды, сениң үчин аңырсы бир минут ичинде пасыл үйтгәне чалым эдйәрди. Башга хили айданда, пыяда ата чыкана дөнйәрди. Дерәниң белент даглары яланач болса-да, оларың айлав-айлав гатлаклары, кемерли биллери Гайгысызың гөзүне нәхили говы гөрүнйәрди. Шол даглары, шол дерелери онуң гөрежи тебигы картина хөкмүнде кабул эдйәрди.

Пөвризәниң гызылянак шетдалысы, ширели алмасы, агзыңда эрәп барян армыды, бидәне үзүми нәхили ширинди. Ол:

— Сүйжи иймиш хемме ерде кән. Эмма шейле тагам хич ерде дишиңе дегмез! — дийип өвйәрди.

Пөвризәниң овунжак дашларың үстүнден шырлап акян дурнагөз дуры сувы, селен багларың хем дагларың ховасы нәхили салкынлык берйәрди. Бәгүлүн хем дүрли мивелериң ысы кейпини Маркөв дагының белентлигине гөтерйәрди.

Шонуң үчин хем Пөвризәни хич бир курорта чалышмак ислемейән Гайгысыз:

— Пөвризе бизиң гуванжымыздыр! Мүмкинлик бираз гиңәйден соң, биз муны алтын чайылан гунба ялы безәрис! — диййәрди.

Атабаев шу гүн Пөвризә, Бәхердене голай обалары сөкүп, Көватаның күкүртли гызгын сувуна дүшүп, гичден соң айланып гелипди. Август айының гижеси Пөвризеде нәхили якымлыды. Умуман хич вагтда ядавлык сызмаян Гайгысызың гөвни хәзир атыгсап дурды. Люба билен арасына инди он ай дүшйәрди. Ашгабатда-да, дачада-да она иймит тайынлап берйән салтык аяллардан башга хич кими ёкды. Шонуң үчин ол гүндизине волейбол ойнаса, гижесине билярдың шарларыны коваларды.

Салымың нәхили гечениңи дуйдурмалык жеделли оюндан соң, Сәхетмырадов билен хошлашанда гиже сагат бирден агыпды. Ол сагат ики мөчберлеринде ука гидипди...

Даңа голай оны кимдир ояндырмакчы болярды, гулагына бир зат-бир зат эшидилйән ялыды, эмма дүйңи ялы дуюлярды. Иң соңунда комиссар оңа хас ичгинрәк гыгырды:

— Константин Сергеевич, сизи ёлдаш Ворошиловың көмекчиси телефона чагыряр!

Гайгысыз башыны бир галдырып, ене гояны үчин комиссар гайталады:

— Ёлдаш Ворошилов сизи телефона гыссаглы чагыряр!

— Воро-ши-лов?

— Хава, ол хәзир трубкада.

Атабаев телефон трубкасыны гөтеренде, эндамында диңе ички эшиги барды.

— Атабаев телефонда.

Телефон трубкасы янланяны үчин, гүррүң комиссара-да эшидилйәрди. Оларың саламлашышы өрән ягдайлы болды.

— Константин Сергеевич, сиз нәме үчин партизанлыга йүз урярсыңыз?

— Багышлаң, мен хич бир зат дүшүнемок.

Укудан оңлы ачылмадык Атабаев хакыкатдан-да хич бир зат дүшүнмеди. Гүррүңиң нәме хакдадыгы-да мәлим дәлди.

— Белки, сиз дүшүнмек ислейән дәлсиңиз?

— Сизи алдамага мениң нәме хакым бар?

— Эйсем, Дашховузда харбы ягдайы ёлдаш Ворошилов ыглан этдими?

— Дашховузда харбы ягдай?!

— Нәме үчин билмезлиге салярсыңыз?

— Багышлаң, мениң ондан хабарым ёк.

— Хабарыңызың болмазлыгы хас-да яман! Хөкүметиң башлыгы хем Реввоенсоветиң члени болуп, өз аягыңызың ашагындакы вакадан хабарсыз болсаңыз, мен сизе нәме диейин?

— Хакыкатдан-да хабарым ёк. Гүнәкәр.

— Сизиңки болмаса, ёлдаш Ворошиловыңкы бар, Константин Сергеевич. Совет Союзында ондан изинсиз харбы ягдай ыглан этмәге хич кимиң хакы ёгы, сизе мәлим болса герек?

— Догры.

— Шу гүнки гүнде харбы ягдай ыглан этмек, хер бир вежден өрән хатарлы ахыры. Харбы канун гүнә-

кәрлери шу минутың өзүнде сүпүрип ташламагы талап эдйәр. Ёлдаш Ворошилов шол иши сизе табшыряр. Белки-де бир ялңышлык боландыр. Ыглан эдилен харбы ягдайы ол өз хөкүми билен ятырды. Сиз шу гүнүң өзүнде-де шол иши дерңәң.

— Хөкман!

— Хош.

— Саг болуң!

Гайгысыз телефон трубкасыны гоянда, иреденир бир гушуң «гук-гук» эдйән гүңлеч сеси эшидилйәрди. Гайгысызың гулагына болмаса, шол: «Ал герек болса-ал герек болса» дийип янланян ялыды. Узакдан чала эшидилйән бир гушуң сеси болса: «Сен гапыл-сен гапыл» дийип, гайталаян ялыды.

Шол вакаңы Москва дуянда, онуң дуймазлыгы, элбетде, гапыллыкды.

Самолёт тайынламагы буйрап Атабаев эдигине япышды...

Шол секунтда болса телефон үзнүксиз жыңңырдады.

— Телефон трубкасында Атабаев. А, ёлдаш Зеленский. Салам... Хабарым бар, ёлдаш Зеленский. Мен хәзириң өзүнде Москва билен-де сөзлешдим... Ёк, ёк. Сизиң гитмегиңизе хажат ёк... ОртаАзбюроң-да намысына дегйәнине дүшүнйән. Сиз-де шол иши маңа ынаның. Ёк, ёк, сиз зәхмет чекмәң... Аркайын болуң. Хош!

Ал герек болса саңа харбы ягдай!..

Ол эгни-эшигини гейип дурка, өз-өзүне хүмүрди билен гүррүң берди.

— Бу гүн биз шу ерде, сув хожалыгының гурлушыгы барада интеллигенцияның дурмушындан язылан пьесаны окажакдык. О-да өз еринде улы вака ахыры. Эдебият тарыхында поэзиядан башга жанр билмедик түркмен халкының театрда драма гарамагы хакыкатдан-да бейик вака! Айбы ёк, индики хепдеде окарыс... Хәзир болса... Дашховуз...

Дашховуз округының хәзирликче хер бабатдан агырлыгыны Атабаев хәли-шинди гайталаярды. Шонуң үчин хем үнсүң көпүсини шоңа бермели дийип аныкларды. Гүнәсиниң багышланмагыны хайыш эден Жүнейт хан хич киме бил багламан, Гарагума гачып чыкыпды, Дашховзуң төверегинде топар-топар галтаман булут ялы учярды, кә о ерини, кә бу ерини чапярды. Онуң

бир топары Амыдеря боюнда йигрими комсомолы гырып гидипди. Шонуң ялы вагшылык ослагсыз ерде учраярды. Гызыл Гошуның эп-эсли атлысы хем отрядлар олар билен айгытлы сөвешйәрди. Шол отрядлардан бириниң командири Аннамырат Сарыев — Потра өзүниң эдерменлиги, гайдувсызлыгы нетижесинде «Готур теке» ат алыпды. Ол Кронштадт гахрыманларының бириди. Галтаманлар шол Готур текеден Эзрайылдан бетеррәк горкярдылар.

Эмма Дашховзуң төвереги ымгыр чөл боланы үчин, адамдан азан мөжегиң хеммесини эле салмак аңсат дәлди.

Бир мүң докуз йүз йигрими алтынҗы йылың август айында Екары судуң гөчме сессиясы Дашховуз шәхеринде галтаманлардан бир топарыны суд эдйәрди. Суд бирнәче гүне чекени үчин, галтаманларың атылҗакмыш хабары көп ере яйрапды. Галтаманлар бир гиҗе шәхере дөкүлҗекмиш, түрмәни чым-пытрак этҗекмиш, гуллукчылардан бирнәчесини эле салмага чалышҗакмыш диен мыш-мышлар гүнсайын көпелйәрди. Дашховзуң голайындакы Порсаңңыда, ене нирелерде топар атлы галтаманларың гөрнени-де аныкды. Шол ягдай, элбетде, енил ховп дәлди.

Суд башлыгы болса галтаманлардан секиз санысына өлүм җезасы берлип, шу гиҗе амала ашырылҗагыны округ башлыкларына хабар берипди.

Шол гүн шембе болуп, иш вагты гутарып барярды. Ашгабат билен хабарлашмак аңсат дүшмәнди: ёлбашчылардан хич бири тапылманды. Атабаевиң Бәхерддене голай бир оба гиденини хабар берипдилер. Эйсем-де болса ховпуң өңүни алмак үчин чәре гөрмек зерурды.

Шонуң үчин болса харбы ягдай ыглан эдилди.

Хәкимиет харбыларың ыгтыярына гечени үчин, гиҗәниң, элбетде, горкусы ёкды. Йөне вели эртир билен ослагсыз хабар пейда болды.

— Атабаев учуп гелйәмиш!..

Атабаев хемише геленде-де бүтин округ аяк үстүне галярды. Йөне вели хемише ол бир-ики гүн өңүнден дуйдурып гелйәрди. Онуң хәзирки гелши, элбетде, ховплулы. Шонуң үчин хем улы алада дүшен округ ишгәрлериниң богуны говшады: алҗыраянлар, горкусына өзүни нәхошлуга салянлар-да барды.

«Дүйәниң улусы көпрүде таяк иер» накыл боюнча, шарпыгың гүйчлүси-де окружкомың секретары Аннагулы Артыкова дегмелиди. Вехимиң көпи шонуң үстүнде болмалыды. Эмма ол бар харасаты ичине салып, өзүни рахат алып бармага чалышярды.

Ере дүшен самолёт гелип дурянча ишгәрлер аяк үстүнде дуруп билмән, икибака зовзулдашярдылар, бири-бирлериниң гулакларына пышырдашярдылар.

— Онуң шу гелши эйгилик дәлдир.

— Нәме, бир ялңыш гойберилди дийип, округы инди япаярмыка?

— Япмаса-да, гараз, түрмәң-ә пүре-пүрләрмикән өйдйән.

— Мен-ә шу вагт, иң ягшысы, шонуң гөзүне гөрүнмезликмикән өйдйән.

— Нәме гачып гутулып билҗек ериң бармы?

— Нәме, эйсем, агшамкы саг Палта, Лукга мерги япышаяндыр өйдйәмиң?

— Мен-ә нәме-де болса айбы боюн алалдан говусы ёкмукан өйдйән.

Реввоенсоветиң члени бригада комиссары округ ишгәрлериндеи өң рапорт берди.

— Ёлдаш Реввоенсоветиң члени, ыглан эдилен харбы ягдай ёлдаш Ворошиловың хөкмүне гөрә ятырылды. Кәбир галтаман топарлары билен болян овнук чакнышыклары хасаба алмасак, округ парахатлык.

Атабаев хич кимден хич зат сорамады, хич киме хич зат диймеди. Эмма онуң гарашы шарпыкдан-да авылырак дегди. Ол гөс-гөни окружкома гайдып, секретарың еринде гелип отурды, төверегиндәки отуранлара уллакан гөзлерини агдарып серетди. Оларың хеммеси габакларыны ашак дүшүрип, агыр мүйнли дымышып отырдылар.

— Ёри-ов, батырлар, нәме өзбашыңыза бир нысак чыкармак ислейәрмисиңиз?

Хич кимден сес чыкмады.

— Инициатива хайсы бириңизиңки?

Окружкомың секретары Артыков ериңден галды. Ол ардынды, ювдунды-да кынлык билен гепледи.

— Ёлдаш Атабаев, шу иште эсасы гүнәкәр мен.

— Ёгсам, ким болҗакды?

— Мен хем шоны айтмак ислейән.

Атабаев оны башдан-аяк сынлап, гәвүнсиз йылгырды:

— Сениң шинди башың яш. Мүчәң шу бойда. Шейле жогапкәрли ваканы сен нәхили бойна гөтерип билйәсиң?

— Округың жогапкәрлигини маңа табшыраныңыз үчин.

— Нәме үчин менден изинсиз?

— Вагт гыссаг болды. Сизи тапмадык, ёлдаш Атабаев.

— Хайсы эсас, хайсы кануна даяныпыглан этдиңиз?

— Округ прокурорының гөркезен канунына гөрә.

— О нәхили канун?

Округ прокуроры элиндәки канун китапчасының сахыпасыны ачып, Атабаевиң өңүнде гойды.

Гайгысыз шол сетирлере чаласын карандан соң, прокурора чиңерилип:

— Биз хәзир хайсы вагтда яшаярыс?

Совалың әхеңи прокуроры алжыратды. Ол элиндәки сагада гарады:

— Сагат он икә голай, ёлдаш Атабаев.

Атабаев столы юмруклады.

— Мен сизден шу вагт революцион вагтмы, дәлми дийип сораян?

— Революцион вагт дәл, ёлдаш Атабаев.

Атабаев элини сахыпаның үстүне патладып урды:

— Сиз муңа хайсы гөз билен гарадыңыз?

— Әйнексиз, ёлдаш Атабаев.

— Бу канун революцион дөврүң вагтлайын кануны ахыры! — дийип, элиндәки китабы гапдалында гойды. Ондан соң мүйнүргән дуран прокурора чиңерилди:

— Про-ку-рор?! Сиз кануны шу селжеришиңиз билен энчеме адамының багтыны ятырансыңыз!.. Шу минутдан соң, сизе не Дашховузда, не-де Ашгабатда орун бар!.. Хәзириң өзүнде кабинети терк этмегиңизи талап эдйәрин!

Ол элини гапа бакан салганда, прокурор энтәп гитди. Кабинетиң ичи бирсалым дым-дырслык болды.

Инди чобат аяк үстүнде дуран Аннагулы Артыковыңкыды. Атабаев шоңа бакан гөзүниң гытагыны айланда, кабири өз янындан: «Окружкомың секретарының иши гайтды» дийип ойланды. Эмма онуң яшлыгыны, йөнскей садалыгыны, умуман гүнәсизлигини аңлан Атабаев оңа отурмак ышаратыны этди-де, назарыны бригада командирине бакан айлады.

— Ягшы, окружком билипми-билмәнми харбы яг-дай ыглан эден экени. Сиз нәме үчин хәкимиети өз бойнуңыза гөтерйәрсиңиз?

Бригада командири аяк үстүне галды.

— Мен шол сагадың өзүнде герекли ерине хабар бердим, ёлдаш Реввоенсовет члени.

— Мен сизден хәкимиети нәме үчин өз бойнуңыза гөтердиңиз дийип сораян?

— Мен округың учётында дурян, ёлдаш Реввоенсовет члени.

Атабаев аяк үстүне галып, онуң гөрежине чиңерилди.

— Мен сизден үчүнжи гезек сораян: сиз нәме үчин харбы кануны боздуңыз?

— Ёлдаш Реввоенсовет члени...

— Сиз нәме үчин гойберилен ялңышы ред этмән, хәкимиети элиңизе алмак билен, округы хем мени бүтин Союза масгара этдиңиз?

— Жогап бериң!

— Бимамла, ёлдаш Реввоенсовет члени.

— Хымм... бимамла?! Сизиң бимамлалыгыңыз, яңкы прокурорың ызына дүшмегиңизи арзаяр.

— Хаклысыңыз.

— Йөне сизиң саплыгыңызы, халыс йүрекден эден хызматыңызы назара алып... мен сизи багышлаярын.

— Саг болуң, ёлдаш Реввоенсовет члени.

Атабаев Артыковы-да, окружисполкомың башлыгыны-да гамчы астына алмак күйүне дүшди. Эйсем-де болса бираз ойдан соң, оларың абрайыны сакламагы зерур тапды-да, кәбиңжи икичәк вагта галдырды.

Бригада командири есини чыкармаса-да: «Халваны хеким иер, шаллагы етим» диен ялы, шарпыгы биз датдык, эсас гүнәкәрлер болса гырада галды» дийип ойланды. Округ башлыкларының: «айпсыз я аз айпылылара шейле дегди, бизи гөр нәдеркә» дийиң сандыраянларындан онуң хабары ёкды.

Атабаевиң шондан соң шәхти ачылып, кимлередир дегип, гүлүшдирип башлады.

— Ери хав, ёлдаш, сен нәме бейле эгниңи йыгырып, чүңкүңи саллаярсың?

— Ай, ёлдаш Атабаев, мен-ә балагымы агралтмагыма шукур эдйән.

— Нәме гайнатмадан соң гарпыз ийдинми?

— Сизиң хайбатыңыздан горкыма, акылым гарныма өтәйтсе нәтжек.

— Онуң ялы болса ичиңи сүрдүрмек зерур.

— Онсузам мениң-ә ичим элжук дийййә.

— Егсам хем-айт, Артыков, хемише гөремизде аңырдан гелене чай-пай хөдүрленерди. Хава-да, чай үчин от якмалыдыр. Оңа-да харбы ягдай мүмкинлик берйән дәлдир. Шейлеми?

— Биз-ә-айт бирденкә нәхили боланымызы хем билмән галдык.

— Шейле болса, ёлдаш секретарь, гарны дока-бела ёк дийййәр. Бираз тамшанылса нәхили боларка?

Хәлки вәшиң дили дек дурмады.

— Сен өз иштәңе бәс гелмән, илиң-ә агзына зәхер атылан ялы этдиң.

— Сен нәме өзүңи клизма ибердесиң гелйәми?

— Сениң җадылы гарашындан сыпып билсем, мениң-ә башга арманым ёк!

— Ханы онда дикел!

Меселе дүшнүкли боланы үчин хеммелер биле өрди.

Кырк үчүнҗи баш

АЗАМАТ ЧАНАК

«Себәп билен зыярат, палчык билен ымарат» диен ялы, Атабаевде нирә барса, шол ериниң бүтин меселелерини гутарман гайтмазлык хәсиет барды. Ол хәзир Дашховзуң әхли районларына айланып гөрмеги йүрегине дүвүп, Ашгабада-да шейле хабар берди. Ол әхли меселәни өз еринде чөзйәни үчин, округ эдараларының ёлбашчыларыны хем өз янына алды. Хатда окружкомың секретары Артыкова-да атлан дийди.

Автомобиль ёклугы хем ёлларың чаркандаклыгы үчин, районлар арасында атлы гезилйәрди. Дашховуз районларының ери зейли боланы үчин, сәхел ыгалда батга дыза чыкярды хем гадырдан ялы япышып ятярды. Гураклык боланда болса, тозан түвелей ялы гөтерилйәрди.

Олар Тагта районына баранларында гаранкы дүшүпди. Хөкумет башлыгы гелйәни үчин, йыгнанан адам өрән көпди. Атабаев не жая гирди, не-де пелтели чыраң өлүгси ышыгына богулды, не-де көпчүликден өзүни райлады. Олар гиң мейданда от якдырып, әхли дайхансайлады. Олар гиң мейданда от якдырып, әхли дайханлар билен биле отурдылар. Онуң вагтының көпүси шәхерлерде гечйәни үчинми я догушы шейлеми, дайханларың арасында боланда шәхти ачык ялы дуюлярды. Шонуң үчин хем ол эдил тоя гелен ялы:

— Багшыңыз ёкмы? — дийип сорады.

Түркмене багшы дийсең, саз дийсең башга нәме герекди?

Арадан салым гечмәнкә болса, шол төвереге мыхман гелен Чувал багшы пейда болды. Онуң ады Магтымгулы болса-да, Кака төверегинде оңа, нәме үчиндир, Чувал багшы дийййәрдилер.

Магтымгулы илки билен Новайыдан, пессай хеңлерден башлап, кем-кемден он үчүнҗи перде чыкды. Ол «Эй җан-эй җан» айдымына гыгырярды, башгалар билен бир хатарда Гайгысызын-да:

— Җан!.. Җан!.. Яша Чувал багшы! — диен сеси яңланды.

Дайханлар оны геңиргәп, өзараларында пышырдашдылар.

— Бу адам дайханларың эдил өз бири ялы-айт!

— Айдым-саз мунуң нәме хошуна гелмейәндир өйдйәмиң?

— Ай башга-да гуллукчылар гөрүнйә-ле. Оларың кәбири өз донуна дәл, көчә-де сыганок. Дайхан билен сөзлешмеги өзүне намыс билйән ялы, саламыны хем оңлы алман, еңн душуңдан йүзүни торсардып гечйә.

— Хава-айт, мунуң башындакы папагы билен эгниндәки эшиги дийәймесең, хүй-хәсиетинде дайханыңкыдан үйтгешик ери ёк.

Багшы дере гирип, кәте вәши гүррүңлер эдип, кәте Гайгысыза-да бираз какдырып, мәрекә хезил беренден соң, гүррүң экерапчылык меселесине гечди. Мары, Керки төверекледиринде, яңажык диш чыкарып башлаян чаганкы ялы, говачаның ашакы гозаларында ики-еке агәраны гөрүнйәрди. Үлкәниң демиргазыгы совук боланы үчин, говача гич экилйәрди. Дашховуз районларында хениз екеже-де ачылан гоза болман, говачаның өсүми

хыжувлы довам эдйэрди, тэзеже ялпылдавук япраклар пейда болуп, гүл билен безенип отырды. Шонуң үчин хем онуң хэзир бежергисине, сувуна үнс бермелиди.

Атабаев хал-ахвал сорап башлады.

— Елдашлар, жөвениңиз-э ёлбойы сынладык. Говы. Говачаңыз нэхили ягдайда?

Бир затдан гөвни галаны үчинми я өз хэсиетини оңлы танадып билмэни үчинми, бир гапдалда чай ичип отуран Чувал багшы хүңүрдеди.

— Ери-ов, гара теке, нэме жөвен-пөвен дийип, яңса алан киши болясың? Ачлык йылда сизи өлүмден сыпдыран шу жөвен дэлми?..

Он едиижи йылың ачлыгы гөзүниң өңүне гелен Атабаев онуң сөзүни тассыклады:

— Ачлыкдан чыкараның-а догрудыр, Чувал!.. Йөне вели, сен энтек ичиң елини бошадып билмедик ялылыгың бар-а?

— Элиңи моллаң эли ялы саклашың билен мениң ярылмагым хем мүмкин.

Гайгысыз юмругыны галдырды:

— Мениң элимиң, хей, моллаңка чалым эдйэн ери бармы?

— Сен ол юмругыңы өз кейваныңа гөркез. Мен ондан горкамок. «Ал дийсең ачылар йүзи молланың, бер дийсең терк эдер эмрин алланың» диен ялы, элиңи жүбүңе сокуп, бөврүңи тутуп отырсың. Багшы, сағ бол дийип, элиңи узадаян-да нэме гошарыңдан кесэр өйтдүңми?

— Багшыларың алмыты говы гөрйэнлерини-э билйэн вели, йөне сен гедайчылыга йүз урансың өйтмэнидим-дэ.

Магтымгулы бурнуна салып хүңүрдеди:

— Ичиң элжук дийсе, жыкжыга-да дөнерсиң!

Атабаев кейп эдип гүлди-де, райревком башлыгына табшырды.

— Багша хем онуң аялына бир лай эгин-баш халат салың. Хоржунына он гадак чай билен бир пут гант дөкүң. Хасабыны Совнаркома иберин.

— Ынха, инди Гайгысыз болдуң, сағ бол!

— Йөне вели, яман өврениң, хер гелене элиң серип дурмагың.

— Эгилсеңиз, япышжагым хакдыр!

Гайгысыз кейп эдип гүлди.

— Багшы сен тархансың! — дийди.

— Сыласаң-сыларын-диен багшы яныдакы сазандарының бөврүне сымсыклап, нирэдир юмлугып гитди...

Райревком башлыгы Атабаевиң совалына жогап берди.

— Говача умуман яман дэл.

— Белки, аныграк айдарсың.

— Дайханың говачасы, ёлдаш Атабаев, дүрли ягдайда. Тохумы говы алмадык ери келиң сачы ялы ала. Говачаның илки башда сувдан ганмадык ерлери бирхили сарымтыл, өзүни оңлы тутуп биленок.

Атабаев оңа билгешлэнден совал берди.

— Амыдеряның деми дүшеринде отурып хем сувсуз хелэк болямысыңыз?

— Елдаш Атабаев, ягдайы сиз бизе гөрэ, белки, говурак билйэнсиңиз. Алабахарда Амыдеряның сувы ончаклы көп боланок. Шонуң үчин оны гэзы билен гаңрып алмалы боляр, деррев болса гырманча басяр. Хеммесинден яманы хем ёкарымызда отуран гоңшулар сув гытлыгында өзлери мазалы ганман, бизе гана сув ичиреноклар.

— Хэзир, шу гүнки гүнде нэчик?

— Хэзир сув бол, йөне вели дөкүн ёк.

— Сув барада тэзе йылдан гоңшулар билен белли бир када гелерис. Йөне дөкүн билен сиз эсасан өзүңизи өзүңиз үпжүн этмели. Минерал дөкүн өңи билен-э энтек етерлик дэл. Баржасы хем деря билен гелмели болансоң, пышдылың йөрешинде херекет эдйэр. Гележек йылың дөкүнини гүйз етишдирмэге чалшарыс. Хэзирликче болса говачаны дерс билен, көне галаларың дөкүни билен иймитлемели. Говачаң кесели ёкмы?

— Ёк. Кеселден аман.

— Илатың хал-ахвалы нэчик?

— Бир мыдар бар.

Атабаев төверегине гөз гездирди.

— Биз нэме үчин диңе икимиз сөзлешип отырыс? Дайханлар нэме гүррүңе гошуланок?

— Белки, мэтэч затлары ёкдур-да?

— Шейлеми-ов, ёлдашлар? Етер-етмезиңиз бар болса айдып отуруң.

Япрык телпекли япырылып отуран бир адам сөзе гошулды.

— Мыдар көп хили боля, ёлдаш Атабаев. Хава, ниймэге галламыз бар. Йөне мата бираз ягдайлы. Ылайта-да дайхана герек затлардан йүң яглык, махмал ягдайлы.

Думлы-душдан сес чыкды.

— Ай, гөк чаям боллук дэл.

— Небтинем үсти улы уруш.

— Завут ягам етенок.

— Сабынынам ады ёк.

— Ай күкүрдем санап берйэлер ахыры!..

Гайгысыз хожалыкчылара совал берди. Оларың бирнэчеси бахана араса, кэбири харыт ёгуны мэлим этди, кэбири болса гүмүртик жогап гайтарды.

— Ай, харыдам-а өз-э гойберилйэндир-айт.

Атабаев дайханлара бираз дүшүндирмек иследи.

— Йүң яглык, махмал бол дэл диениңиз догры. Себэби, оның аңырсы боллук дэл. Хер халда, биз шоны боладыгмак чэресини гөрерис. Секретара үмлэп, шол барада беллик этдирди. — Завут ягының боллугы-гытлыгы сизиң өзүңизе дегишли: яг пагтаң чигидинден эмеле гелйэр. Пагтаны кэн бермесеңиз, агзыңыз ислэн вагтыңыз ягжармаз. Пагтаны кэн берсеңиз, ягдан сува-да дүшүп билерсиңиз. Хер халда нормаңызы артдырмага чэре гөрерис. — Секретара белледенден соң, хожалыкчылара йүзленди. — Ёлдашлар, диңлэң, берк гулак асың: шундан соң, небит ёк, чай ёк, сабын ёк, күкүрт ёк диен сөзи не сиз эшидиң, не-де мен эшдейин. Дүшүнүклими?

— Дүшүнүкли, ёлдаш Атабаев.

— Дүшүнүкли болса, дайхан мүмкинчилиги бар зада мэтэч болмалы дэл. Ондан соң дайханлара йүз тутды. — Ёлдашлар, башга нэме совалыңыз бар?

— Ай, совал-а ёк. Йөне, биз шу галтаман беласындан хачан гутуларкак?

— Мэн-э шол совалы сизиң өзүңизе бермекчидим.

— Бизе?

— Галтаманың тохумыны экен сиз өзүңиз ахыры.

— Вэ, бу нэхили боля-айт?

— Жүнейт хан ниреден?

— Жүнейт гурап галсын, ылахым!

— Ол адамхор өз обасына рехим этдими нэме?

— Обамызың эркек гөбеклисини гыран шол харамзада дэлми? Оларың гилиши гаты боланы үчин Атабаев ара дүшди.

— Ёлдашлар, мен оюн эдип айтдым, айплашман.

Галтаман билен гөреш алнып барыляр. Йөне вели шол ишде сизиң көмегиңиз зерур.

— Ине, бу сөз догры. Биз өзүмиз гөнелсек, галтаман узага гитмез.

Шол соңкы сөз кимедир ярамады.

— Нэме, биз өзүмиз эгри дурясмы-айт?

— Сениң доганың, мениң дайым шонда болмаса, сең олара чөрек, мен ийм бермесем, галтаман нэме гатаннур билен мыдар эдер өйдйэмиң? Оба гелениңи тутуп хөкүмете табшыр, нэдерсиң, шондан соңра бири аяк секмесе!

— Хей берекелла!

Малдарчылык хем башга кэбир жеделли меселелер барада гүррүң гитди. Шол ериниң өзүнде болса хер бир меселе барада карар кабул эдилди.

Гиже сагат икиден агыпды. Атабаев ериндең галды-да:

— Ёлдашлар, атланалың — дийди.

— Ииндиден соң гитмек болмаз ахыры.

— Ер тайын эдилди. Ятың-да эртир ирден өтэгидиң.

— Эртир ирден Порса гитмелидирис. Хэзир болса барып Йыланлыда ятарыс.

— Ёлуңам-а ягдайы өзүңизе мэлимдир.

— Бизиң өзүмизден эйменч зат бармы нэме?

Гүндиз окружкомда боланларың бири өз янындан: «Шун-а догры айтды» диййип тассыклады.

Галтаман ховатыры болса-да, хөкүмет башлыгының йөрежек ёлы кемсиз дерңелйэрди.

Гиже дым-дырсылыкды. Диңе атларың тойнакларының гүпүрдиси гүйлеч яңланярды. Шейле гижелерде шейле гүпүрди шол йөнекей ёлларда мүңлерче гезек яңланыпды. Шейле гижелерде мүңлерче гезек талаңчылык довам эдипди. Шейле гижелерде дүнйэниң иң гөзел, иң медениетли шэхери Көнеүргенч Чингиз ханың ордасы тарапындан вейран эдилипди. Шейле гижелерде бирнэче йыл мундан озал Жүнейт ханың желлатлары энчеме ган дөкүп, энчеме талаңчылык эмеле гетирипди.

Эмма хэзирки барян атлылар ярагсызды. Хэзирки атлыларың тойнакларының гүпүрдиси горкунч дэл-де, сөйүнч алып барярды. Хэзирки атлылар вейранчылык үчин дэл-де, абаданчылык үчин укудан галярдылар. Хэзирки атлылар Йыланлыны йылансызлыга, гүлзарлыга айландырмак үчин барярдылар.

Шонуң үчин хем олары гижәниң бирвагты болмагына гараман, шатлык билен гаршыладылар.

Даңың этеги саз беренде барып дүшен атлылар дине үч сагат дынч алдылар.

Пылавлыда-да эдил Тагтадакы ялы душушык болуп, кагызың йүзүне Тагтадакы ялы карар языландан соң, атлылар Порсы районына бакан ёла дүшдүлер.

Порсы районы Амыдеряның голайында болуп, деря жошанда сув агяны, энчеме ерде көл эмеле гелип, гамышы, топалак хүжүм алып галяны, нетижеде гышын-языны порсап ятаны үчин бир вагтда Порсы адына эе болупды. Хэзир шол район порсаман, тэзеден гүл ачып башлаяны үчин, онуң якын вагтда адының үйтгедилмеги зерурды.

Йөне вели Порсы районының экиши атлыларың гөзүне гелмеди: аңырсына гөз етмез аңңат говача гулагыны саллап, яс тутян ялы пайыңжар сүллерип отырды, гозалар үсти-үстүне шакырамалы ерине гүллери бүржешип, эдил дүйнә билен хошлашян ялы муртларыны ашак салланып отырды. Говачаның гөрнүши адатдан дашары гөзгыны болуп, серетдигиңче йүрегиңи авадярды.

Гөрнүшден шэхтлери бозулан атлылар бир атлының янында даянды. Салам-алейикден соң, Атабаев ондан:

— Яшулы, сиз ким боларсыңыз? — дийип сорады.

Эгни пагталы донлы, били гушаклы, салыхатлы гөрмегей адамың сулхы өрән өчүкди. Онуң сеси-де өз гөрнүшине кыбаплаш ыңжылы чыкды.

— Багтсызлыга гаршы, мен шу обаның мирабы.

— Нэме үчин багтсызлык?

— Нэме үчиндигини, говачаның гөрнүши сизе хабар берйән болса герек.

— Говачаны нэме үчин бейле хорлапсыңыз?

— Сиз, Гайгысыз Атабаев болсаңыз герек. Шейле дэлми?

— Хава.

— Биз говачаны хорламзок, бизи хорлаярлар.

— Ким хорлаяр?

— Биз шу ишде сув бөлүминиң мүдирини айплаярыс.

— Кимдир ол?

— Оңа, Азамат Чаңак диййэлер.

— Азамат дүшнүкли вели, чаңагы нэме?

— Чаңак онуң ковчумының лакамы. Атасына Күти чаңак, бабасына болса Тогалак чаңак диердилер. Тогалакмы я ондaнам аңырда бирими чемче-чаңакчы болупдыр.

— Азамат Чаңак сизи хайсы бабатдан хорлаяр?

— Сувсузлык зерарлы.

— Амыдеряның кенарында отурып, тешнеликден лебзиңи яламак нэхили боляр?

— Вах, доган, бизиң жаңымызы яндыряң шол болса нэтжек! Бизиң хэзирки гүнүмиз, ханиасын өзи ийиң билмэн, ажындан өлүшине чалым эдйэр. Ана, гараң, говача ирки долдир.

— Догры.

— Шу говача май айының ахырына голай экилендир.

— Нэме үчин бейле гич?

— Сувсузлык зерарлы. Биз илкибашда: «Бизиң еримиз аландыр. Умумы япдан сув ичмез. Биз сусаклың тирсегинден өзүмизе яп газалың» дийсек, «Сем болуң. Сизиң нэме билйэн задыңыз бар? Сувуң эрки мениң элимде» дийип, Чаңак бизе яп газдырмады. Шонуң үчин бахарда бизиң еримизе сув чыкман, дине деря жошандан соң экдик. Эйсем-де болса, колхозчының ыхласына гөрэ, говачаның хөрпи өрэн говуды...

— Говачаңыз инди нэме үчин сувсуз?

— Деря ашак дүшени үчин сув чыканок. Тэзеден яп газып етишйэнчэк болса, говача элден гитжек.

— Хайп!

— Мүң керен хайп! Дине шуңа гөзүни тикип отуран дайханың арлы йыллык азабы рейган болуп баряр. Эллй гектар шалам көйүп гитди. Жаның нэче янса-да, таңра гаргамакдан башга чэре ёк.

Атабаев окружком секретарындан хабар тутды.

— Ёлдаш Артыков, шейле ягдайдан сиз нэхили хабарсыз галярсыңыз?

— Хабарымыз бар, ёлдаш Атабаев. Азамат Чаңак барада райкомың карары бар. Биз хем оны нобатдакы бюрода серетмекчидик.

— Шейле адамыны нэхили иш башында гоюп билйэрсиңиз?

— Шу ерде адам танамак бижай кын. Бу ерде кэте дост-ярлык хөкүм сүрйэр. Сизиң өз табшырыгыңыза гөрэ уллакан кесгин чэре-де гөрүп билемзок. Бирини бир ише беллежек болсаң, хөдүрлейэн адамлар оны эдил арша чыкаряплар. Арадан алты ай гечмэнкэ болса ере дувлаярлар. Азамат Чаңак шоңа гөрнетин мысал.

— Диймели, иши коммунистлерче алып барманы башармаярсыңыз?

— Бизем-ә башардыгымыздан ыхлас эдйәс вели, шу ердәкилериң биледи диңе перде үчин гөтерйәнлери аз дәл.

Атабаев мираба йүзленди.

— Говачаны элден бермезлик үчин, сениң пикириңче нәтмели?

— Диңе бир чәре бар.

— Нәхили?

— Биз шу үч йүз гектар говачаны гана суваряничак, бейлеки яплары дөрт-бәш гүн петиклемели.

— Бейлеки дайханларың говачасы оңа тап гетирерми?

— Оларың көпүси сувдан яңа гөзүни ачып биленок.

— Ягшы, индики, соңкы сувлары нәтмели?

— Оңа ченли биз Сусагың тирсегинден бәрик өз ябымызы газмалы.

— Газып етишип билжекми?

— Диңе биз дәл, әхли район шол ише көмек берсе, он гүнде гутарыс...

Оларың ёлуның угрунда сувдан хорланып, иглән чага ялы саралып отуран говача-да кәнди. Шол говачаларың арасындан болса топалак, гамыш хүҗүм алып галыпды. Говачаларың алака ковубермели селчеңлери, диңе хер ерде бир дүйп сомалян шүдүгәр ятан ерлери-де аз дәлди.

Порсы районының говачасындан атлыларың гөзи сув ичмеди.

Район меркезинде баг астында үйшен адам өрән кәнди. Хал-ахвалдан, сораг-җогапдан, шовхун гүррүңден соң, бирденкә ише гечилди.

Атабаев:

— Сув хоҗалык мүдири Азамат Чанак ким? — дийип сорады.

— Мен! — дийип, бири хашылап ериндеи галды.

Долы янаклары ашак салланып ятан адамың гайчы билен гыркылан эңеги гошаланып гөрүнйәрди. Гөзлери ятаган өкүзиңки ялы херекетсиз болса-да, хиле дамары гызгылт чылгым болуп чызылярды. Ел берилен ялы еңсеси арт аякларының үстүнде отуран итиң ягырнысына чалым эдйәрди. Ашак салланан чишик гарны ёгын гөвресине-де өкде гелйәрди. Бир гуҗак бутлары гиң гикилен махмал балагыны ярайына гетирип, овлак мешиги

ялы балдырлары телетин эдигиниң тикинини сөкүпди.

Гайгысыз оңа йигренжи гөз билен гарады, өз яныдан «сыпатың гурсун» дийип, сеңригини йыгырды, эмма кешбини сынланда йылгырман хем дуруп билмеди.

— Түвелеме, өзүң-ә Азамат дийсең, азамат экениң. Энең-атаң сениң адыңы өңүнден билип гоюпдыр. Ери-ов, Азамат, районың сув ягдайы ничик?

— Үпжүндир, ёлдаш Атабаев.

— Сувсаян говача ёкмы?

— Сувсаяны-да болмаз, сувдан хорланяны-да. Шу йыл саглык болса пагта планыны гошалап долдырыс.

— Диймели, сизиң районыңыз гүлала-гүллүк?

— Сувдан яңа докуздыр!

Атабаев хәлки мираба йүзленди.

— Шейлеми-ов, ёлдаш мирап?

Мирап ики әдим өңе сайланып, Азамада чиңерилди.

— Бизиң дайханларымызың азабыны яндыран, пагтасыны күле дөндерен Азамат Чанак сизиң гөзүңизе хем чөп атмак ислейә, ёлдаш Атабай.

— Азамат, эшидйәмиң-ов?

— Буларың өзи гүнәкәр, ёлдаш Атабаев.

— Нәме үчин?

— Мен булара йылың башында: «Сизиң ериңиз алаң. Сиз Сусаклың тирсегинден яп газың» дийдим. Булар боюн толгады. Буларың өзи, догрусыны айтсам, зәхмет чекип дәл-де, ятып иймәге өвренен байлар.

«Байлар?» диенде, мирабың элиндәки гамчы ёкары галды.

— Кимиң байдыгыны мен саңа айдып берейин: дайханларың экен ерлериниң кырк гектары сениң атаң Күти чанагыңкы дәл-де кимиңки? Сен, эйсем, гоюн дерисине гирен мөҗек дәл-де ким?

Азамат Чанак агыр голларыны галгадып гепледи:

— Төхметчиниң шол сөзлерини шу протокола язылмагыны мен талап эдйәриң.

Газабына бәс гелмедик мирап:

— Хей, сениң бир! — дийип, гамчысыны галгаданда, оны тутдулар.

Атабаев башыны яйкады:

— Ай ёлдаш мирап, йүң саян ялы диңе гүпүрдисине гуванаймасаң, сениң гамчың ол тене эдил билжек кәри ёкдур!

— Ичим-э бир совадардым-да!

Азамат Чапак агзыны көпүржетди:

— Сен төхметчиң ичини мен ган билен совадарын!

Атабаев бирденкә газаплы гыгыраныны дуймаң галды:

— Сем бол, хайяр доңуз!.. Нәдерсиң шу дуран ериңде лашыңы итлере шам эдәйсем!.. Азабының рейган болаңына дөзмән, дайхан өз гөзүниң яшыны саклап билеңок. Шонуң үчин сени, эдил шу дуран ериңде атаймак герек... Гой, сениң җезаңы совет канунына гөрә суд хөкүм чыкарсын!..

Атабаев бирсалым дымандан соң довам этди:

— Азамат Чапагы мен шу секундың өзүнде гуллугындан ковлан хасап эдйән. Шу секундың өзүнден ишиниң дерңелип башланмагыны прокурора хөкүм эдйән!.. Шу секундың өзүнде болса... гөрүнме гөзүме!..

Артыков онуң гулагына пышырдады:

— Бирденкә, барып газабына өзүни асаймасын?

Атабаев хеммә эшитдирип мәлим этди:

— Акмагың бири өзүни гутарса бир пейда!

Еңсесини өврен Азамат Чапагың чайканмагы, кулаклар агаҗының ыраңып башланыны хабар берйәрди...

Кырк дөрдинжи баш

ГАЙДАН СОҢ ТОЙ

Совнаркомың башлыгы Атабаев билен орунбасары Паскуцкий — хер хайсы өз ишини өзбашдак алып барярды. Иш усулында оларың арасында хич бир арагатнашык ёк ялыды. Оларың икиси-де өзлерине дегишли иши бедехәт оңарян адамларды. Эмма вели, хакыкат башга хилиди: олар бири-бирини адатдан дашары говы гөрйәрдилер, бири-бирине диңе бир иш дәл, җанларыны-да ынанярдылар. Орта Азияда милли бөлүнишикден соң, Атабаев Паскуцкини Дашкентден зорлап диен ялы алып гайдыпды. Онуң өз ислеги-де, элбетде, шондады. Түркменистан онуң сөер ватаны болуп галыпды. Ёгсам, Николай Андреевичиң Дашкентде-де хырыдары өрән көпди. Паскуцкий болса өз гезегинде Түркистандакы ишгәрлериң иң ишеңңирлерини өзи билен Түркменистана алып гайдыпды. Шонуң үчин диңе бир Совнарком дәл, әхли наркоматлар гүйчли ишгәрлер билен үпҗүнди. Диңе Совнарком дәл, хатда партияның Меркези Комитетиниң пикирине гөрә-де, республиканың ишгәрлери адатдан дашары достлуклы болуп, хич ким бирек-биреге ала гөз билен гараман, бириниң үстүнлигине бейлекиси гуванып, иши партияның таглыматына гөрә, ак йүрек билен алып барярдылар. «Ил огрусыз болмаз, даг бөрүсиз» накылына гөрә, бирләп-икиләп болаймаса, огрулык-җүмрүлик, пара-пешгеш диен ялы ярамаз хәсиетлер-де ёк диен ялыды.

Атабаевиң иш усулы ишгәрлери бижай гызыкдырярды. Ол Совнаркомың йыгнагында наркомларың, җогапкәр ишгәрлериң сөзүни үнс билен диңлейәрди, кәбириниң сөзүни кесип, ялңышыны йүзүниң угруна дүзедйәрди, сөзүни бидерек узалдянлары болса:

— Ёлдаш, эртекини чагалара гүррүң бер! — дийип, деррев онуң сөзүни гысгалдярды. Ол бидерек лакгылдыны сөймейәрди, хер бир сөзүң иш бәхбидине болмагыны талап эдйәрди. Бири бир зады вада берип, оны ерине етирмесе, икинжи гезек оны ит алан санаҗа дөндерйәрди:

— Маңа вада герек дәл, гөзе гөрнүп дуран иш герек. Эдип билмеҗек ишиңе йөнекей вада берип, мени алдама. Иш башармасаң, орнуңы иш башаряна хөдүрле. Шу сапар иң соңкы берен вадаң болсун!

Шонуң үчин хем айдылан сөзүң битмейән чагы ёкды. Битмеҗек сөзи айтмага болса, хич кимиң гурбаты етмейәрди.

Атабаев йыгнагың нетиҗесинде, хер кимиң сөзүне, талабына гөрә өз янындан дериңев гечирип, меселәни үзүл-кесил чөзйәрди. Дөвлет көпүгини ол эшрепи ялы тутуп, герекли хасап эден еринде, сагышман миллиона гол чекйәрди.

Атабаевиң аргынсызлыгы, хөвесҗеңлиги, республикада иң иргинсиз болан Паскуцкини-де хайран галдырярды. Ол иш вагты гутарандан соң барып, дайханлар өйүнде дайханларың арзасыны диңлейәрди, язылан арзалары өзи окап гөрйәрди, шол ериниң өзүнде болса, стенографистка я секретара яздырып, меселәни айгытлы чөзйәрди.

Бир яшулы оңа йүз тутуп:

— Салгыт барада саңа арзым бар — дийди.

— Арзың болса айт эшидели.

— Хава, мен салгытдан гачян адама дәл вели, бу сапар маңа хас үйтгешитрәгини салыпдырлар.

— Ол нәхили үйтгешик салгыт?

— Маңа газет салгыдыны салыпдырлар.

— Газет салгыдыны?

— Хава, мен үч саны газетиң йыллык пулуны төлемелимишим.

Гайгысызың шол гожа билен бираз дегишеси гелди:

— Газет говы болар, дүнйәден хабар берер.

— Вах, иним, окап билсең хабар берердә. Мен-ә оңа пас долаймасам, башга хажатыма ярян ери ёк.

— Саңа газет салгыдыны салан ким?

— Ай, иним, мен кими танаян. Почта нечениги диййәлер.

Атабаев стенографистка диктоват этди:

— ... Райисполком башлыгына буюрян. Шол вакаңы дерңәп, үч гүн мөхлетинде маңа хабар бермели. Яшулының арзы догры болса, кануны өз пейвагтына үйтгедени үчин, почта начальнигини үч гүн азатлык хукугындан кесмели...

Шонуң үчин хем дайханлар арза бюросына барман, гөни Гайгысызың үстүне барярдылар.

Екардан гөркезилйән карара гөрә, ишгәрлер иш болса-болмаса өйлерине гайтман, гиже-де сагат икә-үче чевли эдарада отурярдылар. Кимиң иш-аладасы болса, кимлер гымматлы вагты бидерек гүррүңе сарп эдйәрдилер, эртир болса иш вагтында саңсар-келле иркилишип отырдылар. Эмма Атабаевиң бидерек гечйән минуды ёкды. Совнаркомың башлыгы билен орунбасарына хөкүмет иши нәче дийсең етерликди. Шонуң үчин Атабаев көпленч гижелерине хер бир меселе, хер бир иш барада өз пикирини диктоват эдйәрди. Овунжак меселе-де онуң назарындан сыпмаярды. Гижәниң бир вагты Сухан ишаны чагырып, артистлиге үндейәрди. Языжының бирине сув гурлушыгы барада пьеса язмага үндейәрди, нәхили ягдай талап этсе, дүзетжегине сөз берйәрди. Бәшим Нуралың Лениниң суратыны салып докан халысына хайран галыжылык билен сын эдйәрди. Шахыр Гаража Буруны өз яны билен Москва-да алып гидйәрди. Онуң назарындан не сунгат, не ылмы дернев эдаралары, не нешрият, не-де газет-журнал сыпярды.

Бир гезек «Токмак» журналының баш сахыпасында

Айтаковың портрети болуп, ол думлы-душуна кагыз пытрадярды. Ашагында болса ойнам сетир гошгы барды:

«Гайгы этмәң сиз, чарвалар,
Халыңыза гарарлар.
Кагыз билен иш битсе,
Барлар-ха, барлар...»

Недирбай партия Меркези Комитетинде шол журналың йүзүндәки сураты саңдыраян бармаклары билен гөркезип:

— Ханы, биз нирә баряс? Нирә баряныбызы гөркезин, гөркезиң! — дийип гыгырярды.

Атабаев болса кейп эдип гүлйәрди:

— Ай, Недирбай, сатирачылар сени танкытламаса, мени танкытламаса, ким оларың сөзүне бавар этжек? Чарвалара көмеге гөрә, карары, кагызы көпрәк йирадяныбыз нәме гизлинми? Хакыкаты паш эденлери үчин, сен олара гайта берекелла айт!..

Бир гезек Айтаков «Токмак» журналыны гетирип, онуң столуның үстүне оклады, өзи болса кейп эдип гүлди:

— Танкыды говы гөрйән болсаң, ал серет, ока!..

«Токмагың» дашкы сахыпасында Атабаев билен Айтаковың сураты дүрли реңк билен чекилипди. Оларың икиси бир «Токмак» журналының үстүнде чекелешйәрди. Айтаков: «Өңурти мен окайын» дийсе, Атабаев: «Ёк, өңурти мен окайын» дийип, икиси журналы йыртара гелйәрди. Ашагында болса: «Ики жомарт ёлбашчы биригип, бир журнала язылыпдыр» диен язгы барды.

«Токмагы» сынлан Атабаевиң өзи-де кейп эдип гүлди:

— Догры-да!.. Ава барлап гөр, бизиң икимизиң, хич биримиз өз жүбимизден пул төләп, журнала язылмандырыс. Эдаран адына язылан журнал болса, өң етеницки.

— Ине, бу айданың догры. Биз язылмадык болсак, оңа ким язылсын? Чыкар пулуң-да, бер секретара!

Газетлериң биринде болса, Атабаев уллакан телпегиң орта билинден танап салып, бар гүйжи билен аркан чекйәрди. Ол өз докладында: «Малдарчылыга нәче зыян берйәр» дийип, улы телпеги танкыт эдипди...

Дөвлет мөчбериндәки эгирт меселелер болса, Атабаевиң бейнисини хич вагтда рахат гоймаярды. Республи-

кашын сув үпжүнлиги иң зерур меселелерден б
Пагтачылыгы өсдүрмек үчин ирригация айратын
берип, канал үстүне канал чекмелиди. Академик
киниң аныкламагына гөрә, республикада небит б
гы өрән улуды. Разведканы нәхили гурамак, оны
ли чалтландырмак мүмкинди. Түркменистанда н
Баку эмеле гелмеги нәхили ажайып ишди!.. Ака
Ферсманың аныкламагына гөрә, республикада к
күкүрт, сульфат байлыгы өлчегсизди. Атабаев шол
лары, умуман республика аздан-көпден хызмат
адамлары өзүниң иң якын достлары хөкмүнде
гөрйәрди. Шолар билен биле бүтин чөллере-де а
ярды. Шол эгирт байлыклары халк хожалыгына
җилик билен чаласырак гошмалыды. Шол байл
ры йүзе чыкармак үчин ишгәрлери ниреден, нәхил
ламалыды. Республиканың өңүнде нәхили эгирт
дурярды. Республиканың гележеги нәхили шекле
рүнйәрди...

Атабаев шол меселелер барадакы ганатлы п
ни еле гойбермән, пурсат тапан чагы кагыза
йәрди. Шол кагызлар болса күлтүгин ятман, пар
Меркези Комитетине, Меркези Ижрайы Коми
Орта Азияның Ыкдысады Советине хем Ылымл
демиясына чепли барып етйәрди. Союз Академия
өзүниң бир сессиясыны Түркменистаның сенагат
гыны йүзе чыкармак үчин сарп этмегини хөкүме
дән хайыш эдйәрди.

Өз докладыны өзи язян, өз пикирини өзи ж
Атабаеве онуң досты Паскуцкий хайран галяр
йүз йыллык медениетиң ичинде эмеле гелен рус
сы боланым үчин докладымы өзүм язаным, элбе
дәл. Гайгысыз болса гаранкы обада эмеле гелен
маяк түркмен ахыры. Мунуң гол язувының ова
гы билен биле, екеже-де орфография ялңышы ёк.
хич вагтда ругсада, курорта гиденини-де билй
ёк. «Ахав, сен хем гит-де бираз дынч ал» дийсе
хайсы курорт Пөвризеден говудыр өйдйәсин»
элини салгайяр. Мунуң мен-ә сүңңи полатдан
Елдаш Куйбышевиң айдышы ялы, Гайгысыз
дан-да гудрат билен дөрән адам!..

Шол гудрат билен дөрән адам, соңкы йылл
ди. Өңкүлерине гаранда, өзи бирхили гоязыра

хусусы дурмушының ерини-де, гиже-гүндизин
галанлы иши долдурярды.

Гайгысыз дине дынч гүнүни дынч үчин пейдаланярды.
шәхерде боланда дынч гүни хемише ава гидйәрди.
н хеммеден гызык хем ховатырлы ери ава дине бир
гидйәрди, машының рулунда өзи отурярды. Она
ын ынанмага шофёрың ыгтыяры болмаса-да, баш-
ың буйругы боланы үчин, эгнини йыгырып гал-
дан башга чәреси ёкды. Гараж мүдири-де шол
айдады. Йөне вели Атабаев машының моторыны,
етмезини говы билйәрди, мейданда ремонты өзи
эрди. Рулда отуран вагты машының херекетини бол-
н ёкаркы дережә етирйәрди. Эмма кейгиң шарасы-
болса достлар билен биле тамашанярды...

ир гезек Совнаркомың башлыгы бүтинлейин йитди.
л душенбеде-де, сишенбеде-де гөрүнмеди. Өйүнде
болманы үчин, онуң нирә гидени, нәме боланы хич
малим болмады. Башлык болманы үчин, Совнар-
а белленен йыгнак-да нетижесиз даргады.
дине гараж мүдириниң берен хабарына гөрә, ол
гүни машының рулунда отурып, адатдакысы ялы,
өзи ава гидипдир.

Совнарком башлыгыны агтарыш ыглан эдилди.
Совнарком башлыгының саг-саламатлыгы ховп ас-
ады. Ким билйәр, мегерем, бир ерде хеләкчилиге ду-
боландыр? Белки, бир ерде галтаман элине душен-
Белки-де башга бир багтсызлыга учрандыр?..
тарыжы машынлар думлы-душа мычды. Самолёт-
смана гөтерилди. Иң соңунда үчүнжи гүн ол
умуң ортасындакы бир такырдан тапылды. Ма-
чынлакай авария душүпдир-де, гымылдысыз га-
ыр. Өзүне болса хич бир зыян етмәндир. Ол гай-
геленден соң, өз дост-ярларыны гүлүшдирйәрди:

— Мен, догрусы, хич бир бела-бетере душмадым.
өз эркиз үч гүн курортда болдум. Иш-аладаны
лейин унутдым. Ожар одуны ловладып, кейгин
ыны, кә гөмме бишенини уруп, үч гүн кейп чекдим...

хакыкатдан-да екелиге адатланыпды. Йөне вели
келик онуң этинден өтүп, сүңңүне орнапды. Үчүн-
лки, дөрдүнжи ялңыш эдилен эдим, шовсуз душу-
шушык оны мүжерретлиге үндесе-де, дурмуш өз
ндан эл чекмейәрди. Нәме-де болса ене бир ге-

зек сынанып, хусусы дурмушың бинасыны тутмагы талап эдйәрди.

Йөне вели ким билен? Ана, шол өрән агыр совалды. Республиканың ер астындакы байлыгыны анык дерңемек мүмкин болса-да, адамың гурсагыны селжермек ансат иш дәлди. Гайгысыз өз яныңдан: «Вах, шоны хем аныклаян, кароттаж ялы бир апарат болайса болмаямы» дийип арзув эдйәрди. Аялларың бирнәчесиниң йүз кешбиниң ышнагының йүрегиниң булам-бужарлыгыны өртүп гойяныңа жаны янярды. Нетижеде болса:

— Ене гызыл дийип гарбаным хырс боландан, аягым гапаның салына иленден, иле гүррүң боландан, белки-де мүжеррет өтеним кем дәл болса герек — диен карара гелйәрди.

Атабаев Москва йыгы-йыгыдан учярды, хер гезекде-де ол Метропол мыхманханасында дүшйәрди. Бу сапар болса, Меркези Ижрайы Комитетиниң сессиясында ол доклад этмелиди. Онуң өзи президиумың члени боландоң, доклад оңа тәзе табшырылыпды. Доклада тайынланмак үчин болса стенографистка зерурды...

Атабаев эртир чайдан соң өз докладының мазмуныны пикирленип, гиң отагда аста-аста гезим эдйәрди. Бирден гапы тыркыллады.

Русгат алып ичерик гирен гыз элиндәки кагыза гарап:

— Константин Сергеевич сиз болармысыңыз? — дийип сорады.

Гыза хырыдар гаран Атабаев:

— Хава, мен — дийип жогап гайтарды.

— Мени сизиң яныңыза Биржатрудадан ибердилер.

— Хә, сиз стенографисткамы?

— Хава.

— Өрән говы. Сизиң адыңыз, фамилияңыз?

— Евгения Яковлевна Брянцева.

Евгения Яковлевна Люба ялы даяв болмаса-да, орта бойлы, гөрмегей, мәхирли гызды. Гайгысызың чен урушуна гөрә, Брянцева яшды. Гызың дашкы гөрнүши, салыхатлылыгы хошуна гелен Атабаев сорагыны довам этди:

— Сиз ниреде ишлейәрсиңиз?

— Хич ерде. Хәзир Биржатрудада нобатда дурян.

— Сиз Москвалымы?

— Атам-энем Киевде яшаяр. Өзүм хәзир шу ерде, ...л доганымың өйүнде.

Евгения Яковлевнаның берен хабарына гөрә, хениз ...әре чыкмадык болара чемели. Шонуң үчин Гайгысыз ...и билен гүррүңи узадасы гелди:

— Евгения Яковлевна, чай буйрайынмы я кофе?

— Ёк, мен өйден ийип-ичип гайтдым.

— Чай, түркмен айтмышлайын, аша салян зат дәл — ...ип, ол кнопканы басды. Бирденкә-де:

— Багышлаң! — дийип, ериндеи галды.

Брянцева нәме боланына дүшүнмән, зөвве ериндеи галып, сораглы гараш билен серетди:

— Белки, сизиң меңлик ишиңиз ёкдур?

— Ёк! Бейле дәл. Мен сизиң пальтоңызы чыкарышманы ундупдырын — дийип, онуң эгнине элини узатды. Пальтосыны алып, шифоньердәки асгычдан асды. Гейимден күкейән гызлык ыс болса, оны пьян дережесине етирди. Шол вагтда пейда болан официантка болса:

— Кофе хем дүрли пирожный — дийип буюрды.

Евгения Яковлевна:

— Константин Сергеевич, хич зат герек дәл. Аладаңызмән — дийип хайыш этди.

Онянча болса официантка ызына өврүлип гитди. Гайгысызың гөзүне болмаса, Брянцева эгнини йыгырян ...ыды:

— Евгения Яковлевна, сиз үшейән болаймаң?

— Ёк, отаг йылы.

— Стенографияда тежрибәңиз, белки, етерликдир?

— Яшыма гарап, анықламагыңыз мүмкин.

— Сиз, чен билен, йигрими яшда. Шейлеми?

— Ёк.

— Я он секиздеми?

— Вий, сиз мени мекдеп яшына гетирип барясыңыз-ла. Хәзир мениң йигрими үч яшым долуп барья.

— Сиз догрудан хем мекдеп яшындакы гыз ялы гөрүнйәрсиңиз

— Шону үчин хем тежрибәм көп дәлдир. Белки, мен сизиң ишиңизе ярамаң.

— Менде шейле чылшырымлы иш ёк, Женя. Мен сизден сорамандырын хем, шейле кичелдип айтмак мүмкинми я ресмиети довам этдирейинми?

— Кейпиңиз келләңизде, хайсыны лайык билсеңиз, шоны тутуң.

— Мениң үчин Женя якымлы.

— Айбы нәме.

Шол вагтда официантка кофе билен пирожный а… гелди.

— Евгения Яковлевна, алың. Хайсыны говы гөр… синиз: наполёнымы я кемелегими?

— Константин Сергеевич, мениң хич бир зат иш… ёк.

— Женечка, эден хеззетине хормат гойма… официантка белки, өйкеләр. Алың. Халамасаңыз, соң… гетиртмерис.

Пирожна гөвүнсиз япышан Евгения Яковлевна … янындан: «Бә, бу бир салыхатлы адам ялы вели, сөз уру… ямаң ичгинле, гөзлерини гүлдүрип хырыдар гарайшы-… йөнекей дәл. Мениң адымы эййәм Женечка айландырм… гы-да бирхили. Белки, бу адам пурсатдан пейдаланм… га, вагтлайын дурмушы шовхун гечирмәге адатлана… дыр. Белки, мунуң ончаклы иши хем ёкдур-д… стенографистка зерурлыгы диңе сынламак үчинд… белки-де, мениң мундан тизрәк башымы гутараны… говудыр» дийип ойланды.

Гайгысызың узак вагтдан бәри екелиги зерарлы… …хакыкатданмы — хилесиз сада гыз онуң гөзүне гө… гөрүнди. «Пыяда гөзи билен ат алма, дул гөзи бил… хатын» диен ялы, белки, мениң гөзүме хер бир гыз … ризат гөрүнйәндир …п …йланды. Илки гөренде, а… сы бир сагатлык … гушыкда адамыны танамак, … бетде ансат иш дәл. Шол гыссанмачлык нетижесин… онуң бирнәче гезек эди-де япыпды. Эйсем-де болса, Е… гения Яковлевна онуң гөзүне еңил-елпай келчик бо… ман, аграс, акыллы бир гыз болуп гөрүнди. Шонуң үчин хем диктовка, доклада тайынлык өрән шовлы гит… ди. Гайгысызың гөвнүне болмаса, пикирини дурламак… да Евгения оңа ылхам берйән ялы дуюлды.

Ики элини сыртында тутуп, гезим … йөрен ерин… ден диктоват эдйән Гайгысыз инди … …графистка гөвнүне болмаса, башга хили адамды. … өрән эгир… меселелери гозгап, хеммесине-де өзүниң анык пикир… билен айгытлы нетиже берйәрди. Брянцеваң гөвнүн… болмаса, Атабаев йөнекей адам болман, хер бир месел… чынлакай гараян дөвлет адамсыды. Стенографистканың гөвнүне болмаса, ол медениет меселесине геленде м… галлым, оба хожалыгына гезек геленде агроном, сен…

Түркменистан Халк Комиссарлар Советиниң башлыгының орунбасары Н. А. Паскуцкий.

Гайгысыз Атабаевиң аялы Евгения Яковлевна

гата гезек геленде инженер, сыясата гезек геленде болса дипломатды. Шонуң үчин хем: «Мен хакыкатдан-да ялңышыпдырын» дийип, өңки пикиринден дәнйәрди.

Йөне велин Атабаевиң пикири бир акымында акман, бирденкә, айлава дүшен ялы пырланды: Женяның гөрки, зүлмайы бармакларының херекети, гүлүмсейән гөзлериниң балкылдайшы, ылайта-да өзүне чекижи жадысы онуң пикирини бирденкә булашдырды. Ол алнып барылян сөзлем боюнча «бурения» диймели ерине «зүлмайы бармак» диенини дуйман галды.

Шол ялңыша диңе бир онуң өзи дәл, Евгения Яковлевна-да гүлди.

Гайгысыз гөзлерини яшардып:

— Докладда буренияны чалтландырмалы ерине, зүлмайы бармагы сыпамалы дийсем, диңчилер нәхили кабул эдер? — дийип, жакгылдап гүлди.

Гайгысыз билен бираз өвренишен Женя-да гүррүңе гошулды:

— Докладчың иштәси яман дәл! — диенэ тапылса герек.

— Эйсем-де болса, мен-ә шол сөзүмден дәнемок.

— Оңа нәхили дүшүнмели?

— Себәби, ол йөнекей ерден пейда болан дәл-де, хылыс йүрекден сызып чыкан сөз.

— Константин Сергеевич, сиз, белки, ядансыңыз?

— Ёк, Женечка, мен хич вагтда ядаманы билйән дәлдирин.

— Бурениялы бармага чалышмак, аргынлык аламаты болаймасын?

— Ёк, мен онуң башга себәби бар — дийип, яңы айтдым ахыры.

— О нәхили себап?

— Сиз өз бармагыңыза середип гөрүң.

— Константин Сергеевич, сиз салыхатлы адам ахыры, бейле оюн этмәң.

— Женечка, йөнекей оюн, адамының бейнисиндәки пикири чалшып билерми?

— Константин Сергеевич, багышлаң, мен сизиң диктовкаңыза гарашярын.

— Женечканың йөнекей бир йылгыраны-да, мен догрымы айтсам, мениң диктовкама ылхам берйәр.

— Константин Сергеевич...

— Женечка, дилимиң кейпини гөрмәге бери үчин бер ахыры!..

— Дилиңизиң укыбыны, пикириңизи жемлемек үчин сарп этсеңиз, хас пейдалырак болса герек...

Олар нахар вагтында-да дегишдилер.

Диктовканы бу гүн бес эденлеринден соң, Евгения Яковлевна шайыны тутмага дурды. Женяның гитжек болмагы Гайгысызы бирхили гозгалаңа салжак ялы этди. Шонуң үчин оңа хабар гатды:

— Женечка, гитме. Агшам икимиз кино гидели.

— Ёк, Константин Сергеевич.

— Нәме үчин?

— Маңа өйде гарашяндырлар.

— Өе жаң урарыс.

— Өйде телефон ёкдур.

— Бир гүн гижрәк бараңызда нәме болар өйдйәсиңиз?

— Уям индики сапар ынанмаз.

— Онда...

— Ёк, Константин Сергеевич, мен гидейин.

— Онда эрте агшам театра гитмек шерти билен. Мхатда «Ревизор» гидйәр.

— Театра?..

— Нәме бейле икиржиңлейәрсиңиз?

— Мен хенизе ченли хич ким билен хич ере гидип гөремок.

— Белки, биринжи гезек сынарсыңыз?

— Ёк, Константин Сергеевич, ёк. Хош вагтыңыз!..

Евгения Яковлевна Гайгысызың соңкы сөзүни эшитмән, йүзүниң угруна чыкып гитди.

Дурмуш, гөр, нәхили чылшырымлы. Аялларың гөвнүңден турмаяны өзүңи үстүңе аталаса, сулхум алшар хасап эдениң сенден гачяр. Хава-да, мен кыркдан ашып, әллиң биринжи йылында сүмсүнип йөрүн. Женя ики эссә голай яшапдырын. Онуң менден гачмага, әлбетде, хакы бар... Эйсем-де болса Женя мениң билен театра гитмеден йүз өврсе-де, мениң йүрегим бирхили шадыянлык сызяр. «Ятып галандан атып галан» диен ялы, нәме-де болса өз ислегими оңа айдыб-а гоярын. Белки, гөвнүмден тураяды...

Эртир болса Евгения Яковлевна вагтында гелмеди, гарашдырды. Гайгысызың йүрегине бирхили галагоплук дүшди. Доклада тайынланмага шинди вагт барды, стенографистка-да тапылжакды. Эмма хер бир стенографистка... Женя дәлди. Шонуң үчин хем ол оны идемек күйүне дүшди. Йөне вели, арман, онуң адресини алып галманды. Биржатруда-да оны ким танаярды. Ёгсам хем, постпредстваң ондан хабары болмалыдыр: Евгения Яковлевнаны иберден шоларды ахыры. Гынанчлы ери, Постпредство-да онуң адресини билмеди. Эйсем нәтмелиди?..

Бирденкә болса телефон жыңңырдады. Трубкада эшидилйән Евгения Яковлевнаның сесиди. Ол узур өтүнйәрди:

— Константин Сергеевич, мени багышлаң. Мен ир билен Биржатруда гелдим. Мени бир завод директорына стенографистка эдип ибержек болялар. Шонуң үчин хем гижигйән. Белки, барып-да билмерин...

Трубкадан эшидилйән сес нәхили якымлы болса, хабар нәхили якымсызды. Евгения Яковлевнаны Гайгысыз инди, белки, гөрүп-де билжек дәлди. Шонуң үчин ол икиржиңлемән, айгытлы карара гелди:

— Евгения Яковлевна! Доклад орта ёлда галды. Мен сизден чынлакай хайыш эдйән: сиз Биржатрудан списогындан чыкың!

— Ой, Константин Сергеевич, багышлаң, бейле боланда, мен ишсиз галарын — диен аладалы сес эшидилди.

— Ёк, ишсиз галмарсыңыз. Сизи ислән ериңизе гуллуга салмагы мен өз бойнума аларын.

— Ой, Константин Сергеевич, чыныңызмы?.. Сиз нәхили говы адам.

— Женечка, хайыш эдйән, тизрәк гелиң!..

Евгения Яковлевна хәзир гележегини мәлим этсе-де, тапы вагты билен какылмады. Гайгысызың гөвнүне болмаса, минут сагада узады.

Женя бирденкә пейда боланда болса, Гайгысыз өз гөзүне ынам этмедик ялы, гайталап серетди. Бу сапар онуң пальтосына өрән илгезик япышды. Гайгысызың бурнуна болмаса, бу гүн ондан тәзе атырың ысы гелйәрди...

Доклад өрән шовлы гитди. Дура-бара гүррүңлери-де алышды. Театра-да гитдилер. Гайгысызың сөйгүли языжысы Чеховың сатираларыны биле окап, кейп эдип гүлүшдилер. Арадан хепде гечди, ай гечди... Гайгысыз Ашгабатда боланда-да, Женяның суратыны гөзүниң

өңүнден гидерин билмеди. Оңа хат язды. Женядан гелен хат болса, оңа ганат баглатды.

Иң сонунда болса, Гайгысызың өмрүнде биринжи гезек, олар... язылышдылар.

Дурмуш өрән шатлыклы гидйәрди. Йөне вели өйде хәзир хем бол-элин зат ёкды. Алянжа айлыгынын болса нирә гидйәнини өзи-де дуйман галярды: онуң табшырыгына гөрә, көпүси өңки гызлара гидйәрди. Эмма илки РДИ-де, соңра Совнаркомда стенографистка болуп ишлейән Евгения Яковлеванын газанжы говуды. Әжеси-де демир ёлда бухгалтер болуп ишлейәрди. Шонуң үчин хем Атабаевлерин өйүнде инди мыдар яман дәлди. Гайгысыз бир яныны ойна, икинжи тайыны чына салып:

— Женечка, мен сениң иждивениеңе гечәймели болжак өйдйән — диййәрди.

Атабаев нирә учса, нирә гитсе, Евгения Яковлеваны өз яны билен биле алып гидйәрди. Хатда бир гезек машында отурып, Көпетдаг этегиндәки әхли серхете, соңра Красноводскә, Гарабогаза хем Бекдаша биле гитди. Гайгысыз аз ятып, кән пикирленйәни хем дүрли соваллар йүзе чыкяны үчин, өз янындакы стенографистка диктоват эдйәрди. Хатда кәте машында барярка лар-да күйүне бир зат гелип:

— Женечка, кагыз-галамыңы ал! — дийип, әнчеме затлар яздырярды.

Атабаев ёл угрунда я баран ерлеринде чага гөрсе, шолар билен өз диллеринде сөзлешмән гечип билмейәрди, жүбүсинден чыкарып, олара кемпут берйәрди, диллерини тапярды, гүлүшдирйәрди, сайрадярды. Аядына болса:

— Женечка, мен чаганы гөр нәхили говы гөрйән! Сен маңа бир огул догруп берсең, мен сени өз башыма тәч эдинерин! — диййәрди.

Әнчеме ялңышдан, узак хеләкчиликден соң, багтлы дурмуш Атабаев үчин нәхили ширинди!..

Кырк бәшинжи баш

БИР ЯЗДА ИКИ ВАКА

Бир гоюндан ак-да, гара-да догушы ялы, йыллар, пасыллар хем кәте бири-бириңден үйтгешик гелйәр. Икинжи хили айданда, тебигы гүйч кәте гудрат гөркезйәр.

Бир мүң докуз йүз йигрими докузынжы йылын язында ятдан чыкмажак үйтгешик вакалар йүзе чыкды. Аллабахар ончаклы гурак болман, ериң ызгары өзүне етерлик боланы үчин, экиш ир гутарды. Гөк майса ер йүзүне гелшик берип, говача-да дурнаң инжиги ялы балдагыны гызардып галды. Хова-да хоштап болуп, йылын режеси оңат ялы гөрүнди.

Бирденкә болса... апы-тупан пейда болды: Шистоцерка атлы мәхнет сары чекиртге гөчйән булут ялы учуп гелди.

Чекиртге гадым вагтларда-да кәбир ерде пейда болуп, деминиң дүшен ерини такырадып гидйән чагы болярды. «Гураклык йыл», «доңаклык гыш» диен ялы, «чекиртгелик йыл» хем агзалярды. Эмма ол чекиртге гөгүмтил овунжак болуп, аз ере зыян берйәрди: гарантгадан, такырдыдан болса үркйәрди, өз ызында несил галдырман, санлы салымда деп болярды.

Эмма бу йылкы чекиртге хенизе ченли гөрлүп-эшидилен дәлди. Онуң хер бири бармакдан-да улы болуп, мүлемма учанда, гүнүң өңүне сарымтыл чадыр ялы перде болярды. Дүшен еринде гөк чөп гоймышы хасап дәл, өйүң гамышы ялы гаты затлары-да гемирйәрди. Сары чекиртгәни өлүм билен горкузмак, такырды билен үркүзмекде мүмкин дәлди. Ол ил үстүне гелен әйменч бир апатды. Сары чекиртге Мары хем Чәржев районларында болуп, эсас месгени болса Гушгыды. Арачаге голай боланы үчин, сары чекиртге Овганыстандан гелипдир диййәрдилер.

Әгирт ховп үлкәниң хемме ерине абанярды. Дине бир гөк майсаны, дәнәни дәл, әхли говачаны-да гөклүгине оруп гитмеги мүмкинди. Гожа адамлар:

— Көне китаплардакы әжит-мәжит дийилйән шулар болайса герек — дийип, чен урярдылар.

Руханылар болса шол әйменч беланы өз пейдаларына уланмак ислейәрдилер:

— Алла тараплайын динсиз балшавиклере гөркезилйән апатдыр!

— Бу йөнекей бир зат дәл-де, кыямат аламатыдыр.

— Бетеринден аллаң өзи сакласын!..

Сары чекиртге хакыкатдан-да ашакдакы бейдиң мазмунына чалым эдйәрди:

«Әжит мәжит» диерлер,
Бир-бирлерини иерлер.
Бирин урун өлдүрсең,
Бириниң ерне мүң дөрәр».

Бириниң ерине мүң дөрейән душман билен чынлакай гөреш зерурды.

«Чекиртге фронты» дийип агзамак, илки гарашда бирхили гүлкүнч ялы гөрүнйәрди. Хөкүмет шол фронты ыглан этмекчи боланда, оңа гаршылык гөркезенлер көп болупды:

— Чекиртге фронты... акмаклык!

— Довула дүшмек!

— Оглан оюнжагы!

— Ай, чекиртге бир гелди-гечер еңил беладыр: ол өз-өзүнден деп болар гидер.

— Фронт ыглан этмек — мүңлерче адамыны ишинден тоймакдан, хелəкчиликден, дөвлет маясыны бисарпа харч этмекден башга бир зат дәл!

— Чекиртгə фронт ыглан этмек, көлгәнден горкуп, йүрек ховлунжына пагтабент атмак билен дең...

Гаршылык нәче көп болса-да, Атабаев «Душманың гарыпжа болса, оны пил хасап эт» накылына гөрə, овунжак меселəни хем улы хасап эдип, оны дөвлет мөчбериңде чөзмәге адатланыпды. Шонуң үчин хем ол өз пикириниң үстүнде өрән берк дурды:

— Ёлдашлар, «Беладан хедер, этмесең эдер» диен накыл бар. Шу гүнки чекиртге хенизе ченли түркмен топрагында гөрнен бела дәл. Сизиң айдышыңыз ялы, дине хәзирки гөрүнйән чекиртгəни назара алсаң, ол элбетде, уллакан ховп дәл. Йөне вели мунуң хер бири гуйругыны ере сокуп, мүңлерче тохум ташлаяр. Тохмунлан-да тохум эмеле гелмеги мүмкин. Экиниң барыны алдырып, соңра миллион билен сөвешенден, хәзир аматлы пурсат барка бирине зарба урмак хас еңил ахыры!.. Бириңден миллион өненден соң болса «Соңкы түйкүлик сакгал эзмесе» барып етер. Оңа гөрə, геленсизлик этмəн, сөвеши өрəн жәхт тутмак зерур!..

Атабаевиң талабы, элбетде, хаклыды. Хич ким оңа чынлакай гаршылык гөркезип билмәнден соң, ол довам этди:

— Башга хөвесжең я гаршылык болмаса, фронтуң командованиесини мен өз үстүме алян.

Онуң командующилигини яңса алып гүлүшдилер:

— Гөзсүз батырлыг-айт!

— Тарыхы гайдувсызлык!

— Худая шүкүр, хер задам болса оңа өлүм ховпы найза гезəнок!

Ол шол яңсычылара еңилжек сөкди:

— Гуррумсаклар, гайратыңыз болса, ёлбашчылыга өзүңиз эелик эдиң-дə!..

Чекиртге билен гөреш фронты хөкүмет тарапындан ыглан эдилди.

«Өлүм ховпы найза гезəнок» дийип, яңса алнышы ялы, хәзирки фронт догрудан-да ган талап этмейәрди. Меселе нан үстүндеди. Хәзир Гушгыны назара алан эшелонларда топлы-түпенли, найзалы-гылычлы эсгер болман, пилли-кәтменли, ораклы-чекичли ишчи полклары барды. Эшелонларың херекети өрəн чаласын хем дынувсызды: ёлагчылар чекйән отлулар-да олара ёл берйәрди...

Чекиртге Мары хем Чәржев округында, эсасан болса Гушгы районында тохум ташлаярды.

Фронт адатдакыдан үйтгешик болшы ялы, командири билен сөвешижисини селжермек-де аңсат дәлди, уршуң белли бир кадалы усулы-да ёкды. Бу ерде аргынсызлык хем дөредижилик айгыт эдйәрди...

Чары Веллек-де Гушгыда бир полкуң командириди. Онуң-да аркасында ишчилериң көпүсиндәки ялы, ичи небитли галайы челек барды. Онуң дүйбүне беркленги резиниң ужы болса гушагына гысдырылгыды. Ол тохум салып отуран чекиртгəни гөренде, агзыны ачды. Олар өзлериниң айратын ызгарлары биленми я үйтгешик эржелликлери биленми — гуйрукларыны ере сокуп, гымылдысыз чоммалышып отырдылар:

— Бә, булара серет-ле! Ере гурт дүшәйипдир өйдйәң?

Чары өлүм суслугында ятан чекиртгəниң бирини согруп алды. Онуң чуңңур оймак ялы көвеги сирке ялы бир затдан долуп ятырды. Ол шоңа хырыдар чиңерилерден соң:

— Ынха саңа бир чекиртгеден мүңләп чекиртге! — дийип, элиндәкини пылчап урды.

Хакыкатдан-да оларың илки жанлананы яггарынжасы, онсоң гарагарынжа, ондан соң атлыгарынжа ялы болуп, олар хер гүнде бир яш өсйәрди. Дөрдүнжи-бәшинжи яшына етенден соң болса, сувы гутарып барян ойтак ериң жанховлы балыгы ялы чаласын бөкжеклеш-

йәрдилер. Ерин йүзи гырмылдыдан бөсци болуп ятырды.

Чары яныидака ховпугып гүррүң берди:

— Бә, бу белаң ямандыгыны-айт!.. Муны ганат багламанка ёгуна көйәймесең, соңрак менем иермикән өйдйән!

Тохум ташлан чекиртге шол ерде гырылып галярды. Оны сүпүрип топламага хажат болман, харманың ыкгын саманы ялы бир ужундан халта дыкыбермелиди. Африкада ачлык йылларда чекиртгәни уи эдип иййәнлери хакыкатды. Яш чекиртгәни дөрдүнжи-бәшинжи яшына ченли гырмасаң, дөймаз-долмаз хажымелиге дөнйәрди-де ганат баглаярды...

Шонуң үчин хем гөреш дынувсыз гидйәрди.

Гадымкы такырдатма, үркүзме хич бир нетиже бермейәни үчин, оңа тәзе усул тапмалыды. Оңа топ-түпең гүммүрдисиниң-де эдип билжек задь ёкды. Шол сөвешде небит улы рол ойнаярды. Тохум салып отураның үстүне небит пүркүп, бир янындан от берсең, ериң йүзи ялын болуп ловлаярды. Бөкжеклейәнлериң, товсаклаянларың болса дашына гарым газыларды. Гарым санлы минутда овнук чекиртгеден доляны үчин небитиң ялыны олары-да күле айландырярды. Акар сув-да олары гарк эдйәрди.

Фронт хакыкатдан-да гызгаланлыды. Сөвеши суратландырмак үчин фоточылар, газетчилер, кипочылар ондан-оңа ылгашярдылар. Айылганч бела диңе республиканы дәл, Москваны-да гозгапды. Гөреш үчин гыт затларың энчемеси эййәм шол яндан гелипди. Союз боюнча говача эдарасының иң улы башлыгы-да Гушгыдады. Фронтуң командующиси-де думлы-душда пейда боларды...

Нетижеде ишчи гүйжи эйменч беланы богупды.

Арадан кән салым гечмәнкә болса, башга бир үйтгешик вака пейда болупды.

Май айының биринжи гүни, байрам совландан соң, ими-салалык хөкүм сүрүп башлапды. Гүн яшып, инрик гаралып барян чагында болса... ер силкинди.

Ериң ашагында үйтгешик бир гүйч гозгананы үчин, агыр ер шемал деген гәми ялы ыранды, агачлар-да бир зада сежде эдйән ялы, баш эгип галды. Тамларың кәериниң сувагы гопды, кәбир дивар жайрык атды. Эмма адама шикест етмеди. Эйсем-де болса, кән вагтдан бәри

гөрлүп-эшидилмедик үйтгешик бир гүйч адамларың йүрегини сарсдырды.

Эртеси гүн иш башланар учрунда болса, әхли Көшүли улудан-кичә шәхере бакан энди...

Атабаев билен Айтаков яңыҗык бир меселе барада гүррүң башламакчы болуп отырды. Шол вагтда олара хабар бердилер:

— Көши обасының әхли адамсы чозуп гелипдир. Совет хәкимиетинден оларың гыссаглы талабы бар.

— Нәхили талап?

— Айданоклар. Биз диңе ёлбашчыларың өзлери билен сөзлешҗек дийййәлер.

Нобатдакы кагызлары агдарышдырян Атабаев йөнекей маслахат берди:

— Недирбай, онда өзүң барып, оларың хабарларыны алавери.

Айтаков икирҗиңледи.

— Гайгысыз, шолар билен сен өзүң сөзлешәйсене.

— Республиканың яшулусы сен ахыры!

— Мен яңы пенҗиреден гарап гөрдүм вели, гелен адамының хедди-де ёк, хасабы-да. Оларың бир затдан кинели ялы аграс, талап эдиҗи кешиплеринде гар ягяр. Шейле адамларың талабыны канагатландырмагы мен башармазмыкам өйдйән.

— Нәме үчин?

— Мениң гылыгымың говшаклыгыны өзүң билйәсиң ахыры.

Недирбайың соңкы сөзи хакыкатдан-да догруды. Ол аҗысыз, сүйҗи дилли мылайым адамды. Атабаев хабар гетирене табшырык берди:

— Гой, оларың хеммеси ЦИК-иң залына гирсинлер.

— Олар зала ерлешер ялы дәл.

— Гой, отурман, аяк үстүнде бири-бирине гысылышып дурсунлар.

Соңра Айтаков билен Атабаев залың сахна тарапындан гелди:

— Салам-ов, ёлдаш көшүлилер.

— Валейкүмессалам.

Столуң сыртында отуранларындан соң Атабаев мәрекә гөз гездирди. Эсасы көпчүлигиң гөрежинде вехимден хедер эдип, умумы шов-шова эерен адамларың кешби гөрүнйәрди. Диңе өң сапдакы эпей адамларың кешбинде болса, пурсатдан пейдаланып, талап эдиҗилик атына ат-

гелен адамларың протести сайгарылярды. Эйсем-де болса, Атабаев гахарланман, мәрекә йөнекей хабар гатды:

— Ери-ов, ёлдаш көшүлилер, нәме Недирбая салама геллиңизми я башга бир хабар-хатырыңыз бармы?

Гызгылт йүзли, чепикси аксакгал сакынып сөзледи:

— Хава, шу адамлар салама гелдилер, салама. Хава, шу адамларың кем-кәс хабарам ёк дәл, хабарам.

— Хабарыңыз болса айдып дуруң, Недирбай мәхрибан адамдыр, элинден гелен көмеги гайгырмаз.

— Хава, хабар-а, иним, шу йыл йылың гелши биртүйсли болды, биртүйсли. Озал чекиртге диен бир бела болды, бела. Индем болса, ерден зилзиле гопды; зилзиле...

— Нәме, зензеле диййдиңми?

— Хава, зилзиле диййдим, зилзиле... Ынха, меселем, шу үстүнде дуран еримизиң бирхили галагоплугы бар, галагоплугы бар, галагоплугы...

— Хә, шейле диййле.

— Хава, шейле диййсем, иним, мен-ә, шу затларың хеммеси алла тараплайынмыкан өйдйән, алла тараплайын.

— Бә, бизиң еримиз, гөгүмиз билен аллаң нәме иши баркан-айт?

— Мен-ә, иним, хава, сычаклы окымыш-а дәл велин, алладан изинсиз чөп башы гымылдамазмыш, чөп башы...

— Нәме аллананы агтарып тапып, шоңа бираз темми берели дийймекчи болямың?

— Ай ёг-а, иним, ёг-а! Тоба этдим, худайым, тоба! Оңун ялы яман ниетден аллаң өзи сакласын, өзи!..

Көпден бәри гыжыныр, яшула сөз салгыбереси гелип, ашакы додагыны дишләп дуран чал сач аял өз дилини эркине гойберди, яшула азгырылды:

— Айтжак сөзүңе дилиң өврүлмежек болса, илиң өңүне дүшүп нәме ишиң барды? Айтмалы зады перт-перт айтмак ерине, гайта дүрүшде ялы булашдырып ташлаңың!..

Яшулы оңа шуллы гөзүнин гытагыны айлады:

— Хава, мен-ә Тыллаҗамал, шунуң ялы зада илгезигем дәл, илгезигем. Мен диңе көпүң йүзүнден гечип билмән өңе дүшдүм, өңе. Хава, сениң дилинден дүр дөкүлйән болса, бар, өзүң сайрабер, бар!..

— Бетерем эдерин! — диййип, йүзи готракы чал сач аял өз адатына гөрә чермегини чекди, дөшүни гайшардып, Атабаеве чиңерилди:

— Сен Гайгысыз Атабаев, мөнсүрән болма-да, маңа гулак гой!

— Боля, дайза, мениң ики гулагым сенде.

— Боля болса, хәзир кыямат гопжак боля, кыямат!

— Бә, анха гең зат!

— Гең зат болса, ягшызадалары гынап йөрмәң-де, пәлиңизи дүзедиң, тоба эдиң!

— Бә, биз кими гынадыккаг-айт?

— Эйсем Хожахмет ишаны түрмә мен бассыммы?

— Совет суды, дайза, бигүнә адама темми берйән дәлдир.

— Теммини-пемминң билемок велин, шу гелен адамлар, эхли көшүлилер Хожахмет ишаның шу гүнүң хут шу демин өзүнде түрмеден бошадылмагыны талап эдйәрлер.

Думлы-душдан шол талабы голдаян сес яңланды:

— Менем шол талаба шәрик!

— Ишаң гойберилмесе, ахырзаман болжагына шек ёк!

— Ериң толгунып дураны шонуң үчин дәлми нәме?

Атабаев ене яңса алды:

— Бә, ишаны говы гөрйәниңиз сизиң чыныңыз өйдйән?

— Оңа кимиң шүбхеси бар?

— Ол бүтин үлкә гөз гөркезди ахыры!

— Йөне велин хәзирки гүррүңимиз бирхили гүмүртик боля. Ишаны ким чын йүрекден говы гөрйән болса, ким шонуң бошадылмагыны талап эдйән болса, элини галдырсын!

Залың ичи дүрлүшы билен ёкары галан эл болды.

Атабаев өз ялңышыны дүзетмәге чалышды:

— Ёк, бейле боланда мүлемма боля, баш чыкарып болжак дәл. Мен собал берейин велин, сиз еке-екеден галдырың. — Онсоң секретара буюрды. — Мен атларыны сорарын, сен язарсың... Ягшы, ишаның бошадылмагыны ким талап эдйә?

Бирсалым дым-дырслык болды.

Өң хатардакы били сүтүк гушаклы, гараягыз чал элини галдырды.

— Сениң адың, фамилияң нәме?.. Яз. Ене ким? Адың, фамилияң яз. Ене ким?..

Залдакы мүң адамдан диңе бәш адамың эли галды. Залда ассырын пышырды пейда болуп, адамларың сә-

лы бирхили говшады, гапыдакылар эмай билен чыкан-ларыны кем гөрмедилер.

— Ишан ене киме герек?

Хич ерден эл-де галмады, сес-де чыкмады.

— Ханы, шу адамларың хеммеси талап эдйә дийдиңиз-ле! Я шоларың хеммеси диңе шу бәш адаммы?

Совала жогап берен-де болмады.

Атлары язылып, өзлери бир гапдала сайланан адамлара Атабаев юмругыны гезеди:

— Сизми?.. «Чекиртге гелди», «Ер титреди», «Ишан тутулды» бахананасы билен или гозгап, сизиң нәме бәхбит араяныңыза биз нәме дүшүнмейәндир өйдйәмисиңиз? Сиз дайханлары ишлемәге гойман, дүрли бозгаклык билен агызларыны алартмак, элиңизден гелдигиче хөкүмете зыян бермек ислейәсиңиз. Шу адамлар өз пейвагтларына гелмәнлерини биз нәме билемзокмы? Бу диңе гарныны яг алан, бейнисини гурт гемирйән өзүңиз ялы мурдар адамларың иши. Ер бир дәл, мүң титресе-де, агдар-дүңдер болса-да, алдавчы ишаны гойбержек дәл. Сизиң шейле бозгаклык дөредениңиз үчин болса, оны түрмеде чүйретжек!.. Шу атлары язылан адамлар хакыкатдан-да ишаны говы гөрйән болара чемели. Шулары хәзириң өзүнде экидиң. Гой, булар ишан билен биле яшасынлар!..

Тыллаҗамал:

— Аю-ю, саңа диййән! — дийип, шаңны сесленди.

Атабаев оңа бармагыны чоммалтды:

— Сем бол!.. Эгер жыңкыңы чыкарайсаң, сенем шуларың ызына дүшерсиң!

Шол адамлар гапдалдакы гапыдан чыкарыланда, залдакы адамлар асса гачан намарт босарлы болды. Эмма Атабаев элини далдалап, олары саклады. Соңра болса пессай сөзе башлады:

— Гадырлы дайханлар, сизде гүнә ёгуны биз кемсиз билйәс. Сиз йөне, ёлдашлар, бозгак адамларың гепине гитмәни инди бес эдиң. Түркменчилик дөврүниң биреййәм өтенини унутмаң!.. Ишан шейле кераматлы болуп, ери титретмәге гүйжи етйән болса, өңи билен түрмәни титредерди, мени титредерди, Недирбайы пызып, өзи еринде гелип отурарды. «Ай, ишан диерлер, ахун диерлер вели, мен-ә гарамаяк адамдан говусыны гөремок» Ходжаев сөзлери, сиз өзүңиз билйән болсаңыз герек. Хожахмет ишан диййәниңиз сизиң басып гиден ызыңызча-да ёкдур. Ол диңе алдавчылык билен сизиң гөрежиңиң өңүне перде чекйәндир... Ериң титремеги болса ишаның-да, сизе-де, бизе-де, дине-шеригата-да, хатда худайың өзүне-де дегишли дәл... Дүз үлкеде, меселем, Россияда ер хич вагтда титрәнок. Ер ынха Ашгабат ялы даглык ерде титрейәр. Алымларың айтмакларына гөрә, ериң ашагында даг эмеле гелип, шол бирденкә ёкары гобсуңанда ер титрейәр. Сизе кичижик бир мысал: ериң ашагында жанланан көмелек-де гүберчек ясаяр ахыры. Көмелегиң тохумыны сепйән-де Гаррымамаң санажы болман, яз ягшының мылайым ызгарыдыр: ягышсыз гүбүрдөвүк пагтабентден энайы дәлдир... — Ол адамлара гарап бирхили мүйнли ялы йылгырды.— Мен бихуда ере сизиң башыңыза нагыл окадым өйдйән... Хава, ёлдашлар, ишанлы гүррүңи гутардыгы хасап эделиң. Дайханчылыга, умумы дурмуша баглы меселәңиз болса сораң.

Бирбада ховсала дүшен адамлар Гайгысызың соңкы гүррүңи билен оңа өвренишип гитдилер. Шонуң үчин илки сөзе башлан яшулы элини галдырды:

— Бирҗе хайышым бар, хайышым.

— Айт, агам.

— Хава, менде-де гүнә ёк дәл вели, обаның аграмыны аяк үстүне галдыран, ынха, шу Тыллаҗамал, ынха шу!..

— Нәме ишаның тәрет сувуны йылдып берер ялы, яңкылар билен биле иберәели диймекчи болямың?

— Нәме-де болса, хава, шунуң шалпаң дилине дузак гурлайса кем дәл, дузак!

— Айбы нәме, көпчүлигиң талабы шол болса, оңа биз эмел этмели боларыс.

Гайгысыз гейә диерең «экидиң» дийип, эмир этмек үчин кимидир агтарян ялы гөрүнди. Шоны сайгаран Тыллаҗамал гөзлеринден боюр-боюр яш гойберип, ялынжалыга йүз урды:

— Вай, тоба этдим, гузым, тоба!.. Ишанам гурсун, ылахым, онуң берен алдавчы тумарам! — Ол гурсагындакы тумарын багжыгыны газап билен ёлуп, залың ортасына бакаң пызып гойберди. — Ининден соң, ишан дийип дилими ярсам, я дава-женжел арасында гөрүнсем, дири ере сокайың. Балам, бу сапарлыкча мениң гүнәми гечиң. Тоба этдим, тоба!..

Газаплы гелен мәреке шовхун билен даргады.

Кырк алтынжы баш

«БИРЛЕШДИРИЛҖЕКМИШ»

Ер-сув реформасы амала ашырыландан соң, дайхан экериеден, кәрендеден дыныпды. Йөне вели гектара бөлүнйән овунжак пайлар не дайханы гөнендирйәрди, не-де дөвлетиң хажатыны өдәп билйәрди. Дайхан ата-бабасының күндесини демир азала чалышса-да, гошяны дүе я өкүз боланы үчин, ери герегинче мәжүмлап билмейәрди, сув тутуш дүзгүни хас-да кынды: аркажык овунжак япларында сувы хениз хем минутлап пайлашярдылар. Екелли дайхан онуң хемме ишине етишип-де билмейәрди. Шонуң үчин хем ерден алынян хасыл ужыпсызжады.

Дөвүр үйтгәни үчин болса механизм көпелйәрди: заводлар эййәм йүзләп-мүңләп тракторлар гойберйәрди. Йөне вели чым-пытрак даргадылан гектар ерде трактор уланмак мүмкин дәлди, Тәзе машын үчин аңнат-аңнат мүлеммә ер герекди. Шонуң үчин болса дайхан хожалыгының бири-бирине гошулмагы — коллективлешмеги зерурды.

Йөне вели көнәни тәзелемек, гарры гөврәни йыгделтмекден ансат дәлди. Асырлардан бәри екебара дайханың бирденкә бирикмеги онуң маңзына хич даммаярды. Өвүт-үндеве кәбири гулагыны габартса, кәбири:

— Атам-бабамың асырлык йөрелгеси мениң үчин гышарныксыз канун — диййип, элини салгаярды.

Байлар өз гошуны өзи дүзедип, ери өзбашдак эксе, өзбашына гош чыкарып билмейән гарып дайханлар эйямлардан бәри аркалашып, шәрикли экйәрдилер: ишини дең эдип, хасылыны дең пайлашярдылар. Коллектив хожалык-да шонуң улурак тутумына чалым эдйәрди. Йөне вели колхоз дийсең, гарып дайханлар-да бирхили куртдурйәрди. Эйсем-де болса дайханың аңы-дүшүнжеси бираз артып, хер районда, хер обада мейлетин колхоз гурлуп башлаярды. Колхозың ери мәжумлейән тракторы иши еңледип, хасылы артдыряны үчин, икирҗиңлейән дайханларың-да көпүси колхоза мейил эдип башлапды.

Йөне вели байларың, руханыларың колхоз гурлушыгына гаршы өвүт-үндеви думлы-душда ат чапярды,

өйлериң ишигинден гирип, гөзенегинден чыкярды, гулакларың көвегини дырмаярды:

— Колхоз баханасы билен дайханың ери элинден алнып, дөвлете гечирилжекмиш.

— Эхли маллар мүләммәлешдирилип, хеммәни бирден гарып галдырылжакмыш.

— Дайханың диңе өкүзи, байталчасы дәл, товгы-жүйҗеси-де бирикдирилжекмиш.

— Дайханың машгаласы-да обчы болжакмыш.

— Гепиң түммеги — хеммәни элгарама эдип гойжаклармыш...

Нетижеде колхоз гурлушыгы өрән говгалы гидйәрди. Колхоз малына, колхоз машынына, колхоз экинине зыян эдилйән ери-де гыт дәлди. Хатда колхоз башлыкларындан өлдүрилип ташланяны-да барды.

Колхоза гирмек үчин берен арзаларыны гайдып алянлар-да аз дәлди.

Бүзмейиниң бир обасындакы җенжелли йыгнага Атабаев-де барыпды. Ол йыгнакдан өң тәзе колхоз эдарасыны сынлап отырды. Бирден гулакларының, хатда бурунларының ичинден хем түй чыкышып дуран ягаллак бир адам гирди. Онуң эгниндәки геймн, билиндәки гушагы, хатда башындакы шыпырмасы-да мениңки болсун диер ялы дәлди. Ол бирхили утаняң ялы, бир затдан чекинйән ялы болуп, хич киме гараман, ким барыны селжермән, диңе башлыга йүзленди:

— Рахман ага диййән-ә...

— Хава, Дурдыназар, нәме ислегиң болса, чекинме-де айдыбер. Ол ювдунды, йүзүни икибака сапдырды, икирҗиңледи:

— Ай, мен-ә нәме диййҗегимем билемок...

— Айтҗак задың ядыңа дүшйәнчә бирсалым отур, демиңи-дынжыңы ал.

— Ай ядыма дүшмән-ә дуранок вели, бирхили чекинйән-дә...

— Чекинме-де айдыбер диййдим ахыры.

— Бирден айп гөрәймәң?

— Герекли задың хем хей айбы бормы?

— Ай, мен-ә шол арзамы... гайдып берәйсең диййән.

— Хайсы арзаңы?

— Ай, илугруна эшек үркмүш — менем колхоза гирейин диййпдим-дә.

— Гирдиң, говы этдиң-дә.

— Ай, шона инди гирмесеммикәм диййән.
— Нәме үчин?
— Ай, шона мениң бирхили писиндим отуранок.
— Вей, Дурдыназар, саңа бирденкә нәме болды?
— Шонун мен-ә гүррүңини өрән кән гөрйән.
— О нәхили гүррүң?
— Ай, хемме маллар бирикдирилҗекмиш диййәлер.
— Сениң нәме губа дүйәң тагмасы йитер өйдйәмиң?
— Ай, менден-ә колхоза дөрдаяклы гошулҗак гүманы ёк-ла.
— Онда нәме?
— Ай, мениң-ә шоңа бирхили дилимем баранок.
— Айт-айт: бизиң өз арамыз.
— Ай... машгала-да бирикдирилҗекмиш диййәлер.
— Машгала?
— Хава, обчы ёрган болҗакмыш.
— Дурдыназар, сен бу шум хабарлары нирeден эшидип йөрсүң?
— Оба арасының әхли гүррүңи шол болса нәтҗек?
Дурдыназарың гүррүңини хөвес билен диңләп Гайгысыз янындакы отургыҗы гөркезип, оңа гөз үмледи:
— Дурдыназар, ханы, гел-де шу ерде бирсалым отур.
Дурдыназар гүр кирпиклериниң арасындакы ялта гөзлерини агдарып, оңа мүңкүрлик билен серетди. Рус эшикли адамдан чекинҗек ялы эдип, бирденкә-де:
— Сен ким-айт? — дийип сорады.
— Мен... шәхер адамсы.
— Ай, гоюн чопан дәлдигиң-ә, ёлдаш, дар гейимиңем хабар берип дур.
— Шона алдың-ов, Дурдыназар.
— Алан болсам, мен ким билен сөзлешйән?
— Маңа Гайгысыз диййәлер.
— Гай-гы-сыз?
— Нәме ынананокмы?
— Сен шол Гайгысыз Атабай дийилйәнми?
— Хава.
— Онда... онда мениң ишим гайдыпдыр-да?
— Нәме үчин?
— Ай, үчиниң бар бола... Рахман ага диййән-ә, мен бираз соңрак геләйсем нәдеркә?
— Вей оглан, сениң билен бир адам сөзлешмек ислейәр ахыры!

— Вах, мен онуң барыны билмәндирин-дә.
— Ынха, инди билдиң, нәме арзың болса, шоңа айт.
— Мен өз-өзүмден чочгара чолашайдым өйдйән.
Гайгысыз оңа ене хабар гатды:
— Бейдип дурма-да, гелсене-айт бәрик.
— Ай, гелениң бар бола.
— Нәме, мениң папагымдан горкямың?
— Папак бу заманда тәзе зат дәл-ле.
— Онда нәме?
— Ай, өвренишилмедик адам болаңсоң, бирнеме чекинйән-дә — дийип, Дурдыназар отургыҗың бир ян гырасында отурды.
Гайгысыз онуң билен өз болшы ялы сөзлешесн гелди:
— Дурдыназар, яны, машгала бирикдирилҗекмиш дийдиңми?
— Ай, илде гүррүң кән.
— «Ики ирен чалшар» диен ялы, алмашык эдәйҗеклермикә?
— Ай худайың өзи сакласын онуң ялы шумлукдан!.. Бизиң-ә бир гөзи шуллурак аялымыз бар вели, өз эркимизде болсак, шоны бириниң төрүндәки отуран гызы биленем чалшарыс өйдемзок.
— Нәме эркиңе бадак атмак ислейәнем бармы?
— Ай, хениз-ә-айт, чатмаң төрүни маңа бер дийип дуран ёк.
— Дурдыназар, сениң дөрт аяклыдан екеҗе-де малың ёк, шейлеми? Мен ялңышамок герек?
— Хава, хелейиң бир ойнам товугы-ха бар.
— Сен ериңи нәме билен сүрйәсиң?
— Барлылардан кирейине алян.
— Девегиңи нәме билен дөвйәсиң?
— Кирейине алян.
— Хемме зада кирей төләр ялы, ерден гелйән гирдежиң шейле кәнми?
— Гирдежи кән болса, дост, мен шу шылхаң ичинде богулар отырмыдым?
— Онда нәме колхоздан йүз өвүрйәрсиң?
— Ай, яңкы айданым-да...
Гайгысыз онуң эгнине элини гойды:
— Нәме дийсене, Дурдыназар, яңкы мыш-мышларың хеммеси душманларың гепи. Совет хөкүмети гайта машгала намысыны горап, никаны мүмкин болдугыча бер-

китмәге чалышяр. Хатда ики-үч аял алмагы гадаган эдилении хем өзүң билйәнсиң. Яшы он секизе етмедик гызлары чыкарып болмаяны хем саңа гизлин дәлдир... Малларың болса диңе дайханчылыга дегишлиси, ягны ябы, өкүз бирикдирилмелидир. Дайханың бир сыгрына я бәш-үч гоюн-гечисине элини узадан болмаз. Сен колхозы гараңкы гөрйәсиң. Колхоз диймек — «шәрикли экин экмек» диймек ахыры. Онуң үстүне хөкүмет дайханлара оба хожалык абзалларыны берйәр, герек болса тохум, пул көмегини хем эдйәр. Ери машын билен сүрүп, машын билен бежеренде нәхили болар?

— Элбетде, иш еңләр.

— Хасыл нәхили болар?

— Ончасын-а билмедим вели, аз болар-а өйдемок.

— Азындан ики, ёгсам үч эссе артар. Колхозда бир-ики йыл ишлесең, өйүң эсбабы тәзеленип, эгин-эшигиң мавутдан болайса нәдерсиң!

— Мавутдан?

— Гапыңдакы гоша баггойнуң гуйругыны гөтерип билмәнде нәме ичиңе дегер өйдйәмиң?

— Баггоюн ким, мен ким?

— Көне чатмаң ерине шаңлап дуран тәмиз там машгалаңа нәме гелишмез өйдйәмиң?

— Там?!

— Элиң узадан ериңе етип, шәхтиң шейле белент боланда нәме гөтеринип билмен өйдйәмиң?

— Ёлдаш Гайгысыз, сениң шу айдянларың хакыкатмы я эртеки отарямың?

— Шол хакыкаты селжермек үчин, Дурдыназар, гөзүңи бираз гиңрәк ачмак герек. Болар-болмазың мышмышына гулак асып, өзүңи йитирип, мүззерип дурмак айп болмазмы? Байларың, кәбир руханыларың пиримиңе индиден соң хем алданмак, нәхили хайп!.. Сен маңа айт: колхоза гиренде нәме йитирйәсиң?

— Вах, мениң шу шылхамдан башга нәмәм бар?

— Шоңа гөзүң етип дурка, онуң-мунуң гепине гидип, өзүң ялы гарыплардан аркан тесмек, гүзераныңы дүзедерлик бол гирдежиң өңүне бөвет басмак айп дәлми? Бу гүн сен арзаңы ызына гайдып алсаң, эртир сени байлар ене гаңңалап мүнмезми?..

Дурдыназар элини далдалады:

— Дур, ёлдаш Гайгысыз, дур... Гөрйән вели, мен акмаклыгың аңырсына әдим урҗак болян ялыдыгым бар... Рахман ага, мени багышла.

— Нәмә арзаңы гайдып берейинми?

— Ёк.

— Я ойланмага пурсат сораямың?

— Ёк! Сен мени шу сагатдан башлап, өз нөкерлериң иң ынамдарларындан бири хасап эт.

Гайгысыз гапдалындан хабар гатды:

— Бирден машгалаңы бирикдирмели дийилйәсе нәтжек?

— Шонда-да мен-ә, ойлап гөрйән вели, утмасам, утуларын өйдемок.

— Дурдыназар, мениң саңа инди гөвнүм етйә. Болмаса «гараңкы», «машгала», «писиндим отуранок» ай ене нәме?.. Шол сөзлер сениң өзүңки дәл ахыры!

— Шон-а билдиң-айт!

— Билмән нәме, шу адамлар сен, бихалдыр өйдйәмиң?

— Бә, оны нәдип билйәң?

— Сен онуңкыны оңа гейдирйән сүйтхор дәл-де, бәриңден серетсең анрың гөрнүп дуран сада дайханлыгың хабар берйәр.

— Ай, гараз, акмаклык эдилйән чагы боля-да.

— Шоны бес этмек герек. Дурдыназар, гайта өзүң ялы дайханлара-да дүшүндирип, колхоза, колхоз үсти билен гурплы дурмуша гадам урмак зерур. Энтежик жиңкжерйән байларың болса сеңригине урмалы. Шол-да, элбетде, мениңки дәл-де, сениңки хем саңа меңзешлериң иши.

— Ай, он-а башарармыкам?

— Дурдыназар, сен унутма, бай сениң достуң дәлдир.

— Он-а билйән.

— Билйән болсаң, хич вагтда леллим болмагын!..

Шол вагтда болса обаның әхли адамының мекдебиң янындакы айтыма йыгнаныны хабар бердилер.

Гүйз ахырына сырыгярды. Көпетдагың кәеринде менек-менек гар гөрүнйәрди. Эмма гүнүң чогы дагың аязы билен ара серхет чекйәрди. Шонуң үчин хем хова хоштапды. Энтек, ылайта-да шу гүн түйли ичмеге боглуп отуран адама гөз илмейәрди.

Атабаев, оба Шура башлыгы, колхоз башлыгы хем партячейка секретары мәрекәң бир четиндәки столуң

дашында барып отурдылар. Шол ерик адамың кән йыгнанмагы, шу гүнки йыгнагы Гайгысызың өзүниң алып баржагыны биленлери үчинди. Йыгнага колхоз члени болмадыклар-да, гаррылар-да, яшлар-да, хатда гарры-гартаң аяллар-да гошулярды.

Мәреке дымандан соң, Атабаев аяк үстүне галды, төверегине гөз гездирди, әвмән сөзе башлады:

— Гадырлы дайханлар!.. Сизиң озал хем шу ерде ики-үч гезек йыгнанышаныңыз, белли бир нетиҗә гелип билмән дарганыңыз маңа мәлим. Оба адамларының бирнәчесиниң хайышына гөрә, сизиң шу гүнки йыгнагыңыза мен өзүм гелдим...

Мәрекәң еңсерәк бир ериңден ичи гүжүкли сес чыкды:

— Ким-айт ол өзбашдак чакылык эдйән?

Атабаевиң аңлышына гөрә, шол совалың өзи йыгнагы бозмагың илкинҗи бисмилласыды. Шонуң үчин хем ол шейле соваларың өңүне серхет чекмеги, умуман шейле адамларың гаршысыны бираз алмагы йүрегине дүвди:

— Мени кимиң чагыранны билмек ислейән ким-айт?

Онуң сеси дуйдурышлы чыканы хем гарашы өрән ичгин боланы үчин хич кимден сес чыкмады. Ол енс гайталады:

— Сораманы билен адам, өзүни гөркезмәни хем билер ахыры. Кимдир ол?

Ене хич ерден сес чыкмады.

Иң соңунда бир яшулы оны юмарламак иследи:

— Ай, иним Атабай, ол бир агзыбошуң биридир. Сен онуң ялы келчиге гулак габартма-да сөзләбер.

— Ек, бейле дәл, мен шол адамыны хөкман танамалы!.. Мен шол совал берене, шонуң билен биле, сизиң хеммәңизе дуйдуряры: шол адам я-ха шу секундың өзүнде мениң билен йүзбе-йүз болуп, совалына җогап алмалы, я-да шу секундың өзүнде мәрекәни терк этмели!..

Шол секунтда болса, мәрекәниң четинден бири япырылып өкже гөтерди. Атабаев онуң ызындан кәйинди:

— Хей хепбесизиң бири, хепбесиз!.. Мен эгер ялңышян болмасам, шол гиденин еңсеси-намаз окамага гелмән, көвүш огурламага гелешини хабар берйәр. Мен эгер ялңышян болмасам, сизиң йыгнагыңызы бозянлар-да, шолар ялы бозгаклар. Шол бозгаклары сайгармак, ёлдашлар, маңа дәл-де, эсасан сизиң өзүңизе дегишли.

Хәлки гоҗа оны тассыклады:

— Өрән мамла гүррүң!

— Ёлдашлар, гелиң, биз өңүрти бир зады аныклалың: эгер-де йүреги җошгунлы сабырсыз-такатсыз адам көп болса, мен сөз сөзлемәйин-де, деррев совал-җогаба гечелиң. Ек, эгер мен сөз сөзлесем, онда тә гутардым диййәнчәм, бир адам җыңкыны чыкармалы дәл. Белки, сизиң кәбириңиз өз ичиңизден: «Бә, буйә ене өз агалыгына довам этҗег-ов» дийип ойланянсыңыз. Айбы ёк, мениң хәсиетим шейле. Мениң сөзүм агзымдан алнандан, мен өз эгнимдәки эшигими сыпырланыны ибалы гөрйән. Шонуң билен биле мен сизе ене бир зады ятлатмак ислейән: шу ерде хәзирки сөзлейән йөнекей Гайгысыз дәл-де, хөкүмет башлыгы. Душүнүклими?

Ики-үч ерден сес чыкды:

— Душүнүкли.

— Макул.

— Мен эгер өз сөзүмде я херекетимде ялңышлык гойберсем, сиз соңра Меркези Иҗрайы Комитетине я-да партияның Меркези Комитетине мениң үстүмден язып билерсиңиз. Шейле шерт лайыклымы?

— Лайыклы.

— Гадырлы дайханлар, сиз мениң сөзүме бираз үнс бериң: колхоз гурлушыгында зорлук, сүтемлик диен зат болмалы дәл. Мен гайталаян: ким зорлуга, сүтемлиге йүз урса, шол адам Совет хәкимиетиниң душманы!.. Колхоз түйс мейлетин дайхан гурлушыгы. Шонуң билен биле колхоза гирмекде я гирмезликде кеседен екеже адамың-да дахылы болмалы дәл. Дайхан өз ыкбалыны диңе өзи чөзмели. Совет хәкимиети шу гүнки гүнде дайханы ики сынпа, ягны ики гатлага бөлйәр: онуң бири, дайханың гүйҗүнден пейдаланянлар, бейлекиси, өз гүйчлерини алдавчылара огурладянлар. Меселем, бири байлар, сөвдагәрлер, ханнаслар хем сүйтхорлар, бейлекиси болса өңки батраклар, өйденичерлер, гарыплар хем орта дайханлар. Колхоза диңе икинҗи гатлагы, ягны өз гүйҗи билен гүн гөрйәнлери кабул эдилйәр, киши гүйҗүнден пейдаланян биринҗи гатлагың болса, колхоза гирмәге хакы ёк. Шейле адамлар, белки, сизиң шу йыгнагыңызда-да ёкдур. Олар ер-сув хукугындан кесиленлери үчин, колхоз йыгнагы олара дегишли дәл. Хө-

күмет оба хожалык машынларыны, дервайыс көмеги байлара дәл-де, өз зәхмети билен гүн гөрйән дайханлара гойберйәр. Хөкүмет шу вагта ченли хорланып, ач-эбтат эзилип гелен дайханлары саилы йыл ичинде гурпландырмагы гөз өңүнде тутяр. Мениң шу айдянларым, ёлдашлар, йөнекей затлар. Сиз олара өзүңиз хем дүшүнйәнсиңиз. Гынанч хем иң яман ери, шол гурлушыга пәсгел бермек үчин дайханың агзыны алардян пислер бар. Олар колхоза хер хили төхметлер хем ягдырярлар. Шол төхметлер, шол мышлар, элбетде, сыиши душманларың яйрадян сөзлери. Шонлук билен олар дайханың гүйжүни үзнүксиз пейдаланмак ислейәрлер. Ол болмаз! Мен шу ерде ач-ачан мәлим эдйән: колхоз гурлушыгына, дайхан зәхметине пәсгел бермек ислейәниң сеңригине биз өрән берк какарыс! Сынпы душмана мәхрев болмаз!.. Мен келләмиң гызгынына өз сөзүми хас узадайдым өйдйән?

— Ёк, ёк, өрән пейдалы гүррүң.

— Гелиң, инди кимиң нәме сорагы болса, кимиң нәме етмези болса, ач-ачан сөзлешелиң. Өңи билен, кимиң сорагы бар?.. Совал ёкмы?..

Хич ерден сес чыкмады.

Кәбириниң додагы мүңкүллейән ялы гөрүнсе-де, өзүне ынамы болманы үчинми, я бираз эйменйәни үчинми — жыңкыны чыкарып билмеди. Кәбириниң кимедир гөз үмлейәни, бейлекиниң башыны яйкаяны сайгарылды. Онда-мунда хышы-вышылар пейда болды. Оба Шура башлыгы аяк үстүне галды:

— Ёлдашлар, хемайын чак бизиң дава-женжелимиз Көпетдагы яңландыряр. Хәзир болса агзымыз мумлы ялы дымяс. Кимиң дерди, кимиң гозгалаңы болса, хәзир хакыкатдан-да сөзлемели чагы. Хөкүмет адамсы шу ерде боланы үчин, чөзүлмән галжак меселе ёк. Онсызын чак: «Колхоз герек дәл» дийип гыгырярсыңыз. Соңра «Колхоздан чыкжак» дийип арза берйәрсиңиз. Соңра гүррүң болмаз ялы, нәме ислегиңиз болса, айдың шу вагт!..

Ене дымышлык довам этди.

Иң соңунда, көвүш-месили, узынак аргас, бир тутам сакгаллы бир адам аяк үстүне галды. Ол сөзи нәтам сакгаллы бир адам аяк үстүне галды. Ол сөзи нәхили болжагыны билмән, уллакан телпегини чыкарып какышдырды, ене гейди, әхем-әхем эдип ардынды, бир эли билен сүтүк тушагыны гысымлап, бир эли билен

сакгалыны сыпалады, иң соңунда үзүк-ёлук сөзе башлады:

— Хава, ёлдашлар, онда меселем, бизем гөвнүмизде барыны айдалың. Айтсак, хамана диели, ёлдашлар, меселем, колхоз гурлуп башлады. Йөне вели, меселем, колхоз гурлушыгыны мейлетин гурман, зорлуга йүз урдулар...

— Зорлуга?

— Хава, меселем, сенем языл-сенем языл дийип бир янымыздан гыссадылар, хас догрусы, меселем, ики аягымызы бир гонжа сокдулар. Хава, меселем, колхоза гирмесең, күлүңи гөге совырын дийип, азм ураңлар хем болды...

— Дур энтек... дур энтек...

— Елдаш Гайгысыз, сен сөзләнде, меселем, мен саңа пәсгел бермәндим.

— Сен аркайын бол, менем саңа пәсгел берджек дәл. Йөне мен бир зады аныкламак ислейән. Өңи билен сен өз адыңы айт.

— Ыхха, меселем, Евшан.

— Елдаш Евшан, гел, икимиз халыс йүрекден достларча сөзлешели.

— Маңа герегн, меселем, шо-да.

— Сен зорладылар, азм урдулар, гөге совурдылар дийип, барыны бирден гатышдырма-да, еке-екеден айт. Ким дайханың күлүни совурмага мейил эден болса, биз онуң өзүни шемалың ыгына гойберерис. Сен анык айт: ким кими зорлады?

— Ай, апырдан гелйәниң хеммесини, нәме, меселем, таиып болярмы нәме? Хеммеси, меселем, өзүң ялы папаклы адамлар.

— Папаклы болса, белки, мен зорландырын.

— Ёк, ёк!

— Эйсем ким?

— Ким-айт шол агзыны көпүрҗедип гыгыран? — дийип, Евшан мәрекә йүзленди. Хич кимден оңа жогап болмады. Ол бираз чашды. — Яңкы айдышы ялы, меселем, нәме, хеммесиниң адыны ятда саклап болярмы?

— Ягшы, кими зорлады?

— Кими диййәмиң?

— Хава.

— Шу дуран адамларың хеммесини, меселем, зорладылар.

Гайгысыз көплүкден сорады:

— Шейлем-айт, ёлдашлар?

Ики-үч ерден сес чыкды:

— Галат айдяр.

— Мен-ә зорлан ёк.

— Ёлдаш Ёвшан, мен зорландым диййән адам ёк-ла?

— Ай, меселем, менә-хә шол зорландыр.

— Нәме, урдумы, сөкдуми я горкуздымы?

— Ай, меселем, арзаңы яз диййди.

— Арза яз дийме-де зорлукмы?.. Ягшы, күлүңи совырып диен ким?

— Ай, шонам мен-ә, меселем, пыланы диййб-ә айдып билжек дәл.

— Онда нәме үчин көпүң өңүнде ялан сөзлейәрсиң?

— Ай, ёк, мен-ә меселем, ялан-а сөзлән дәлдирин.

— Сен хас өтерәк гидип, совет гуллукчысына төхмет эдййәсиң!

— Бә, меселем, шейле болайдымыкан-айт?

— Ёвшан, сен ахырында нәме диймекчи болясың?

— Ай, мен-ә, меселем, уллакан айтжак задым-а ёк велин, шу колхоз дагыдылайса кем болмазмыкан өйдйән.

— Ол диңе сениң өз пикириңми я көпчүлигиңкими?

— Ай, хава, меселем, көпчүлигиңкидир.

— Шейлеми-ов, ёлдашлар?

— Ёк, ол онуң диңе өз пикири.

— Ол өзбашына яңраяр.

— Ол галат айдяр.

— Ол колхоз гурлушыгыны бозмак ислейәр.

Бирденкә Дурдыназар еринден галды:

— Ёвшаның өзи бирхили гең адам. Бу бирхили ичагыры ялы, ииирдиси гутаранок. Мениң хем, маңа меңзешлериң хем, шол түкениксиз ииирдиси билен башымызы айлаян эдил шунуң өзи. Ай, ахун ага шей дийди, ишан ага бей дийди диййп, мыш-мыш гүррүңлери яйрадяныңам башы шу. Мен-ә Ёвшан өңки пәлимден, ягны сениң үндевүңден үзүл-кесил дәндим. Мен-ә инди колхоздан чыкжак дәл, хич ким хем чыкар өйдемок. Сен хем эгер пагтаңда башга хили немиң болмаса, өңки писси-пижурлыгыңа тоба эт-де, ёлдашлар, мениң гүнәми өтүң дий. Болмаса мен-ә сени колхоздан пызмалы диййп, меселәни өңи билен өзүм гоярмыкам өйдйән.

Думлы-душдан сес чыкды:

— Оны асыл колхоздан хәзириң өзүнде чыкармак герек.

— Обаны булашдырян, теммп бермели адамлар башга-да ёк дәл. Йөне, арман, олар хәзир жыңкларыны чыкарып билмән отырлар.

— Ёвшаны колхоздан ковмалы дийениң элини галдыр!

Мәрекәң ярпысының эли ёкарык галды.

Атабаев элини далдалады:

— Ёлдашлар, адама темми бермек, эшекден палан алалдан кын дәл, эмма оны тербиелемекде иш бар. Сизиң талабыңыз, элбетде, догры. Янкы эден төхметлери хем эпчеме адамларын башыны айланы үчин, Ёвшаны шу дуран еринде ере соксанам арзаяр. Йөне вели бир языкдан әр өлмез накылына эерип, маслахат билсеңиз, оңа ойланмага пурсат бермек герек. Белки хем акылына айланар, бизиң жемгыетимиз үчин пейдалы адам болуп етишер. Ахырда гөвнүңизден турмаса, бозгаклыгыны довам этсе, колхоздан ислән вагтыңыз чыкарып билерсиңиз.

— Маммла сөз.

— Ёвшан, ойлан, ойлан!

— Гой, Ёвшана меңзешлерем ойлансын!

— Гой, бизиң обамыз, бизиң колхозымыз гүлала-гүллүк болсун!

Илкибашда тукат хем ховплы гөрүнйән йыгнагың соңы агзыбирлиге, шовхуна айланды.

Атабаевиң гөзүне болмаса, Ёвшаның-да додаклары йылгырян ялыды.

Кырк единжи баш

ДҮНЙӘ ГУЛАК АСЯР

Түркменистаның топрагы нәче гиң, нәче улы болса, гүнешиниң нуры-да шонча бол. Гүнешиң дагларың депесинден сырыгян күмүш нуры гиң сәхраны-да, Гарагумуң өркүчлерини-де, дерялар сувуны-да гыздыряр. Ере безег берип галян говачаның-да, ёрунжаның-да, арпа-бугдайың-да, баг-бакжаның-да үстүне жомарт гүнеш өз ховруны боллук билен дөкйәр. Үзүмиң бишен салкы-

мыны июның башларында ёлмак болса, галан хошалар өз шахаларында декабра ченли булдурап билйәр. Балы шабырдап агян гавуны тыгшытлы хожалык бу йылдан-ол йыла ченли ийип билйәр. Дайхан хожалыгының өсүш херекети йылда үч ай мөчберли даянса, онуң гышынам дине январь айы хасап этмек мүмкин.

Шейле эшретли топрак дүнйә йүзүнде кәнми нәме?

Үсти шейле хасыллы топрагың астының-да гудратының кәнлиги шүбхесиздир. Шолар барада алымлар эййәм дүрли маглуматлар берйәрди. Шол топрагың астының дерңеви етерлик болмышы ялы, үстүниң-де алтын хазынасыны энтек долы пейдаланып болмаярды. Шонуң үчин хөкүмет, ылайта-да онуң дурумсыз башлыгы Атабаев Ылымлар академиясының Түркменистан проблемасына дегишли йөрите конференция гечирмегини хайыш эдйәрди.

Шол хайыш иң соңунда амала ашырылды.

Бир мүң докуз йүз отуз үчүнжи йылда Ленинградда Түркменистан проблемасына дегишли Ылымлар академиясының йөрите конференциясы ачылды. Шол конференция академияның президенти Карпинский, вице президенти Комаров, академияның чалшылмаз секретары Волгин, мешхур академиклерден Губкин, Вавилов, Ферсман, Кржижановский, Самойлович, Келлер хем башгалар гатнашярды. Шол конференция Ылымлар академиясының әхли институтлары-да гошулярды. Түркменистандан Айтаковдан башлап, әхли ёлбашчылар хем хожалык ишгәрлери-де шондады. Конференция еди секция бөлүнип, онуң хер биринде онларча доклад гидйәрди.

Үч мүң адамлык әгирт залың трибунасына илки чыкан Түркменистан хөкүметиниң башлыгы Гайгысыз Атабаевди.

Трибуна чыкмак кын болмаса-да, шейле трибунада өзүни гереги гадар алып бармак аңсат иш дәлди. Совет Союзының мешхур алымларының хем адатдан дашары сынчы Ленинградлыларың гөзи трибунадады. Чет юрт корреспондентлери-де гулакларыны үшердйәрди. Союз корреспондентлери, фоточылары, киночылары болса залың ичини ягышлы гүнүң йылдырымына дөндерйәрди. Диймек, бүтин дүнйә Түркменистаның проблемасына гулак асярды. Шонуң үчин хер сөзүң өз еринде уланылмагы дәл, онуң хер бириниң айратын әх-

миети хем гозгаян меселеси болмалыды. Хәзир онуң дуран ери Бүзмейиниң колхозындакы йыгнагың бир чети болманы үчин, Атабаевиң җогапкәрлиги хәзир бижай улуды. Эйсем-де болса ол өз суссуны пес тутман, залы яңландырып сөзледи:

— Гүнешли Түркменистаның багтлы халкындан Совет Союзының мешхур алымларына, Лениниң гөзел шәхеринде яшаян шадыян жемагатына мәхирли доганлык салам!..

Шол доганлык салам дине әгирт залы дәл, эфириң хем метбуатың үсти билен әхли җаханы яңландырды: Түркменистан Совет Социалистик Республикасының ады бүтин дүнйәни сыяхат эдип чыкды. Дүнйәде яшаян әхли достларың хем душманларың назары Ылымлар академиясының конференциясына бакан айланды.

Хәзир Ленинградың меркезинде тарыхы вака гидйәрди. Түркменистан хем онуң проблемасы барада таныймак ислейән хөвесжең шәхер адамларының кәбириниң арасында ассырынжа пышырды гидйәрди. Егын муртларыны ак сакгалына гарып ики хачжа эдип гойберен архитектора чалымдаш бир адам гоңшусының гулагына пышырдаярды:

— Түркменистаның өзи улы болмаса-да, трибуна чыкан-а, түвелеме, кичи-гирим дәл.

Келлеси сакар гоңшусы оңа игевчли җогап гайтарды:

— Сен оңа нәме Неваны бойлатжакмы? Сен онуң келлесиниң нәхили ишлешине үнс бер.

— Аклың бираз ишлейән болса дүшүн: шу мүнбер келлесиз адамың ери дәл!

— Сен оны айтма: молланың акмагы-да мәхрапда отурып билер.

— Бу ери дога-тумар билен алланян мечжит дәл ахыры.

— Сениң гөвнүңе гелмесин, гоңшы: мен хем Союзың гүнортасындакы гоңшы-голамына шөхле сачян республика билен шу адамың үстүнден таныш боласым гелйәр.

— Онда гулак ас!..

Докладчы өз докладына башлапды:

— Патыша хөкүмети Түркменистаның хожалык хем медениет өсүшиндәки мүмкинлиги ред этди, сенагат өсүшине-де гызыкман, оны дине чиг мал месгени хөк-

мүнде уланды. Патыша хөкүмети диңе Мургап сув ховданыны гурады: о-да диңе патышаның «меллегиниң» сув үпжүнлиги үчинди. Догры, патыша дөврүнде пагтачылык бираз өңе бакаң эмедекледи, эмма о-да зәхметкешин пейдасына болман, гайта дайхан ики аганың гулуна өврүлди: бир яндан рус сөвда-сенагат буржуазиясы дайханың үстүне атланса, икинжи тайдан, оны иделәп гетирен байлар, кулаклар онуң геришине дүртди. Нетижеде дайханың ягдайы дурдугыча кыналып, Октябрь революциясына ченли онуң көпүси агыр бергиң астында майрылып галды.

Сенагата гезек геленде болса, пагта арассалаян бирнәче завод билен Челекенде ики-үч саны промысел пейда болды. Шол вагтда әхли ишчи бир мүң йигрими адамдан ыбаратды. Демир ёлы болса мүмкин болдугыча ерли халкдан узак сакладылар. Соватлы йүзден бире-де етмейәрди. Элли йыл ичинде чынлакай ылмы дернев иши алнып барылманы үчин, Түркменистаның тебигы байлыгы барада патыша хөкүметинден бизе хич бир мирас галмады. Онуң ерине гайта умытсызлык хем перспективсизлик теориясы мирас галып, шолар бизиң совет ишгәрлеримизиң аграмының аңында эп-эсли вагт агалык сүрди. Мен шондан бир мысал гетирейин. Биринжи бәшйыллыгың планы ара алнып маслахатлашыланда, Түркменистаның халк хожалык перспективасыны өңки жогапкәр ишгәрлерден бири шейле кесгитледи.

«Үлкәни индустриаллашдырмакда бизиң перспективамыз өрән өлчегли. Түркменистан энергетик байлыгына эелик эдевок. Сенагатың гиң өсүшини үпжүнләр ялы, бизде энергияның арзан баха дүшйән гөзбашы ёк. Хакыкатдан хем бизде көмүр-де ёк, небит-де ёк. Шейлеликде агыр сенагатың өсмеги мүмкин дәл. Догры, бәшйыллыкда индустриализациялашдырмак планы кем-кәс дүзүлйәр, эмма ызы болса кризис. Шол кризис бизиң үчин өрән айылганч...»

Биринжи бәшйыллыгың үстүнликли ерине етирилиши хем икинжи бәшйыллыгы амала ашырмагың шовлы гидиши, яңкы бихуда зыянлы тассыкламаны бүтинлейин пужа чыкарды. Биринжи бәшйыллыгың амала ашырылмагы, халк хожалыгының әхли гурлушыгыны бүтинлейин үйтгетди. Бәшйыллыкда әхли өнүм йигрими еди процент өсди. Бир мүң докуз йүз йигрими секизинжи йылда оба хожалык өнүми етмиш ики процент болуп, сенагат диңе йигрим секиз процентди. Инди болса онуң чепбесине, оба хожалык кырк секиз процент болуп, сенагат элли ики процента етди. Шонлукда оба хожалыкда өңки галак Түркменистан өңки аграрлыгындан индустриал-аграрлыга өврүлди...

Келлеси сакар бу сапар гоңшусының гулагына пышырдады:

— Сен онуң боюна серетме, меселәниң барлаг элегинден элешине серет.

Бу сапар хачжа сакгал оны тирсекледи:

— Диңлемәге пәсгел бермән!..

— Биз шол үстүнлигиң өзүни үлкәни сенагатлашдырмакда партияның гөркезен ёлуны гышарныксыз алып барандымыз үчин газандык: Гарабогаз, Говурдак, Небитдаг ялы әгирт индустриал кәрханалар гурадык. Өз өсүш депгининде Союз сенагатындан галмаян бизиң сенагатымыз сенагат пролетариатыны дөретди, шол санда милли кадрлар эмеле гелди. Бәш йылда Союз сенагаты орта хасап билен он секиз процент өсен болса, Түркменистанынкы он докуз процент өсди. Коллективлешмек Союз мечберинде алтмыш ики процент болса, Түркменистанда етмиш дөрт процента етди. Шонуң өзи болса, йөнекей бир сан болман, амала ашырылан уллакан сыясат...

Эйсем-де болса биз энтек феодализм хем уруг-тире галындысындан бүтинлейин сапланамзок. Өлүлериң дирилере япышян ери шинди гыт дәл. Хениз хем кулаклар ең астындан колхоза бурнуны гысдырып, колхозың агзыны аларян, хатда кәбир юмуряң ери-де ёк дәл. Кулакларың идеясыны голдаян кәбир миллетчилер-де пейда боляр. Эмма шол овнук гаршылыкларың бары трактор аззалының сүре дүшен йыланың халыпдан энайы дәл. Гысгалдып айтсам, Ленинин гөркезиши ялы, биз аззаплы капитализмиң үсташыры бөкүп, гөс-гөни социализме аяк басяс!..

Атабаев республиканың хич бир ягдайыны гөз өңүнден сыпдырман, мекдеплериң, окува болан хөвеслериң, газет-журналларың, чепер эдебиятың, суңгатың, саглыгы саклайышың, әхли медениетиң ягдайы билен диңчилери танышдырды-да, өндәки дуран меселелере гечди:

— Шу гүн Түркменистан пролетариатының өңүнде чынлакай практики меселелер дуряр. Бизиң өңи билен Түркменистаның агыр сенагатыны, ягны Гарабогаз,

Небитдаг, Говурдак хем шолара меңзешлери кемсиз өвренмегимиз, шолары хожалык тайдан өзлешдирмегимиз зерур!..

Меселем, Гарабогаз, ол бизе гөйә тебигы тайдан багышланан бир байлык. Йөне вели биз оны энтек сәхелчежик бир өлчегде пейдаланяс. Хәзир Гарабогаздан диңе сульфат аляс. Гарабогаз халк хожалыгында әгирт әхмиете эе болан бай магданларың жебислешен ери. Гарабогаз гидрохимики ресурсларың иң гыммат магданларыны өзүнде ерлешдирйән әгирт бир көл. Шол көлүң сенагатда пейдаланыш нуктайы назары энтек долы өврениленок. Гарабогазың айратын байлыкларының гөзүмизиң өңүнде болмагына гараман, биз оны гиң хожалыкда өзлешдирмек ишине энтек чынлакай гиришемзок. Гарабогазы пейдаланмак үчин әгирт химкомбинат гурмалы диен догры пикир бар. Гарабогазың бержек миввеси, өңи билен, оба хожалыгында пагтаның өсүмини үпжүнләр. Гарабогаз сенагатың әхмиетли шахалары болан чүйше, докма, дери хем шолара меңзеш кәрханалары аяк үстүне галдырар. Шонуң билен биле, химкомбинат горанышың ишинде әгирт улы орун эелэр. Биз шол әпет ише хенизе ченли баш гошуп билмезлигимизиң себәби шейле: Гарабогаз билен бағланышыклы проблемалары чөзмек үчин, биз шу вагта ченли ылмы пикирлери шонуң төверегине чекип билмедик, Гарабогазың әхмиетини хем зерурлыгыны гиң өлчегде яйратмагы оңармадык, химкомбинат гурамак барада әхли чәрелери ишләп етишдирмеги башармадык. Шонуң үчин хем биз Ылымлар академиясының конференциясына хемаята гелдик.

Говурдак хем эдил шол ягдая голай. Говурдак күкүрт магданының өлчегсиз дөрән ери болуп, хил тайдан-да, байлыгы тайдан-да, бүтин Союз боюнча өзүне деңдеши ёк. Оны өзлешдирмек барада-да, яңкы айдышым ялы, энтек уллакан гөрлен чәре ёк. Онуң-да сизиң үнсүңизи өзүне чекеси гелйәр.

Небит меселеси. Небитиң хәзирликче эсас аныкланан ери Небитдаг. Онуң уллакан сенагат әхмиети бар. Небитдаг бизиң үчин энергетикан эсас ресурсыдыр. Себәби бизде энтек арзан янгыжың йүзе чыкарылан ери ёк.

Догры, соңкы барлаглар хем дерңевлер Гарабогаз районында көмрүң бол магданыны тапды. Йөне вели ол көмүр эсасан Гарабогаза униградылып, шонуң сенагат ишленишиндәки зерур хажатларының бирини өдәр...

Оңа гөрә-де, гысга мөхлетде небит чыкян ерлериң географиясыны дүзмегиң уллакан әхмиети бар. Республиканың гүнбатар районларындан башга, Гарагумда, Амыдеря боюнда, Говурдакда, Дарганатада, Питнекде-де небит байлыгының кәнлигине бизде маглумат бар. Түркменистаны сенагат жәхтден районлара бөлмекде, небит чыкян ерлери барламагың хем аныкламагың айратын әхмиети хем зерурыети бар. Небите бизиң нәхили хажатымыз бар? Небит бизиң үчин өңи билен янгыч меркези, сенагат кәрханаларының энергетик базасы. Түркменистан ягдайында сувуң айратын әхмиете эелик эдйәнини алымлар кемсиз билйәндирлер. Әгирт сенагатлар болса сувсуз чөллерде эмеле гелйәр: шол сенагатлары өзлешдирмәге сувсузлык улы пәсгел берйәр. Шонуң үчин хем биз чиг малы диңе энергия гөзбашына дәл, хатда сува-да экитмели болис.

Шу гүнүң ягдайыны назара алып хем бир-бирине багланышыклы үч факторың, ягны чиг мал, энергия хем сувуң зерурлыгыны гөз өңүнде тутуп, сенагатың эсасыны Чәржевде гурулмагы макул билийәр. Чәржев ики магистралың, ягны Амыдеряң хем демир ёлуң меркезинде дуряр. Шонуң үчин хем хасылы үпжүнлемек хем харчламак өрән еңил дүшжек. Йөне вели республиканың сува болан хажатыны чөзерден Чәржев әжиз, ылайта-да Каспи кенарларыны. Бизиң сенагатымызың эсасы болса шол ерлерде. Оңа гөрә-де Түркменистаның гүнбатарыны сув билен үпжүнлемек үчин, Амыдеряның гүйчли бир акымыны Каспа бакан йүзлендирмек зерур. Түркменистан ягдайында диңе бир сенагатың дәл, оба хожалыгының-да ыкбалыны сув чөзйәр. Бизиң оба хожалыгындакы үстүнлигимиз, ирригацион чәрелерден гелип чыкян зат. Бизиң суварыш меселесинде эсас аркадаянжымыз Амыдерядыр. О-да чендан өз акымыны үйтгедип йөр. Шонуң үчин хем оңа Жейхун, ягны дәли деря дийилйәр. Шонуң үчин хем ери хожалыкда өзлешдириш өрән кын. Оңа гөрә-де деряның акымыны, ерасты сувуң херекетини, ериң зейлемегиниң себәбини хем шолар билен гөреш усулыны өвренмәниң үйтгешик әхмиети бар. Шол меселе-де сизиң зәхметиңизе, дөредижилигиңизе гарашярыс.

Түркменистаның тебигаты хем топрагы Совет Союзының башга районларына гаранда үйтгешик онат болуп, техники экинлери өңи билен болса пагтаны, ылайта-да йүпек пагтаны гинелтмәге долы мүмкинчилик дөредйәр. Биз шу вагта ченли экиш хем суварыш мейданларыны артдырмак билен мешгул болан болсак, инди онуң хасылыны артдырмага үнс бермели. Биз шу вагта ченли говачаны минерал дөкүн билен хем үпжүнлемедик. Егсам шонуң мүмкинлиги Түркменистаның өзүнде-де адатдан дашары улы. Түркменистанда селитра хем фосфорит чыкян ери өрән көп. Говурдак районында болса калияң улы магданы бар. Шоларың уланмагың тәриби, өлчегини, вагтыны билмәнимиз үчин, гыңанч ери, шол байлыклар пейдаланылман ятыр. Хасылы көпелтмек үчин гөрен чәрелеримизиң ягдайлыдыгыны биз боюн алярыс.

Көп ёлдашлар бугдайың зерурлыгыны пагта бүтинлейин пужа чыкарды дийип ойландылар. Пагта билен бугдайы бир ерде жебислешдирмек мүмкин дәл дийдилер. Шонуң үчин хем бугдай пагтаның душманы дийип ыглан этдилер. Шонуң үчин хем биз өз ишимизде улы ялңышлык гойбердик. Биз шол ялңышымызы дүзетмек чәресине гиришдик.

Атабаев малдарчылык барада даяныл, онуң хәзирки ягдайының өсүмине нәмәниң пәсгел берйәнини, нәхили чәрелер гөрмегиң зерурлыгыны суратландырып, малың хилини дегишдирмекде, тохумыны үйтгетмекде, өнүмини артдырмакда академияның көмегини хайыш этди.

— Мен иң соңунда транспорт меселесине гечмек ислейән, ылайта-да Чәржев-Хорезм демир ёл гурлушыгына. Себәби Орта Азияның иң улы оазиси болан Хорезм билен хенизе ченли кадалы бир арагатнашык гурап билемзок. Шол топрак болса гадымы медениет районы. Шондакы яшаян жемагат миллиондан-да хас артыграк. Онуң суварма ери дөрт йүз мүң гектар. Хорезмде асырлардан бәри көне суварыш усулы уланылып гелйәр. Шонуң нетижесинде болса Хорезм топрагының иң азындан үчден бири чалпав хем көл болуп ятыр. Шонуң билен биле ерастының сувы кем-кемден ёкары галяр, ер зейлейәр, шорлаяр. Хорезм топрагының хожалыгыны мундан бейләк өсдүрмек үчин суварыш дүзгүнини бүтинлейин үйтгетмек зерур. Шонуң үчин болса етмиш бәш миллион манада дүшйән Дашсака каналыны гур-

мак герек. Тежрибәниң, шол санда Вахшстрой тежрибесиниң гөркезишине гөрә, шейле улы гурлушыга биз демир ёл транспортсыз гиришип билмерис. Амыдеряның сув транспортыны биз диңе аз мукдарда пейдаланып билерис. Автомобиль транспортының ёл гурлушыгы-да демир ёлдан ончаклы аз мая талап эденок. Шона гөрә-де Чәржев-Хорезм демир ёл гурлушыгы иң зерур меселелерден бири саналяр. Гыңанч ери, дегишли гурамалар шол барада хенизе ченли консультация-да беренoклар. Шол меселәни бүтин төверекләйин ара алып, мүмкин болдугыча гыссамак герек...

Гадырлы ёлдашлар, алымлар! Мениң гетирен мысалларымың хеммесинде Ылымлар академиясына дегишсиз екеже-де меселе ёкмукан өйдйән. Үлкәниң өнүмчилик гүйжүни өвренмекде хайсы гүйжи нирeде, нәхили пейдаланмакда Ылымлар академиясы баш штабдыр. Ылымлар академиясының шу конференциясы Түркменистаның өндүрижилик гүйжүни өвренмекде, ылмың хем техниканың етилен дережесини өзлешдирмекде тарыхы бир вакадыр. Гадырлы достлар, сизиң халыс йүрекден доганлык көмегиңиз нетижесинде коммунизм гурлушыгына бакан биз гиң әдим әдерис!..

Кырк секизинжи баш

ШӨХЛЕЛИ ШӨХРАТ

Дайханлар өйүнде Гайгысыз Атабаев он гүнден бәри гөрүнмейәрди. Арзачылар гелйәрди, гидйәрди, иң соңунда бири-биринден сорайардылар:

— Бә, бу нирә йитирим болдукан-айт?

— Әл-айт, өз-ә бирхили гуя дүшен даша дөнди.

— Оны гуллугындан айран болаймасынлар?

— Ай сениңем, валла, аклың гелип-гитмел-ов!

— О нәме дийдигиң болды?

— Гуллуга гойян, айырян онуң өзи ахыры!

— Ай, сен бу вагтың сыясатына дүшүнмерсиң: бири нәсе этди, сен ким-де болсаң, эртир думлы-душуң таякдыр.

— Сен ёлдаш, хөкүмет ишини өз колхозыңа осма!

— Эйсем нәме үчин ол бирденкә жириң-мириң болайды?

Гапдалдакы газет окап отураның бири әйнегиниң үст-ашыры серетди:

— Сиз кимиң гүррүңини эдйәсиңиз-айт?

— Гайгысыз Атабайың.

— Сиз нәме газет хабарындан хабарсызмы?

— Ай иним, хемме адам өзүң ялы окымышмы нәме?

— Ыхха, мен онуң Ленинградда Академия наукда эден докладыны окап отырын.

— Леннерат диййәниң шол өңки Битирмургмы?

— Хава, шол.

— Ол Акдым нәхак диййәниң нәме?

— Ай, ылымлар ожагыдан-айт!

— Ожакда онуң нәме иши бар?

— Ай, мен оны сизе нәхили дүшүндирейин-айт? Иң ягшысы, мен сизе онуң докладыны окап берәйин.

— Сен ёлдаш, даклат-маклат дийип, бизиң башымызы гарышдырма-да, окап билйәниң чының болса, бизиң арзамызы ока-да, Гайгысыз ниреде болса, шоңа етирмәң аладасыны эт.

— Оңа Гайгысыз нәмә герек, арза бюросына берәймезлерми?

— Буйраңы-буйрасызыңы билемок вели, Гайгысыздан башга адам бизиң дердимизе эм эдеси ёк.

— Болжак, өнда гарашың.

— Ол хачан гелер?

— Хачан конференция гутарса, шонда.

— О келпирсиян диййәниң гүррүңи шейле кәнми? Әйнекли онуң гепине кейп эдип гүлди.

— Бә, нәмә гүлйән-айт? Нәме, сыртыны ачян бамы? Ол иң соңунда жуда болмаса конференцияның манысыны дүшүндирмәге межбур болды:

— Түркменистаның жомарт топрагы, бай магданлары, Гарагумуң чөли, әхли хожалыгы барада бир хепдеден бәри Ленинградда маслахат гидйәр. Үлкәниң гүллемеги үчин хөкүмет башлыклары билимдарлардан көмек сораяр. Гайгысыз Атабаев Амыдеряның бир голуны Каспи чөлүне бакан гечирип бериң диййәр...

— Ханы дур, дур энтек!

— Ине дурдум.

— Дуран болсаң, яңкы Амыдеря диен ерини ене бир гезек гайтала!

— Атабаев Амыдеряң сувуны Түркменистан топрагына агдаралың диййәр.

Муртуның ортасы гайчыланан гожа гапдалындакыны тирсекледи:

— Эшидйәмиң? Биз дүшүргейәсми я оялыгымызмы?

— Мен-ә-айт эртекә гулак асямыкам өйдйән.

— Амыдеря ниреде, Ашгабат нирөде?

— Совет деврүниң, совет адамсының гудрат дөредйәниниден сиз, нәме, хабарсызмы?

— Хава-айт, айтсаң-айтмасаң, тыр-тыр эдишип, бирхили асманда учушыбам йөрлер.

— Сен хав, оны Гайгысыз диййән болса ынанай. Мениң эшидишиме гөрә, шол адам гөзүни етирмейән задына элини урмаямыш.

— Кәшки шейле боланды-да!

— Ханы иним, шол докладыны бизе-ле бир окап бер-ле.

Гөзи әйнекли йигит газет окамага дурамда, ики гожаның шоңа гулаклары чүйленен ялы диңледи...

Академияның актовый залында болса, академиклериң докладлары диңлевйәрди.

Түркменистаның проблемасы әхли алымларың пикирини өзүне чекди. Ылымлар академиясының еди секция бөлүнен конференциясы энчеме гүн довам этди. Әхли алымларың, диңчилериң пикирини, үнсүни өзүне чекен академик Губкин өзүниң гиң докладында Түркменистан топрагының ичини дашына чөврүди. Ол ериң юзүниң картасыны чекип, нирөде небит богуляныны, нирөде газ толгуняныны мугаллымларың окувчылара өвредиши ялы гөркезди. Онуң аныкламагына гөрә, срастының небит-газы, үстүниң яплары, деряры билен бәслешйәрди. Түркмен топрагының басырылан товуга чалым эдйәни гөз өңүне гелйәрди. Академигиң чаклаң китапдан ыбарат докладының небит-газ ятакларыны барламак хем олары халк хожалыгына гошмак үчин элли йыллык дапйылдыя болуп билжегине хич бир шүбхе ёкды. Ферсманың хем бейлеки алымларың, инжеперлериң, геологларың докладлары-да түркмен топрагыны гатлак-гатлак сөкйәрди, хайсы гатлакда нәхили магданың букуляныны, хайсыны нәхилилик билен эле алып болжагыны, хайсыны халк хожалыгының ниресинде пейдаланмалыдыгыны халың йүзүндәки нагшы ялы гөркезйәрди. Тарыхчылар, дилчилер өз зәхметлерини, өз хүнәрлерини медени фронта багышладылар.

Алымларын эпчемесиниң диңе шу гүн дәл-де, бирнәче йылдан бәри өзлериниң пикирлерини, үнслерини, дынувсыз зәхметлерини Түркменистан проблемасына багышламаклары, шолары шу гүн китап сахыпалары ялы агтармаклары, нириде нәхили кәрхана гурамагың зерурлыгы, Амыдеряны нәхилилик билен Каспи кенарына әлтмегиң мүмкинлиги, ылайта-да шол алымларың Түркменистаны гүллетмек үчин җанларыны гайгырмазлыклары әхли дүнйә адамсыны хайран галдырды. Кичиҗик Түркменистана шунча әгирт пикирлериң сарп эдилмеги буржуазия әлеми үчин болса эртеки ялы бир затды. Шонуң үчин хем буржуаз газетлери шол хакыкатларын чепбесини гөркезмәге чалышды:

— Йөнекей бир фантазия.

— Гөзбагчылык.

— Түркменистан өң патышанынкы болса, хәзир большевигиң бакнасы.

— Большевиклере небит герек.

— Москваның дикмеси болан Атабаев Түркменистаның байлыгыны көпүге сатды.

— Гайгысыз ким? Ватансыз бир ыкманда. Онуң аслыны кимдигини-де билйән ёк. Түркмен оны итден бетер йигренйәр.

— Конференцияның аладасы Түркменистаның абаданлыгы үчин дәл-де, большевигиң диктовкасы хем долмаз небси үчин.

— Бизе көпден бәри мәлим зат: йөрите бәхбит үчин шу гүнки ел берлен ялы шовхуның эртир дешилен камера дөнжеги киме гизлин...

Халкын «Ит үйрер — кервен гечер» наклының нәхили гудратлы манысы бар!..

Эфир хакыкаты мәлим этмек ерине дүрли бөхтан билен янланян вагтында, Түркменистан Компартиясының биринҗи секретары Яков Абрамович Попок билен Недирбай Айтаков конференцияның гидиши барада өзара сөзлешип отырдылар.

Яков Абрамович өзүниң хошаллыгыны мәлим этди:

— Недирбай Айтакович, шейле бейик ваканы, Түркменистан хасап дәл, әхли дүнйә тарыхы бери билйәрмикә?

Недирбай онуң өзүни геплетмек иследи:

— Түркменистан Компартиясының, ылайта-да сизиң дынувсыз аладаңыз нетиҗесинде йүзе чыкан иш, Яков Абрамович.

Яков Абрамович башыны яйкады:

— Ёк, Недирбай Айтакович, бейле дәл. Догры, партияның ролуны хич ким инкәр эденок, эдип-де билмез. Йөне вели республиканың ыкбалында әгирт роль ойнан хем ойнаян башга бир адам бар...

— Гайгысыз Атабаев.

— Берекелла!.. Сизиң, белки, ядыңыздадыр, Недирбай Айтакович, ёлдаш Куйбышев өз голы билен Түркменистаның адындан РК(б)П, ягны Владимир Ильич Ленине язан хатында Атабаеве хакыкатдан-да догры гылык, догры баха берйәрди. Догры, Ленин партиясы коммунистлериң хеммесини хакыкы адамкәрчилиге, хакыкат угрунда гайдувсызлыга, халк бәхбиди үчин җанаямазлыга тербиелейәр. Шонуң дашындан-да Гайгысызың дөриши йөнекей бир гудрат!.. Шу гүнки конференция-да — мен хакыкаты яшырып билҗек дәл — хут Гайгысыз Атабаевиң хызматы. Онуң инициаторы-да шол.

— Хакыкат догры!

— Гайгысыз Атабаеви партия сердарларының, хөкүмет башлыкларының хеммеси эдил өз бәш бармагы ялы танаяр. Атабаеви Владимир Ильич-де говы танаярды. Шонуң үчин хем онуң абрайы өлчегсиз.

— Хакыкат догры!

— Ылымлар академиясы өз конференциясыны хенизе ченли Орта Азиядакы республикаларың хич бирине багышланок ахыры! Түркменистаның әхмиети Өзбегистандан я бейлеки республикалардан нәме улумы? Ёк. Мен гайталаян: шу бейик ваканың йүзе чыкмагында-да, умуман республиканың гүллемесинде-де, биз хем әхли түркмен халкы — өз достумыз Атабаеве миннетдар!

— Яков Абрамович, мен сизе гизлин бир сыр ачмакчы болман, йөнекей бир хакыкаты мәлим этмек ислейән: Орта Азия халкларының доган-догана бирикмегинде, өз ыкбалларыны өз эллерине алмакларында-да Атабаев дашары улы рол ойнандыр. Биз тәзе гуралан адатдан дашары улы рол ойнандыр...

— Недирбай Айтакович, бизиң өз арамыз: сиз хич бир ажысыз, диңе сүйҗә югрулан сүңксүз говы адам. Сизе хеммелер хормат гойяр. Түркменистан Компартиясы-да сизиң хакда говы пикирде. Йөне вели мени бир зат тең галдыряр: арзачылар не сизе баряр, не-де маңа гелйәр?

— Олар Гайгысыза барярлар.

— Нәме үчин?

— Гайгысызда шейле бир укып бар: адамларың йүзүне середенде йүрегини сайгаряр. Ол сап адамың дилини тапяр, эмма йүрегиниң галдыр-бассырыны сызайса,— сызмаҗак гүманы-да ёк — онуң газабындан алла сакласын!..

— Өрән догры берлен гылык!.. Онуң өз йүрегинде-де саплыкдан, арассалыкдан башга хич бир галдыр-бассырлык ёк. Шонуң үчин хем биз оңа долы хукук берйәс, ёк, шол хукугы онуң өзи гапрып аляр. Совнаркомың ишинде-де, хер бир хожалык ишде-де: «Ахав, мен-ә шу меселәни онарәмог-айт» диенине мен-ә хенизе ченли душамок. Шонуң үчин хем ол партияның ишини еңледйәр. Шонуң үчин хем ол районлара, обалара гиденде хемме иши, хатда партияның кәбир ишини-де өз еринде өзбашдак чөзйәр. Себәби биз оңа ынаняс, ол бизе аркадаяр. Кә вагтда онуң өтерәк гиденине, кәбир ялңышлык гойберенине-де гулак габардыланок.

— Сиз өрән говы яда салдыңыз: онда хәкимиет сөйүжилик хем ёк дәл.

— Түркмен айтмышлайын: бир мүйнсүз гөзел боланок... Шол вагтда пейда болуп, Попогың сөзүниң соңуны эшиден Атабаев оңа совал берди:

— О нәхили гөзел-айт?

— Оңа... Гайгысыз Атабаев диййәлер.

Гайгысыз гурсагына дүртди:

— Мен... гөзел?!. Хич бир зат дүшүнемок.

— Биз сениң гыбатыңы эдип отырдык.

— Сизе гыбат тапсаңыз, башга нәме герек?

Шол чагда гелен Чары Веллеге гөзи илен Гайгысыз:

— Чары, сен билйәмиң? — дийип сорады.

Чары бирхили аңк-таңк болды:

— Ёк. Мен-ә хич зат хем билемок.

— Ики ёлбашчы икичәк отурып, икимизиң гыбатымызы эдйәмиз. Попок оңа элини далдалады:

— Ёк. Оңа Чарыны гошма. Гүррүң диңе сен хакда.

— Айбы нәме, аякда болан, агызда болан ягшы. Ондан соң Чара хабар гатды.— Нәтдиңиз, сөзлешдиңизми?

— Сөзлешдик вели, «Асторияң» улы залына мүң адамдан артык сыганок.

— Гапдалында башга залы ёкмы?

— Бар. Оңа-да бәш йүз адам сыгяр.

— Боля шол.

Оларың гүррүңини геңиргән Яков Абрамович Атабаевден сорады:

— Гүррүң нәме хакда-айт? Недирбай икимизе-де дүшүндирсеңиз-ле.

— Бизиң нәме гыбат этмәге хакымыз ёкмы?

— Шейле гизлинми?

— Бизде үсти өртүли зат болмаз.

— Ханы онда айт-да.

— Әхли үнси, пикири Түркменистанда гезйән алымлары шу ерик мыхман чагырып, бирсалым дынч берсек, саг бол айтсак диййәс.

Яков Абрамович Айтакова гөз үмледи:

— Мен саңа нәме айтмадыммы?

Гайгысыз оны геңиргеди, эйсем-де болса гыбатдыр өйтмеди:

— Нәме айтдың?

— Недирбай: «Түркмени дүртмесең, дуймаз» дийди.

— Сен нәме дийдиң?

— Гайгысыза дуйдурмага хажат ёк. Ол икимизе гөрә-де говурак дүшүнйәндир дийдим.

— Шейле хормата лайык болсам, саг бол.

Оларың гүррүңини дивардакы сагадың зың-зыңы бозды. Олар конференцияның карарыны диңлемәге гыссандылар.

Конференцияның пленар маслахаты секцияларын: сенагат-энергетика, сув хожалыгы, топрак хем өсүмликлер, малдарчылык, Гарагум, медениет хем адам, еңил хем иймит сенагаты секцияларының тайынлан карарыны кабул этди.

Шол еди карарың өзи бир салыхатлы китап болуп, Түркменистаның әхли проблемасына дегишли меселелери энигине-шәнигине ченли аныклаярды. Шол меселелериң амала ашырылмагында Академияның әхли институтлары хем эдаралары гатнашярды. Түркменистаның

әхли байлыгыны дерңемек хем йүзе чыкармак үчин дүрли вагтда йүзе голай экспедиция херекет этмелиди. Амыдеряның бир голуның Каспи чөлүне бакан акмагына шолар гөни ёл гөркезмелиди. Йүпек пагтаның нирелерде, нәче мөчберде эмеле гелжегини аныкламалыды. Небитиң, онуң хожайынының мейлине гөрә бөкдевсиз акмак чәресини гөрмелиди. Энергетиканы Түркменистана шөхле саларлык хетде етирмелиди. Говурдак хем Гарабогаз комбинатлары Союзың сансыз кәрханаларыны чиг мал билен үпжүнлемелиди.

Шол карар китабының карарларыны амала ашырсаң, Түркменистан Орта Азия республикалары билен бир хатарда Әхли Гүндогара шөхле сачмалыды.

Шол шөхләниң кнопкасы болса Түркменистан зәхметкешлери билен Ылымлар академиясының бармагының астындады.

«Асторияның» улы хем ортанжы залы шол шөхләниң шөхратына янланярды...

Кырк докузынжы баш

БАГТ ГУШЫ

Гурплы дурмуш өз көкүни чуңңур уруп башлапды. Республикада ирригация иши эсасан дүзгүне салныпды. Бирнәче сув ховданы гуралыпды. Босага-Керки каналы чекилипди. Кулаклар сынп хасабында ёк эдилип, бүтинлейин коллективлешен хожалык пагта хасылыны революциядан өңкә гаранда ики эссә голай артдырыпды. Сенагат-да йылсайын өсйәрди. Небит сенагаты барада разведбуренниялар көпелйәрди. Үлкәниң медени фронтында гиң әдим билен өңе гидипди. Нешир эдилйән газет-журналларың, дүрли китапларың саны уммасызды. Халк эсасан соватлы болуп, ёкары билим аляплар-да йылсайын көпелйәрди. ССCP Ылымлар академиясының йөрите сессиясының карары кем-кемден иш йүзүне гечирилйәрди.

Дурмуш хакыкатдан-да шатлыклы, шовхунлы акярды.

Гайгысыз Атабаевиң хусусы дурмушы-да бүтинлейин үйтгәпди.

Түркменлериң өз азатлыклары үчин асырлардан бәри басыбалыжылар билен дынувсыз сөвешип гелйәни,

сөвеше болса эркек гөбеклиниң зерурлыгы я-да феодал дурмушың мирасы үчинми түркмен неслиң эсасыны огул хасап эдйәрди. Вагты етенде өйүнден гидйәни үчин, түркмен гызы киши машгаласы дийип дүшүнйәрди. «Огуллы өлмез» диен накыл-да неслиң диңе огла баглылыгыны тассыклаярды. Түркмениң нәче гызы болса-да, ичинде оглы болмаса, өз неслиниң тоздугы хасап эдйәрди.

Дүнйә тәзе гөз билен гараян, көне дүнйәни тәзеден дүзмек үчин жаныны гайгырмаян Атабаев-де шол традициядан сапланманды. Онуң хернә гызы боляны үчин, аялына:

— Маңа огул догруп бер! — дийип саргаярды.

Тебигат буйругы кабул этмейәни үчин, Атабаев огулсызлыкдан нәгиледи. Ол өз достларының арасында:

— Бирже оглум болса, дүнйәде башга арманым ёк! — диййәрди. Евгения Яковлевна оны шол армандан чыкарды.

Атабаевиң илки гызы, сонра оглы болды. Ол гызының адына — Лейли, оглуның адына болса Кемине гойды.

Атабаевиң өмүрлик арзувы йүзе чыкды. Ол соңкы вагтларда дынч гүнлеринде ава гитмәни хем эсасан унутды. Себәби инди онуң өй дурмушы хас шагалаңлы, хас якымлы, хас-да гызыклыды. Ол огул-гызы билен ойнап, энеси билен дегишип, дынч гүнүниң нәхили гечейнини дуйман галярды. Йөне вели оглуны ол хас говурак гөрйәрди: гызыны гужагына алса, оглуны бойнуна мүндүрйәрди. Евгения Яковлевнаның гөвнүне болмаса, Лейлини ол кемсидйәрди. Шонуң үчин хем аялы оңа игенйәрди:

— Костя, сениң үчин нәме тапавуды бар. Оларың икиси хем дең чага ахыры!

Гайгысыз оңа өз дуйгусыны мәлим эдйәрди:

— Ёк, Женечка, бейле дәл. Мениң бир элиң бармагы санында машгалам бар. Огул шонуң ичинде диңе екеже. Бизиң өйүмизде галжак, икимизиң эңкамымыз гиденде бизе гарашык этжек диңе шолдур. Гызлар болса бири Марыдан, бири Москвадан, галанлары гөр нирелерден чыкар?

— Ёк, Костя, сен өзүң түйс феодал.

— Шол бабатда догры.

— Сен өзүң феодал болуп, өзгәни нәхили тербиелэп билжек?

— Феодаллыга үндемесем боля-да.
— Гөрелде гөркезмек, үндемек дәлми?
— Мениң ички дурмушым билен өзгәниң нәме иши бар?
— Огул герек дийип гыгырып йөрениңи ким билеңок?
— Сен хем шоны билйәсиң герек?
— Билеңим үчин айдян.
— Онда саг бол. Ене бирҗигини етишдир!
— Инди, белки... экиз гызы гуҗакларсың?
— Икисини хем өзүңе табшырын!
— Бар, шол огул сеңки болсун. Менден эл чек.
— Сениң якандыр-да мениң элимдир, Женечка. Сени мен өлүп тапандырын.
— Ол гүн маңа гөзүни алардып гыгырян кимди?
— Ай «Әр-аялың уршы, яз гүнүниң ягшы» диййә. Дурмуш онсуз ёла гитмез.
— Сен бейле кануны нireден тапдың?
— Маркседан өврендим. Ол: «Дурмуш — гөрешдир» диййә.
— Гөреш болса, бар, анха оглуң сеси гелйәр.
Отургыҗа ярмашып галан Кемине аякланмадык көшек ялы, икибака ыргып атярды, энтейәрди, бирденкә болса гүпүрдәп гитди...
Сүйт ысы кукәп дуран чагаҗык яныҗык гүлүшмәге ярамда, пелтеҗик дили билен «папа», «мама» диенде нәхили эңайыды. Ол үч яшыны доллурып, билбил ялы сайрап башландан соң болса, ондан айрылышмак әрән кынды. Гайгысыз ише гиденде вагты билен сындырман, иң соңунда посалаҗак элини галгадып галян чагаҗык нәхили мәхрибанды.
Командировка гиденде, хемише ызында өйүниң бары ядa салмаян Атабаев, инди ниреде болса, хер гүнде җаң урярды. Кеминәң саглыгыны, кейпини соранлы билен хем канагатланман, хөкман онуң өзи билен геплешйәрди. Чаганың:
— Кака җан, тиз гел. Гөресим гелйә! — диен сеси нәхили якымлыды.
Әҗеси рус боланы үчин Кеминәниң реңки бираз агымтыл өвүсйән болайса, онуң бүтин кешби хут Гайгысызың әзүди. Ылайта-да кирпикмен гөзлери, бирхили гарашы, эңайы йылгырышы, хут атасының өзүниңки дийәймелиди. Шоны чыплакай сынлавда, аялына дегйәрди:
— Сен-айт, Женечка, мениң билен деқ гeплeшҗeк болясың. Кеминә серет: хей саңа меңзейән ери бармы?
— Сен онуң дилине сын эт. Акылам менден өвренер.
— Гаршы дәл.
Дили нәме дийсе-де, Гайгысыз чагалыкдан оңа өз гылыгыны өвредип башлаярды:
— Кемине, сен кимиң оглы? — дийсе, ол сакынман:
— Какамың оглы диййәрди.
— Нәме үчин сен әҗең оглы дәл?
— Гыз әҗәңки болар. Лейли әҗесиниң гызы. Мен какамың оглы.
Эмма:
— Хайсыны говы гөрйәсиң? — дийип сорасаң:
— Әҗемем, какамам говы гөрйән — дийип, хич бириниң гөвнүни йыкмазлыга чалышярды.
Гайгысыз болса:
— Кемине какасының оглудыр! — дийип, кейп эдйәрди.
Кемине бир гүн дашарда күршерип отырды. Шоны кесеңинден сынлан Гайгысызың бир вагтқы месене бокесеңинден... юндакы күршерип отураны ядына дүшди. Эгер-де хәзир шоны сынлан Гайгысыз болман, Нобат ага болан болса:
— Гузым Гайгысыз, нәме бейле еке өзүң күршерип отырсың? — дийип сорарды.
Хәзирки Кемине билен шол вагтқы Гайгысызың арасында тапавут әрән азды.
Чаганың гөрнүши кемсиз ынҗан болара чемелиди. Эйсем-де болса ол агламаярды. Умуман ол өз чагалыгына гараман, мертди. Гайгысыз онуң шол хәсиетине-де түйс мениңкя дийип гуванярды.
Гайгысыз онуң кейпиниң бозуклыгыны билмезлиге салып, яныңда отурды-да, яланач келлесини сыпалады:
— Кеминәм, кейпиң көкми?
Чага агламан, диңе мышылап бурнуны чекди:
— Әҗем...
— Хә, әҗең нәме дийди?
— Әҗем... мени ковды.
— Нәме үчин?
— Ойнамасыз зат ойнаясың дийди.
— Сен нәме ойнадың?
— Хо-ол бяякы сеңң гапанчаң ба-ра-а...

— Мең сапанчам?
— Хава...

Кичижик бравиңги чыкарып, оны йыгнаман тояны Гайгысызың гүпбе ядына дүшди: айылганч ховп гөзүниң өңүне гелени үчин, киме гахар этҗегини билмән, неден Кеминәниң еңсесине чалыпды. Бирденкә болса оңа хайпы гелип, келлесини яңадандан сыпалады:

— Кемине жан, сапанчаңы нәгжекдиң?
— Төвхүллेдип атҗакдым. Хо-ол сениң Пөвризедәки атышың ялы.
— Кимден?
— Ханха, хол пышбагадан?
— Онда ол өләймезми?
— Онуң гапагы даш ахыры!

Оңа гөзүниң гытагыны айлан Гайгысыз: «Сердар тохумы-да, көпей оглы. Ганожак болуп дөрәймесеңем биридир» диййип ойланды-да, чаганы гужагына алды, огшады, өвүт берди:

— Кемине жан, сен хич вагтда сапанчаны хем, түпеңи хем ойнамагын.
— Нәме диййп?
— Егсам бирден төвхүлләп атылар-да я эжеңе дегер, я-да маңа дегер.
— Дегенде нәме?
— Я эжесиз, я какасыз етим галарсың.
— Етим диййәниң ким?
— Эжесиз я какасыз чага етим диерлер.
— Мең эжемем, какамам бар ахыры.
— Сапанча ойнасаң, онуң хич бири болмаз.
— Онда мени ташлаярмысыңыз?
— Яңы эжем ковды диймедиңми нәме?
— Сенем ковармың?
— Сапанча ойнасаң, дулугына бир шапбадам бирин!
— Шол өңки урашың ялымы? — диййип, чага бир вагтки ваканы ядына салды-да яңагыны тутды.
— Онданам гаты урарын.
— Ёк, онда кака жан, ойнаман!
— Сениң башга оюнжагың кән ахыры!
— Сапанчам ёк-да.
— Индики гидемде Москвадан гетирип берерин.
— Түпеңем гетирмин?
— Түпең хем гетирин вели, оюнжагыны гетирин.
— Атылмазмы?

— Диңе тырк эдер-де горкузар.
— Маңа шол горкузяны герек.
— Йөне вели өйдәки яраглары ойнамагын.
— Ёк. Олара инди элимем дегирмен.
— Ханы онда йөр, эжең янына гидели.
— Эжемиң янына?
— Хава.
— Ёк, гитжек дәл.
— Нәме үчин?
— Ол мени ковды.
— Яраг ойнасаң урарам диймедимми нәме?
— Инди ойнажак дәл диййдим ахыры!
— Ойнамажагың чының болса, бар-да эжеңе: «Гүнәми геч» дий.
— Егсам чөрек бермезми?
— Чаям бермез.
— Тётя Поля берер.
— Оңа-да берме диер.
— Ёк, онда-да гитжек дәл.
— Нәме үчин?
— Гой, өзи гелип, индикиле ковмаң диййсин!

Гайгысыз өз янындан: «Кемине юмрук ялжак вели, мунуң тымагына серет! Хава-да, түйс какасының оглы» диййип гуванды...

Гайгысыз өйде боланы үчин, дынч гүнлерини шатлыклы гечирйәрди. Кәте Пологы, Айтаковы, Чары Веллеги хем башга дост-ярларыны чагырып, йөнекей отурышык эдйәрди. Чагаларың, эне-аталарының доган гүнлериниң байрамы-да йылда бирнәче гезек болярды. Умуман Карл Маркс көчесиниң бурчундакы өйде соңкы йылларда отурышык көп болярды. Шол отурышык достларың достлугыны хас-да беркишдирйәрди.

Умуман, ёлбашчыларың арасында хич хили агзалалык, хич хили кине, хич хили интрига ёкды. Кем-кәс болан чагы болайса-да, дашкы ишгәрлер оны дуймаярды. Шонуң үчин иш-де шовлы гидйәрди. Дөвлет планлары дашяны билен долярды...

Шонуң үчин халкың-да шәхти ачыкды.

Гайгысызың өйүне хемайын чагда-да гелйәнлер кәнди. Сейитмырат Өвезбаев онуң өйүне көп гелйәрди. Шол дилевар, акыллы адамыны Атабаев өрән говы гөрйәрди. Онуң билен гүррүңдеш боланда, эдил дынч алана дөнйәрди. Халкың эдими-гылымы барада-да онуң

билен маслахатлашян чагы көп болярды. Дөвлет ишиндәки кемчилик хасап эдениви, ылайта-да бир сөй билен халкы ынжыдылян ерини Өвезбаев оңа чекинмән айдярды. Сейитмырат кәте келте гайдяны үчин, икисиниң арасында желел-де болярды. Көпленч вагтда болса олар бир-бирлерине кемсиз душүнйәрдилер.

Сейитмырат кәте онуң аялына дегйәрди:

— Евгения Яковлевна, мен сизиң Гайгысыза әре чыкышыңыза бүтинлейин хайрандырын!

— Нәме үчин?

— Бу бир элла сер уруп йөрен гожа ахыры!

— Сейитмырат Өвезбаевич, сиз ялңышярсыныз: Константин Сергеевич мениң үчин йигитлериң йигиди!

— Мунуң гылыгы хем адамыңка меңзәнок?

— Нәхили?

— Кәте эдил үстүни алдыран арслан ялы арлаяр!

— «Ажысы болмадыгын сүйжиси болмаз» дийип, өзүңиз айтдыңыз ахыры!

Гайгысыз онуң жогабына кейп эдип гүлди:

— Хә алдыңмы алмытыңы?..

Эмма шол дегишген дилевар адам онуңка үч-дөрт йыллап бәри гелмейәрди. оны миллетчилик билен айплап, нирәдир уградыпдылар. Атабаев она ынанман, гаршылык гөркезсе-де, еке боланы үчин чәресиз галыпды. Гайгысыз онуң барасында шейле пикирдеди: Элбетде, айпсыз, ылайта-да ялңышсыз адам ёк. Өвезбаевиң таңкыда келлеси гызып өте гитмеги, агзындан нәлайык сөзлер гачырмагы, ишгәрлериң кәбирине гөвни етмезчилик этмеги мүмкин. Овнук миллетчилик мейли бар дийилсе-де мен ынанжак. Йөне вели, «түркмен азатлыгы» атлы контрреволюцион гурама гурапдыр, түркмен халкыны Совет Союзындан айырмага чалышяр» дийилен сөзлери мен оңа гөрнетин төхмет дийип дүшүнйән.

Гайгысыз шол пикирлерини ери гелен еринде гайгырман айдярды.

Эмма бир мүң докуз йүз отуз единжи йылда болса, гөвне гелмез уйтгешиклик эмеле гелди. Түркменистаның иң говы ишгәрлери, хакыкы коммунистлери: диңе түркмен йигитлери дәл-де, руслардан хем бирнәчеси «түркмен азатлыгы» гурамасының «члени» болуп чыкды. Хер бир коммунистиң шейле төхмет билен айпланмагына Атабаевиң гаршы чыкмагы, гопгуң турузмагы, хатда

Москва-да язмагы пейдалы нетиже бермеди. Онуң өз танаян сап йигитлеринден, дост-ярларындан бу гүн гөрени эртә галмады. Диңе бир онуң өз дең-душлары дәл, хатда Совет дөврүнде етишен яшлар-да бириниң ызыңдан икинжиси гитди. Оба адамларыны, колхозчылары болса топлап сүрдүлер. Шоларың хеммесине-де «халк душманы» ат берилди.

Хемишелер халк душманы сетанда-сейранда бир боларды. Она «дөнүк» ат берердилер. Хәзир болса хер гижеде, хер шәхерден, хер обадан онлап-йүзләп «халк душманы» тапылды. Өйүнден «душман» чыкмадык машгала галан болара чемели дәлди.

Басыбалыжыларың өз бакналарыны кул-пеекун гыран чаглары гыт дәлди. Эмма өз халкына шейле ганлы пенже уран хөкүмдары тарых энтек билмейәрди. Совет дөврүнде шейле ягдайы хич бир акыл өз-өзүне сыгдырып билмейәрди. Совет дөврүнде халкы өз гужагына алан багт гушы хәзир кимиңдир капасына дүшүпди. Партияның уставы бозулып, совет кануны аяк астында басгыланярды.

Шонуң үчин хем Атабаев өзүниң Москва чагырылмагыны дынувсыз талап эдйәрди...

Эллинжи баш

ХАҚ ИШ ҮЧИН

Қабинетиң ичине өңки дүшйән гүнеш хениз хем дүшйәрди. Ичиндәки гошларын-да өңкүлигиди. Эйсем-де болса Атабаевиң гөвнүне гелшине гөрә, кабинетиң сулхы өрән өчүкди. Қабинет хәзир хемишеки жаңлы маслахатдан, хемишеки шовхундан махрумды. Ишиң усулы бирхили дарган, меселелериң чөзүлиши-де шоңа кыбапдашды. Дүйнки иш эеси гапана дүшени үчин, бу гүнкиниң шол чылшырымлы ишден башы чыкмаярды, эртире галжагына-да ончаклы ынамы ёклы. Меселәни бүтин төверeклейин гоюп билйән болмышы ялы, совала аңык жогап берип билйән-де ёкды. Хатда Атабаевиң хем саны өрән говшакды. Ол бирхили айланып гойберилен адам ялы аик болупды, хушуның ишлешини-де угры ёкды. Бир зады гайталап сорамагы-да шонуң нетижесиди.

Кабинете гелип-гидйэн адамларың рухы өрэн дүшүкли. Атабаев өз кабинетинде өрэн аладалыды. Сейфи, столуң яшиклерини гезегине ачярды, кэбир папканы алярды, кэбирини гойярды, оларың бирнэчесини ене чалшырярды, кэбир гөзлейэн материалыны тапмаярды, кэбирини гөзи гөрүп дурса-да сайгармаярды.

Нирэдир шайыны тутян Атабаев адатдан дашары алжыраңңыды. Гапыда секретарь гөрнүп:

— Марыдан йөрите гелен бир аял кабул этмегиңизи сораяр — дийди.

— Сиз оңа мениң ёлагчылыгымы айдың.

— Айтдым. Онда-да хайыш эдйэр.

— Доланып геленден соң кабул этжек дийиң.

Ызына гайдан секретарь ене бирнэче минутдан соң доланып гелди:

— Ол аял гиденок. Чыны билен хайыш эдйэр. Болмаса тэ өзи чыкянча гапың агзында отуржак диййэр.

— Гойбериң.

Атабаевиң аладасы өзүне етик боланы үчин, шол аялың гиренини-де дуйман, кагызларыны агдармагыны довам этди.

Гапыда аяк үстүнде дуран орта яшлы рус аялы оны сынлады. Шол аялың гөзүне болмаса, Константин Сергеевичиң кейпи өрэн бозукды. Ол аял Атабаевиң аслында аграс, чынлакай адамдыгыны билйэрди. Хэзир болса онуң гайгылы кешбинде агыр бир алада мөхүр болуп ятырды. Гелен-гиденин сайгармаяныны-да, белки, шонуң үчинди. Шол аял чыкып өтэйтсе-де, Атабаев дуярлы дэлди. Йөрите гелен аялың-да максадыны аныкламан чыкып өтэйтмек мейли ёкды. Ол узак дяяныдан соң:

— Мүмкинми? — дийип сорады.

— А, гелиң. Отурың. Сагмысыңыз?

Атабаевиң эдил гаршысында гелип отуран аял онуң ене өзүни унутмагындан ховатыр эдип, өзүни танатды:

— Мениң адым Анна Александровна Петрова.

Атабаев элини гоша папканың үстүнде гоюп, чал сач аяла чинерилди:

— Анна Александровна, менлик нэме хабарыңыз бар?

— Константин Сергеевич, мен сизиң ишиңизиң кэнлигини билсем-де, сизе йүз тутмага межбур болдум, багышлаң.

— Айдыбериң.

— Мен Марыда Крылов көчесинде яшаян. Атамдан галан үч отаглыжа бир өйүм бар. Шоны элимден алып, мени нирэдир гөчүрмекчи боляплар.

— Кэриңиз нэме?

— Йигрими ики йылдан бэри мугаллыма.

Атабаев өз дептерчесине чаласын бир зат чыршашдырды-да мэлим этди:

— Анна Александровна, мен хэзир Москва уччмакчы болуп дурун. Сизиң меселэңизи гайдып гелен бадыма чөзжегиме мен сизи ынандырярын.

Гүррүң шонуң билен гутаран ялыды. Эмма аялың отурышы аркайын боланы үчин, максады башга болуп, өй диңе бир бахана болуп гөрүнди. Йөне вели Анна Александровна шол меселэни гозгап билмэн яйданды: Атабаевиң ягдайы агыр, иши гыссаг боланы үчин кынагатланарлык жогап алып билжегине ынам этмеди. Эйсем-де болса йөрите гелип чыбаныны ярман гитмеги өзүне үслып билмэн Атабаеве йүзленди:

— Константин Сергеевич, мүмкин болса, ене бирже совалым бар.

Совал-жогабы узадасы гелмейэни Гайгысызың салык габаклары ач-ачан хабар берип дурды. Шейле-де болса сыпайычылыгы голдан бермэн, гевүнсиз сеслейди:

— Айдың.

— Мениң бир гоңшым бар. Сиз оны белки танаянсыңыз?

Атабаевиң салланты габаклары ышжылы ялы тисгинди: онуң дуйгусына ажы бир хабар ине дуртене дөнди. Эйсем-де болса сырыны билдирмезлиге чалшып совал берди.

— Кимдир ол?

— Оңа... Абдырызак диййэлер. Ол Магтымгулы адындакы гызлар интернадында директорка мен онуң янында үч йыл мугаллым хем тербиечи болуп ишледим.

— Танаян.

Анна Александровна аның гөвертлемэн, Атабаевиң өзүни геплетмек күйүне дүшди:

— Мениң нэме айтмакчы болянымы сиз, белки, дүшүнйэнсиңиз?

Атабаев элиндэки галамың күтек тайы билен дептерчесини тыркылдатды. Онуң шол херекетиниң өзи гозгаланыныы етикдигини хабар берйэрди. Эмма шол аяла ынам этмейэни үчинми я онсуз-да йүрегини авадян гүр-

рүни гөзгасы гелмейәни үчинми онуң өзүне совал берди:

— Сиз маңа нәме дийдирмекчи болярсыңыз?

— Мен, эгер ялңышян болмасам, Абдырызак гүнәсиз эҗир чекйәрмикән өйдйән.

Атабаев неден: «Гүнәсиз эҗир чекйән диңе Абдырызакмы» дийип гыгырынды. Бирденкә өзүни тутуп, сыпайы жогап гайтарды:

— Адамыны гүнәсиз жезаландырмак совет канунда ёкдур.

— Еди-секиз йыл бәри чемче-чанак гоңшы болуп, оны кемсиз танышыма гөрә, шол барада мен-ә канун бозулярмыкан өйдйән.

— Белки, бир гүнәси бардыр?

— Гүнәси бар болса, кемсиз аныклап, көпчүлиге мәлим эдип, ондан соң суд үсти билен чәре гөрүлсе болмаярмыды?

— Анна Александровна, сиз маңа иң соңунда нәме дийдирмекчи болярсыңыз?

— Мен өз баш бармагым ялы танаян гоңшым барада ынсаплылык агтарян.

Атабаев йүзүни ашак салып бирсалым дымды. Бирденкә-де башыны галдырып, эдил йыгнакда гүррүң эдйән ялы перт-перт сөзледи:

— Анна Александровна, багышлаң, мен сизи говы танамок. Сизиң шу душушыкдан белли бир максат араян болмагыңыз-да мүмкин. Эмма совет адамсына мүңкүрлик этмәге мениң хакым ёк. Сиз хатда белли бир бәхбит араян болайсаңыз-да, мен хакыкаты гизләп билжек дәл. Абдырызагы мен өз доганларыма гөрә-де говурак танаян. Хәзир үлкеде акыл кабул этмез бир үйтгешиклик пейда болды. Совет кануны хер эдимде басгыланып, адатдан дашары бидүзгүнлик гидйәр. Хәзир сизиң гоңшыңыз ялы бигүнә эҗир чекйән адам он дәл, йүз дәл, мүңлерче. Шонуң үчин хем мен өз пикирими Москва яздым, бидүзгүнлигиң гүнибирин ёк эдилмегини талап этдим. Шонуң үчин хем мени Москва чагырярлар. Хәзир учярын. Мениң сизден чынлакай хайышым шейле: шу ерде болан гүррүң шу ерде, шу кабинетде галсын! Эгер башармасаңыз, онда... өз ынсабыңыз өзүңизи хорласын!..

Атабаевиң гөзлериниң учганагы, онуң хич бир затдан ховп этмейәнини мәлим этди. Онуң әрлерче мердана сө-

зи болса, Анна Александровнаны бүтин дурмушына гаплап алып, хошлашмага-да дили бармаң, хамсыгып чыкып гитди.

Управляющий гелип самолётың тайынлыгыны, учмага гарашыляныны мәлим этди. Атабаев оңа сайлап папкаларыны беренден соң, өйүне жаң уруп, Евгения Яковлевна билен хошлашды:

— Женечка, мен хәзир учярын. Нәме?.. Сен саммык болма. Гөвнүңе хич бир зат гетирме... Женечка, бидерек гүррүңе гулак габартма. Сен аркайын бол. Хөкман. Баран бадыма хем телеграмма берерин, хем жаң урарын. Хәзирликче хош. Өпйәрин!... — Ол неден трубканы гоюпды. «Хә!» дийип часлы сесленди. — Бер, трубканы, бер... Кемине жан, мен хәзир учярын, оглум. Боля-боля. Сапанча-да гетирин, түпең хем гетирин. Сен эҗеңи хорламагын, гузым, нәме дийсе хош дийгин!.. Хәзир хош. Саг бол. Мәкәм огшаян!..

Кеминәниң трубкада иң соңкы нәзижек сеси эшидилди:

— Кака жан, тиз гел!..

Гайгысыз Атабаев багт сандыгының ачарыны Москвада дийип дүшүнйәрди, республикада баш чыкарып билмедик кын меселелерини ол хемише Москвада чөзүп гелйәрди. Хакыкаты аныкламак үчин шу сапаркы учушда болса... эдил зым учана дөнди...

Кеминәниң какасы шол учушдан соң гайдып гелмеди.

Республиканың Халк Комиссарлар Советиниң башлыгы шахсыет культы зерарлы гөзден гайып болса-да, ил ичинден гайып боланок. Халк өз сөйгүли оглуны хемише миннетдарлык билен ятлаяр!

1963-нҗи йыл.

СӨЗАХЫРЫ

«Ер ала, юрт ала» болшы ялы, галам нәче дек болса-да, оңа херекет берйән эллер дүрли-дүрли. Кәбир языжы өз китабының ахырына гоян нокадыны демирден газык хасап эдип, соңра оңа бакан көв салмаса, мениң гоян нокадым, нәме үчиндир, сүйтсүз төтек ялы тиз даргап гидйәр. Белки, мен өз хамырымың югрумыны етирйән дәлдирин? Белки, мен ызым мәсилли ялы телесйәндирин? Белки, мен материал өвренмесини, бермесини башарман, палав ерине шүле тайынлаяндырын. Белки, мен мүңкүр алам ялы, өз ишиме ынамсыз гараяндырын. Белки-де, мени окыжы көпчүлигиниң хаклы талабы межбур эдйәндир.

Хер халда мен (өз айбымы боюн аларын) өз дөреден эсерлеримден икинжи я бир нәчинжи гезек эл гатмаяным-а ёкмукан өйдйән.

Ылайта-да шу китабы яңадандан эле алжагыма, гурнасыны сөкүп тәзеден таслажагыма, тәзе вакалар гиризжегиме мен хәзириң өзүнде гөз етирйәрин. Себәби, ярасы вагты билен битмейән агыр ягдайлар башдан гечени үчин, материал етмезлиги кән пәсгел берди, шонуң билен биле, бираз гыссандым: республиканың гуралмагында хем онуң ровачланмагында айратын роль ойнан бир адамыны кырк йыллык байрам мынасыбети билен халка танатмагы зерур хасап этдим. Шоңа гөрә-де, ваканың суратландырылышында-да, чеперчилигинде-де «Айгытлы әдим» билен шу китабың арасында окыжының уллакан тапавут селжержеги шүбхесиздир.

Китабың икинжи неширинде шол тапавудың таналмаз дережеде уйтгежегине мен умыт баглаярын. «Айгытлы әдим» хем демир газык нокатлы китап болман, дама-дама көл болшы ялы, дынувсыз дүзедиш нетижесинде шол дережә етендир.

МАЗМУНЫ

Биринжи баш
Гайгылыжа Гайгысыз 5
Икинжи баш
Гөр, нәхили тожа 17
Үчүнжи баш
Илкинжи әдим. 27
Дөрдүнжи баш
Сыр агтарсаң, сырың ачылар 24
Бәшинжи баш
Мен нәме үчин чопан болмандырын 42
Алтынжы баш
Буз үстүнде тозан 53
Единжи баш
Чакнышык 62
Секизинжи баш
Ким екен? 70
Докузынжы баш
Гоңшулы гүнлерде 82
Онунжы баш
Бир гүнүң вакасы 91
Он биринжи баш
Ики доган — ики душман 104
Он икинжи баш
Чагырылман гелен — „мыхман" 111
Он үчүнжи баш
Ослагсыз душушык 120
Он дөрдүнжи баш
Мүррүк хан 126
Он бәшинжи баш
Дүрли душушык 131
Он алтынжы баш
Партизан 140